

37 *nincsen szed dolog az álthatatos barátságánál*, — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

38 *francia országban...* — Az elbeszélés forrása még ismeretlen. Vö. Király 1909, 342. A fogságba esett francia ifjú története: kalandregény váza. Mikes irodalmi ízlését az effajta széphistóriák érdekelték. Kortársát Faludit is! Ezt a témát a középkor is kedvelte (Aucassin és Nicolette), a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése: ez az örök téma. Később is népszerű, pl. Apollonius királyfi és a szép Lucina históriája (Kolozsvár 1591; RMK I. 241). — A Szép Magelona históriája (Lőcse 1676); RMK I. 1202). — Kortárs írónál is, Goldoni: La dalmatina (1757).

42 *hüségüt meg akarta hozzája tartani*, — Vö. Simonyi JelzőkMondt 52: „A főnévhez tartozó határozót néha már a régi nyelvben hátravetették (értelmező módjára), de ez a szerkezet leginkább a nyelvjújtás óta terjedt el annyira irodalmunkban, kétségkívül a német nyelv hatása alatt.” A minősítő jelzőkre ld. még a 84, 91, 140, 166. lev. jegyz. — MMNyR II, 169.

45 *egy léány baráttával*. — NySz Barát: léány-barát. — Ma: barátnő.

52 *talám valamely atyfiak ki szabadították*, — Vö. Simonyi JelzőkMondt 59: A névmási jelzők (határozatlan névmások). A névmási jelzőkre vonatkozólag ld. még az 1. lev. jegyz. 5. s.

53 *mi atársammal itt maradunk rabságban helyetted*; — Vö. Klemm TörtMondt 211: „Egyszámú alany a társhatározóval többséget alkot, ezért az állítmány többesszámba kerül... Ilyenkor néha az alany is többesbe kerül, ha személynévmás”. — Ld. még Simonyi Határozók I, 363 (mi ketten, ti. én a társammal itt maradunk). A -vel -ragos határozók. Vö. még a 41. és 85. lev. jegyz.

60 *ha a török meg talállya sejdíteni*. — Vö. Simonyi Zsigmond: Az elvonásról. Nyr 1904, 134—144. — NySz Sajdit; csak Mikesből idézi sejdít alakban, de a *Mulatságos napokból* (MulN 179: sejdít). — A 92. levélben: *meg sejdítvén*; másutt: *meg sejdített*... *meg sajdítván* (97. lev.).

73 *nagy föld mozgást érzettünk* — Földmozgás — motus terrae (földindulás, földrengés). NySz Mozog: föld-mozgás. A szótár csak Mikestől idézi. — A novella meseszerű zárómotívumához Mikes egy alkalmi eseményt is hozzákapsol: *talám édes néném a föld alatt lako emberek is lakadalmaztak, és tánczoltak*. Az ilyenfajta gondolatkapcsolást kedvelte az író a levél végén. Vö. a 124. lev. és jegyz. 29. s.

76 *kél szolgálja édes néném*. — Vö. a 64. lev. jegyz. 46. s.

[78.]

1—18 sor Mikes új évet köszöntő sorait a „levelezés” előbbé tételére használja föl: játékosan ír a tengeri postáról, új erőt kíván a sok levélírára, rendezői levelezését.

4 *azal ne dicsekedgyünk*. — A 75. levélben: *vigyázunk arra a drága egészségre*. 79. lev. *hogy engemet bosszonottsunk*, — A felszólító módot mint egyenes parancsot vagy felszólítást nem alkalmazza Mikes, hanem inkább mint kérést, kívánást, intést használja. Sőt olykor még ily nemű jelentését enyhíti, a kifejezésnek mintegy udvariasabb árnyalatot, színt ad azzal, hogy a kérést, kívánást vagy intést egyes második személy helyett többes első személyben fejezi ki. (Vas Nyr 1905, 433—34.)

4 jele a két felüllem. gyakortáb valo gondolkodásának. — Vö. Simonyi Zsigmond Nyr 1907, 51.

6 ha mértékben tennők. a szeretetet, — A levélíró máskor is mértékkel, fonttal méri a szeretetet, s az övé mindig többet nyom, mint a „néne” lágy szeretete. Ld. a 6, 8, 40. lev. stb.

8 két is jó. én is jó. — A magyar nyelvben már a legelső nyelvmlékek korában is rendszerint jelentő módú jelen idejű egyes és többes számú harmadik személyben használták a névszói állítmányt. Más módban, időben és személyben a létige egészíti ki. Csak elvétve fordul elő a népnyelvben vagy az irodalmi nyelvben ilyen példa, mint Mikesnél (Berrár 76). — Más változatban a 147. levélben *mi jó vagyok én, de két is jó.* — Klemm TörtMondt 45: A névszói állítmányú mondat. Erre vonatkozólag ld. a 77. és 184. lev. jegyz. is. — Mikes a 70. levélben írja: azért ők jók, hogy ennyire szeretik egymást (ha többet nyomna a „nénje” iránti szeretet, több volna az atyafiszeretetnél, 40. lev.).

11 *dekéd nagy hegyen lakik,* — Mikes „nénjé”-t Pérába helyezte; ez a városrész Konstantinápoly magasabb részén épült (vö. a 20, 62, 158. lev.).

12 *ők pedig nem szeretik. a hegyre fel mászni.* — Vö Klemm TörtMondt 129—30: „A népnyelvben, különösen a székelyeknél és a csángóknál, némely igék (szeret, kíván, szégyel, restel stb.) tárgyas ragozása alakjai használatosak olyankor is, amikor a főnévi igenévnek nincs is tárgya, vagy határozatlan tárgya van . . . A köz- és irodalmi nyelvben is találkozunk e jelenséggel.” Hasonló példákat idéz a 71, 155, 172. levélből. Vö. az 5. és 95. lev. jegyz. is.

14 *épen tegnap előtt szedtem rendben a szokás szerént a két leveleit. a melyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin . . .* — Ez is fikció, de arra vall, hogy Mikes jól ismeri a kancellárián is, magánlevelezésben is szokásos kézirat-rendezést, a levelezéssel járó gyakorlatot. A levélíró „nénje” leveleiről beszél, de saját leveleit érti rajta. A rendesinálás a Mikes-levelekre vonatkozik, éppen úgy, mint az 59. levélben a levelek kinyomtatásának gondolata.

21 *pogány szokásban jó szokás.* — A rómaiak újévi ajándékozási szokásairól Tiberius (i. sz. 14—37) rendelkezett (Suetonius: Caesarok életrajza. Tiberius cap. 34. Európa kiad. Bp. 1961, 129). — Az újesztendei magyar népszokásokról ld. MNT II. 3—33. Újesztendő. Legrégibb adatunk magyar verses (énekelt?) újévi köszöntésre, Ilosvai Péter: Historia Alexandri Magni (Debrecen 1574) c. énekének az OSzK-ban levő példánya végén található. (Közölve ItK 1893, 252.) Bod Péter is ír az újévi köszöntőkről. „Az Esztendőnek leg-első napja ez: melyet a’ Római Pogányok nagy örömben, sokféle vígasságokkal, áldozatokkal, egymásnak köszöntésekkel, ajándékokkal, vendégeskedésekkel, tántzokkal, oktalan állatoknak bőrkben való öltözésekkel, férjfiaknak asszonyok’, asszonyoknak férjfiak’ köntösökbe való járásban, s’ még sok fertelmes vétkekben-is töltöttek el. A’ Pogányok Keresztyénekké lévén, ez a’ meg-rögzött rosz szokás a’ Keresztyének közzé-is bé-jött . . .” (Szent Heortokrátés. Posony 1786, 34). — Az újévi köszöntésekről ld. Zsoldos 20. Vö. a 23. és 96. lev. jegyz. is.

22 *a keresztényeknél sok pogány szokás maradt meg,* — A keresztények sok pogány szokást tartottak meg. Vö. Simonyi Határozók I, 235: A -nál től hoz -ragos határozók. Hasonló példát idéz Simonyi a 83. levélből. Ld. még a 3. lev.

jegyz.26. s. — Mikes nagy olvasottságára jellemző ez a részlet; látja a régi és új történet összefüggéseit. Az egyházi szokásoknak történeti magyarázatát adja. A szokások viszonylagosságáról, a régi és új összevetéséről ld. a 19, 23, 50, 57, 68, 74, 79, 80, 96. lev. stb.

29 *arégi romai polgár mester.* — A régi rómaiakról vö. a 65. lev. és jegyz. Ld. még a 95. lev. jegyz.37. s.

33 *az olyan lámpás.* — Ilyen szüntelen valo égő lámpások vannak a török császárok sírjaiban is (183. lev.). Baronius híres egyháztörténetében megvannak a lámpásra vonatkozó motívum megfelelői: a pogány szokások átvétele, megmaradása és később a püspökök által való szentesítése (Annales-Eccl 1629, I, 599). Mikes forrásul Morérit használhatta, kinél hasonló sorokat találunk (DictHist Paris 1733, III, 165) a régi keresztények ceremóniáiról, a szükségből, pincékben tett áldozatokról. Ismeri Moréri a sírboltok örökégit is: „... On trouva dit-on, une de ces lampes en Italie ... Solin rapporte aussi qu'on trouva dans un sépulchre une chandelle qui brûloit depuis plus de quinze siècles et qui tomba en poussière entre les mains de ceux qui la retirèrent...” (IV, 867). Az egyházi szertartásokban a pogány szokások maradványait keresni, kritikai, kutató szellem megnyilvánulása. Különösen a XVII. század végi racionalista gondolkodók (Moréri, Bayle stb.), a Voltaire előtti generáció munkásságára jellemző. — Tóth Béla: A világtörténet furcsaságai. Bp. 1907, 231—32. — Ld. még Mikes különféle kritikai megjegyzéseit: 33, 38, 44, 57, 63, 76, 84, 90, 142, 150, 173, 179—190. lev. Ld. Madácsy 25—26. — Király 1909, 345. — Molnár János egyiptomi örökégit lámpásokról tud (Régi jeles épületek, Viennae 1760, 375), idézi Bonfini (Dec. 2. L. 2.) is.

35 *afársángot. a melyet mi olyan nagy áitatósággal meg tartunk apogányoktól vettük.* — A farsang népszokásaira vö. MNT II, 61: Vízkeresztől húshagyóig. 57—76. sz. A farsang irodalmához ld. 1210—1211. — Bod Péter ír a farsangi szokások eredetéről is: „Az a' nevezet Fársáng, a' Magyarok vették a' Németektől, a' kik a cantu circulatorum, a' játékos tréfát, mótskot üzőknek tselekedetekből főmáltak; a' kik sok-féle játékokat 's bolondságokat indítottak ezen a' napon 's ez időben vendégeskedvén, nyargalódván 's magokat mulatván. Deákul hívják Bachanalia ... különböző Nemek ruhájában öltöztenek, sok vásottságot, feslettséget vittenek véghez: némelyek sok-féle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat Pokolból jött lelkeknek; melyre nézve helyessen mondták sokan Ördögök' Innepének.” (Szent Heortokrates. Posony, 1786, 52).

36 *hát mi honnét vettük. arizben vető hétfű.* — Szily: „A. m. husvéthétfő, a husvétí öntözködésről. A NySz.-ból kimaradt.” — Vö. 1544. OklSz 1099. — MTsz: vízbevető hétfő, vízbehányó hétfő. — Húsvéthétfőn a leányokat régen bedobták a vízbe, később vederrel öntötték le a kútnál, újabban rózsavízzel locsolják meg őket. Vö. MNT II, 1204, 183—192 (141—151. sz.). Húsvéti köszöntők. — Egy régi népi köszöntőben: „Mi is mind eljöttünk annak emlékére, minekünk úgy tetszik, vízbevető hétfő, mert láttyuk az utcán ... Ha nekem úgy tetszik vízbevető hétfő, látom az uccákon, hogy egymást öntözik ... (Csik, Kászonújfalú. Ambrus János kézírata, 1899. Gyűjt. Kodály Zoltán. MNT II 184. — Ld. Apor Péternél is: vízben vető hétfűn — alakban (MHH 11. Scriptorum 359). — Bod Péter: „Húsvét' Innepe. ... XIV. A' Kátékuménusoknak keresztiségekből, a' kik ezen a' napon a' vízbe merítettnek

vala, fenn-maradott volt a' Magyaroknál az a' szokás, hogy Húsvét másodnapján öntözték 's vízbe hányták egyik a' másikat nevettségessen: a' Görök-Vallást-tartó Oláhoknál megvagyon most-is. . . XVI. Meg-vagyon az a' szokás, hogy sok festett tojásokat készítenek, nem tsak az Oláhok Erdélyben; hanem Olasz-Országban, Frantzia-Országban, Helvétziában, Német-Országban, Muszka-Országban, 's a' Görögöknél. Némelyek l. ennek eredetét keresik a' 'Sidóknál . . .' (Szent Heortokrátés. Posony, 1786, 74—75.) — Ld. még Keszthelyi Miklós: Mikesnek egy érdekes szava: vízbe vető hétfő. Nyr 1906, 429. — Bartha József: Vízbe vető hétfő. Nyr 1907, 45. Mikesnek egy érdekes kifejezése. — Nyr 1907, 84: (Vízbevető hétfő egy rigmusban.) — Kónsza HáromszNépkölt 448—59: „Húsvéti öntözőversek”. 449: vízőntő hetfű; 451: vízbevető hetfű.

38 *franciában micsoda szokás volt*, — A levélíró a franciaországi régi feudális állapotokra („ius primae noctis”, „vasallus”) utal. A vazallusviszony a Karoling-korszakban, a VIII—IX. században fejlődött ki. Ez korábban személyi, majd birtokjogi függést is jelentett (senior-homo). A vazallusviszony kifejlődése a feudális uralkodó osztály hierarchikus szervezetének kialakulásához vezetett. — Vö. Király 1909, 345.

43 *egy sodort — egy sonkát*.

48 *üsmértem olyan nemes embert*, — Mikes ritkán hivatkozik franciaországi személyes ismerőseire. De azért alkalmoszerűen számos ilyenféle célzást tesz.

49 *talám valaha írtam már az ilyenről, de nem jut eszemben*, — Csak itt ír Mikes a francia nemesről. A fordulat alkalmazásáról ld. még a 77. lev. és jegyz. is. — Vö. Simonyi Határozók I, 151: Az -n ról ra -ragos határozók. Ld. a 87. lev. jegyz. és a 3. lev. jegyz. 37.s.

51 *el untam a sok szokásról írni*. — Vö. a 60, 71. levél végét is.

54 *a jó szokást elnem kel hadni*. — Felszólító mód helyett igen gyakran a kell ige fordul elő, de ez Mikesnél éppen nem szigorú parancsot fejez ki, hanem enyhébb kérést, felszólítást, olykor pajzánkodó szemrehányással, dévaj kötődéssel. (Vas Nyr 1905, 434.) Ld. a 2. lev. befejezését, 4, 9, 13, 35. lev. stb.

55 *maradok az aszszonynak, köteles, alázatos, szolgálja*. — Ld. a 64. és 34. lev. és jegyz.

56 *az új esztendőben írot első levelet. pompával kel végezni*. — Ez a levéltípus a „köszöntő” levelek sorába tartozik. Az 1721. jan. 1-i újévi levelét nevezi Mikes „köszöntő levél”-nek. Ld. a 40. lev. jegyz. — Más levéltípusra vonatkozólag vö. a 87. lev. jegyz. l.s.

[79.]

Keltezés: *rodosto. <le> 15 martÿ 1727*. — Mikes néhány esetben francia módra keltezett, aztán törölte a le névelőt. Vö. a 49, 59. és 181. lev. keltezését és a lapalji szövegjegyzetet.

5 sor *tölttyük, huzuk, vonnyuk azidőt*, — A rodostói időtöltés problémáiról ld. előbb is a 37, 41, 46, 55, 57, 73. lev. jegyz.

5 *minden mulatság előttünk jut*. — Vö. Simonyi Határozók II, 44: „A helyhatározó előtt a. m. a latin ante, prae, coram s a német vor . . . gyakorta használják pontatlanul — valószínűleg a kettőt meg nem különböztető latin és német hatása következtében — az elől helyett mozgást és elrejtőzést jelentő

igék mellett." Mikesen kívül Hallertól, Kazinczytól, Vörösmartytól stb. idéz példát Simonyi. — MMNyR I, 282.

6 *de ugyan is miért keresné amulattság abujdosokat. mivel másokat is talál,* — Simonyi Kötőszók III, 243: Az okhatarozó kötőszók. „Néha kérdő főmondat után is mivel van a mellékmondatban, tehát olyankor, mikor rendesen s mikor, holott kötőszókat használjuk.” Ld. a 2. lev. jegyz. 22.s.

9 *azt irod néném, hogy felüllyek meg. holmi kérdésidre. és hogy idő töltésért, többeket is fogsz tenni,* — Mikes kb. az 50—58. levéltől kezdve tetet föl „nénjé”-vel olyan kérdéseket, amelyekre többnyire olvasmányai alapján válaszol a levélíró. A különféle ismeretanyag levélbe foglalása így gördülékenyebbé válik.

21 *azelsőre. ez a feleletem.* — A konstantinápolyi pátriárkáról ld. az 57. lev. és jegyz. is. Mikes enciklopedikus érdeklődését nem kerülte el a keleti egyház elhatalmasodásával előállott viszály, mely a római egyház feje, a konstantinápolyi és az alexandriai pátriárkák között keletkezett. Fleurynél, ha nincs is szó szerinti egyezés, kimutatható, melyik rész szolgált alapul Mikesnek: „Les vrais patriarches sont ceux qui gouvernent les églises établies par les Apôtres: c'est à dire, celles de Rome, d'Alexandrie et d'Antioche. L'évêque de C. P. [Constantinople] et celui de Jérusalem en ont le nom, mais n'ont pas la même autorité. Car l'église de C. P. n'a été fondée par aucun apôtre et le concile de Nicée n'en fait point mention; mais parceque C. P. a été nommée la nouvelle Rome, son évêque a été nommé patriarche par la faveur des princes, plutôt que la raison . . .” stb. (HistEcll Bruxelles 1715, XI, 123.) Ld. Madácsy 17. — Zolnai 1937, 18. — A keleti schisma és a római püspök elsőbbségének kérdése Rákóczinál, vö. Szekfü 267—68, 381—82. Musztafa és Pelerin dialógusa, Rákóczi magyarból franciára fordított írása d'Andrezel márkai iratai között. — A szakadást, mely 1054-ben Cerularius Mihály konstantinápolyi pátriárka idejében látszólag dogmatikus alapon történt, egész sor társadalmi-gazdasági és politikai ok idézte elő. (Vö. Kozminkij—Szkaskin: A középkor története. Bp. 1955, 182. Bizánc a XI. században.) A hatalomért, az egyházi jövedelmekért és a politikai befolyásért folyt a harc a nyugati (katolikus) és a keleti (ortodox) egyház között. A keresztény egyház végleges kettészakadásakor a konstantinápolyi pátriárka és a római pápa kölcsönösen kiátkozta egymást. Mikes a schismával szemben a római állásponton áll.

25 *a nagy böjt.* — 40 napi böjt (kivéve a vasárnapokat) a húsvét előtti 7. szerda és húsvét közé eső időszak.

25 *ülni ahúsvétot.* — ülni (Szily).

26 *víz kereszt napja* — Vízkereszt (Epiphaniarum) jan. 6.

35 *Conciliumokban.* — zsinatokban, egyházi gyűlésekben.

39 *valoknak . . . hasonloknak.* — Vö. a lapalji szövegjegyz. *valokk. hasonlokk.* *Constpoly* stb. Mikes egyre több rövidítéssel él következő leveleiben. Ld. a 15. lev. jegyz. is.

44 *csak aromai pápa méré arról meg inteni.* — Vö. Simonyi Határozók I, 191; 190, 195. (Okhatarozó -n -ról -ra.) „A -ról ragot a mai -ért és miatt értelemben igen gyakran használja a régiség, mindazon kifejezésekkel, melyek a dicséret és feddés; bűnhődés és bocsánat fogalmai körül csoportosulnak.” További példákat idéz a 73, 86. levélből.

45 *esze veszni*, — NySz Vesz, vész : öszve-vesz I). A szótár Kulcsár Mikeskiadásából idézi. A v már Mikesnél kiesett a régi „öszve = eszve”-ből. Vö. a 9. lev. jegyz. 15. s.

46 *meg hasonlani a nap nyugoti anyaszent egyháztól*, — „Ma: vagy »el-hasonlani« vagy »az anyaszentegyházzal«” (Szily).

48 *az utánna valói* — utódai; ld. a 13. levélben *előtte valójának* — elődjének (Szily). NySz Vagyon, van : utána-valo.

52 *maja is a császár* — Vö. Klemm TörtMondt 340: „Ma elválaszthatatlan szórendi egységet alkot ez az értelmezős szerkezet (a király maga, maga a király), de régen kötőszó, ige stb. kerülhetett közbe.” — Ld. még Simonyi JelzőkMondt 132: A névmások szerepe az értelmezős szerkezetekben (maga névmás). Simonyi a Klemmhez hasonlóan magyarázott jelenség régies használatára Mikesen kívül Pázmánytól, Csereitől, Kazinczytól és Aranytól is hoz példát.

59 *amásodik kérdésed* — A nagybőjttel kapcsolatos kérdés Pouget Catechismusára emlékeztet, amelyet Mikes később lefordított: „D[emande] L'usage de ces jeûnes est-il ancien dans l'Église? „R[éponde] L'usage en étoit reçu dans l'Église de Rome avant le cinquième siècle. Et Saint Léon qui vivoit dans ce temps-là dit que ces jeûnes sont de tradition Apostoliques.” (Instructions générales en forme de catéchisme. Paris 1719, II, 280.)

63 *a harmadik kérdés*, — Ugyancsak Pouget-nál: „D. Pourquoi célébre-t-on trois Messes le jour de Noël? (I. m. II, 280) és a fordításban: *Catechismus* I 226 recto: K[érdés] *Miért mondanak három misét. karácson napján? F[elelet] Ez még az Anyaszent egyháznak régi szokásától maradt mivel az előtt . . . stb.* Le Tourneux így magyarázza a karácsony éjszakai három mise eredetét: „L'Église fait célébrer trois Messes le jour de Noel, pour nous représenter, dit saint Thomas, les trois naissances de Jesus-Christ . . .” (la naissance éternelle, temporelle et spirituelle) etc. (L' Avant chrétien. Avec l'explication des Epîtres et Evangiles. A Paris 1683, 196.) Fent idézett Pouget is említi ezt választás végén. Ha Mikes és Pouget között pontos tartalmi egyezés nem is mutatható ki, a kérdés—felelet bevezetése egyháztörténeti vonatkozású anyag beolvasztására talán Pouget könyvére vezethető vissza.

76 *töltik ki a számot*. — NySz Tel, tölt : ki-tölt [Szólások].

79 *a negyedik kérdés*. — Pouget szintén kérdez „az Éneklésnek. Musikának. és az orgonálásnak szokása”-ról (*Catechismus* II, 140 recto). Mikes válaszában néhány elemét megtaláljuk Fleurynél: „En cette assemblée de Compiègne, le roi Pépin reçut des ambassadeurs de l'empereur Constantin; qu' entre' autres présens lui envoya des orges. Ce que tous les historiens ont remarqué, parceque ce furent les premiers que l'on vit en France.” (HistEcel Paris 1722, X, 402.) Mikes egy levélhez több forrásművet is felhív. Nem törekszik szöveg szerinti átvételre, mindent leír, amit a megpendített kérdésről tud, neveket, számadatokat elfelejtve, saját gondolataival fűszerezve. Ld. Madácsy 23—24. — Király 1909, 345.

86 *belé izeledtem* — NySz 2. Iz : izéléd-ik. „A NySz. csak innen idézi” (Szily).

88 *szakaszuk végü*, — NySz Szakasz, szakaszt [Szólások].

88 *ha nem az egészségedre vigyáz*. — ha nem = hanem.

90 *kelemen. ne keletlen. hanem kelemetes legyen nálad*. — Mikes másutt is él

ilyen szójátékkal, vö. 6, 47, 92, 144. lev. — A Kelemen névvel való szójáték itt március 15-én keltezett levelében (H.) Szent Kelemen napján fordul elő. Saját neve napjáról (nov. 23) a levélíró a 193. levelében emlékezik meg.

91 *Isten hozád. mind holtig.* — Ezt a búcsúzóra, köszöntőre emlékeztető levélzáró fordulatot Mikes csak itt használja, Kelemen napján készült levelében.

[80.]

1 sor a mézes pogácsánál *édeseb leveleidet vettem.* — Ld. a 70. lev. jegyz. Mikes „néne”-szeretetről.

1—6 A levélíró „nénje” köszönetéből merít bátorságot, hogy újabb kérdésekre válaszoljon. Módszerére ld. a 62. és 72. lev. és jegyz. is.

7 *rongyos leves* — NySz Lé, lév: rongyos-leves. A szótár csak innen idézi. Ld. még NySz Rongy : rongyos (rongyos leves—rongyos elme). Erdői szerint „a csurgatott téstalevest hívják így Erdélyben”. (Dunántúlon az ún. rongyos levest csurgatott tojással készítik, tészta nélkül.)

8 *a Canalís partján* — A 30. levélben írt ehhez hasonlóan Mikes a Boszporusz szépségéről, amikor 1719-ben Békosban lakott Rákóczival.

15 *a nagy roppant hajok,* — NySz Rop: 1. Roppant 3). Vö. Simonyi Jelzők-Mondt 106. Többszörös jelző. „A roppant szó ma rendesen csak más jelző fokozója: roppant nagy stb., de régen így is szerkesztették: Czellen egy nagy roppant szentegyházat építé (Pázmány: Kalauz 790). Az egen tűzes roppant seregek látszanak (Pázmány: Préd.)”. A többszörös jelzőre ld. a 8, 43. lev. jegyz. is.

20 *arendet úgy meg tarítsák* — NySz Rend [Szólások]. — Rákóczi rodostói rendtartásáról ld. a 37. lev.

22 *anoviciátuságban,* — A noviciátusság a szerzetesjelölt próbaideje fölszentelése előtt.

22 *itt mindent órára, és minutára cselekesznek.* — NySz Minuta. A szótár csak innen idézi. Vö. Simonyi Határozók I, 178: Módhatározó -n és -ra. Ld. még a 61, 64. lev. jegyz.

30 *az elefántot . . . még nem láttam ő nagyzságát,* — A 127. levélben (1737) ír majd Mikes egy Konstantinápolyban látott elefántról.

31 *de olyan kutyát láttam* — Szathmáry Király Ádám ír ilyen vásári mutatványokról franciaországi naplójában; Rákóczival együtt nézték meg őket Párizsban (Thaly, Rákóczi Tár I, 1866, 303, 348, 350, 376, 382).

32 *egy kés deák gyermek* — NySz Gyermek: deák-gyermek. A szótár csak innen idézi.

33 *nekem urdolgára. kel még mennem.* — Vö. a 21. lev. jegyz. 11.s.

39 *az első kérdésre csak úgy felelek a mint olvastam,* — A kereszties háborúk története e korban is kedvelt téma. Fleury HistEccI művében gyakran esik szó róla a különféle események kapcsán. A Moeurs Chrétien (1682) c. Mikes által lefordított művében is: . . . *ugyan láttuk is azt ahistoriákból, hogy a kereszties had, hamisab volt amás féle hadnál, joinville. pag. 32. és hogy minden féle vétek volt közöttök . . . (KeresztényekSzok 198 verso).* — Mikes a kereszties hadjáratok egész történetét összesűritő olvasmányai alapján. Ismét Louis Maimbourg (71. lev.) Histoires des Croisades c. művére lehet gondolni, amely annak idején bátor és sokszor egyházellenes megállapításai miatt hírhedt, de közkedvelt

volt, annyira, hogy Moréri és Bayle gyakran idézik adatait. Maimbourg-nál is megvannak az olyan mozzanatok, mint a Mikes által név nélkül említett franciaországi barát, Pierre l'Hermite (i. m. 1677, I, 46), másként Amiens-i Péter; a pápa engedelmé, a barát prédikációjának hatása, a keresztes had elfajulása (i. m. I, 47—48). A keresztes hadjáratoknak ebben megnyilvánuló kritikai motiválását Mikes is magáévé tette. A levélíró magyarázata a keresztes hadjáratokról: 1. Pszichológiai megokolás. 2. Lelki jót ígért 3. Testi haszonnal járt. — A keresztes vitéz törvény elé nem állítható, adósságára moratórium, a felesége biztonságban. Végül asszonyok is, feleségek és szeretők is velük mennek. Erkölcsi konklúziója: *a keresztes hadnál, el fajultab had nem lehetet*, — Madácsy 11, 28—30. — Zolnai Minerva 1924—25, 28; 1937, 41; 1960, 162. — A hetedik (1248—54) és az utolsó (1270) hadjáratot IX. Lajos francia király vezette. Ld. Marx és Engels megállapításait. Vö. Kozminkij: A középkor története. Bp. 1955, 227—248. A keresztes hadjáratok (1096—1270). — M. A. Zaborov: A keresztes háborúk. Gondolat K. Bp. 1958, (térképekkel). 41 *ezek mindenik a mahumet vállalást követték*. — Mohamed próféta, vö. a 7. lev. jegyz. — Ld. Simonyi JelzőkMondt 120: A névmások szerepe az értelmezés szerkezetekben. Ld. a 79. lev. jegyz.52.s.

43 *Cálifnak* — Tö. halife, [*halife*] (halife) 'az iszlám vallás feje'. Történetéhez ld. Khalifa EnzIsl II, 945—950; Lokotsch 63.

45 *a múltai szerzet. és a templáristák*, — Ld. erről a 71. lev. és jegyz.16.s.

58 *a köznép közül pedig számtalan keresztezé fel magát*. — előbb: *a fő rendek közül. igen sokan venék fel a keresztet*, — Ld. Simonyi MagySzórend 238: Az összefoglaló szórend (a sokaságot és nagy fokot jelentő kifejezések után). Ennek a csoportnak „néhány kifejezése még az igekötőket is elbocsátja maga mellől, tehát a 'kirekesztő' szórendnek enged tért, legalább egyes nyelvjárásokban s egyes íróknál . . . Ezek olyan gyakran hallhatók s olyan jó íróknál találhatók, hogy noha a saját nyelvérzékekkel s nyelvszokásommal ellenkeznek, nem hibáztatom, mint több nyelvészünk hibáztatta . . .” Ld. még az összefoglaló szórendre a 37, 42. lev. jegyz. — Soltész Igekötők 128: A fel igekötő. A XVIII. szd. közepétől kezdve egyre több ilyen ige keletkezik. — 60. lev. jegyz.43.s. — Szily: „felkeresztéz »keresztet varrat föl a ruhájára» A NySz.-ból kimaradt.” — NySz Kérészt : keresztéz címszó alatt idézi.

61 *nagy privilegiúma* — nagy kiváltsága.

69 . . . *nem jut eszemben.*, — Ld. a 77. és 78. lev. és jegyz. — Az első keresztes hadjáratot (1096—1099) Bouillon Gottfried, Lotaringia hercege és fivére vezette.

72 *a betegség. az éhség felüt is ahadnak le kaszálta*, — alább is: *csak fele érkezvén az elindult hadnak a szent földre*, — Vö. Simonyi MagySzórend 481—482: Jelzős kifejezések. Hasonló példa a 86. levélben is. Ha csak a birtokon van nyomaték, „a birtok megelőzheti a birtokost (ez utóbbi szórend a latin és a német hatás miatt sokkal gyakoribb az irodalomban, mint a népnyelvben). Ezekben az esetekben a birtokosnak mindig -nek ragja van.” A szórendre vonatkozólag vö. a 27, 33, 81. lev. jegyz. is. — MMNyR II, 483.

73 *haszon véte nélkül*. — Szily: „haszonvitel. Voltaképen haszon-végbevétel helyett. A NySz., a Kulcsár-kiadás nyomán, a haszonvétel alá sorozza.” — Ld. alább a 82. sorban: *leg kisebb hasznot nem vittének végben*,

84 *andrás királlyal* — II. Endre (1205—1235) magyar királlyal.

89 görög hamiságból. — Mikes előbbi megnyilatkozásából is kitűnt, hogy nem szívelte a görögöket. Bibliai (Szt. Pál a görögökről) és latin kultúráját (graeca fides, nulla fides; timeo Danaos et dona ferentes) történeti olvasmányai és saját tapasztalatai egészítették ki. Vö. az 59, 94. és 99. lev. és jegyz.

90 a még atáboron azt észre vették, addig sok ezer meg halt; — Vö. Simonyi Kötőszók III, 90: Az időhatározó kötőszók. A magyar nyelvszokás szerint „rendesen nélkülözhető a nem, ha a míg szócskát mielőtt vagy mire is helyettesítheti. Ilyenkor a főmondat többnyire nem tartós, hanem mozzanatos cselekvést fejez ki.”

92 elfogyasztotta., — Szily: „elfogyaszt; eddig ez az első adat erre az alakra. A NySz.-ban nincs meg. A régi nyelvben: elfogyat.” — De fogyaszt már Gyöngyösínél is előfordul, 1657—60/64. Murányi Venus III, 27 (Gyöngyösi ÖK I 1914), MNy 1910, 165.

107 hoszaban sem lehet., mert levelet írok és nem historiát., — Mikes stílus-tudatossága másutt is megnyilatkozik, pl. a 13, 57, 172. levélben és 1760. márc. 25-i misszilisében. — Ilyen stílusfordulat az Espion turc-ben is olvasható: „Mais j'oublie que c'est une Lettre que j'écris et que par conséquent je dois être cours.” (1715—16, VI, 11.) — A levélírás mikéntjéről Mikes számtalan megjegyzést tesz, pl. a 18, 20, 21, 27, 40, 48, 56, 62, 66, 68, 70, 75, 78, 89, 96, 102—104, 107, 115, 121, 129, 132, 141, 165, 180, 183. levelében és az 1761. márc. 19-i misszilisében. Vö. a 13, 56, 59, 75, 78. lev. jegyz. — Mikes jól ismeri a levél típusait és sokféle változatával él, vö. a 16, 21, 39, 40, 41, 48, 56, 70, 75, 78, 87, 117, 118. lev. jegyz.

Az erdélyi levélíróhagyomány gazdag az ilyenféle levéltípusokban, pl. Bethlen Kata levelezésében az alkalmi levélformák egész sora megtalálható: látogató levél (251), hívogató (454), vigasztaló (229), köszöntő (287, újévi stb.), szomorú levél (342). Czegei Vass György naplójában (Bp. 1896, MHH 35) olyan levélformákat említ, mint a búcsúzó levél (128), hívogató levél (237), mocskos és disznó levél (380). — Paskó Kristóf naplójában (1668) biztató levél (TT 1890, 28), szomorú levél (36). Wesselényi István naplójában idézi Bethlen Miklós őfelségének írott esdeklő levelét (TT 1891, 48). — Rákóczi Erzsébet levelezésében: látogató levél, választ adó, választ tevő, minapi irt levél (Vöröskői lev. Štátny Archiv v Bratislave). — Komárominál: gratuláló (56), Pápainál: hamis (52). Régi magyar hölgyek levelezésében: becsületes, derék, együgyű, hosszú, igazságos, kedves, könyörgő, kétfélebeli, méltóságos, minapi, rescribált, siető, szép, szeretettel írott, szívből írt, szomorú, törekedő stb. a levéltípusok egész választéka (MLevTár II, 106, 235, 378, 275, 354, 219, 17, 376, 250, 419, 297, 430, 196, 154, 334, 454, 303 stb.). Hermányinál hívogató levél (270. sz.).

A francia levélírásról és levéltípusokról Vaumorière ad ízelítőt részletes bevezetővel ellátott levélgyűjteményében. A levéltípusokat Vaumorière a leghíresebb XVII. századi levélírók leveleiből válogatta össze, ill. ezek leveleit írta át. Vö. a bevezető fejezeteket: Chap. I. De la necessité à s'appliquer à bien écrire des Lettres. Chap. II. Ce que c'est qu'une Lettre. Chap. III. Des parties d'une Lettre. Chap. IV. Du stile qui convient le mieux aux Lettres. Chap. V. De la matiere des Lettres. A különféle levéltípusokról:

Table des Lettres.

Lettres du genre demonstratif.

Lettres de Louange. Avis sur la maniere de les écrire. Réponses. De l'Épître Dedicatoire, et son caractere.

Lettres Familieres, ou d'Amitié. Avis . . . Réponses. (A Monsieur de*** etc.)

„ Galantes et Enjoiees. Avis . . . Réponses. (A Mademoiselle de*** etc.)

„ Tendres et Passionnées. Avis . . . Réponses. (A Madame de*** etc.)

Lettres de Consolation. Avis . . . Réponses.

„ de Félicitation. Avis . . . Réponses.

Lettres du genre deliberatif.

Lettres de Persuasion. Avis.

„ de Conseil. Avis.

„ de Dissuasions. Avis . . . Réponses.

„ de Priere.

„ de Remercement. Avis.

Lettres du genre judiciaire. Avis.

Lettres de Plainte. Avis. (Lettre ou l'Auteur se plaint d'un ami, dont il ne reçoit point de nouvelles. Plainte d'un silence. Réponse à cette Lettre. Autre Plainte sur un silence . . . Plainte où il y entre de la plaisanterie. etc.)

Lettres de Reproche (d'infidelité, galant, d'indifference . . . etc.)

Lettres sur differens sujets. Remarques.

Lettres de morale. Avis. (. . . Touchant le Bal, la Fortune, la Raillerie.)

„ de Science. (Sut l'Architecture, la Peintre, les Eclipses . . .)

„ de Critique.

„ Satiriques. Avis. (Contre un Ami trop occupé, une dame, un Auteur, un pédant desagreable . . . etc.)

Lettres de Plaisanterie.

„ de Curiosité, ou Relations. (. . . De scription de la Chine, stb.)

„ de Nouvelles & de Recits, ou Aventures. Avis.

„ d'Affaires et d'Instructions. Avis. (. . . Commerce, Guerre, touchant les Romans . . .) etc. — A levélműfajról és szabályféleségekről, irodalmi levélgyűjteményekről ld. Zolnai 1916. — 1921—1922, 31—32, 90, 97. — 1937, 14. — Hopp L. A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban. VF 1958, 291—300, 373—385. — Uő. Mikes Kelemen utolsó levelei. ItK 1961, 517—32.

109 *ebéd után ahajo meg indul. alevelél*, — A hajós posta Mikes kedvelt eszköze a levélküldésre; ld. a 36. lev. jegyz. 111.s.

109 *harang szot hallani* — Mikes a levél elején föltett második kérdésre felel. A harangozásról ír *A Keresztények szokásiról* c. fordításában és a *Catechismus*ban is: *K[érdés]. Mire rendeltetett ez a szokás, hogy harangoznak reggel, délben, és este az Angelusra? (Catechismus II 132 recto).*

112 *rika madár a török a hintóban*. — (Szólás.) A levélíró a hintó európai divatát Franciaországban látta. A hintó elterjedésével kapcsolatos régi példákat is Franciaországból veszi.

116 *Clovis*, — Chlodvig (481—511) a nagy frank birodalom megalapítója. Clovis ökrös szekere: Mikesnek erős érzéke volt a kuriózumok iránt. — Alább: a francia királynak csak egy hintója volt, azt is elvitte a felesége.

117 *négy ökrü szekéren* — NySz Ökör: négy-ökrü. A szótár csak innen ismeri. 118 *hericus quartus*. — IV. Bourbon Henrik (1594—1610).

120 *szentelt kenyeret* — Mikes összekeveri kérdéseiben a kegyes templomi szokásokat a világi dolgokkal. Franciaországi tapasztalatai bőségesen szolgál-

tattak ötleteket ilyen kérdés föltevésére. Élményei olvasmányaival párosultak. Fleury-nél is megvan a kenyérszentelés leírása (HistEcel 1722, X, 541). Eszerint 852-ben jelent meg a kenyérszentelésről szóló rendelet. — Király 1909, 345. — Madácsy 24.

122 *ők is nevetik azt, hogy nálunk bárányt szentelnek atemplomban; —* A vallási szokások és szertartások különbözőségén nevetnek a franciák. A korai felvilágosodás tünete. Mikes minden témát (vallási, gazdasági, udvari, a nők szokásai stb.) európai tapasztalatain és széles körű olvasmányain keresztül néz. Vö. a 33. lev. jegyz. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3. s.

126 *polatéli.* — Először a 35. levélben fordul elő, ld. ott a jegyz.

[81.]

1 sor *mi itt tegnap kereszteltünk, egy asinus sidot, —* Alább az *asinus sidója* ... az *asinus* — Asinus = szamár; képletesen a tudatlan, ostoba, együgyű emberre mondták, hogy asinus. Itt erősebb a szó hangulata, megbélyegző értelme van. Az egész elbeszélés arra vall, hogy Mikes egészen friss élmény hatása alatt írta. A zsidó, a pénzcsalás és áttérés esetei valóban előfordultak. Ennek irodalmi motívumai már az Espion turc 48. levelében (1684) is megvannak. Itt egy Echimilia nevű zsidó szerepel, aki azzal a koholt hírral, hogy egy francia ügyvéd fia a kereszténységből a mohamedán vallásba akar átlépni, pénzt csal ki az írótól. Az ilyen történetek társadalmi háttéréhez vö. Ricaut leírását a törökök közt burjánzó eretnekségekről, hitelhagyásról, ateizmusról, ld. a 184. lev. jegyz. Vö. Zolnai 1916, 9—10. 1925, 28. — Zsoldos 80. Zsoldos átvételt sejt Mikes levelében; valószínűleg alaptalanul. A *Leveleskönyv* midrás-zsidó vonatkozásairól (11, 86, 90. és 104, 179, 184, 201. lev. jegyz.) — Zsoldos 68, 75, 82.

5 *a fejedelem volt kereszt apja, ...* — Az anekdotába illő eset jellemző a bujdosó Rákóczi lelkületére, *ugyan könyvezet örömeiben,* — A 76. levélben említett Vigouroux is megkeresztelkedett, hogy Rákóczi kegyeibe férközzön. Rákóczi idealista, Mikes szkeptikus az ilyen jöttmentek vallási őszinteségével szemben.

6 *asido pedig jól tudta magát viselni,* — Vö. Simonyi MagySzórend 487: „Nevezetes szórendi jelenségeket látunk, ha az igekötős v. általában bővítményes igenevek az úgyn. segédigékkel vagy módosító igékkel kerülnek össze ... Az ilyen mondatokra nézve majdnem általános érvényű szabály, hogy a módosító ige ott áll, ahol nála nélkül az igenévbeli ige állana, az igenév pedig hátra kerül.” További példákat idéz Pázmánytól, Kazinczytól, Aranytól stb. Ld. még a 27, 33, 80. lev. jegyz.

15 *smírnán,* — Ízmir — Jelentős kikötőváros a Földközi-tenger partján.

21 *amen.* — Először a 33. levélben fordul elő a levélzáró amen. Ld. ott a jegyz. — Az imaszerű amen itt a vallásos témához, a keresztelkedéshez kapcsolódik, s az eseten megdöbbsent levélíró hangulatát fejezi ki.

[82.]

2 sor *a fejedelem második fia,* — Rákóczi György (1701—1756). Mikes említi még a 83, 84. és 88. levélben. — Rákóczi György megérkezéséről lásd Szekfü 291. — Köpeczi—Várkonyi 368—69. — Saussure 55, 158. Ld. a 88. lev. jegyz. 2. s.

2 *el osontván* — elosonván. „A NySz. csak innen ismeri” (Szily). NySz Oson, osont : el-osont.

11 *a szép példa* — Kulcsár (Nyr 1899, 392) szerint Mikes „kopott szóalakjai (magában álló mutató a, e) és ragkettőzése (aztot) feltűnőbb, szinte póriás pongyolaságok, de tagadhatatlan, hogy Mikes jókedvéhez jól fognak. Kivált a mutató névmás megesonkítása okoz kellemetlen zavart, oly névszó előtt, melynek nem jelzője”. — Íróink többségénél és a mai használat szerint: az szép példa. Mikes használatában az *a* mutató névmás „népi” alak. — Vö. a 2, 13. lev. jegyz.

11 *a cresus király fiában*, — Valószínű gondolatpárhuzam Zrínyivel. Mikes olvashatta Zrínyi röpiratát, mely kiemeli ezt a motívumot. Az Áfium Kolozsvárt jelent meg 1705-ben, Forgách Simon adta ki Rákóczinak ajánlva. „Ne bánts a magyart. Az Török Áfium ellen való orvosság . . . Cyrus király, mikor Cresusra Sardis városát vitatta volna . . .” stb. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Bp. 1957, 371.) Vö. Gyulai Ágost: Zrínyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. EPhK 1898, 738—743. — Zrínyivel kapcsolatban lásd még a 62. lev. jegyz. — A példa itt csak erkölcsi jellegű, minden szépirodalmi kidolgozás nélkül. — Krózus király fiának története megtalálható Hérodotosznál, Történeti könyvek I, 85—86. fej. (Bp. 1892, MTA Ford. Geréb J.) és Valerius Maximusnál Lib. V, 4, 6. „De Pietate in Parentes, cujus exempla externorum sunt.” Ld. még Király 1909, 342.

18 *annak se szójában*, — Alább olyan, mint az olyan kö, — Másutt a 147. levélben. Kulcsár (Nyr 1899, 392) szerint „Mikes gyakorta még a kötőszavakat is csapatostul kedveli, nyomatékos mutató névmásokat, sőt egész mondatokat iktat be fölöslegesen. El is ernyeszti aztán a mondat erejét, el is rontja néhol a csattanóságát.” — Az eddigi kiadások szövegében a fenti: *szójában* helyett tévesen ez áll: „szájában”! — A *szójában* a. m. szavában, beszédében.

19 *a szép gyenge munka* — Szily: „a. m. szép finom munka. Faludinál is stübeli gyenge munka”. Vö. NySz.”

22 *apallérozatlan gyémánt*; — NySz Pallér : pallérozatlan. A szótár csak innen idézi. — A palléroz régi jelentése: csiszol, fényesít, finomít. A pallérozatlan gyémánt olyan, amelyet nem munkáltak meg. Átvitt értelemben olyan személy, aki rendszeres tanulmányokkal ki nem művelte magát, akinek ízlése, modora nem eléggé csiszolt (ÉrtSz). — A „paraszt” neveletés, a pallérozatlan nevelés ellen szól itt Mikes (vö. a 27. és 62. lev. jegyz.). De azt is fontosnak tartja kiemelni, hogy a bécsi udvar azon igyekezett, hogy Rákóczi fia semmit ne tanuljon. Rákóczi udvarában más volt a helyzet, ott törődtek az ifjak nevelésével. Ezért ilyen határozott és kritikus Mikes hangja.

23 *béka sonak* — Szily: „a. m. kova. A NySz. csak innen idézi.” NySz Só : béka-só. Ld. PP.

28 *a bátyja még bécsben sétál, elég sok jót mondanak felöle, meg lássuk még valaha, erről is eleget mondtak*, — Vö. Simonyi Határozók I, 47: Az állandó határozók („vonzatok”). További példákat idéz 27, 67, 75, 166. levélből. — Rákóczi György bátyja, József (1700—1738). Ld. róla a 122. lev. és jegyz. Mikes Rákóczi mindkét fiában csalódott.

31 *az apja szárnya alatt vagy*, — NySz Szárny [Szólások].

32 *nem tudom hogy fog szokni a mi baráti életünkhöz, mert it anéki valo mulattsigtól kopik az álla*, — Vö. Simonyi Határozók I, 263: Okhatározó től.

Más példa a 84. levélben. Ld. a 3. lev. jegyz. 26. s. — Szily: baráti = szerzetesi. Mikes humorral és diszkrétén ír arról, hogy a Bécsben elrontott ifjú herceg hölgyek után vágyik Rodostón, *azt az egyebet, jobban szeretné avadázatnál*, (vö. a 83, 84. lev. is).

38 *ít csak a barát tanczot kel járni, mas notát nem junak.* — Vö. az 58, 84, 103. lev. is. — NySz Tánc: barát-tánc. — Ld. Klemm TörtMondt 271: A tárgyias viszony kifejezőmódjai. „Néha átnemható igéket (intransitív) használnak tárggyal.” Példákat idéz még Klemm Toldytól, Faluditól, Aranytól stb.

40 *tántz mester.* — NySz Mestër, mestör : tánc-mestër. A szótár csak innen idézi.

40 *egésségel édes néném.* — Vö. Simonyi Határozók I, 360, 362, 365—66. A vel -ragos határozók. Állapothatározók. Hasonló példák a 32, 80, 86, 126. és a 77. levélben (Klemm TörtMondt 211).

40 *a vendég még igen uj hogy többet írjak felölle.* — A 79, 80. levélben Mikes álkérdésekre ad választ, hogy legyen miről írnia. A 81. levélben egy alkalmi történet köti le; a 82.-ben Rákóczi fiának érkezése a téma. Ha *van* élmény, nem kell betét, ilyenkor gyakrabban ír. A 81. és 82. levél között csak két nap különbség van!

[83.]

1 sor *siméonnak.*, — Evangéliumi Siméon — igen öreg ember; 107 éves örmény patriarcha. (Luc 2, 25—26); ld. a 170. lev. jegyz. 1. s.

6 *édes néném mi szép dolog sokáig élni, főként egésségesen.* — Az egészségről, öregségről és a munkás életmódról vö. a 64. lev. és jegyz.

8 *aszüle apjokal . . . szüle anya* — Szily: „a. m. dédapa és dédanya.”
13 *egy aszszonyt. . . szüle anyának nevezhetik.* — Vö. Simonyi Zsigmond: Hibásan használt tárgyias igealakok. Nyr 1915, 443—45. Ld. az 53. lev. jegyz. 17. s.

19 *raul. a burgundiái király, gyakorta fel ült. száz esztendős. lovára.* — A történelem három ilyen Rudolf nevű királyt ismer; a IX—XI. században uralkodtak. Burgundia a mai Bourgogne területének felel meg Franciaország keleti részén. — Király 1909, 345.

21 *az állatok közöt leg többet szenved, és dolgozik az ember.* — Vö. Simonyi Határozók II, 111: Között (közt), közül, . . . Állapothatározók (különösen partitívus). Hasonló példa a 86. levélben.

23 *nem hadgyuk aporban esni, mikor valamit ollyat irok.* — (Szólás.) Célzás az előbbi levélre: az ifjú herceg hölgyek társasága után vágyik, a „tiltott gyümölcs” után áhítozik Rodostón. Mikes hol „nénje”, hol Rákóczi György nevében használja a többes számú első személyű igealakokat.

32 *volnának csak itt valamely bobítás foglyok. vagy verdigályos nyulak., oh, ugy derék vadászok volnánk., akár ne is ennénk estig.* — NySz Bóbita: bóbítás. NySz. 2. Nyúl: verdigályos-nyúl [?]. A szótár csak innen idézi. Szily: „Verdigálynak a régi nyelvben a szoknya egyik fajtáját nevezték. »Verdigályos nyúl« tehát tréfásan a. m. »fehér népe« — azaz nő. — Vö. Simonyi Zsigmond: Fardagály. Nyr 1894, 33—34. Fardagály — verdigály: verdigályos nyulak. „Az NySz-ban ennek a forrása hibásan van idézve a verdigályos cikkben, a nyúl alatt pedig a verdigályos-nyúl mint összetétel törlendő, mert Mikesnél

csak alkalmi jelzős kifejezés.” — Ld. még Klemm TörtMondt 612: Megengedő mellékmondatok. Akár. Más hasonló példa a 27. levélből.

35 *az olyan gyümölcs közöttünk, a melyet soha sem viszik az asztalhoz,* — Vö. Simonyi Zsigmond: A tárgyas ragozásról. Nyr 1889, 554—559. A vonatkozó névmási tárggyal kapcsolatos tárgyas ragozás Mikesnél. Ld. a 3. lev. jegyz. 1 s.

36 *a monté atos* — Athos hegy, Görögország keleti partján emelkedik. A görög szerzetesek több kolostort építettek ide. Vö. Jean Biès: Mont Athos. Pour le Millénaire de la Sainte Montagne. Éd. Albin Michel Paris 1963, 208.

41 *senki oryigénest nem fogja követni közüllünk,* — Origenes híres egyházi író (185—252). Origenesről több helyen olvashatott Mikes (Maimbourg, Moréri stb.). Fleury finom körülírással ír Origenes öncsonkításáról: „Il voulut se mettre en sûreté contre les tentations et même les mauvais discours. Ayant plus de zèle que d'expérience, il prit trop à la lettre cette parole de l'évangile: Il y a des eunuques qui se sont rendus tels pour le royaume des cieux et il en vint à l'exécution réelle.” (HistEecl Paris 1722, II, 72.) Bayle is részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel „Originisme charnel et spirituel” cím alatt (DictHistCrit 1749, III, 545). Vö. Zolnai 1916, 105. — Madácsy 14—15. Az aszkézissel szemben többször is tesz Mikes ilyen elhárító megjegyzést (pl. 84. lev.). Természetes, mozgalmasabb életre vágyik. A burkolt panasz humorral vegyített hangja itt Rákóczi fia nevében szólal meg, de a többes számba Mikes magát is beleérti: mindennap misére járni, böjtölni, unatkozni, reggeltől estig csak a könyvet simogatni, asszonyokat sohasem látni... Ld. Zolnai 1924—25, 27.

44 *én ahoz úgy hozá szoktam. valamint a muszka asszonyok averéshez,* — A muszka asszonyok megverésének motívuma megvan az Espion turc-ben is: „Les femmes Russiennes ne se croient pas aimées de leurs maris, à moins qu'ils ne les battent tous les jours . . .” (1715, III, 7). Innen vette Montesquieu, aki 51. levelét erre a csattanóra építette föl. A levelet egy moszkvai perza követ írja Usbecnek, fő tárgya a moszkvai nők: „On ne sauroit croire combien les femmes moscovites aiment à être battues: elles ne peuvent comprendre qu'elles possèdent le coeur de leur mari s'il ne les bat comme il faut.” Állításának erősítésére a követ mellékeli egy moszkvai asszony (fiktív) levelét, aki az anyjának panaszkodik, hogy az ura elhanyagolja őt. „Ma soeur est bien autrement traitée: son mari la roue de coups tous les jours.” Ld. Zolnai 1916, 91, 105.

A témának egyébként hagyománya van, A. Lortholary (le Mirage russe en France au 18e siècle, Boivin 1951, 288) szerint S. von Herberstein, Rerum Moscovitarum commentarii-ra (Bála 1549) mutatna vissza. „On la retrouve dans la Satire Ménippée: C'est religion entre les femmes, comme en Moscovie, quand leurs maris les battent très bien, et s'estime celle-là mieux mariée qui a le plus de coups.” (P. Vernière, Montesquieu, Lettres persanes. Paris 1960, 108.)

A föltehetőleg irodalmi motívumnak ítélt passzus azonban alapulhat mondáson, szóbeli hagyományon is, amit a fiatal Mikesnek volt alkalmja hallani, amikor Rákóczi és kísérete találkozott Lengyelországban Nagy Péter cár udvarával (1711), s a magyar udvari emberek hosszabb időt töltöttek az orosz udvari nemesek társaságában.

A feleség megverése régen az erdélyi nemes családokban sem volt szokatlan. Bethlen Miklós Önéletírásában kiemeli, hogy két felesége közül „soha egyiket is nem hogy megvertem volna, de meg sem csaptam”. (I, 111.) Tordai Szaniszló Zsigmond érdemesnek tartotta felesége megverésének napját följegyezni „ütöttem meg Küssannát holmi vétékért” (TT 1889, 230 stb. Szaniszló Zs. naplója 1682—1711). — Cserei Farkas bizonyítja, hogy a feleségverést régen az erdélyi urak jogosnak tartották (A Magyar és Székely Asszonyok Törvénye. Kolozsvárott 1800, 179). Cserei Mihály írta I. Apafi Mihályról szólva, hogy a feleségét „gyakran úgy meg is verte a fejedelem, ha mások ki nem vették volna kezéből, talán meg is ölte volna.” (Hist 90.) — Rettegi írja, hogy mostohaapja, Kolozsvári Dániel kitűnt az asszonyverésben „az szegény feleségét haláláig vervén . . .” (Hazánk 1884, I, 136). Ld. még Takács Sándor: A régi Magyarország jókedve. Bp. 1921, Athenaeum, 132 (a veréssel oktatott feleség). — Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Bp. 1933, 35 (feleségverés).

46 *minden országban más. szokás.* — A levélíró a szokások viszonylagosságát az élet minden területére kiterjeszti (vö. eddig a 80, 65, 58, 40, 37, 33, 30, 3—6. lev.). Ilyenkor gyakran utal szülőhazájára is. Itt az erdélyi asszonyokat emlegeti.

49 *maradok édes nénémnek holtig. és nem tovább való szolgálója :* — A kedvelt, tréfás levélzáró formula változataihoz vö. a 34. lev. jegy.

[84.]

3 *sor orvosságos forrás.* — gyógyforrás (Szily). NySz Forr : orvosságos-forrás. A szótár csak innen idézi.

6 *mint a szomjú szarvas a hideg forrásra.* — Zsoltár-motívum (Ps 41, 2), Zsoldos 66. — Vö. „Mert én szűkölködöm segítség nélkül, Mint az szomjú szarvas hideg forrás nélkül.” Cantio de Francisco Rákóczi. (MKBR 301.)

7 *in.káb szomjuhoza amegy forrást, de az apja hírével, nem fog olyan orvosságal élni . . . e de neki más féle mulattság kellene, bizony nekem is* — Rákóczi fiának megérkezése óta ez a téma állandóan napirenden van (82, 83. lev.). Mikes nem titkolja, hogy neki is az a baja, ami a fejedelem fiának. A levélíró érzelmi életének, a novellisztikus történeteknek eddig is a női téma volt az egyik fő motívuma.

9 *talám irtam már valaha kédnék arrol.* — A 38. levélben írt Mikes a sáros fürdőről. Uo. Hippokratésről is.

11 *jerusalemi piscina.* — Ld. a 101. és 164. lev. is. János evangélista beszél el a betegek csodás gyógyulását a Bethsaida (Bethesda) tóban. A jerusalemi piscina megjelölés egyezik a Vulgata adatával: „est autem Jerosolymis Probatice piscina” (Ioan 5,2). Ld. Zsoldos 32. — Zolnai 1916, 105. — Mikes olvasmányaiiban, fordításaiban is előfordul: *Epistolák* I, 183 recto és *KJÉH* 1, 59 recto; Rákóczinál is: „piscine probatique . . .” (Aspirations 455.)

16 *fel kenődzik sáral magokat* — „A. m. beken. Csakis ő nála” (Szily).

18 *husz sárosít. és annyi sárosinét* — Szily szerint „nem személynév. Valamint falusi, szőlőhegyesi stb. az olyan ember, aki falun, szőlőhegyen lakik, szintúgy értendő itt a sárosi. Vö. Lehr Albert A -si képző. Budapesti Szemle 1903.” Abafi írta át az általa kiadott Mikes-szövegben Sárosi-nak. — Csupa sárosi és sárosiné! Mikes mindig kész a szójátékra. Tréfás ötletét az váltotta

ki, hogy Rákóczi fejedelem Danckába (Vall 238) és Franciaországba érkezésekor (Vall 254) a Le Comte de Charoch, Le comte de Saaros, azaz Sáros grófja, Sárosi gróf álnevet használta. (Rákóczi Sáros megye „supremus comes”-ének nevezte magát.)

19 *abból a fekete apotikából*, — abból a fekete (sáros) patikából.

20 *poháronként* — poharanként (Szily). Vö. *sugárát* — sugarát (39. lev.), *számárok* — szamarak (57. lev.).

21 *sellegenként*, — Szily: „A. m. serlegenként. Vö. párlani-pállani, parlagpallag stb.” NySz Serleg, selleg. Kulcsár Mikes-kiadásában még helyesen, de Toldytól kezdve (Miklós és Szigeti Mikes-kiadását kivéve) „fellegenként”! — Régen mások is használták: Apor: selleg (MHH 11. Scriptoros 379), Bethlen Miklós: sellegből (I, 132).

24 *ivut*. — ivott, „székelyes” alak (Szily). Apornál is: ivutt (MHH 11. Scriptoros 329) hivutt stb.

25 *a barát tánczal*. — Ld. az 58, 82, 103. levélben is. — A menyasszonytáncról vö. az 50. lev. jegyz. 15. s.

28 *azt írod hírül* — Vö. Simonyi Határozók I, 332—333. Az -ul, -ül -ragos határozók. Hasonló példák a 80, 85, 86. levélben (rabul, feleségül). Ld. alább (óleányul). MMNyR I, 578.

29 *a francia királynénak*. — Ld. róla a 69. lev. jegyz. 25. s.

32 *ki szerzi* — megszerzi (Szily). — Vö. Soltész 95: „A ki igekötő előfordulási statisztikája emelkedő görbe képét mutatja. A XVIII. századig 10% körül van az arány; a XVIII. század utolsó negyedében felszökik és megközelíti, néha el is éri a 20%-ot.” Mikes TLevelei igekötős igéinek 11,5%-ában, az összes előfordulások 8%-ában van ki. A statisztika értelmezéséhez ld. Soltész 52, 104.

34 *meg korodzani*. — elvénuülni. Szily: „Mai helyesírással: megkörödzeni. A NySz. a kor (aetas)-ból származtatja. (L. kórozik MTsz.)”

35 *de arendes.*, — különös, furcsa dolog. Mikes szokásához híven fönnakad az ilyen eseten: a királyi lányok kolostorától nem messze két nagy klastroma vagyon a barátoknak. Jellemző az író libertinizmusára az a megjegyzése, hogy aki ezeket a kolostorokat alapította, a kedvezet az asszonyoknak.

44 *az Isten meg engedte azt, hogy a népít. asszony igazgassa*, — Utalás Deborara (Judic 4, 4—8), aki nemcsak bíraskodott, de hadat is indított a Tábor hegyére. Ld. a 24. lev. jegyz. — Az asszonyok befolyása az uralkodókra; ez a téma különösen XIV. Lajos idejében, az udvarban volt időszerű. Mikes a történelemből szed össze példákat, ld. alább.

47 *ángliában . . . ersébet királyné*. — Erzsébet királynő a Tudor dinasztia (1485—1603) utolsó képviselője volt. 1603-ban végrendelete alapján Stuart Mária fia, VI. Skót Jakab lett Anglia királya I. Jakab néven. Mikes Stuart Máriáról névtelenül emlékezik meg. Brantôme a Dames illustres III. discours-jában hasonlóképpen beszél: „la Reyne d'Angleterre ne l'ayma (sc. Marie Stuart) jamais, et a esté tous jours et de long-temps jalouse de sa beauté, qu'elle voyoit surpasser la sienne.” (Paris 1858—59, X. 132. Első kiad. 1665.) A Grands Capitaines livre I., II. part. XXI. chap.-ban: „. . . elle [la Reyne d'Angleterre] estoit lors en sa grand beauté et belle grace: rien ne l'a gastée que l'exécution de la pauvre reyne d'Escoce: sans cela esoit une très-rare princesse.” (I. m. III, 127.) Óleányságáról is tud Brantôme: „Je crois que ce

qui l'a maintenue si long-temps en sa beauté, c'est qu'elle n'a jamais esté mariée." (I. m. X, 256—57. Recueil des dames galantes.) Majd ismét hozzáteszi: „Cest reine est à louer en toutes sortes de louanges, n'estoit la mort de ceste brave, belle et rare reine d'Escosse qui a fort souillé ses vertus." De amit ezután mond Mikes Erzsébetről, arról már Brantôme nem szól. Utalása, hogy a királynő a vallás dolgába ártotta magát, helytálló. Erzsébet királynő az erősödő angol burzsoázia érdekeinek megfelelően következetesen spanyol-és katolikusellenes külpolitikát folytatott. Ld. Király 1909, 268, 345.

50 *ha a nényít. vagy öttse aszszonyát., olyan ártatlanul meg nem ölette volna,* — Vö. Simonyi Jelzők Mondt 48: A főnév jelzői használata. Személyragos jelzők. — Ld. még a 77, 91, 140, 166. lev. jegyz. — Stuart Mária (1542—1587) V. Jakab leánya, VII. Henrik dédunokája, Skócia királynője. Fiatalabb volt Erzsébet angol királynőnél (1533—1603), aki VIII. Henrik leánya volt és mostoha nővére (Katolikus Mária) halála után 1558-ban lépett trónra.

54 *ó leányul holt meg,* — Szily: vén leányul. Vö. Simonyi Határozók I, 326: Az -ul ül -ragos határozók. Simonyi e szövegrészt így értelmezi: „soha egyhez sem ment [nőül] ugyan ő leányul holt meg". — Klemm TörtMondt 172: A határozók jelentésváltozása. — MMNyR I, 578.

54 *de a mi nevetésre valo,* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. — Mikes azt tartja nevetni valónak, hogy Erzsébet házassági ajánlatot tett a pápának is. IV. Páltól (1555—59) VIII. Kelemenig (1592—1605) kilenc pápa volt Erzsébet uralkodása alatt.

56 *a vallás dolgában ártotta magát,* — NySz 2. Árt, át [Szólások].

61 *azt a kérdést teszi kéd töllem,* — Szily szerint „a »kérdést tesz hozzá«, és »kérdez tőle« egybekeveredése.”

62 *hol kezdették. meg vakarni a lovakat.* — Az ilyen kérdés bevetése ritka eset és durván hat a szépre, kellemes törő Mikes stílusában.

63 *mikor akasztották fel. a leg első aszszonyt párisban..* — Ld. a következő lev. és jegyz. 84. s.

65 *fel szedgyük asátor fát.* — Szily a közmondások között idézi ezt a szólást. Mikesnél és a mai használatban is rendszerint azt jelenti ez a szólásmondás, hogy 'útra készül', 'felszedelőzködik'. A szólás legrégebb adatai azt mutatják, hogy ez a kifejezés a katonai élet körében alakult ki, s onnan kiszakadva vált átvitt értelmű szólássá. Vö. O. Nagy: Mi fán terem? 299. — A 138. levélben *fel szedi sátorát* változatban.

71 *senki ugy nem szereti kédet mint ego* — Érdekes latinosság az *ego* a levél végén. Egyedülálló eset.

[85.]

1 sor *polatéli.* — Ld. először a 35. levélben.

2 *a kéd kedvesen irt levelét igen kedvesen vettem.* — Vö. Simonyi Határozók I, 204: Az -an en -ragos határozók. Ld. a 34. lev. jegyz. 35. s. — A levélvétel kapcsolatos levélkezdetre ld. a 3. lev. és jegyz.

4 *az ollyant. némelykor, láttatlanná kel tenni.* — Vö. Simonyi Határozók I, 319; 317: „A -vá -vé -rag állandó ebben a szólásban: hallatlanná, látatlanná tesz vmit = úgy tesz, mintha nem hallotta, nem látta volna”. Hasonló példa a 125. levélben. — MMNyR I, 581. — Ld. még Simonyi Határozók II, 348. Időhatározószók. Általános értelműek (néha, némelykor, néha-néha).

7 ahol. és sok veres foglyoknak kellett meg halni, — Vö. Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. Nyr 1905, 400. „A 17. században már a nyelvtan-írók se tudják pontosan megkülönböztetni a két ragozást . . . Már a 18. században a két ragozás összezavarásában úgyszólván semmi korlátot nem látunk . . . Faludi, Bíró Márton, Orczy Lőrinc, Kazinczy, Dugonics munkái hemzsegnek a »szabálytalan« formáktól”. Mikestől a *Mulattságos napokból* is idéz példákat Simonyi. — Révai többek között Mikestől is idéz példákat az ikes ragozás különféle változataihoz (II, 893: 34, 51. lev. és 13, 48, 53—54, 91—92, 122. lev. — 901—902, 911, 915—917: mintegy 20 levélből idéz példát). MMNyR I, 500.

7 *aportázo nyulakot.* — Szily: „Portázni a. m. »ellenséges vidéken kalandozni, portyázni«. — Itt gúnyval mondva.”

15 *de a miénk duplán,* — A „bujdosásban is bujdosni kell” (36, 44. lev.) motívum vallásos változata: a keresztény élete zarándokság. Ez a frazeológia Rákóczinál is, pl. „tout homme étoit voyageur sur la terre . . . dans mon double pélerinage” stb. (Testament politique, 258). „Je suis un voyageur en chemin” (Aspirationsban is gyakran). Ld. a 44. lev. jegyz. 18. s.

19 *tölttyük azt az drága időnket,* — NySz Tel, tölt [Szólások].

20 *az el töltött idő pedig soha viszá nem jő,* — „Az eltöltött idő soha visszane jő” — mondja egy erdélyi közmondás (Konsza HáromszNépkölt 488).

24 *mert hány ezer ember veszet. és vész minden nap a tengeren. a felől elegen mennek atengerre,* — Vö. Soltész Igekötők 191: Az igekötő hiánya. Szokottabb a perfektív elvész. — Klemm TörtMondt 231: A névutók használata (felől, felé; megengedő ok kifejezésére a 17. szd. óta). NySz I. Fél: felől b). Ld. a 37, 66. lev. jegyz. is

25 *hát mi nekünk nem volté példa előttünk.? volt, de tanoltunké rajta.?* — A levélíró valószínűleg a Törökországban bujdosásban meghalt Thökölyre gondol, akit a 36. levélben név szerint megnevez. — Mikes előadásának jellemzéséhez vö. Szabolcsi 229: D) Jellemző mondat-ritmika. 55. lev. jegyz. 7. s.

29 *nagyra vágyodás.* — NySz Vágy : nagyra-vágyodás. A szótár csak innen idézi.

30 *csak az újság. és aváltozás után fut.* — A Spectateur is többször foglalkozik ilyen gondolattal. Pl. „Est natura Hominum novitatis avida. Plin. Hist. Nat. L. XII. Chap. 1. Les Hommes sont naturellement avides de la nouveauté.” (V, 1.) — „. . .dulcique animos novitate tenebo. Ovid. Metam. L. IV. 284. Je captiverai les esprits par une agréable nouveauté.” (VI, 313.) — „Sur l'inconstance et la légereté des hommes qui ne suivent pas les lumiers de la raison.” (II, 229.) — Az újságon való kapásról vö. Bod Hilariusát is (404. sz.).

36 *ettől vagyon hogy soha az ember nem lehet boldogá. mert soha sem becsüli a maga állapotját.* — Vö. Simonyi MagySzórend 378: „A régi nyelvben a tagadó névmások után — úgy mint más összefoglaló kifejezések után is igen gyakran más, gyöngébb hangsúlyú részek vannak közbeszúrva; az újabb nyelvben ez a szórend sokkal ritkább.” — Ld. még a 23, 37, 61. lev. jegyz.

42 *a bizonytalanra vágy, és ajelen valoval. nem élni tud, hanem viszá élni.* — Vö. Simonyi MagySzórend 371: „A tagadás első sorban nem az ígére, hanem más szóra, névszóra vonatkozik.”

44 az Isten adgya a fejedelmeket, mind a jót. mind a rosszat. — Alább is ő emeli fel egyikét, és ő veti rabság alá a másikat. — A levélíró a szentírás példáira hivatkozik. Az uralkodás isteni adományáról, az alattvalók böles igazgatásáról, a pásztor (fejedelem) és a nyáj (nép) kapcsolatáról szóló példákban kifogyszóval mind az ó-, mind az újszövetség (vö. Zsoldos 58—60). Hasonló gondolatokkal találkozott Mikes olvasmányaiban és fordításaiban is. Pl. *Az nagy renden valokrol. és azokrol kiknek másokot kel igazgatni.* (Kalauz 113 recto, I. Articulus.) Az uralkodók hatalmának isteni eredetéről, arról, hogy kemény büntetés terhe mellett tartoznak igazságosan uralkodni s az alattvalókról gondot viselni (133 verso).

Rákóczi maga is idézi Emlékirataiban az erdélyi beiktatásán elhangzott beszédet: „Isten adja a jó és rossz fejedelmeket.” (Bp. 1872, 209.) Vö. Vízkeleti András: Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem beiktatásán elhangzott beszédje. (ItK 1960, 578—81.) Hasonlóképpen egy kuruc röpiratban: „a népek nem a fejedelmek nagyravágásának játékeszközei, a fejedelmet Isten a népek boldogságára teremtette.” (Zolnai: II. Rákóczi Ferenc. Franklin, Bp. 25, 59.) Bethlen Miklós Önéletírásában is: „Non regna propter reges, sed reges propter regna creavit Deus” (I, 41). — A fejedelem ezekről a gondolatokról gyakran ír Vallomásaiban (1, 19, 172—75, 184—86, 217), a Testament politique-ban (77, 84, 89, 91, 119, 121, 122, 137, 148, 357), az Aspirationsban (383. stb.). Rákóczi hosszasan idézi és fejtegeti Bossuet műveit (Discours sur l’histoire universelle; 1681, Histoire des Variations); az alap gondolatot („les souverains sont des Dieux sur la terre”) a nemzeti monarchia politikai rendszerébe öltözteti. Ld. Szekfü 235—37. — Király 1909, 345. — Zolnai 1921—22, 28. 1916, 18.

Mikes korábbi leveleiben is szól a fejedelmekről (32, 33, 39, 43, 51, 69. lev.). Ezekben Rákóczit ismeri el igaz keresztény fejedelemnek a német császárral szemben. S amíg első leveleiben türelmetlenül sürgeti a hadakozást, hogy viszszerterhessen hazájába, később a 85. levélben a bujdosás lelki válságaitól megtörten az isteni rendelés megváltozhatatlanságát hangoztatja: *... az Isten egynéhány ember kedvéért. az ő közönségesen való rendelésit meg nem változtattya.* — A passzív belenyugvással szemben Rákóczi a cselekvés embere: az isteni rendelés őt fejedelemmé tette s ezért élete végéig nem mond le jogosnak ítélt harcának folytatásáról. Mikes kiábrándultságában éppen ellenkező, pesszimista gondolatra jut *nem. kellene soha egy jó haza fiának, zür zavart csinálni, se kívánni, semmi féle szin alatt.* Mikes őszinte hangú levelei (76, 87, 96. lev.) a rodostói udvarban zajló, válsággal terhes bujdosó élet mélyére adnak bepillantást.

48 egy szántó vető ember. — Az elbeszélés-megtalálható a Spectator 25. számának 1714-ből való francia fordításában: „Jupiter, à ce que nous dit le Mitologiste, pour récompenser la pieté d’un bon Païsan, promet de lui acorder tout ce qu’il lui demanderoit. Là-dessus, le Fermier souhaite d’avoir le tems à sa disposition, & d’abord qu’il eut obtenu sa requête, il distribua la pluie, la neige & le soleil sur ses terres, suivant qu’il jugeoit du besoin de chacune. Mais à la fin de l’année, lorsqu’il s’atendoit à recueillir une abondante moisson, il la trouva fort au dessous de celle de ses voisins; de sorte que, pour n’être pas la cause de sa ruine totale, il supplia Jupiter de vouloir reprendre la conduite du monde.” (Le Spectateur, Amsterdam 1741, I, 124—25).

A Spectateurre vall az adoma elhelyezése is (egy elmélkedés után), melynek konklúzióját — megnyugvás a gondviselésben — hasonló szereppel tünteti föl a francia szöveg.

A Spectator prózájának az alapja Gabriel Faérnusnak, a XVI. századi latin költőnek hosszabb meséje (Centum Fabulae ex antiquis auctoribus delectae. 98. mese: Rusticus et Jupiter), amelynek végén Jupiter megmutatja, hogy csak az ő igazgatása hoz áldást. — Erről szól Charles Perrault népszerűvé vált verses fordítása (Cent fables choisies des anciens auteurs, trad. du latin en vers français 1699). Megemlíthető, hogy Perrault meséjének egyik kiadásában egy misszilisekkel kevert fiktív levélgyűjtemény is található: Lettres choisies de Messieurs de l'Académie Française, sur toutes sortes de sujets . . . avec la traduction des Fables de Faerne. Hannover 1709. A szántóvető meséje (Le Paisan et Jupiter) ebben az 587. lapon található. A lényeg és a tanulság mindegyik változatban ugyanaz. — Vö. Zolnai 1916, 14—15, 105. — Király 1909, 342.

A The Spectatorról a továbbiakban többször esik szó. Köteteit mindenkéltt francia nyelvre fordították le Hollandiában a következő címmel: Le Spectateur, ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Moeurs de ce Siècle. Ennek első kötete 1714-ben jelent meg, a VI. 1726-ban, a VII. csak 1750-ben, a VIII. pedig 1754-ben. Mikes a népszerű gyűjtemény első hat kötetéből merített. Vö. a 73, 85, 103 és 200, 104, 109, valamint a 166, 199, 204. lev. jegyz.; föltehetőleg a 74, 101, 107, 108. lev. is. Erre vonatkozólag Zolnai Béla és Fest Sándor végzett alapos forráskutatást; ld. az egyes levelek jegyz. — A Spectator egy későbbi magyar fordítójáról vö. György Lajos: A magyar regény előzményei. Bp. 1941, 411. „Kolosvárat, egy érdemes hazánkfia az Addison és Steele által 1711—1712-ben kiadott s közönséges kedvellt nyert Spectator fordítja Anglusból”, — írja az EM 1814, 164. — Az EM-től említett fordító valószínűleg azonos azzal a Fekete Ferencel, akit Döbrentei 1816-ban a Spectator fordítójának nevez, vö. Kazinczy Lev XIV, 118. — A korai felvilágosodás modern erkölcsi folyóiratának népszerűségére jellemző Goldoni megjegyzése: 1753. „Olaszországban ekkoriban jelent meg az angol Spectator című folyóirat fordítása, s mindenki ezt bujta” (268).

60 *keneti fel.* — Szily: „felkenet. A NySz.-ből mind ez, mind a felken kimaradt.”

62 *egy embernek, nem is lehet. abban változást tenni.* — Vö. Simonyi Határozók I, 97: „A tekintethatározó, respectívus ben, ből = rá nézve . . . A -ben ragot itt úgy értelmezhetjük, hogy ezen tekintetben, ezen vonatkozásban, ezen viszonyban állíthatjuk az alanyról ezt vagy amazt.”

63 *gyakorta írok prédikációt. nincsen egyéb dolgom.* — Kezdetben ritkán (13, 20, 23. lev.), később gyakrabban (51, 62, 63, 65, 67, 86, 110. lev.) tesz Mikes célzást a prédikációra, jelezve levelének elmélkedő hangját. Ld. a 13. lev. jegyz. 52.s.

68 *minden ágg a kezünkben szakadot.* — (Erdélyi, Margalits.) NySz Kéz [Szólások]. NySz Szakad [Szólások]. A szakad ige más jelentésben fordul elő a 142. levélben: . . . *szakad a dunában az édes olt víze*, a NySz szintén idézi.

71 *csak uszszunk hát edes némam a még lehet.* — Ugyanígy a 13. levélben is.

73 *akórót nem szokták a fűző mellé tenni.* — (Erdélyi, Margalits.) — Fűző. „A NySz. csak innen ismeri ezt az értelmét” (Szily).

74 *de én aki egész életemben bujdosom, és végtire 16 esztendő koromban a házamat el hadtam. a bizonyos hogy a szabadság keresés az elmémben akkor nem volt,* — Magyarázatra szorul Mikes megjegyzése, hogy ő egész életében bujdosott. Bujdosó sorsáról általában Erdély elhagyásától (1707-től), ill. Magyarországból való távozásától (1711) kezdve beszél. Itt már egész életére kiterjeszti bujdosását. Az 1690—1707 közötti időszakra vonatkozó gyér életrajzi adatok megerősíteni látszanak a levéllíró sorait. Kb. 1700—1707 között szűkebb hazáját, Háromszéket elhagyva Kolozsvárt tanult. 188. levele szerint szülőfalujában, Zágónban még 8 évet sem töltött. Mikes misszilis leveleinek (1759—1761) és anyja Rodostóba küldött levelének (1722) tanúsága szerint gyermekkorában más falukban is (Zabola, Abafája stb.) élt, főleg a zabolai Mikesek birtokán és anyjai ágú atyafiai között Torda vármegyében. Gyermek-kori „bujdosása” atyja, Mikes Pál 1690 szeptemberi zágoni betörésének és öldöklésének következménye. A kardélre hányt zágoni nemesek maradékai kérték a guberniumot, hogy a Thökölyhöz pártolt Mikes Pált tiltsa ki Zágónból; majd kártérítési pert indítottak Mikes Pál özvegye ellen. (Vö. a Mikes-birtokra vonatkozó okmányokat, 96. lev. jegyz.) Ilyen körülmények között a zágoniak nem nézték jó szemmel a zágoni Mikeseket s ezzel magyarázható, hogy Mikes anyjával gyakran tartózkodott más falukban.

Mikes betöltötte tizenhatodik életévét, amikor 1707-ben Rákóczi udvarába került (16 esztendő 1706 augusztusában volt). Anyja írja később (1720-ban) Károlyi Sándornak: „... úgy gondolom, jó úsmeretiben lehetett Excellenciának édes fiam Mikes Kelemen, kit is kolozsvári convictusból kivénvén, belső inassának melléje véné Rákóczi Fejedelem, ... hírem s akaratom ellen, ... — az is, mint meg nem ért iffiú, kölsű czifraságokon kapott inkább ...” (Thaly Sz 1874, 214—16.) Vö. az 51. lev. jegyz. 20. s. Mikes kijelentése és anyja levele összevág. A fejedelem kamarásának őszinte soraitól távol áll az öngizolás. Esküje, adott szava, hűsége, „vak szeretete” kötötte életét Rákóczi személyéhez a harcok idején és a bujdosásban. A száműzetés nehéz éveiben Mikes elég emberi gyarlóságot, önzést látott a fejedelem mellett — *felének sincsen esziben az ország jova. de mindenik tele torokal kiálttya a szabadságot.* — hogy tapasztalatait bírálat formájában így összegezze.

78 *meg kel csokolni a vessőt. a melyel ostoroz.* — Ld. Mikes 1760. márc. 25-i misszilisének 10. sz. jegyz. is. Ezt a vallásos barokk motívumot Rákóczi is kedvelte; többször előfordul Vallomásaiban és levelezésében. — Él vele Bethlen Miklós is Önéletírásában: „Csókolom, édes Atyám, ezért a te vesszödöt.” (II, 168.) — „... avagy Felségednek valami atyai vesszeje megilletett ... nem csókoltam fiúi engedelmességgel a te vesszödöt ...” (II, 177.)

79 *út semmi újság nincsen. hanem csak a nagy unalmas óság.* — Az unalomról ld. előbb is, különösen a 41, 46, 73, 74, 79. lev. és jegyz.

82 *én pedig maradok aki ma regel voltam* — Erre a levélzáró típusra vö. a 60, 72, 74, 87. lev. és jegyz. is.

83 P. S. — Post scriptum. Mikes másutt is (61, 102. lev., és 1759, 1760-i misszilisében) használja ezt a misszilis levélfírásnál gyakran alkalmazott levéltoldást. — A P. s.-ben felel Mikes az előző levélben fölített kérdésre.

85 *egy kis historiát írok le.* — Az akasztófa-história megtalálható Madame de Gomez: Journées amusantes hetedik napi elbeszélésében. Ez a történet XIII. Lajos idejéből való. Kisebb eltérések (nem Lyon, hanem Párizs;

a között titok, az eredetiben titok marad, a nevek elhagyása) vannak Mikes és Mme Gomez előadása között.

„On commença, continua-t-elle, sous le Ministère du Cardinal de Richelieu, à tenir la main à faire severement observer les Edits de nos Rois qui deffendent les Duels.

Un particulier, nommé Bonneval, fut accusé et convaincu à Lyon, de s'estre battu en duel et le Grand-Prevost l'aïant condamné à estre pendu, on le conduisit à la Place de Belle-Cour, où l'exécution devoit se faire: il estoit prêt de subir la peine, lorsqu'il vit passer un Courrier du Cardinal; le malheureux Bonneval dit aux Officiers de Justice qui le conduisoient, qu'il avoit un secret de la dernière importance à reveler à ce Currier, qu'il prioit qu'on le fit approcher, qu'il s'agissoit de l'intérêt de l'Etat en general, et de la sûreté de son Eminence en particulier: on fit venir le Courrier, il lui repeta la même chose; mais il lui dit qu'il ne pouvoit rien déclarer de ce qu'il sçavoit qu'à son Eminence.

Le Courrier lui parla en particulier, et paroissant entrer dans ces raisons, il dit au Grand-Prevost que cet homme avoit de si grandes choses à reveler, qu'il seroit blâmé s'il le faisoit executer sans avoir reçu les Ordres du Premier Ministre, et fit si bien par ses represantions, que l'exécution fut suspendüe.

Le Courrier ne fut pas plütôt arrivé à la Cour, qu'il informa le Cardinal de son Avanture. Ce grand Ministre qui ne négligeoit rien, donna ses Ordres pour faire conduire Bonneval avec soin à Paris.

Il fut mené au Cardinal, qui lui demanda ce qu'il avoit à lui dire; Monseigneur, lui répondit-il, pardonnez ma témérité, et si dans le moment qu'on me menoit à la Potence j'ai eu la pensée en voïant vôtre Courrier, d'en imposer au Grand-Prevost, comptant bien que, si je pouvois venir devant vostre Eminence, elle obtiendrait ma Grace.

Le Cardinal ne pût s'empêcher d'admirer la fermeté de cet homme, et jugeant du caractere de son esprit par le jugement qu'il avoit conservé dans le peril qu'il avoit couru; il se fit instruire de son affaire, en parla à Louis XIII. et obtint sa Grace. Bonneval en liberté, fut remercier le Ministre, et lui dit que lui estant redevable de la vie, il vouloit la consacrer à son service; le Cardinal qui se connoissoit en gens, l'éprouva, et s'en servit utilement en plusieurs occasions." (1724, III, 93—95.) — Király 1909, 342.

85 *egy embert akasztani vitték.* — Vö. Simonyi Határozók II, 296: Az infinitivus mint határozó (célhatározó mozgást, mozdítást, indítást jelentő igék mellett). — MMNyR I, 223; II, 224.

87 *az a hertzeg. igen igen tréfás ur volt, . . . nevetetet volna . . . vagyon néki mindenkor valami nevetésre valo historiája, . . . a király azt igen nevelvén.* — Hermányi gyűjtötte előszeretettel az ilyen históriákat és írt hasonló tréfás urakról. Mikes érdeklődését is lekötötték az ilyen neveléses dolgok. Vö. a 17. lev. jegyz. 3.s.

92 *a nadrágban kellett bocsátanom feltemben.* — NySz Nadrág [Szólások]. — A francia íróknél ez a „motívum” nincs meg.

95 *addig legyen kegyelmek várakozásban ;* — Vö. Klemm TörtMondt 185: A határozóragok használata. Állapothatározók (-ban). Ld. még a 41. és 77. lev. jegyz.

I sor *egy csinos. és takarékos új esztendőt.* — A 102. levélben *takarékos levelet*, a 107.-ben *takarékos királyságot.* — „Ma e helyett takarost mondanánk” (Szily). NySz Takarékos 2) [gratus, decens; anständig, anmutig]. — Az újévi kívánságokra vö. a 23. lev. és jegyz.

4 *mind haszontalan, mind pedig a mértéken felyül való.* — Simonyi Határozók II, 37—38. „A mérték meghaladását jelentő fölött váltakozik a fölül névutóval, melyet a mai nyelv csak *n*-ragos, de a régi nyelv ragtalan főnév után is alkalmaz.”

9 *azt kérded édes néném* — A kérdésekre való válaszadás ilyen módszerét Mikes ezekben az években alkalmazza az olvasmány-részletek közvetlenebb formában való beolvasztására (vö. a 84, 80, 79. lev. stb.).

13 *henricus octavus* — VIII. Henrik (1509—1547) választotta el az angol egyházat a római katolikustól, s az angol királyokat az új, anglikán egyház fejének jelentette ki (1534). Az új vallás átmenet volt a protestáns és a katolikus vallás között. Ez a lépés a Tudor-dinasztia abszolutista törekvéseinek, bel- és külpolitikájának szempontjából egyaránt jelentős volt; befejezését jelentette a XIII. sz. óta folytatott politikai küzdelemnek, hogy az angol trónt függetlenítsék a pápai fennhatóságtól. Vö. Király 1909, 345. — Zolnai 1960, 162.

27 *bulena annát.* — VIII. Henrik második feleségét. A király 1533-ban vette nőül Boleyn Annát, s 1536-ban házasságtörés vádjával kivégeztette. Ebből a házasságból született Erzsébet, az utolsó Tudor-dinasztiából való királynő, akiről Mikes előbb szólt már (84. lev.). VIII. Henrik és Boleyn Anna történetét Bandello írta meg novellájában (III, 62). Francia fordítását lásd F. de Belleforest: *Histoires tragiques* II, 36. (Lyon 1590, 867.) Bandello teljes részletességgel tárgyalja a történeteket, melyhez képest Mikes dióhéjban meséli el az összesűrített mozzanatokat. Bandello elbeszélésének szövegéből idézünk.

„De le molte mogli del re d’Inghilterra e morte de le due di quelle, con altri modi e vari accidenti intervenuti.

Enrico, di questo nome ottavo re d’Inghilterra, prese per moglie Caterina figliuola di Ferrando d’Aragona e d’Isabella di Castiglia sua moglie, che meritarono per lo conquisto del reame di Granata e per il zelo che avevano de la fede catolica esser chiamati i «regi catolici», ancor che prima fosse dato questo titolo ad Alfonso, primo re di cotal nome. Con questa Caterina ebbe Enrico una figliuola chiamata Maria, giovane di grandissimo spirito e di bei costumi e grate maniere dotata. S’innamorò esso Enrico d’Anna, de la famiglia di Bologna, figliuola d’un cavaliere de l’isola, giovane di corpo molto bella ma di basso animo e plebeo, che era de la reina Caterina donzella, e tanto innanzi andò con questo suo amore e sí il re vi s’abbagliò, che entrò in pensiero di repudiare la reina e prender questa sua donzella per moglie. Si dice che il cardinale Eboracense, che allora amministrava tutti gli affari del reame, lo consigliò che la repudiasse, con dargli ad intendere che seco il sommo pontefice averia dispensato, pretendendo al divorzio questa ragione, che Caterina era prima stata moglie del fratello maggiore d’esso re e che perciò non poteva esser sua consorte. Ma alcuni altri dicevano al re che avvertisse

bene, ch  il papa non separerebbe mai questo matrimonio, perch  quando egli la spos  fu dal papa, che allora era, dispensato di poterla sposare ancora ch'ella fosse stata moglie del fratello, col quale non aveva consumato matrimonio. Ora il re, ebro de l'amore de la donzella e sazio de la reina, quella di propria autorit  e senza altra dispensa repudi , e cercando dal papa esser dispensato, non fu mai possibile che potesse aver l'intento suo, adducendo il papa che Caterina era sua vera moglie, avendola con autorit  de la Chiesa sposata e seco consumato il matrimonio ed avutone figliuoli, di modo che pi  non gli poteva separare. Furono su questa materia compilati infiniti consulti, e non ci fu universit  alcuna n  uomo che avesse fama di scienziato, che non fosse richiesto a comporre qualche cosa su questo caso. N  solamente il papa procur  cotesti consulti, ma il re altres  mand  per tutto; ma generalmente fu da tutti i dottori cattolici con efficacissime ragioni conchiuso che il re non poteva repudiar la moglie, e meno il papa disfar cotal matrimonio. Entrato il re in c lera grandissima e pieno di mal talento, cacci  il cardinale de la corte e lo confin  in certo luogo de l'isola, levandoli tutte l'entrate che aveva; il che fu cagione de la morte sua, perch , mandandolo poi il re a pigliare e menarlo a la corte, egli, che si dubit  esser condotto al macello, s'avvelen  nel viaggio, per quello che se ne disse, e mor  prima che arrivasse a Londra. N  solamente mor  il cardinale Eboracense, ma molti altri grandissimi prelati e baroni furono decapitati, tra i quali vi fu quel santo uomo, il vescovo Roffense, il quale, essendogli mozzo il capo, fu trovato con l'asprissimo cilicio su le carni. Che dir  di Tomaso Moro, uomo integerrimo e di bone lettere greche e latine dotato? Ma se io vorr  far il catalogo di quelli che a le sfrenate voglie del re non vollero consentire, io far  una nuova Iliade, perci  che non lasci  n  monaci n  frati ne l'isola, ed infiniti n'ammazz , disfacendo tutti i monasteri e guastando tutte le badie e dando i vescovadi a modo suo, senza autorit  del sommo pontefice. Spos  adunque la sovradetta Anna, vivendo ancora la reina Caterina, che gi  s'era ritirata in un luogo che il re l'aveva deputato. Ma grandissima difficult    che le cose cominciate con tristo e cattivo principio buon fine sortiscano gi  mai. Era Anna molto bella e piacevole sopra modo, ma poco del corpo pudica, perci  che prima che il re la sposasse, ella, per quanto confess  al tempo de la sua morte, aveva pi  volte provato con che corno gli uomini cacciano il diavolo in inferno. Ascesa poi a tanta grandezza che, di picciola donzella, tenuta era per reina ed onorata, non considerando l'alto grado al quale immeritamente si vedeva sublimata, si diede a disonesti e vietati amori. Ella disonestamente am  il proprio fratello, che il re aveva fatto gran barone, e pi  volte carnalmente seco si giacque. N  di tale sceleratezza contenta, s'innamor  d'un favorito del re, che si chiamava il signor Uestone, e a quello, tutte le volte che ella puot , fece del corpo suo amorosamente copia. Ma l  cosa non fin  qui, s  era ella disonesta ed insaziabile. Onde gittati gli occhi adosso ad un barone che tutto il d  era in corte, nomato Briotone, ed uomo di molta stima, quello anco indusse a giacersi con lei. E per averne sempre qualcuno a lato, a ci  che non perdesse tempo, si domestic  di modo con il signor Nioris, che la domestichezza non si fin  che insieme presero in letto quel piacere che tanto gli uomini da le donne ricercano. Io veggio molti di voi, signori miei, pieni d'ammirazione di quanto adesso vi narro, e vi deve forse parere ch'io vi narri fole

di romanzi, o de le favole che si fingono su le mani. Ma io vi dico una vera istoria, perciò che, quando ella fu dentro il castello di Londra decapitata, io mi vi trovai e sentii leggersi il processo, essendo già ella condotta su la baltresca, e vidi anco mozzar il capo a cinque suoi adulteri, dei quali quattro ne avete da me uditi. Resta che vi annoveri anco il quinto, del quale molto più vi meravigliarete, e sarà ben ragione. Era in corte un Marco, di bassa condizione, che fu figliuolo d'un lagnaiuolo ed aveva imparato a cantare e sonava di vari stromenti di musica, e per questo era amato dal re, a assai sovente, quando era in letto con la reina, lo faceva entrar in camera e, se ben non v'era, lasciava che Marco, essendo la reina in camera, in nanzi a le cantasse e sonasse. Sapeva Marco tutti gli amori disonesti de la reina, e v'era anco una donzella nominata Margarita, che a la reina teneva mano in questi suoi adulteri. Ora accostumava la reina, quando il re era levato, di farsi venir Marco e udirlo sonare; ma o che ella lo facesse a ciò che fosse secreto e non rivelasse ciò che ella con i baroni già detti faceva, o pur che volesse provare se egli così ben sonava con la piva come faceva con gli stromenti, più e più volte se lo recò in braccio, compiacendoli di quello che, del re in fuori, doveva a tutto il mondo essere scarsissima. E così la disonesta reina ora con uno ed ora con un altro, sempre che n'aveva l'agio, si trastullava e sempre più stracca che sazia rimaneva. Era bene per la corte qualche dubbio de l'onestà sua; ma veggendo che il re più che gli occhi propri l'amava, nessuno ardiva farne motto, e gli adulteri andavano dietro a buon giuoco. Il re medesimamente, non contento de la possessione de la reina, amorosamente godeva una dama bellissima che stava in corte con la reina, con la quale egli giocava spesso a le braccia, ma sempre toccava a la donna a star di sotto. Questa dama . . . che sapeva tutti gli adulteri de la reina . . . Formatosi poi il processo e trovato ciò che Marco detto aveva esser vero, non dopo molto su la piazza di Londra fece pubblicamente a tutti cinque gli adulteri, con ammirazione grandissima del popolo, mozzar il capo. Dopo una matina su la piazza del castello a la reina e a la Margarita fece far il medesimo. Morì la sfortunata reina molto costantemente, per quello che si vide, e ben condrita dei suoi peccati. Stette il re circa dui anni, e poi prese per moglie Giovanna di Semer, sorella d'un cavaliere, la quale ingravidò d'un figliuol maschio, come il parto manifestò, nel quale essa Giovanna morì; ed il figliuolo è quello che si chiama il „prencipe”. Morta questa reina, egli praticò con il duca di Cleves di prender la sorella di quello, e la sposò, e fecela condurre in Inghilterra e tennela per moglie tre mesi solamente, perciò che, essendo ella in letto col re e di varie cose ragionando, ella sciocamente si lasciò uscir di bocca che altre volte, essendo fanciulla, aveva promesso ad uno del suo paese di pigliarlo per marito. Per questo il re la repudiò, e fuori in un luogo assai vicino a Londra la mandò a stare, ordinandole una entrata di venti migliaia di ducati. Cacciata via questa di Cleves, prese per moglie una nipote del duca di Nofoco, che è un nobilissimo barone, e la tenne dui anni. Ché, essendo ito il re nel paese di Nort, stette lontano alcuni dí da Londra e poi vi ritornò. Ritornato che fu, intese che la reina s'era amorosamente domesticata con un barone favorito suo, che si chiamava Colpeper; onde, giustificata la cosa, gli fece tutti dui su la piazza de la città decapitare . . . Vero è che si dice che tiene de l'altre pratiche di donne, e che quasi ogni quindici dí va a trovar quella di Cleves e seco

dui e tre di molto domesticamente dimora. Tale adunque è la vita d'Enrico ottavo re d'Inghilterra per quanto appartiene a le donne e a la religione cristiana." (Bandello: i. m. Vol. V. Parte Terza Novella LXII, 25—33.)

35 *hogy álljon boszút a pápán*, — Vö. Simonyi Határozók I, 138: Az -n-es állapothatározónak különösebb fajai (bosszút áll valakin stb. kifejezések, vö. fr. prendre sur quelqu'un). Ld. még a 3. lev. jegyz. — VII. Kelemen pápáról (1523—34) van szó.

37 *tegye magát fejének a bé vett vallásnak*, — Vö. Simonyi Határozók I, 291: A nek -ragos határozók. Ebben a mondatban megvan a célzatosság, „de a mai irodalmi nyelv (mely kivált a tesz ígét csak a választás v. kinevezés értelmében szokta nek-kel szerkeszteni) mégis inkább a -vá ragot alkalmazná". Ld. még a 34, 36, 53. lev. jegyz.

52 *de a héjával*, — 99. levélben is ugyanígy. Szily: hiában.

54 *azokat a szép oldal csontokat: minden időben szerették. szerettyük. és szeretni is fogják*, — Mikes másutt is (54. lev.) tréfálkozik a „szép oldalcsont”-tal. Ez a levél is kuriózumszámba menő asszony-históriákból áll. Kedvelt témája a fiatal író leveleinek. — Az asszonyok befolyásáról vö. a 84. lev. és jegyz.44. s.

56 *sokan írják, hogy a leg első gyilkosság. a két egy testvér atyafi között. aszonyért eset*. — A gondolat ősi lelőhelye a midrás. Mikes Bayle szótárából merített, midőn Kain és Ábel testvérgyilkosságára célozva a bibliai történetbe szerelmi motívumot vegyített. Itt olvasta, hogy vannak, akik azt állítják „qu'ils se soient brouillés pour une femme" (DictHist Amsterdam 1730. Abel); s a cikk F) pontja alatt közölt részletes magyarázatból tudhatta, hogy e probléma megvilágítására már sokak véleménye hangzott el. Bayle a midrás körül felgyülemlett irodalom alapján ismerteti a szerelmi testvérgyilkosság vonatkozó részét. „...Satan inspira secrètement à Caïn de se défaire d'Abel, pour l'amour d'Azrun: ce qui empêchant que son Ofrande ne fut agréable à Dieu, augmenta le dépit de Caïn contre son Frere; de sorte qu'ils ne furent pas plus tôt descendus de la Montagne, qu'il lui donna un coup de pierre sur la tête, et le tua. La belle Azrun, que Caïn épousa après ce coup et qu'il amena avec lui dans son exil, fut donc la cause du crime de Caïne. Il est vrai qu'elle en fut la cause innocente; mais c'est toujours vérifier ce qu'a dit un Poëte Latin, touchant l'antiquité des Guerres suscitées pour des Femmes..." Ld. Zolnai 1916, 105. — Zsoldos 72—73.

58 *micsoda birodalmak. nem fordultanak fel fenékel egy aszszonyért*. — Vö. Simonyi Határozók I, 439: „A személyre vonatkozó okaló -ért a régiéknél szintén gyakrabban fordul elő, mint a mai nyelvben, mert ma legtöbb esetben a miatt névutót használjuk." Ld. még a 41, 42. lev. jegyz.

59 *egy francia királynak* — Forrása kiderítetlen. Ld. Király 1909, 342.

64 *egy más királynak* — Egy király barátnője urát is az ágyban hálatta, amikor az asszonnal hált. Libertinus francia históriára vall. Brantôme-ízű eset. Forrása kiderítetlen. — Király 1909, 343.

69 *eneveltséges példa*, — A levélíró előszeretettel gyűjti az ilyen nevetséges történeteket. Ld. a 17. lev. jegyz.3. s.

69 *azt tartják. hogy a szeretetben. egy harmadik, mindenkor alkalmatlan*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

73 azért hogy a részegesek. meny országban nem mennek. — A részek elkárhozását hirdető mondás az újszövetség szavaiból formálódik ki (I. Cor 6, 10), Zsoldos 67.

73 a szőlő tököt. — szőlőtöket, szőlő töveket. Mikes szavának olvasása: szőlőtököt, székelyes alak.

77 rozunkra válík., — NySz Vál, vál-ik [Szólások].

79 ihon édes néném. vége vagyon már a predikációnak. — A világiasszony-históriák után Mikes jámbor gondolatoknak is helyet ad levele végén. A rövid elmélkedésnek szokás szerint tréfás módon vet véget. Ld. a 13. lev. jegyz.

80 és kívánok jóéttzakát. és a mellé kevés bolhát, édes kedves álm látást, és holnapra fel viradást. — Más változatban is elmondja az 59. levél végén. Ld. ott a jegyz. Vö. Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek.

81 amen. — Az amen-os levélvégre ld. a 33. lev. jegyz.

[87.]

1 sor egy keveset neveltünk — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

1 a két panaszolkodo levelén, — Mikes eddigi alkalmi levéltípusához vö. a 18. lev. jegyz. Ld. a 117. lev. jegyz. is. 38.s.

3 Két példa a haj megferehéredéséről. Forrása ismeretlen. Király 1909, 343.

4 természet szerént. — Alább a vallásunk szerént. — Vö. Simonyi Határozók II, 251: A szerint névutó. — MMNyR II, 202.

13 grátiát — kegyelmet.

14 a bujdosásnak hoszu voltárol panaszolkodni, haszontalan. — Vö. Simonyi Határozók I, 151: Az -n ról ra -ragos határozók. Simonyi példát idéz a 83. levélből is (azon panaszolkodnak). Ld. még a 78. lev. jegyz. 49.s.

19 ha el hitetnök magunkal hogy a bujdosást. az Isten jovunkra adta. könnyen szenvednök. — Mikes egy idő óta föltűnően erős érzelmi súllyal beszél a bujdosásról (vö. a 85. lev. és jegyz., továbbá a 96. lev. és jegyz.). Ld. előbb is a 67. és 28. lev. jegyz. A vallásban próbál lelki vigaszt találni, igyekszik a bujdosást isteni rendelésként zúgolódás nélkül elfogadni.

21 jovunkot — javunkat (Szily).

25 ha az Isten valakit haza vinne közülünk, jobban meg tudná becsülni hazáját. és örökít. — Vö. a 85. és 96. lev. és jegyz. Mikes lelki válságtól terhes leveleiben a rodostói udvar látszólagos csendje mögött fölfedi a bujdosásban elfásult emberek lelkületét.

26 nam a tékozlo fiú, — Lukács evangéliuma (Luc 15, 11—32) óta számos földolgozása volt a tékozló fiú példájának irodalomban és festészetben egyaránt. Vö. Zsoldos 40.

26 kalácsal. bélesel. — A béles a régi magyar konyha kedvelt étele volt. Erdélyben a vargabéles ma is népszerű süteményfajta. — ÉrtSz (Mikes-idézet a példa).

31 vagyok. és lesznek. ami voltam. — Ld. a 60, 72, 74, 85, 95. lev., ahol a mondást Mikes különféle formában variálja. A levelek szembetűnő sajátosága a mondatvégek mértékes-numerózus, zenei lejtése. A fönti esetek nagyobb arányú, bővített frázisvégnek tekinthetők, ahol a levélzárás megszokott, többnyire tréfásan kötődő formulája már-már verses alakot ölt. Ld. az 55. lev. jegyz. 7.s.

Mikes játékos fordulatai a hagyományos formulákból alakultak. A korabeli levelezésben is vannak hasonló példák: „Kiért is maradok, az mint úgy is vagyok Fölségednek alázatos hív szolgája” (Archívum R VII, 32); „...vagyok Fölségednek alázatos s igaz hív szolgája” (VII, 91); „...vagyok változatlan kötelességgel Fölségednek alázatos hív szolgája” (VII, 108); „... az ki vagyok s leszek holtig” (VII, 119). A fenti leveleket Bercesényi Miklós írta Rákóczinak. — Id. Mikes Kelemen Teleki Mihálynak, 1676. „... maradok kldk köteles s tekeletes szívvel való igaz szolgája” (HtK 1893, 275). — Gr. Mikes Mihály levele Rákóczihoz: „... maradok a ki vagyok Felségednek jó kegyelmes uramnak s Fejedelmemnek igaz hive alázatos szolgája.” 24 Decembris 1710. Foxin. (Gr. Mikes M. levelei 1707—1711. Moldva-havasalföldből. MTAK kézír. Rákóczi-Aspermont lev. 10. doboz.)

[88.]

I sor *sírás. könyveknek forrása* — A 69. levélben *könyvem forrása, s' áradási, indullyatok; ... mert az a kegyetlen idő, mindent el ront, és el töröl, ...* E sorok egy általánosan ismert, felekezetek között elterjedt ének kezdősorának és egy további strófájának gondolati töredéke. Ld. a Balassi-kiadások „Istenes énekek” függelékében közölt énekek sorában (pl. Dézsi: Balassa Bálint minden munkái. II. Genius, 351).

Könyvem forrása	Oh én hamu
Áradási	S por,
Induljatok! ...	Kit majd elszor széjjel a szél, stb.

Könyvem forrása, áradási induljatok ... Az ének már megtalálható a Kádár énekeskönyvben (XVII. sz. közepe) Kolozsvár, EK. — A Mihál Farkas-kódexben (1677—1687) OSzK Oct. Hung. 482. (Vö. Stoll Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565—1840. Akadémiai K. Bp. 1963, 74, 103.) Keletkezésének időpontját a XVII. sz. első felére teszik, szerzését pedig Körösi István kisalföldi rektor nevéhez fűzik. Megvan a Zöngedező Mennyei Kar c. magyar lutheránus énekeskönyv első (1696) löcsei kiadásában is. (Aachs Mihály, RMK I. 1490. 161—163. OSzK.)

Könyvem forrása, áradási indullyatok, ...
 Mint földnek pora oly szapora bünöm árja,
 mint tengernek sűrű habja
 szél vész mikor meg-indította,
 lelkem csak el nem burította.
 Oh én hamu s'por, kit majd el-szor szellyel a szél ...

Egy változata Petrőczy Kata-Szidóniánál: „Más ének. Egy török nótára” c. alatt (Thaly: Tanulmányok. 1885, 196). A kálvinista Ráday Pál 1705. febr. 18-án feleségének írt levelében — Révész Imre szerint — a Mikes által idézett ének utolsó strófáját említi (alább i. m. 704): „azon ének szerint: Az Istennek eő tetsésén etc. meg kell nyugodnunk.” (Ráday Pál iratai 1703—1706. I, 217.) Ez Ács Mihály énekeskönyvben „Az Istennek jó teczése, dolgaimnak karára: Semmit sem árt ...” stb. (140.) (Rákóczi prózai szövegében van olyan töredék, mely szóról szóra megvan ebben az énekeskönyvben.

A Confessióban írja: „Justum est et desiderabile, ut hic urar, secer et patiar, ut in aeternum parcas mihi . . .” (350.) Csaknem ugyanez a gondolat kisebb-nagyobb eltérésekkel háromszor is visszatér a Confessio előző lapjain. Az ezzel kapcsolatos megfigyeléseket lásd Révész Imre tanulmányában, aki figyelmet külön is volt szíves erre fölhívni. Etudes historiques I. Akadémiai K. Bp. 1960, 704. Esquisse de l'histoire de la politique religieuse hongroise entre 1705 et 1860.)

2 *györgy hertzeg tegnap. elmene innét.* — Rákóczi kisebbik fiának megérkezéséről lásd a 82. levelet. Elutazásakor vele ment Vigouroux fia is, aki a herceget ide kísérte s azok is, akiket szolgálatára felfogadott. Ifj. Vigouroux útibeszámolójában Mikes nevét is említi: „Je suis très bon ami avec Mrs de Mikezt, Molitar, Quiche [Kiss], Bechon, De Roche . . .” stb. Ld. Szekfü 293, 389. — A fejedelemnek az volt a szándéka, hogy fiát a lengyel Dönhoff gróf özvegyével, Sieniawska lányával házassítja össze; a tervhez kérte pártfogójának, a lengyel hercegnőnek a segítségét. Ezt a tervet II. Frigyes Ágost habozása, és a bécsi udvar ellenakciója, s végül a hercegnő 1729-ben bekövetkezett halála meghiúsította. Vö. Kőpeczi 327—28. Rákóczi levele Sieniawska hercegnőhöz, Rodostó, 1727. szept. 16-án. — Szekfü 297—308. — Rákóczi fiainak neveltetéséről bírálólág ír Saussure is (Thaly: Saussure 257—258). — Rákóczi Györgyről ld. még I. Kont, Le prince J. Rákóczi et la diplomatie française (RH 1912, II, 94) — Gr. Bercsényi László Mikesnek írt levélrészletét (1748) 171. lev. jegyz. (Forster Gyula BpSz 1924, 117—21). — E. Pillias, La mort du prince Joseph Rákóczi. (NRH 1939, II, 400—404.)

5 *németek nevelték, a kik csak a mi atyankot sem engedték volna. hogy magyarul meg tanullya.* — Vö. Simonyi Határozók I, 335—36: Az -ul ül-ragos határozók. Módhatározók. — MMNyR I, 578. — Mikes Rákóczi fiában a legnagyobb fogyatkozást abban látja, hogy magyarul nem tud. Ezért a németeket okolja. Neveltetésének fogyatékságairól a levélíró a 82. levélben szólt. A németellenes hangsúly nincs ellentétben Mikesnek a bujdosó életből való kiábrándultságával (vö. a 85. lev. és jegyz.).

6 *vagyon ugyan egy kis anyai természet benne. de idővel talám el hadgya.* — A Bécsben léha életre szoktatott György az anyjára ütött. Mikes Rákóczi feleségének a fejedelemtől való különélése idején folytatott könnyelmű életmódjára céloz. Látszik, hogy jól ismerte Rákóczi családi életének problémáit. Ezekre céltzott a fejedelemasszony halálakor is (vö. 43. lev. és jegyz.).

8 *a hová megyen. az az ország. még nagy hasznára lehet. mert jó iskola,* — Vö. Simonyi Kötészők III, 7: A helyhatározó mondatok. — Mikes másutt is így nyilatkozik Franciaországról (27, 62. lev.). A levélíró élettapasztalatból beszél, ő is sokat tanult a franciaországi évek alatt. A törökországi kulturális viszonyokról alább is, másutt is lenézőleg szól.

11 *sohult* — sehol; gyakran használt székelyes alak (Szily). Előfordul Teleki Mihály és Pápai János diáriumában (MHH XXVII, 88), Cserei Históriajában (369), Bethlen Miklós (I, 36) és Bethlen Kata Önéletírásában is (481), Rettegi Györgynél (Erdély öröksége VIII, 50). — Simonyi Kötészők I, 77: A tagadó névmások (sehol, seholt, sohult stb.). Ld. még a 10. lev. jegyz. 11.s.

13 *ha csak valamiben nem szereti magát foglalni., mindenkor a nagy unadalomban forog. . . ebédig azolvasásban. és az írásban tölti az időt,* — Vö. Simonyi

Határozók I, 84: A régi nyelvben vmiben foglalatoskodik (ma vmi-vel foglalkozik). Ld. még a 3, 70. lev. jegyz. — A 37. levélben is csak a sok írásban tölti az időt. Mikes többször hangsúlyozza Rákóczi irodalmi tevékenységét.

14 *hogy pedig minden ugy töltse az időt mint a mi urunk.* . . . — Rákóczi gyakran foglalkozott írásaiban az idő eltöltésének helyes módjával és erre másokat is oktatott. Ld. a kertészkedésről, kézimunkáról, olvasásról (Vall 304—306); „Dans la tentation de paresse” (Aspirations 401); „Sur la Maison des Princes” (Testament politique 370—72. stb.) és „Sur la politesse d'un Prince envers ses Courtisans et Domestiques” (452). Ugyanebben a művében ír a fejedelmi időtöltésről: „Sur ce que le Prince doit en ce qui concerne l'instruction. Sur ce que le Prince doit en ce qui concerne l'occupation” stb. (377, 384). A kertészkedésben, barkácsolásban, faragásban, bútorasztergálásban, a hasznos kétkezi munka végzésében lehet, hogy van valamiféle fizikai munkát kedvelő „fejedelmi demokratizmus”. Nagy Péter cár is fűrt-faragott. Ez a foglalatosság a francia udvarban divatos arisztokrata időtöltés volt. Rákóczi is ott tanulta. A test ápolásával egybekötött fizikai munka mindenestre új és feltűnő jelenség volt a XVIII. sz. elején arisztokrata körökben. Ehhez járult a kamalduliak példája Grosbois-ban, ahol az ilyen foglalatosság, a munka által való megalázkodás előírt módszere volt az időtöltésnek. — A rodostói udvar életéről, a fejedelem udvari nemesei, tisztjei között eltöltött időről (Mikes szempontjából is igen érdekes) ismertetést ad Saussure, 1734. júl. 24-re keltezett harmadik levelében (257, 259). Ld. még Zolnai 1937, 16. — Rákóczi kedvteléseiről, építkezési terveiről stb. Thaly 1893, 25—27.

Az unalom és az időtöltés az 1720—1730 időszakban válik Mikes egyik legtöbbet emlegetett problémájává (vö. a 37, 41, 46, 53, 55, 57, 59, 63, 73, 74, 79, 83, 84, 85, 96. lev.). A hasznos időtöltés módját Mikes Rákóczitól tanulta. De olvasott is az idő eltöltésének helyes módjára figyelmeztető könyveket. Így pl. az általa 1724-ben lefordított *Kalauzban* egy egész fejezet szól *Az munkáról. és az időnek töltéséről*. 14. Rész. . . *nem elég jól kezdeni. és jól végezni az napot. hanem azt szükséges valamely hasznos és tisztesség munkában tölteni. holot nincsen semmi. azki ugy ellenkezik az'jo erkölcsel. és az ki oly baráttya volna az rosznak mint az henyélés. főképpen az iffiuságban . . . legy gyors és szorgalmatos minden munkáidban. és azal az betegséget el kerülöd. Eccl. 31 út mind az testi, mind az lelki betegségekröl beszél mivel az henyéles meg gyengíti az testet. az sok rosz humoroknak meg szaporodások miat.* (50 verso.) — Hasonló gondolatok az *Epistolákban* is vannak (127 recto). — A *Gondolatokban* *Az idővel való életről. Nincsen semmi drágáb az időnél . . .* (57 verso.) — A *Tükör* 6. fejezetében (47 verso): *A tunya életnek karhozhatata-ról, a 48. fejezetben pedig* *Az időnek drága voltárol.* (101 recto.) . . . *avilág tsak könnyen az emberséges emberek közti teszi az olyanokat: akik az időt valamely haszonra tudgyák fordítani, az olyanok magokat. jelleb valoknak tarttyák abban másoknál . . .* (102 verso.) — Egész könyvet olvasott és fordított erről: *Az idő jóll el töltésének Móggya Minden féle rendben.* Tábla: *Első napon valo beszélgetés. A restségről. és annak eredetéről. Második napon valo beszélgetés. Hogy külső képen. mit viszen végbe. arestség. és avilágiaknak tunya életék. Harmadik napon valo beszélgetés. Hogy a munka, természet szerént. minden renden levő személyeket illeti. Negyedik napon . . . Hogy mi képpen lehessen a restséget el hagyni. Ötödik napon . . . A tselédes gazdáknak kötelességeiről . . .*

az eddig való beszélgetésnek. hasznos volta. és ezeknek a resteknek meg térések. (112 recto.) Tüzetesen ír a napirendről, az időbeosztásról, az írásról, olvasásról, tanulásról stb. (107 verso stb.) — A kérdés irodalmához vö. Radvánszky Béla: Foglalkozás, időtöltés, játék a XVI és XVII. században. TT 1887, 289—320.

18 *esztergában* — A szót Hermányi eszterhában alakban használja (238. sz.). — 1906-ban hazakerült Rodostóbból néhány Rákóczi által esztergályozott fa-geretyatartó; jelenleg a kassai Kelet-szlovák Múzeumban őriznek hat darabot.

20 *ugy izzad., mint ha munkája után kellene enni kenyérét.* — Vö. Simonyi Határozók II, 70: Módhatározó után. — Simonyi a 69. levélből is idéz példát. — MMNyR II, 203.

25 *és hogy hazáját még láthassa meg. hát mi? miis.* — A hazatérés gondolata Mikesben állandóan ott kísért azokban az években is, amikor erre már semmi reménye nincs. Itt csak óhaj formájában fejezi ki hazavágyódását. A *Leveles-könyv* elején a hazatérés lehetősége, mint közvetlen cél lebegett a levélíró előtt.

[89.]

2 *táborozni mentünk volt.* — Mikes kezdettől fogva használja a régmúlt ritkább alakját: *irta volt.* (27. lev.), *ment volt* (41. lev.), *el fejeztem volt.* (80. lev.); és a *meg irtam vala* (44. lev.), *nem szállot vala le.* (1. lev.) típust (amely a latin régmúlttal, a praeteritum perfectummal egyezik). A régmúlttra vonatkozólag Bárcai a következőket írja: „...halványodik a vártam vala vagy volt típusú igeidő hagyományos funkciója, mert bár többnyire még mindig egy más múltnál régebbi múltat jelent, nem egyszer átveszi az elbeszélő múlt szerepét. Így Tinódinál... Magyarai Istvánnál...” (277.). „A XVIII. században aztán, noha egyik igeidő sem avult ki teljesen, a vár vala és a várt vala vagy volt már ritka, ritkábbá lett a vára alak is, és uralkodik a várt típus.” (A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963, 278.) — A Mikes által használt múlt idő-típusokra vö. a 2, 5, 112. lev. jegyz.

3 *...egy kis török falu mellé.* — Vö. Simonyi Határozók II, 81: Mellett, mellől, mellé. Helyhatározók. Ld. még a 66. lev. jegyz. — NySz Mell : Mellé a). — MMNyR II, 176, 181.

4 *nincsen e világon semmi szomorúab, mint a mely várost. vagy falut. csak török lakja.* — Vö. Klemm TörtMondt 496. Példát idéz a 182. levélből is *akü*... *hiják.* „A régi nyelvben, különösen Mikesnél (Nyr 25: 176 MNy 2: 341 NyK 19 : 42), Faludinál (Nyr 24 : 68) és a mai népr nyelvben is néha tárgyas ragozású igealakokkal járnak a vonatkozó névmások, mivel a főmondatban meg van nevezve az illető személy vagy dolog, s ezért a vonatkozó mondatban mint ismert- és határozottra a tárgyasaragozású igealak utal rá vissza”. Klemm példákat idéz még a kódexekből, Pázmány és Káldi prédikációiból, Zrínyitől stb. Mikes tárgyasaragozására vonatkozólag vö. a 3. lev. jegyz.

4 *szomorúab,* — Szily: „Ma sokan azt tartják, hogy a magánhangzón végződő melléknemek a fokozáskor nem tűrik meg a kötőhangzót. Vö. még: régiebb (71).” — MMNyR I, 527.

8 *...kivált az asszonyok nem úgy mint nálunk.* — Mikes az erdélyi szokásokra hivatkozik a török asszonyok — eddig már többször említett — megközelíthetlensége kapcsán.

8 ót úgy töltöttük az időt amint lehetet. — A levélíró azt érzékelteti, hogy a török faluban sátorozva keservesen telt el az egy hónap. Az időtöltésről ld. az előző lev. jegyz. 14. s.

10 *édes keserű laktunk helyére*, — Vö. Simonyi Zsigmond: Nyr 1907, 242. Igen érdekes a t-képzős igenévnek birtokos jelzőül való használata helyet és időt jelentő főnevek előtt.

[90.]

4 sor *abarattóságban egy kis veszekedés olyan jó, mint az étekben abors.* — (Erdélyi, Margalits.) — Mikes elhitető célzattal szövi a levélkezdetbe a „nénjé”-vel való évődést. Vö. a 97. lev. is.

8 *az égi jelekből nem tudé kéd valamit jövendőlni . . .* — Ld. a 174. lev. végét és a 97. lev. jegyz. *mulej* astrologust. Mikes asztrológiai utalásai a korabeli népszerű ismeretekre mutatnak. A csillagjósolás régi divata a kalendáriumok „rövid astrológiai vizsgálás”-aiból és a különféle magikus könyvekből táplálkozott. Az 1668-i kassai kalendárium (RMK I. 1067) Második részének címlapján pl. ez áll: „Astrológiai Visgalas; avagy: Az Plánétáknak és egyéb nevezetes fő Tsillagoknak forgásaiból vött jövendelés . . .” (Neubarth Christoph Theologus és Astrologus.) Vö. még az 1670-i löcsei (RMK I. 1105), nagyszombati (RMK I. 1107), az 1671-i kolozsvári (RMK I. 1114) és az 1674-i bécsi (RMK I. 1157) kalendáriumot. Ld. még Szily Kálmán: A régi magyar kalendáriumok nyelvi tanulságai (MNy 1919, 129–31). — A kuruc kori levelezésben is kedvelt téma. Bercsényi Miklós 1707. május 2-i levele Rákóczihoz: „Az astrologica prognosticumit Fölségednek Neapolitanus uram [Magica Neapolitana] sem tudná jobban magyarázni nálomnál . . .” (Archívum R V, 1877, 419.) Bercsényi könyvtárában voltak ilyen könyvek: *Secreta Johannis Baptistae Portae Neapolitanae Magia Naturalis.* — A. Legrand: *Discursus de Secretis Naturalis.* — G. Schott *Physica Curiosa* (vö. Thaly 1885, 58).

10 *azt nem mondhatjuk hogy talám ami csillagunk jöt már fel egyszer . . .* — Szabolcsi 228–230: D) Jellemző mondat-ritmika; a mondat arányos tagolása. — Az előző (85, 87.) levelekben érezhető lelki depresszió az elcsüggedt bujdosót teljesen hatalmában tartja ezekben (1728–1732) az években: *a csillagok is el felejtkeztek már mi rollunk*, — írja Mikes. Hangulatának elborulása erősen kihat a levélírára is: 1728-ban 4 levelet, 1729-ben csak egyet, 1730-ban kettőt, 1731-ben négyet, 1732-ben egy levelet írt.

12 *hogy kérdnek a kis ujsa ne fájjon.* — (Erdélyi, Margalits.) — Hasonló változatban a 38. levél kezdetében is.

13 *az ide való görög érsek*, — Moravcsik Gyula szerint az érsek Gerasimos, herakleiai metropolita, aki 1726-tól 1760-ig viselte tisztségét. Körzetébe tartozott Rodostó (Raidesztos) is, ahol egykorú följegyzések szerint gyakran tartózkodott. Rodostó egyébként korábban külön metropolita székhely volt. Rákóczi kapcsolatban állott a rodostói görög egyházzal. Az ottani templomban temették el a bujdosók közül 1722-ben Eszterházy Antalt, 1725-ben Bercsényi Miklóst és 1735-ben Sibrik Miklóst. Mikes szerint Rákóczi holttestének ama részeit, melyeket a boncoláskor kivettek, szintén a görög templomban temették el. (113. lev.) Bercsényi halála után Rákóczi örök alapítványt tett a görög egyháznak évenkénti halotti mise tartása céljából.

Gerasimos egyik látogatása alkalmával ajándékozta a fejedelemnek a ma „grenoble-i triptychon” néven ismeretes értékes műtárgyat. A fából faragott dombormű Rákóczi hagyatékából került a grosbois-i kamalduliakhoz és onnan a grenoble-i könyvtár birtokába. A relief hátán olvasható görög felírás magyar fordításban: „Garasimos Herakleia alázatos főpapja e tizenkét-ünnep-ábrázolását melegen ajánlja fel Magyarország fenséges fejedelemnek.” Elülső oldalán és szárnyain a bizánci művészet szellemében az ortodox egyház tizenkét fő ünnepe van ábrázolva. Föltételezhető, hogy Rákóczit a nagy műveltségű ortodox főpaphoz közelebbi kapcsolat fűzte. Az ilyen látogatások és az ezeket követő beszélgetések adtak alkalmat Mikesnek, hogy ezekben az években többször is visszatérjen a keleti és nyugati egyház történetének kérdéseire. Vö. az előbbi leveleket. Ld. Moravcsik: A grenoble-i triptychon görög felirata (Adalékok II. Rákóczi Ferenc rodostói görög kapcsolataihoz). Rákóczi-Emlékkönyv II. 375—386. — Zolnai Széphalom 1927, 275—76. Rákóczi reliefje.

20 *azt teszi érseknek, aki neki leg többet fizet.* — Mikes kritikája a pénzért vásárolt papi méltóságról és a görög papok műveletlenségéről. A pap a püspöknek, az az érseknek, amaz pedig a görög pátriárkának fizet: *micsoda sok féle uton monod húzák ki a pénzt a szegény ember erszényéből,* — hangoztatja Mikes. A plébános beszedi a pénzt, de a prédikálásához tudatlan. Könyve nincs, nem tanul, nem olvas, a misemondó könyvből áll az egész könyvtára. Mikes kulturális igénye minden területen megnyilatkozik. Humanizmusa a szegények mellett szól. A görög papok nyereszkesedéséről írt a 38. levélben is. Mikes egyházkritikája és a korai felvilágosodásra jellemző gondolkodása számos esetben megnyilvánult (44, 65, 69, 76. lev. 80, 84. lev. jegyz.). — Ez a téma a Spectateurben sem ismeretlen, pl. „Lettre sur certains petits défauts où tombent quelques Ecclésiastiques” (III, 388).

35 *papádiáját.* — papnéját.

37 *ít a pásztorok. nem csak őrzik ajuhokot, hanem meg árendállyák őket. és ha meg nem nyuzák is. de jól meg nyírják.* — Érdekes gondolat-párhuzam Suetoniusszal: amikor Tiberiusnak azt tanácsolták, hogy tovább emelje a nép adóját, ezt válaszolta a tartományok helytartóinak: „A jó pásztornak az a dolga, hogy a nyáját megnyírja, de meg ne nyúzsa.” (Caesarok élete. 128. Tiberius 32. cap.) — Erről Rákóczi is beszél a Mémoires-ban a Habsburgokkal kapcsolatban.

38 *erről éppen egy rendes historiát olvastam.* — Korach lázadása bibliai szövegéhez fűződő agádát Mikes egy eddig ismeretlen forrásból olvasta, amely Zsoldos véleménye szerint a midrási szöveget közvetítette. A midrási mese és Mikes szövege között feltűnő a tartalom ellentétes tendenciája. Az előbbi pellengérré állítja Korachot, Mikes olvasmánya glorifikálja. A héber szöveg eltéli és demagógiának minősíti Korach tekintélyromboló szándékát. Mikes ellenben az elnyomottak védője, ő a papok kapzsisága ellen védi a szegényeket. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Mikes a mese belső formáját készen kapta és egy olyan francia szöveg alapján ültette át levelébe, mely a zsidó fölfogással ellentétesen alakította át és módosította az alapforrás szellemét. Ld. Király 1909, 343. — Zsoldos 70—72. Vö. még Kóré és társai lázadását, Flavius Josephusnál (A zsidók története. Ford. Révay J. Bp. 1946, 135).

A midrási szöveg Zsoldos fordításában:

„Korach rágalmazta Mózeset és Áront. Mit csinált? Összegyűjtötte az egész községet . . . és csufolódo beszédet tartott előttük. Ezt mondotta nekik: Szomszédságomban lakott egy özvegyasszony két árva leányával. Volt egy mezeje. Midőn hozzáfogott a szántáshoz, Mózes idézte neki a biblia törvényét: Ne szánts ökörrrel és számmal együtt. Amikor vetni kezdett, ezt idézte: Meződet ne vesd be kétfélével. Amikor az aratáshoz és a kévekötéshez fogott, megparancsolta neki: Hagyjátok a mezőn az elhullatott kalászokat, az otffelejített kévéket és a vetésnek szélét. Mielőtt megkezdte a cséplést, így szólt hozzá: Adj dézsmát, továbbá első és második tizedet. Az asszony elismerte a törvényt és megadta. Aztán mit tett? Eladta a földet és vett két juhot, hogy ruházkodjék azok gypjából és élvezze egyéb hasznukat. Amikor megellettek, megjelent Áron és így szólt az asszonyhoz: Add nekem az elsőszülötteket, mert azokat Isten rendelte nekem: Minden elsőszülöttet . . . szentelj a te Istenednek. Az asszony alávetette magát a törvénynek és átadta a bárányokat. Amikor elérkezett a juhnyírás ideje és az asszony megnyírta a juhokat, azt mondta neki Áron: Add nekem az első nyírás (mert így rendelte Isten: juhod első nyírását add neki). Erre az asszony így szólt: Nincs nekem annyi erőm, hogy szembeszálljak ezzel az emberrel. Én levágom és megeszem azokat. Amikor aztán levágta a juhokat, ismét megszólalt a pap: Add nekem a lapockát, a két állkapcsot és a gyomrot. Ekkor az asszony azt mondta: Miután levágtam azokat, még akkor sem szabadultam meg Tőle?! És kijelentette: Legyenek ezek számomra örökszentség. Mire Áron válaszolt: Az egész az enyém, mert úgy rendelte Isten: minden örökszentség Izraelben a tied legyen. Fogta és elment s ott hagyta az asszonyt, sirva, két leányával.” (I. m. 71.)

40 *nevesse meg két is.* — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz.3.s.

43 *dabunt sacerdoti lanarum partem, ex ovium tonsione, deut 18. 4.* — „adgyák a papnak a gypju részét a juhok nyíréséből.” (Deut, 18, 4).

49 *az Urnak kel szentelni minden első szülöttet. kiváld az urnak, mind a mi az anyamehet meg nyíttya. és ami első fajzás a te barmaidban exod. 19. 2. 12.* — Vö. Káldi: „Nékem szentelly minden első-szülöttet . . . ki-váld az Úrnak, mind a' mi az anya-méhet meg-nyíttya, és a' mi első fajzás a' te barmaidban: valami hím fajzatod léssen, az Úrnak szentellyed.” (Exod 13, 2 . . . 12) Mikésnél a 13. fejezet helyett 19. áll.

56 *ez legyen a papok igassága . . . deut. 18. 3.* — Vö. Káldi: „Ez legyen a' papok igassága a' néptől . . . akár ökröt 's akár juhot öllyenek, adgyák a' papnak a' lapoczkáját és gyomrát” (Deut 18, 3).

61 *anathema.* — A magyarul közölt midrás „örökszentség” szavával egyenlő értékű.

[91.]

1 sor *paphlagoniában.* — Paphlagonia Kisásziában van, a Fekete-tenger partvidékének ókori neve.

5 *ha két jelen let volna.* — Levélírói fogás. Mikes „nénjé”-t más vidékre küldi, hogy a Konstantinápolyban történt janicsárlázadás eseményeiről tudósíthassa, s hogy „levelezésük” hitelességének látszatát megőrizze. Vö. a 93, 94. lev. és jegyz. is.

8 *scutáriban*, — Tő. Üsküdar (ejtsd: Üszküdar) Isztanbulnak az ázsiai parton elterülő része. Korábban önálló település, ma a főváros egyik nagyobb egysége.

11 *stuczlövésni* — „Stucz-kurta, vágott puska. Német szó.” (Szily) A stuc rövid vadászfegyver. — A stuczlövésnyi szó előfordul Szathmárynál is (249).

12 *két köz jancsár*, — A jancsár szóhoz vö. a 20. lev. jegyz.19.s.

14 *muszli basa*, — Muslu-Bese [$<$ Musli] (ejtsd Muszlu-Bese), a Patrona-féle felkelés egyik vezetője (vö. Danişmend IV, 20). Rangjának meghatározásában — bizonyára pontosabb értesülések hiányában — Mikes ingadozik, vö. a 92. lev. (*muszli aga*). A névalak Mikesnél archaikus alakban őrződött meg, tükrözve a korabeli, az illeszkedést még nem érvényesítő kiejtést.

14 *pátrona*, — Alább *patrona* — Az 1730. szeptember 28. (1143 rebijülevvel 15)-én kirobbanó jancsár-lázadás albán származású vezetője. Patronát 1730. november 15 (1143 dzsumádalulá 14)-én az udvari ellenszervezkedőknek sikerült törbe csalniuk és meggyilkolniuk. (Vö. a 92. lev.) Patrona híveit azonban csak 1731 januárjában tudták véglegesen megsemmisíteni.

19 *ők csak avezér le tételit kívánnyák*. — A vezér Nevsehíri Dámát Ibráhím Pasa 1718-tól volt nagyvezér. Mikes a 13. levélben írt róla, amikor Ibráhímot nagyvezérré tették meg.

20 *a várost fel járák*, — bejárák; vö. a 17. és 57. levélben is.

27 *jancsár agát* — Vö. a 14. lev. jegyz. 11.s.

28 *a kapitán pasával*, — Alább *kapitány* alakban is. — Ld. *kaptan pasa* (92. lev. jegyz.).

29 *a vezér tihájával*, — A szóhoz vö. a 28. lev. jegyz.38.s.

29 *az ülemákal.*, (*a fő papi rendel.*) — A 20. levélben: *ülémák*. Tő. ulema (ulemá) [tant. pl.] 'tudósok: az iszlám vallás jogtudósai, teológusai, egyéb tudományok művelői' (vö. Pakalin III, 544). Az ulemák az állam tanácsadói voltak, az udvarban ilyen minőségükben állandó testületként szerepeltek (vö. d'Ohsson VII, 7). A szó irodalmához ld. még Lokotsch 166.

35 *amuftival*. — A muftiról vö. a 20. lev. jegyz.22.s.

36 *elégségesek* — „a. m. meg vannak vele elégedve. Vö. NySz.” (Szily.)

43 *a rebellisek írásban tett kívánságaít*, — Ld. a 129. lev. *a császár második kapujához*. Kulcsár (Nyr 1899, 391) szerint Mikes „a birtokos-jelzőt helyelközzel melléknévi jelző előtt szokatlan kapcsolatban is ragtalanul használja s kifejezése alaktalanná válik, de nem kétértelművé.” Vö. a 2. lev. jegyz.34.s.

73 *szultán mahmudnak* — Ld. még *mamud császár* (192. lev.), *mamut császár* (194. lev.) I. Mahmut szultán (1730—1754), aki a Patrona-féle jancsár-lázadás idején került trónra.

77 *szultán achmet* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 43: A főnév jelzői használata (tulajdonnév mint jelző). Így írja Tinódi (Császár Szulimán), Cserei (szultán Szuliman), Kazinczy (fejedelem Rákóczy) stb. A „minősítő jelzők”-re ld. még a 77, 84, 140, 166. lev. jegyz. — Vö. *Ágmet császár* (204. lev.)

III. Ahmet szultán (1703—1730), akinek uralkodását bizonyos felvilágosultabb reformtörékvések, így a könyvnyomtatás bevezetése, a hadsereg bizonyos átszervezése stb. fémjelezték. Uralmát az 1730-as Patrona-féle fölkelés söpörte el, amely egyéb politikai tényezőkön kívül nem kevésbé az udvar fényűző életmódját, ez időszak bizonyos külsőségekben megnyilvánuló túlzásait tette célpontjává.

94 *mely nagy változás.* — Mikest a török fővárosban történt váratlan események láthatólag kiragadták a rodstói egyhangúság és unalom állapotából. Ebben az évben két levelet írt, mindkettő a janicsárlázadásról szól.

95 *alá való* — egyszerű, közönséges (Szily).

102—113 Mikes másutt is az isteni mindenhatóságnak tulajdonítja az ilyen változásokat; az emberek csak eszközök (vö. a 13. lev. jegyz.)

99 *arnot* — Tö. arnavut (arnavut) 'albán'. A szó hasonló alakváltozatokban gyakran fordul elő mai nyelvjárásokban is.

101 *tellák* — Tö. tellák (tellják) 'fürdőszolga, aki a fürdőben a látogatót ledörzsöli, lemossa'.

107 *azt meg valom kédnék, hogy mi út tartottunk . . .* — Rákóczi udvarában örködtek a janicsárlázadás hírére. Nagy figyelemmel kísérték a császárváltozással kapcsolatos eseményeket. Innen magyarázható, hogy Mikes izgalommal követi a híreket és az egész történetet frissen, dialógusokkal tarkítva, egészen a történetek hatása alatt adja elő.

120 (*baxis*) — Tö. bahşış [*<* bahşis] (bahsis) 'adomány, borralaló'. A szó számos európai nyelvben k-s változatban él, ami a korábbi török kiejtés figyelembevételével jól érthető (vö. Lokotsch 16). A fenti alak magyarázatánál elsősorban ez utóbbi körülményt kell szem előtt tartani.

122 *egy erszény, ött száz tallér,* — Erődi szerint egy erszény 500 piaszter, 100 korona (piaszter másképp gurus; Rákóczi idejében egy aranypiaszterben, aranygurusban 120 ákese volt, az ákese a török pénzegység alapja).

123 *jó éttakát édes némem, a császáral almodgyék kéd.* — Szabolcsi 230: D) Jellemző mondat-ritmika. Ld. az 55. lev. jegyz. 7. s.

[92.]

1 sor a komédiának még vége nincsen, meg is kel fizetni a komédiásokat. — Itt számol be Mikes az okt. 5-e óta eltelt másfél hónap eseményeiről. A lázadás végét és megtorlását már higgadtabban adja elő. A komédiával kapcsolatos fordulatra vö. az 5. lev. jegyz. 22. s.

4 *halgassa kéd. rébellisné félelemel.* — Szekfü Gyula kimutatta, hogy (az előadás hangulatához jól illő) állítólagos „rebellisné” nem létező személy volt. Ha minden úgy lett volna, pérai lakása, életmódja, paphlagoniai (91. lev.) és drinápolyi (94. lev.) utazása, kapcsolata Bercsényinével stb., amint azt Mikes írta, ki van zárva, hogy a konstantinápolyi császári követek jelentéseiben nyomára ne lehetne találni. E jelentések a legnagyobb részletességgel szólnak a Konstantinápolyban fölbukkanó legutolsó császári alattvalókról is. Az utolsó „rebellis” lakos Konstantinápolyban Bercsényi volt, de neki is ki kellett költöznie, amikor Virmond császári követ megérkezett. „Rebellis magyar grófnének családjával együtt Konstantinápolyban tartózkodása, s évtizedeken át állandó levelezése a rodostóiakkal a legnagyobb non sens, amit csak az akkori viszonyokban elképzelhetünk” — írja Szekfü. (I. m. 376.)

6 *Az utolsó levelemnek, utolsó résziben való utolsó végin, meg láthatta a füleivel., hogy . . .* — A népmesékre emlékeztető tréfás előadásmód. — A befejező rész más változatára vö. a 105. lev. és jegyz.

12 *mind a fő vezér.* — Az új fővezér Sziláhtár Mehmet Pasa lett, aki 1730. okt. 1-től 1731. jan. 22-ig volt hivatalában.

15 a város fő bírója, (stámbol effendi:) deli ibrahim. — Tö. Istanbul efendisi (Isztanbul efendiszi) 'Isztanbul városbírája'. Az Isztanbul efendiszi alakkal párhuzamosan használatos volt az Isztanbul kadiszí (ld. *kadía* 36. lev.) alak is (vö. Redhouse 88; Pakalin II, 92). Mikes az alakot hibásan, az összetételt jelző szí jel elhagyásával használja. — Az *effendi* szóra vö. a 9. lev. jegyz. — Deli Ibrahim a Patrona-féle fölkelés egyik szereplője, akit az események során Isztanbul bírójának tisztjébe emeltek. Szerepéről Abdi története bőven tájékoztat (vö. Abdi Tarihi 34—37, 40—48, 56—58).

19—22 *pátrona a minap . . . kísérteté magát.* — Mikes „hosszú közbevetéssel ritkán szakítja meg mondatait; elmés megjegyzés nélkül sohasem.” (Kulcsár Nyr 1899, 394).

19 a *serdengestiek. agájával.* — Tö. serdengeçti (szerdengecsti) 'az oszmánli hadsereg meghatározott, fegyvernem-szerű alakulatába tartozók neve'. A szerdengecstik az akündzsik közül kerültek ki, azokat a rohamosztagekat alkották, amelyek önként vállalkoztak a legnehezebb harci feladatok elvégzésére (vö. Pakalin III, 181). Az ilyen vállalkozásokból visszatérőket megillette a szerdengecsti agaszí cím (vö. Pakalin II, 182). Az aga szóról ld. alább.

28 *muszli agát* — Vö. a 91. lev. jegyz. *muszli basa.* — Tö. ağa [$<$ aga] (aa) 'tisztési-tiszti értékű rangfokozat az oszmán-török állami-katonai apparátusban' (vö. Pakalin I, 21). Mikesnél a szó leginkább bizonyos összetett címekben fordul elő, legtöbbször meghatározott udvari tisztviselőkkel kapcsolatban használatos. A szó irodalmához ld. Lokotsch 3. — Ld. még *jancsár aga* (14. lev.), *serdengecsti aga* (92. lev.), *sziliktár aga* (119. lev.), *kezlár aga* (171. lev.), *ibrikar aga*, *kem husar aga*, *rikiabdár aga* (175. lev.), *vezér aga* (126. lev.).

29 *tihája vala ajancsár agának,* — 'a helyettese'. A *tihája* szóra vö. a 28. lev. jegyz. — A jancsár aga-ról ld. a 91. lev. jegyz. 27.s.

36 *Caszáp basihoz,* — Tö. kasap (kaszap) 'mészáros'. A kasap başı (kaszap basi) a mészárosok feje volt. A hódoltságkor idején nyelvünkben is meghonosodott szóval kapcsolatban ld. még Lokotsch 89; Halasi—Kun MNy 1938, 304—306. — Tö. baş (bas) 'fej, vezető'. A . . . basi valaminek a feje, vezetője szó a magyarban gyakran kontaminálódott a pasa variánsaként szereplő basa szóval (vö. a 14. lev. jegyz.).

48 *ezer erszény pénzt* — Vö. a 91. lev. jegyz. 122.s.

48 *el szegyenédék.* — „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

49 *csánium kosát,* alább *csanum kocsa.* — Tö. Canım-Hoca Hacı Mehmet Paşa (Dzsanim-Hodzsa Hadzsı Mehmet Pasa), aki háromszor viselte az oszmánli birodalom tengerészeti erőinek főparancsnoki tisztjét, a kapudán-i derjá (ld. kaptan pasa) címet (vö. Danişmend IV, 570—574). Második alkalommal a Patrona-féle fölkelés alatt nyerte el e címet. — Vö. Kakuk 225, 258.

50 *kaptán pasának* — Vö. a 20. lev. jegyz. 22.s.

51 a *nissai pasát.* — Személyének pontos azonosítása nehézségbe ütközik. Abdi története, a Patrona-féle fölkelés leghitelesebben és legrészletesebben tájékoztató forrása nem tesz róla említést. Nem ismeri a széles forrányagra támaszkodó Hammer sem. Abdi leírásának a Mikes-leírással való egybevetése arra enged következtetni, hogy Mikes a fölkelés felszámolására Isztanbulba hívott rumeliai kormányzót, Abdullah Pasát illeti a fenti címmel (vö. Abdi tarihi 54).

57 *kültihája* — Tö. kul káhyási (kul kjáhjaszi) 'fontos parancsnoki tisztség a janicsároknál'. A janicsárok első egységének parancsnoka, a janicsári aaszí (ld. jancsár aga 14. lev. jegyz.) alárendeltje, akinek hatásköre bizonyos esetekben — mint gazdasági és rendészeti intendánsé — az egész janicsárhadseregére kiterjedt (vö. Redhouse 1492; Pakalin II, 317: kul kethüdási címszó). — Tihája vö. a 28. lev. jegyz. Kiája 176. lev. jegyz.15. s.

59 *az európai kadi lezkert. (fő bírót.)* — A 182. levélben *Cadüleskerék*. Tö. kadülesker, kadülesker (kadülesker, kadüaszker) 'az oszmán-török birodalom főbírája'. A birodalomban két főbíró működött: egyik az európai, másik az ázsiai kádi hivatalok feljebbviteli fóruma volt. Funkciójuk a hadsereg mellé kinevezett főhadbíró tisztségéből nőtt ki; nevük is ennek emlékéért őrízte (vö. Fekete 182; Pakalin II, 229: kadi leşker, kazasker címszavak).

65 *musulmannak* — Ld. muszulmán 142. lev. jegyz.33. s.

66 *nagy divánt hirdete*. — 177. levélben *divant* alakban is. Tö. divan (diván) 'az állam vezetőinek ülése, tanácskozása' (vö. Pakalin I, 456 és Lokotsch 42). Mikesnél e szó gyakran 'a tanácskozás színhelye' jelentésben szerepel, bár párhuzamosan használja a diván-ház kifejezést is. Ld. a 8. lev. jegyz.10. s.

66 *ulémákal*, — Ld. a 91. lev. jegyz.29. s.

69 *a mely csinált levél vala.*, — Levélutánszat, hamis levél volt.

70 *három boncsokos* — Másutt *bontsokos* (136, 177. lev.), a 120. levélben *boncsokokot*. — Tö. boncuk (bondzsuk) 'gyöngy'. A szó Mikesnél „lőfarkas zászló” jelentésben szerepel, amely megfelelőjeként a török leginkább a tugszót használta. A bondzsuk szó e jelentését az oszmánli szótárak nem ismerik. Híven megőrződött azonban a magyar nyelvben, amelynek hódoltságkori török jövevényszavaiban a szó e jelentésben is jól ismert volt (vö. Kakuk 161—163, 257). — NySz Boncsok : boncsokos 2).

81 *atátár hámál*, — Ld. róla a 1. lev. jegyz.20. s.

86 *penig*. Alább *pedig*. — A penig ritka alak Mikesnél; leggyakrabban pedig.

86 *aboztansiakal*, — Tö. bostancı (bosztandzsı) 'a szultáni paloták mellett szolgálatot teljesítő őrség tagja' (vö. Redhouse 400). A szó első jelentése 'kertész'. A szultáni udvar kertészei később a szultáni paloták, ill. kertek őrzésének feladatát látták el. Az ide beosztottaknak az említettekén kívül egyéb gazdasági stb. feladataik is voltak. Szerepük az idők folyamán tovább bővült, rendőri funkciókkal gazdagodott (vö. Pakalin I, 239). A szó alakjához ld. Kakuk 258.

87 *tanálkozék* — Gyakoribb a talál igealak használata Mikes kéziratában.

87 *valamely CSorbasi*, — Tö. csorbadszi, azonos Pehliván-Halillal, a 17. janicsár alegység parancsnokával, akinek nagy szerepe volt Patrona janicsárlázadásának leverésében. Ld. Abdi Tarihi 54—57. A török szóhoz vö. a 36. lev. jegyz.15. s.

88 *ortáját. (azaz, arégyimentét)* — Tö. orta 'janicsár-alegység'. A janicsárorták száma (ld. még jancsár 20. lev. jegyz.) az idők folyamán erősen szaporodott; a benne szolgálók létszáma is növekvő tendenciát mutatott (vö. Pakalin II, 730).

101 *mamud*, — Ld. szultán mahmud a 91. levélben.

102 *én is valóságos attyafia, szolgálja maradok kegyelmednek*. — A levélvégi fordulathoz vö. a 34. lev. jegyz.

1 sor *füllentenék ha azt mondanám hogy a minapi levelét kedvesen nem vettem kednek. hát két kedvesen vette az enyimet. kedvesen.* — A levélíró Mikes gyakran él a hagyományos levélkezdő fordulat játékos változataival. Ezzel is a levelezés valódiságát igyekszik elhitetni. — A levélkezdő fordulathoz vö. a következő példákat: Bethlen Kata levelezésében 228, 238, 244, 287, 463. stb. — Bercsényi Miklós levelezésében Archivum R 1879, VII, 28, 57, 157, 163, 195. stb. — II. Rákóczi Ferenc levelezésében Archivum R 1873, I, 125, 395, 422, 444, 492. stb. 1873, II, 18, 28—30, III, 211. stb. Bethlen Miklós levelezésében (ItK 1906, 92).

3 *tavaly is írtam egy nagyrol.* — A rebellióról ld. a 91, 92. lev.

4 *azoknak* — Ld. a lapalji szövegjegyzetet *azokk*; Mikes szónévi rövidítéseire vö. előbb is: 92, 91, 88, 86, 85, 83, 81, 79. lev. stb. és alább 96, 97, 113, 115. stb. lev.

5 *hogy két most nem lakik pérában.* — Ld. a 20. lev. jegyz. — Vö. a 91, 94. lev. és jegyz. is: Péra.

6 *arnotok* — Ld. a 91. lev. jegyz. 99.s.

7 *esze vervén magokat jancsárokkal elegyesleg,* — NySz Ver: öszve-ver [Szólások]. — A jancsár szóhoz vö. a 20. lev. jegyz. 19.s.

12 *el széllyedének atöbbi.* — Vö. Klemm TörtMondt 151: „A kiki, valamennyi, többi után néha szintén többesbe kerül az állítmány.” NySz Több: többi. Ld. még a 8, 15, 43, 45. lev. jegyz.

14 *a szegény ibrahim vezér feleséginek.* — Ibráhím nagyvezérről ld. a 3, 13. és 91, 95. lev. jegyz.

18 *egy ilyen fejdelem aszszonyt, . . . gyomláhatták volna avilágból.* — Ld. a 187. lev. *egy ilyen léányt magához akarja venni.* A mai irodalmi szokástól eltérő tárgyias alakú igehasználat. c) Az ilyen jelzővel ellátott tárgy mellett (Török Nyr 1896, 176—77).

1 sor *drinápolyt, régen el kellett volna hadni,* — Mikes „nénje” még nem tért vissza Konstantinápolyba. Ld. a 91, 93. lev. és jegyz. Drinápolyról vö. a 2. lev. jegyz. 26.s.

6 *absolutiot adok kéldnek:* — megbocsátok kéldnek; absolutiot: feloldozást, bűnbocsánatot, fölmentést.

6 *ollyan véres, és kegyetlen levelet* — Ehhez hasonló alkalmi levéltípusra vö. a 41. lev. jegyz. 3.s.

10 *azt írja két. mícsoda. boszu allók az oroszok,* — Novellisztikus „véres história” egy bosszúálló olasz úrról. Mikes szemében embertelen a bosszúálló olasz úr cselekedete. A történet erősen úrellenes, bár Mikes nem élezi ki. A végén mondja elítélőleg *e valóságos orosz természet.* A kalandos novella forrására nem akadunk rá. Vö. Király 1909, 343. — Hermányi is oroszok-at ír (96. sz.).

23 *ollyen ollyen legényt.* — Császár ilyen [és] ilyen legényt-re javítja saját Mikes-kiadásában.

23 *híré. adgyák neki,* — hírül adják neki.

33 *azt igen nevettem édes neném, mert hiszem nevetni is kel. nem csak ollyan*

szomoru dolgokrol írni., — A nevetés Mikesnél írói magatartás, vö. a 17. lev. jegyz.3.s.

37 Az olasz kalmárnék (polgárasasszonyok), az erdélyi gubernátornék rátartisága és a görög asszonyok kevélysége, a grófnék kényessége. Mikes a nők, az úri asszonyok természetét vizsgálja. Két történetet is elmond ezzel kapcsolatosan: a brüsszeli asszonyokét és a sebesült kisasszony s a három szerető históriáját.

37 a görög természet szerint kevély. — A görögökről ld. az 59, 80. és 99. lev. jegyz.

42 *erről jut eszemben. hogy karolus quintus. bruxelában lévén.* — V. Károly (1516-tól spanyol király, 1519-től német császár is, megh. 1558). Beláthatatlan irodalom keletkezett a reformáció korának nagy uralkodója körül. Vita Caroli V. c. életrajza megvolt Rákóczi bécsújrhelyi olvasmányai között is. Vö. Zolnai ItK 1955, 289. — A szerelmes brüsszeli asszonyok; vö. Király 1909, 343.

59 *de mint hogy a szerelemről. van aszó . . . azt a kérdést teszem.* — Hasonló fordulatokról vö. a 65. lev. és jegyz.32.s.

60 A szerelem „jó magában”, azt a természet oltotta belénk . . . A szerelem témája a levélírók gyakran foglalkoztatta. A sűrű érdeklődés jellemző a korra, de az íróra is. Mikes világi írói arcának ez egyik jellemző vonása.

62 *egy kis asszony egy erdőben el aluván,* — Gáláns típusú história. Az enigmaszerű kérdésfeltevés jámbornak látszik, de az erdőben elaluvó és megsebesülő kisasszony s a három szerető helyzete a kényes (reneszánsz) szerelmi történetekre vall. Vö. Király 1909, 343.

70 *addig elvégezem leveletem.* — Mikes sűrűn használja ezt a befejező fordulatot, jelezve, hogy a különféle történetek előadása közben sem feledkezik meg arról, hogy levelet ír, ill. levelezést folytat.

[95.]

1 sor A letett vezér Kabakulak Ibráhím Pasa volt, aki Sziláhtár Mehmet Pasa (vö. a 92. lev.) helyére lépett 1731 januárjában. A nagyvezéri tisztelet szept. 10-ig viselte.

5 *egy falusi kadiát* — egy falusi bírót. A kadia szóra vö. a 36. lev. jegyz.

6 *topál osmán pasának híják.* — Topal-Oszmán Pasa nagyvezér, aki 1731. szeptember 10-től 1732. március 12-ig látta el e hivatalt. Ld. még *topált* a 97. levélben.

16 *jobban tudna. az külső dolgokrol végezni.* — Török (Nyr. 1896, 177) e sorban az ígét tudná alakban idézi, mint a mai irodalmi szokástól eltérő tárgyas igehasználattal, ezzel a megjegyzéssel: „d) Ha főnévi igenév a tárgy (ma is meglévő székely nyelvsajátság).” Mikes kéziratában azonban *tudna* alak fordul elő s az igealakban a székely nyelvjárási alakot háttérbe szorító irodalmi alakot láthatunk. Kétségtelen tárgyas igealakot találunk meghatározott 3. személyű tárgy nélküli főnévi igenév mellett a Török által említett többi példában (155, 183. lev.), továbbá az 1, 5, 22, 33, 71, 78, 95, 172. levélben. Vö. az 5. lev. jegyz.28.s.

27 *az újak, hamar ókák lesznek.* — NySz Ó. Az új hivatalnokok csakhamar azt csinálják, amit az elődeik csináltak; a török kancellárián csak a fej változik, azután minden a régi marad. Mikes a török udvari élet hibáit bírálja.

31 *ibrahim pasa sokáig vala vezér*, — Nevsehírli Ibráhím Pasa 1718-tól 1730-ig volt nagyvezér. Vö. a 3, 13, 91, 93. lev. jegyz.

35 *mínd egy porázon futnak.*, — NySz Póráz [Szólások].

37 *éppen most jutot eszemben. a híres pilatus*, — Római helytartó, Pontius Pilátus (i. sz. 26—36). A rómaiak korából való históriákhoz vö. a 78. és 96. lev. jegyz. A Krisztus varrás nélkül való köntösével kapcsolatos történet, részlet az ismert középkori Pilátus-mondából. Vö. W. Creizenach: *Legenden und Sagen von Pilatus*. PBB I, 1871, 89—107. (Király 1909, 343.) A varratlan köntösre vonatkozólag lásd Joan 19, 23 (Zsoldos 54). Vö. Mikes olvasmányait: *A régiék hoszu, köntöst viseltek . . . a varrás is nem sok volt, az izraélitának volt olyan osztovátájok, amelyen egészen kiszötték ujjason aköntöst, ahoz varrás nem kívántatott. ilyen vala akristus ruhája. (Izraéliták 22 verso.) — . . . avüézek pedig négyen lévén, négy részre oszták magok közt a ruháit, a dolmányán mint hogy varás nem volt, hanem egészen szött volt. el nem akarák darabolni . . . (KJÉHist 165 recto).*

A varrás nélkül való köntös motívuma megvan pl. Eszterházy Miklósnak Nádasdi Ferenchez írott értekező levelében (Toldy kiad. Pest 1852, 13). Komáromi János írja, hogy Galatában egy templomban „kiben régenten egy boltban tartották az Krisztus urunk varrás nélkül való köntösét” (21). Bethlen Miklós is említi „így egynéhány felé szakaszták ebben a nemzetségben az Űr Jézus Krisztus folt és varrások nélkül való köntösét (II, 202).

Amit Mikes a legendás történet végén hozzáfűz — *ugy hidgye kéd. amínt tettzik.* — a szent legendákkal szembeni józan, kritikus szemléletre vall. Még szkeptikusabb a nézete a keresztes hadjáratokról (80. lev.). Mintha Bayle mellett érintette volna a hitromboló, természettudományos világnézetet propagáló Fontenelle hatása; talán szótára (Dict. des arts) is megvolt Rodostóban. Mikes szkeptikus megnyilatkozásai (76, 80, 81. lev. stb.) s a misztika iránt való érzéketlensége (31, 38, 52, 58, 71, 84, 90. lev. stb.) s ezzel kapcsolatos humoros szókimondása már a libertinizmus, az erkölcsi és vallási szabadság hatásának nyomai. Vö. Zolnai 1924—25, 28—92.

39 *mentené meg magát* — kimentené magát (Szily).

58 *maradok. aki vagyok.* — A befejező fordulathoz vö. a 60. lev. jegyz.

[96.]

3 sor *főképen francia országban*, — Mikes Franciaországról alkalmi témák kapcsán többször megemlékezik. Itt is (vö. a 33. lev. jegyz.) a szokások viszonylagosságát emeli ki: a franciák nem köszöntik egymást karácsonykor; az erdélyiek igen.

4 *nálunk pedig mínd a három sátoros innepeken is*, — Vagyis karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor is. A karácsonyi köszöntőkre vö. MNT II, 383. (Mikes „szokás szerént” — *szerecsés karácson innepeket* — kíván „nénj”-nek.) A húsvéti és pünkösdői köszöntőkre vonatkozólag vö. MNT II, 181 és 193.

7 *írnék valami hírt ha volna. de . . .* — Mikes állandó panasza ezekben az években (vö. a 85. és 99. lev.), hogy nincsen miről írnia. A levelek száma is erősen megfogyatkozik.

10 *de vané egyéb dolga a bujdosoknak?* — A bujdosó életről ld. a 87, 67, 39, 28. lev. jegyz. Mikes vontatottan írja *Leveleskönyvét* ezekben (1728—1733) a nyomasztó években.

11 *a két bölcs, és okos levelére* — Erre az alkalmi levéltípusra vö. az 56. lev. jegyz.4.s.

12 *az én eszem nem hasogattya az áert, minta kédé. hanem csak a földön jár.* — A józan gondolkodás hívét, Henriettet beszélleti ilyenformán Molière a Femmes Savantes első felvonás 1. jelenetében: „... tout esprit n'est pas composé d'une étoffe / Qui se trouve taillée à faire un philosophe. / Si le vôtre est né propre aux élévations / Ou montent des savants les spéculations, / Le mien est fait, ma soeur, pour aller terre à terre.” (Zolnai 1924—25, 28.) Mikes józan „földönjárása” jellemző egész írói egyéniségére. Megnyilatkozásában az az értékes, hogy ő maga is tudja, sőt hivatkozik vele. Mikes a józan-ság és misztikaellenesség írói példája a XVIII. századi magyar irodalomban. — Írói szerénysége mögött öntudat van. Az „okos és bölcs” leveleket ő írja a „néne” álarca alatt.

15 *hihetetlenség.* — Szily: „Itt a. m. »ungläubigkeit«, ma: »un glaublich-keit«. — Szathmárynál is „hihetetlensége” (284).

15—44 *de még eddig, mind ellenkezöt tapasztaltam . . . emindenkor így volt.* — Mikes őszintén föltárja, hogy Rákóczi udvarában belső egyenetlenség; „fekete irigység”, „vesztet irigység” tenyészik a bujdosók között. Szokatlanul indulatos hangon ítéli el az egyenetlenség szítóit, akiket nem nevez meg. Tudja, hogy Rákóczi már el akarta úzni őket. A fejedelem halála után sok baja lesz ezekkel (vö. a 116. lev. és jegyz.).

31 *ha rajtam állot volna, régen meg égettetem volna őket, mert ugyan is. mit keresnek közöttünk, egy állapotban vagyunk. egyik úgy hadta el jóságát, mint a másik, itt tiszttségeket. jóságokat. nem osztogatnak.* — Mikes keményen ostromozza az elégedetlen bujdosó magyar nemeseket. Bár benne is feltörték olykor keserű gondolatok (22, 34, 51, 75. lev.), a bujdosással együtt járó lelki és erkölcsi válságban hűséggel állt Rákóczi mellett, akiben Urát, atyját és tanítóját, példaképét látta. Udvári, kamarási tisztje folytán Mikes anyagi ügyekkel is foglalkozott és jól ismerte a fejedelmi udvartartás pénzügyi gondjait. — Mikes tudatában van annak, hogy jószágait Rákóczihoz való hűsége következtében veszette el. Birtokairól vö. az 51. lev. jegyz. és az alábbi iratokat.

Atyja birtokaira nézve néhány adattal szolgálnak a Mikes-család iratai Regestrumának vonatkozó fasciculusai: 1668. „Küküllő Vármegyében Királyfalván Csiki Mihály — néhai Mikes Györgynétől Kassai Anna aszszonytól gyermekeire u. m. Leányára Nagy Halmágyi Kasza Sándorné Mikes Katára Aszonyra és Fiára Mikes Pálra maradt, és Decessuson ő-Kegyelmekre Szállott — Jobbágy háznál a Fejérvármegyebéli és Küküllő Vármegyebéli Portiokban realis és állandó Divisio [osztozás, osztály] tétetik.” (Fasc. 83.) — 1676. „Compositionalis Levél Nagy Megyessi Keresztési Sámuel Felesége Kassai Borbára és Zágoni Mikes Páll között Osztály iránt — a midőn t. i. Mikes Páll Also Fejér Vármegyében: Drasson, Springen, Gergelyfáján és Vingárdon — viszont B. Szolnok Vármegyében Baczán, Orbán és Mihályfalván levő Portiokat 1500 Mf-ba el adta.” (Fasc. 85.) — 1684. „Zágoni Mikes Páll. 1660. Mf-al [Magyar forint] meg kénálja Nagy Megyesi Keresztési Samuelt — és egyszersmind admonaltatta [figyelmeztette, fölszólította], hogy a Drasson, Vingárdon, Gergelyfáján és Springen levő Portiokat remittálja.” (Fasc. 54.) — 1685. „Zágoni Mikes Páll, és Sepsi Sz. Iványi Janko Miklos Relictája Mikes Kata Aszszony között költ örökös Compositio [megegyezés]. Az Özvegy

t. i. Mikes Pálnak és Maradékinak cum Evictione [szavatoló irattal] Barátosan levő Minden Jussát örökösön oda ajándékozza." (Fasc. 85.) — 1688. „Sido András 25 f. Adosságért Zállogba teszi Zágoni Mikes Pálnak a Zágoni Telek felől való Mezőben az Oláh Réven tul levő Földjét." (Fasc. 54.) — 1689. „Zágoni Mikes Pálnak Sz. Iváni Janko Mihályal a Sz. Ivánon levő Janko Malmáról költ Compositioja." (Fasc. 85.) — 1689. „N. Borosnyo. Donath István, Mikes Pálnak két Malom helyben való részét örökösön oda adja." 1690. „Zágoni Mikes Páll és Szabo Márton között végbe ment örökös Csere." 1690. „Zágoni Mikes Pálnak Dálnoki Hadnagy Istvánnal és Mátyásiékkal a N. Borosnyoi Malom iránt való meg egyezése." (Fasc. 58.) — 1690. „Sz Iváni Janko Mihály Concambialja Zágoni Mikes Pálnak a Sz. Iványban levő Malmát hozzá való Szigetével, Malom Uttyával együtt — azokat a Várhegyi határon levő Szántóföldeket — melyeket Janko Miklosné Aszszony birt — végre Laborfalván lako Denk Mihály nevü Jobbágyat — Mikes Páll pedig adja Zágóban lako Bodáti István és Dávid Péter nevü Jobbágyakat, azon felsyül még 3700 Mf-ot azért minthogy Buts Mihály és Benedek Lajos Jánosnál Inscriptioiban vagyon — tehát Janko Mihály, Mikes Páll kezére szabadítsa ezen Suma Pénzből." 1690. „Örökös Csere Levél, N. Borosnyoi Szabo György Zágoni Mikes Pálnak által engedi N. Borosnyon és akár holott levő minden Fundussát [telkét], Mezőket, Erdőket, Réteket, mindennemű Jussát, és Successioját [örökségét] Maradvánról Maradvánra cum Evictione — Mikes Pál pedig ad Also Fejér Vármegyében Megykereki Határokban 12. Köből vetni való Rétet cum Evictione — és kész pénz 360 Mf. 30 köből Buzát, és egy jó Kantzát." (Fasc. 79.)

1713. „Vargyasi Dániel Péter Felesége Sárosi Ilona Aszszony és több Cointeressatus [az ügyben érdekelt] atyafiak meg kénálják Mikes Páll relic-táját [özvegyét] Torma Éva Aszszonyt mint Dotalistát 60 Mf ossal." 1713. „A tsak meg említett Tárgyban a megindult Per és Deliberatum [határozat, végzés]. 2 darab." (Fasc. 54.) — 1713. „Levata Causa [felvétel per]: Vargyasi Dániel Péter Hütös Társa Sárosi Ilona Aszszonyak — ki Leánya Sárosi Jánosnak, kinek Felesége Toth Borbára, ki Leánya Toth Mihálynak, kinek Felesége Mikes Ilona Aszszony a ki Relictája volt Daczo Ferentznek, Leánya pedig Zágoni Mikes Boldizsárnak, és második Férjétől Daczo Ferentztől származott gyermekeinek — Torma Éva Aszszony Zágoni Mikes Pál /: ki Fia volt Zágoni Mikes Györgynek, ki fia Mikes Boldizsárnak:/ Relictája — mostan pedig Kövesdi Boer Ferentz Hütös Társa mint Dotalista ellen a Zágóban levő Udvarházért indult Pere." (Fasc. 121.) — 1717. „Guberniale Decretum által Kövesdi Boer Ferentznének /:ki annak előtte Mikes Páll Relictája vala:/ Torma Éva Aszszonyak, kinek Praetensioi [követelése]i valának Zágoni Mikes Kelemen által Per Notám el vesztett Zagoni Confiscált [elkobzott] Jozzághoz — az említett Pteñsiok el láttatásának Terminussa tudtára adatik." (Fasc. 54.)

Más birtokokmányok a STSszékMúzeumban:

„Néhai Mikes Pál dolgáról való Utrumok a Tökölyi Imre idejébe." — STSszékely Múzeum. Lelt. 23.752, fasc. N₂ 2. Gr. Mikes Mihály levelezése (224 db) és iratai között.

a) 1691. „Mikes Kelemen atyjának Zágónba való betörése, pusztítása és öldöklése felőli kérdőpontok." — STSszékely Múzeum, i. h. — Kiadta:

Szádeczky Lajos, Székely Oklevéltár VI. k. 1603—1698. Kolozsvár 1897, 428—29.

b) 1691. Hely nélkül. „Zágoni Jankó- és Vajna-család tagjai az ország rendihez, a Mikes Pál által okozott kár megtérítéséért...” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1693—1700. 231/880. sz. — Közli: Cs. Bogáts Dénes, Zágon 1690. évi feldúlása és következményei. ErdMúz 1941, 311—334. — A h) pontig következő okmányokat is Cs. Bogáts D. közli.

Vö. Zágon feldúlásáról Cserei Mihály naplóját, ill. annak XVIII. századi másolatát; STSzékely Múzeum, i. h.

c) 1700. „Tanúvallomási jegyzőkönyvek.” Zágonban és Lécfalván 1700. április 14—18. napján Poson András és Sólyom István táblai írnokok és esküdt jegyzőktől, valamint Kézdivásárhelyen 1700. június 3-án Boér István kézdiszéki alkirálybíró és ifj. Pócsa Ferenc széki jegyzőtől. — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 231/886. sz.

d) 1700. július 28. Kovászna. „A zágoni Jankó és a Vajna család tagjai az orbai törvényes szék elé terjesztett panaszukban kérik, hogy kárukat a Mikes Pálról fiára, Mikes Kelemenre maradt vagyonból térítsék meg.” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1693—1700. k.

e) 1717. Hely nélkül. „A zágoni Jankó és a Vajna család tagjai az örök hűtlenségben elmarasztalt Mikes Kelemen megbecsült javaiból kérik a károk megtérítését, amelyet Mikes Pál, Tököly híve, zágoni betörésekor okozott.” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1711—20. k. 231/880. sz. — (A panaszosok a kárt 4700 magyar forintra teszik.)

f) 1720. Hely nélkül. „A károsultak kérik a Főkörmányszéket, találjon módot arra, hogy zágoni Mikes Páltól okozott kárukat és adósságukat ez utóbbi fiának, Mikes Kelemennek lefoglalt jószágaiából térítsék meg nekik.” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1711—20. k.

g) 1720. április 12. Zágon. „A károsultak a kártérítés ügyét a Kolozsvárt megtartandó országgyűlés elé terjesztik.” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1711—20. k.

h) 1753. augusztus 13. Sepsiszentivány. „Tanúvallomás hogy a bitai Bucsockat földesuruk Jankó Mihály, kit Tököly járásakor a brassói generális elfogatott és elevenen akart megnyúztatni, az őt kiszabadító Henter Mihálynak adta-e és hogy ezen jobbágyok Mikes Pált vagy ennek fiát Kelement szolgálták-e?” — STSzékely Múzeum. Törzsgyűjtemény 30/1754. sz.

A fenti b)-tól h) pontig terjedő okmányokat kiadta Cs. Bogáts Dénes: ErdMúz 1941, 311—334.

A zágoni Mikes-család birtokairól teljes képet adnak azok az okmányok, amelyek Mikes Kelemen elkobzott birtokainak összeírásakor készültek.

Mikes Kelemen birtokainak összeírása (az 1715—1720, 1722—1723, 1736. évekből). — A Bornemisza lev. jelzéssel ellátott iratok lelőhelyére vonatkozólag: Kászoni b. Bornemisza-család lev. (B. Bornemisza letéte Marosillyéről 1910.) RNK Akad. KTL Főoszt. XIX. 1—75. sz. Vö. Szabó T. Attila: A Bornemisza-levéltár. LevTKözl 1939, 238—254. A filmmásolatok az MTAK mft.-ban; 13 db. 48 felvétel. Jelzet: B 21. A STSzékely Múzeum jelzéssel ellátott okmányok lelőhelye: Sepsiszentgyörgyi Tartományi Székely Múzeum, Zágoni Mikes Kelemen 1717—1720, fasc. N₂1. 23.752. — Néhány okmány lelőhelyét külön megjelöltük.

[1.] Mikes Kelemen birtokainak összeírása. é. n. — OL Erd. fisc. iratok, No 2270. „Specificatio portiorum possessionariorum Clementis Mikes ante rebellionem per ipsum possessarum.” (Jure actuali, jure successorio In comitatu Szolnok Inferiori, Colosiensi, Albensi.) — Közli, Illésy János: Adatok Mikes Kelemenről. ItK 1903, 495—98.

[2.] 1715. jún. 15. „A Mikes Kelemen nótáztatásával elfoglalt Drassói, Springi, Vingárdi, Gergelyfalvi, Borsai, Ugrozi, Also Kök, Poklostelke, Also sz. Márton, Matskási, Baczai, Mihályfalvi, Orboi, Banyabükki, Királyfalvi, Bényei . . . birtokok. — Bornemisza lev. t.

[3.] a) Drasso die Juny 28 Anno 1715. „Aestimationis Bonorum per mortem Barbarae Kassai Relictae Samuelis Keresztesi de Nagy Megyer, partim in Clementem Mikes de Zabola partim vero. in. Spblem. ac Generosum Domj-num Georgium Lázár de Gyalakuta. Drasso, Spring, Vingárd, Gergelyfaja, Borsa, Ugroz, also Kök, Pokostelke, also sz. Márton, Macskas, Bacsa, Mihályfalva, Orbo, Bányabükki, Röd.” — Bornemisza lev. t. (A Kolozs, Belső-Szolnok, Fejér vármegyében levő birtokok értéke summa summarum 36.805 fl., a Mikesre eső fele rész 18.402 fl. 50.) — (A szövegben Zabolai-t írtak Zágoni helyett.)

b) Drasso die Juny 28 Anno 1715. — Az a) pont alatti másolata.

c) 1715. Az a) pont alatti okmány másolata az alábbi bevezető szöveggel: „Kassai Barbara halálával Mikes Kelemenre és Lázár Györgyre szállott Drassói, Springi, Vingárdi, Gergelyfalvi, Borsai, Ugrotzi, Poklostelki, Sz. Martoni, Baczai, Orboi, Mihályfalvi, Rödi, Bányabükki, Tekerespataki, Szt. Margitai és Kolosvári Portiok betsüje Series Copiaba 1715. Spetificatio. Bonorum quae per mortem Barbarae Kassai Samuelis quondam Keresztesi partim in Clementem Mikes ex post Notorium, partim in Georgium Lázár Imre /ut pretenditur:/ Kassaiano devolutae sunt, ex mandato Gubernii in Ao. 1715.” — Bornemisza lev. t. (A részletösszegek föltüntetésével összeadott összeg, az „aestimata Summa” itt is 36.805 fl. Medietas 18402 fl. 50.)

[4.] a) 1715. jún. 28. „Aestimationes bonorum Paterno-Aviticorum Clementis Mikes de Zabola.” 28. Juny 1715. — KTL. Az eredeti filmmásolata az MTAK mft.-ban: A 638 XX. 4 felv.

(Mikes Kelemennek atyjától, Mikes Páltól örökölt birtokainak bec süje. A Drassón kelt okmány pecséttel és hat aláírással van ellátva.)

b) 1715. jún. 28. Az a) pont alatti okmány másolata. „Mikes Kelemen Atyai örökségeinek betsüje. Copiaba. Jun. 28 1715. Aestimatio Bonorum Paterno-Aviticorum Clementis Mikes de Zabola.” Series, in qua capacitas Terrae Arabilis. Bacza (B. Szolnok) 1200 fl. Mihályfalva 1820 fl. Orbo 340 fl. S summarum 3360 fl. Királyfalva (Küküllő) 2216 fl. Benye 450 fl. S summarum 2666 fl. — (Végösszeg: 6026 fl.) „Et haec est Norma, ac Series aestimationis Bonorum Mikesianorum Supra-Nominatorum, per Nos Requisite Albenses. Drasso die 28 Juny Ao Dño 1715. — Bornemisza lev. t.

[5.] a) 1716. dec. 26. „Universorum bonorum Clementis Mikes Zágón.” 26 XII. 1716. — STSzékeley Múzeum, i. h.

b) 1716. dec. 26. Másolat. „Inventarium Universorum Bonorum Clementis Mikes de Zagon, die 26 decembris 1716.” — „Inventarium a Mikes Kelemen Nótáján a Fiscusra által szállott és onnan Br. Szent Kereszti András által Inpétrált Zágoni és ahoz tartozando Portióknak, in dupplo.” — Szentkereszty

Zsigmond lev. KTL. Filmmásolata az MTAK mft.-ban, jelzete: A 640 XVII. 31 felv. Az eddig ismert legrészletesebb leltár a zágoni Mikes-udvarhátról; Curia Nobilitaris, terrae, jobbagiones (fugitivi külön föltüntetve) Mikes Pál és Boér Ferenc idejében; Census, Bona Mobilia, Culinaria, Instrumenta Domestica etc. — (Hitelesítve Zágónban 1718. jún. 22-én.)

[6.] 1717. márc. 10. „Aestimacio . . . Altorjai br. Apor Péter főkirálybíró és Háromszék tisztjei megbecsülik az örök hűtlenségben elmarasztalt zágoni Mikes Kelemen háromszéki javait.” 10 III. 1717. — STSzőkely Múzeum. Közölte, Cs. Bogáts Dénes: ErdMúz 1941, 311—334. Székely Múzeum. Törzsgyűjtemény 1711—20. k.-ból.

(A hivatalosan fölbecsült Mikes-birtokok értéke Summa flor. Rh. 19788 x. 5. Csaknem 20.000 rhénes magyar forint volt, ami az akkori időben kb. 900 ökör árának felelt meg.)

[7.] 1718. ápr. 26. „Contradictio coram Capitulo Albensi Judithae Bethlen Georgi Lazarianae in puncto occupationis Portionum Spring, Gergélyfája, a B. Emerico Josika factae, in paribus 26. Apr. 1718.” — „A Contradictio in Persona coram Capitulari Ladislao Váradi, lett Károly váratt die 26. Aprilis 1718.” — Bornemisza lev.

Néhai Keresztesi Sámuelné Kassai Borbálától örökölt birtokok. „A fiscus — Mikes Kelemen notáztatása alkalmatosságával azon Jóságoknak felére, mint részség szerint Mikes Kelemenre szállott részre, jöllehet meg-nevezett Mikes Kelemen hazáján kívűl felséges Urunk, és Hazájának ellensége lévén, soha azokat nem apprehendálta, nem is birta, — kezét rea tévett, erga aestimationem a Drassai és Vingárdi részt nékem engedte, a springi és Gergélyfáji fél részeket pedig Báró Jósika Imre Ur idegen lévén in praejudicium sanguinis apprehendálta. Azért én Bethlen Judith magam és néhai első férjemtől Lázár Györgytől maradtott Gyermekeim képekben . . . e részek elfoglalása ellen fel szólalok és e portiókért az aestimatio szerint valo summa pénzt letenni kész vagyok.”

[8.] 1718. júl. 16. „Mikes Kelemen Drassoi Vingárdi Királyfalvi, Bényei Batzai, Mihályfalvi és Orbói confiscált rész Jóságokrol Bethlen Judit Lázár Györgyné részére kiadandó Adomány levél iránt az Udvari Kamarától a Cancelláriához költ reg. simpl. Cop. Jul. 16. 1718.” Aláírás: „Ex Consilio Camera Auliae. Viennae Die 16ta Julij Anno 1718. Joannes Georgius Stobel de Adelheim.” (Az iratban „Clemens Mikes de Zabola” van Clemens Mikes de Zagon helyett.)

[9.] 1718. szept. 12. „Br. Szentkereszti Andrásnak, hogy a Zágoni jóságok által vétele előtt 8788 Rh 25 Frokot tegyen le.” — STSzőkely Múzeum.

[10.] a) „Bethlen Judit Lázár Györgyné részére költ Adomány levél a Mikes Kelemen notáztatásával confiscált Drassoi Vingárdi Királyfalvi Bényei Batzai Mihályfalvi Orboi, Kassai rész Jóságokrol Maj. 11.” (1719) STSzőkely Múzeum.

b) 1719. simpl. Cop.

c) Az előbbi másolata. „Az Drassai és más Mikes Kelemen Notáján confiscált Jóságokrol valo Donatiok, és Expeditiok Copiai. Bethlen Judit Lázár Györgynének a Mikes Kelemen notáján nyert jóságai.”

[11.] 1720. jún. 10. „A zágoni jóságokhoz tartozandó jobbagyoknak számba vétele.” — STSzőkely Múzeum.

[12.] 1720. aug. 7. „A Mikes Kelemen elvesztett és Szentkereszti András által megnyert Zágoni jószágba az Éhség és Pestis miat esett károknak meg betsülléséről való irat.” — STSzékely Múzeum.

[13.] 1722. jan. 2. „Inventarium br. Szentkereszti András Zágoni jobbágyairól.” — STSzékely Múzeum, i. h.

[14.] 1723. jan. 29. „Mikes Kelemen Spring Gergejfája Borsa Ugrotz Kők, Poklostelke Also sz. Marton Macskás Batza Mihályfalva Bányabükk Röd és Kolozsvári confiscált Jóságairól B. Josika Imre részére kiadandó Adománylevél tárgyában, az udvari Kamarától a Cancellariahoz költ reg. simp. cop. Jan. 29. 1723.” — Bornemisza lev. t.

[15.] 1736. ápr. 6. „B. Bornemisza János által a Lázár familiától 15000 fl. Drassai és hozzátartozó jokrol Költ Comm. cop. Az jószág kiadásáról kelt jegyzékkel együtt 6ta Apr. 1736.” — Bornemisza lev. t. „... az Ur Baro Lázár János Uram édes Attya, és édes Anyja, Néhai Tekéntetes Nemzetes Gyalakuti Lázár György Uram és Bethlen Judith Aszony, bizonyos szükségekre, nevezetesen pedig vér szerént való Attyafia Zabolai Mikes Kelemen per notam infidelitatis törvény szerént confiscált, némely Jóságának a Fiscustól való meg vételére” stb.

[16.] *Deductio*. Drasso iránt (latinul). „A Drasso Gergelyfáji Spring Vingárdi Batzai Sz Mihályi Orboi Tekerespataki Koránvari Sz. Margitai és Megykereki, Kassai rész Jóságok devolutiojáról tett Jegyzés. Auth. i és Dat. nélkül.” — Továbbá: *Ad quartum Punctum*. „*Dimidietas Pagi Drasso A Portio in Vingard jure Kassaiano post obitum Keresztesianae Barbarae Kassai, ad Clementem Mikes, et per ipsius jus ad fiscum devolutae sunt, in Cottus Albensis P. Inferioris.*” — Bornemisza lev. t. i. h.

Mikes Kelemen anyai ágon örökölt birtokairól:

1723. „Boér (később Huszár) József kérvénye Mikes Kelemen anyai jószágai tárgyában.” Latinul rövidítve. *OL Erd. fisc. oszt. Miscell. No 465.* — Közli Illésy János: *Adatok Mikes Kelemenről. ItK 1903, 495—98.*

1793. „B. Huszár József a Flgs Udvarhoz beadott könyörgő Levelé az iránt — hogy a Néhai Notáztatott Mikes Kelemen Successioján deveniált, és nyil szerént jutott Bonumokban, a Fiscus Impetitójától absolváltassék.” (*Regestrum, fasc. 116.*) — A kérelmező Huszár (Boér) Józsefnek, Mikes féltestvérének fia.

33 *északi* — NySz 1. Szak, szaka : északi, éjszaki. A szótár Mikestől éjszaki (Kulcsár, Toldy) alakban idézi.

37 *vigyük a jános pap ütlő szeke eleiben.* — Képzelt ítélőszéket ért rajta Mikes. János pap alakját Valkai András (1540—1587) históriás éneke: *Cronica*, melyben meg irrattatic Prister Johannis, Az az, A nagy János Pap Czászárnak igen nagy Czászári birodalma, ki Indiában bir igen nagy böw földén (Kolozsvár 1573) — vitte a reformáció korának magyar olvasóközönsége elé, kioltva belőle az irracionális meseszerűséget. Valkai regényes históriáját Jean Maundeville 14. századbeli liège-i orvos útleírása és Paulus Jovius (1483—1552) olasz humanista történeti műve alapján írta János pap csodálatos keleti birodalmáról, népének különleges szokásairól, utópisztikus világaról. A boldogság távoli országáról és János papról elterjedt hazai mendedmondák, szólások mind Valkai énekére vezethetők vissza. A János pappal kapcsolatos szólások csak a XVIII. század óta váltak közkeletűvé, s ettől

kezdve — meseszerűségéből kivetkőzve — egyszerűen elérhetetlen, megközelíthetetlen, képzelt földrajzi helyet, Seholországot jelent. Szótározói: Pápai Páriz, Sándor István, Kassai, Czuczor — Fogarasi stb. A János pap országa, XVIII. századi előfordulásához ld. Dobóczy Pál, MNY 1912, 37. — Putnoki Imre MNY 1912, 264. Vö. Tolnai Vilmos, MNY. 1912, 466. — Riegler Ernő, MNY 1913, 144. — Erdélyi János: Magyar Közmondások könyve. Pest 1851, 210. — Az utópisztikus monda keletkezéséhez és nemzetközi motívum-rokonságához ld. Binder Jenő, EPhK 1886, 532. Legrészletesebb és legteljesebb összefoglalását adja Turóczy-Trostler József: Magyarságtudomány II, 1943, 476—517. Ld. még Zolnai 1916, 93, 105. — Tud róla Komáromi (51); a későbbi magyar irodalomban előfordul Csokonainál, Aranyánál, Keménynél stb.

40 *könnyen meg unnyák a bujdosást... az időt el unnyák... magokat is el unnyák... azt is elunnyák., és így végtire, csak az unadalomból származnak...* — Az évek óta egyre többet emlegetett restség, unalom és az időtlétés problémája a rodostói udvar belső bajainak egyik forrása. Vö. a 88. lev. jegyz. 13. s.

44 *beste kurafiak.*, — (Erdélyi, Margalits.) Hermányi is használja az indultatos szólást: „beste fia” (65. sz.), „bestye kurafia” (280. sz.). — Mikes választékos ízlése általában kerüli a durva „kiszólásokat”. Itt erős lélektani kiváltó okkal is számolni kell.

45 *nem jó a másban való kételkedés.* — Ez a gondolat látszólag nincs összefüggésben az előbbiekkal. S hogy Mikes mégis itt beszél róla, valószínűleg azzal magyarázható, hogy az „irigyek” őt sem hagyták békén. — Talán ekkor történt az az eset, amiről Mikes később (121. lev.) megemlékezett, amikor úgy érezte, hogy a fejedelem kételkedett benne. Rákóczi halála után „irigyei” nyíltan fölléptek ellene (118, 120, 124. lev.). Mikes alább két históriát hoz elő, egyet a gyanúságról, s hogy nem jó a másban való kételkedés, a másikat az irigységről.

46 *a nevezetes Cleopátra* — Kleopátra (i. e. 69—30). Marcus Antonius (i. e. 87—30) és Kleopátra története nevezetes ókori esemény volt (vö. az 56. lev. és jegyz. is). Az actiumi csata i. e. 31-ben volt Octavius és Antonius seregei között. A bevezető motívum: *nem jó a másban való kételkedés.* A levélrészlet forrása a Journées amusantes tizedik napjának egyik kisebb elbeszélése, amely teljesen megegyezik Mikes előadásával:

„Après la bataille d’Actium, dans un de ces Festins somptueux que Cléopâtre savoit si bien donner, aiant remarqué que Marc-Antoine faisoit essayer tout ce qu’il buvoit et mangeoit; et prenant cette précaution comme une preuve de la défiance qu’il avoit en elle, elle résolut de l’en guérir d’une manière extraordinaire. C’étoit la coutume en ce tems-là, d’avoir à ces sortes de Festins des chapeaux de fleurs sur la tête. La Reine d’Egypte, qui avoit toujours soin que celui d’Antoine fût composé des plus belles, les fit empoisonner; et lorsque par ses discours pleins de charmes, elle l’eût mis en l’état qu’elle le souhaitoit, et qu’elle le vit aussi enivré d’amour que de vin, elle lui proposa de jeter les fleurs de son chapeau dans sa coupe et de les boire, et qu’elle en feroit autant des siennes. Marc-Antoine, qui ne savoit qu’obéir quand Cléopâtre parloit, défit promptement son chapeau, et en jetta toutes les fleurs dans son vin, et portoit déjà la coupe à la bouche, lorsque Cléopâtre mettant sa main audevant du vase: Arrête, lui dit-elle, Marc-Antoine, et voi de quoi

l'on peut venir à bout quand on le veut! ces fleurs sont empoisonnées par mon ordre: juge de-là, si la défiance que tu me fais paroître, pourroit te garantir de la trahison, si j'étois capable de vouloir me défaire de toi, et si je pouvois vivre sans toi. Et comme elle vit qu'il hésitoit à la croire, elle fit tirer à l'instant des prisons un Criminel condamné à la mort, et lui aiant fait avaler ce beuvage, il mourut sur le champ aux yeux de Marc-Antoine. Il faut avouer, dit Julie, lorsque Florinde eut cessé de parler, que voilà une façon bien terrible de guérir quelqu'un de sa défiance; et je vous proteste que si j'eusse été Marc-Antoine, j'aurois redouté plus que jamais une femme capable d'une pareille action. Je ne pense pas, ajouta Alphonse, que la belle Camille se range presentement du parti de Cléopâtre. Non, sans doute, répondit-elle en riant, et je puis vous assurer que je n'en ai jamais été." (1724, IV, 5—6.) — Az epizodról ír Brantôme: La vie des Dames Galantes c. művében (Discours deuxième. De la parole en amour 154—56. Amours de Cléopâtre et d'Antoine.) „Pline fait un conte d'elle . . . je le répéteray icy un peu . . .” Brantôme és Plinius (Naturalis Historia lib. XXI, 3—9) szövegei között van egy lényeges különbség: Brantôme az actiumi ütközetet nem említi fordításában. Valószínűleg e két forrásra megy vissza a francia író, Mme de Gomez elbeszélése is, ahonnan Mikes kölcsönözte. Ld. Király 1909, 343. — Madácsy 38—39.

50 *aszerencsétlennek, a szeretete is szerencsétlen.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.)

77 *egy francia királynak,* — Az irigységről és a hízelkedésről szóló példában XII. Lajosról van szó (1498—1515), aki VIII. Károly utóda volt a francia trónon. Elődjének özvegyét, Anne de Bretagne-t vette feleségül, a régi udvaroncokat megtartotta. A történet pontos megfelelője, a fentihez hasonlóan, a Journées amusantes tizedik napján hangzik el a beszélgető társaság körében, Uranie előadásában: „Je ne crois pas, répondit Uranie, qu'on puisse mieux confondre ces flatteurs que le fit Louis XII. qui étant persécuté par un nombre de Courtisans, qui croïant lui plaire, le faisoient sans cesse souvenir des desagréments qu'il avoit reçus des domestiques de Charles VIII. son prédécesseur, le contraignirent à se faire apporter l'état de sa maison; ce qui fut exécuté sur le champ. Alors se l'étant fait lire, chacun de ces Courtisans s'empessa à lui faire remarquer les noms de ceux qu'ils disoient l'avoir desservi, à chacun desquels Louis XII. mit une Croix; et lorsqu'il les eut tous marqués, il serra l'état sous la clef. Les flatteurs ne douterent point que tous ces gens-là ne fussent perdus; et prirent même le soin de divulguer ce que le Roi avoit fait. La crainte les saisit tous, les uns sortirent du Roïaume, et les autres s'éloignerent ou se cachèrent. Louis XII. instruit du sujet de leur fraïeur, surprit toute sa Cour par ces paroles mémorables: pourquoi fuir, dit-il? Ne savent-ils pas que la Croix est la preuve de paiement, et que par le mérite de la Croix tous les péchés sont effacés? Il donna ses ordres à l'instant, pour les rappeler; et lorsqu'ils furent de retour, il les remit dans leurs postes; et par ce trait de bonté et de générosité confondit les flatteurs, et s'aquit l'amour de tous ses Sujets." (1724, IV, 19—20.) Mme de Gomez és Mikes előadásának minden mozzanata megegyezik. Vö. Király 1909, 343.

104 *mert amint szerettyük egymást, amiénk már egészen meg perselődött.* — A megperzselődött szív, a kölcsönös szeretés motívumához vö. a 70. lev. és jegyz. Ld. a 97. lev. kezdetét is.

113 A pogányoktól (rómaiaktól) átvett újévi szokásokról ld. a 78. lev. jegyz., a szerencse értelmezéséről a 13. lev. és jegyz.33. s.

110 *maradok*. — A levélzáró formula (34, 60. lev. jegyz.) rövidítésére vö. az 50. lev. jegyz.

[97.]

1 sor *nádmézél írot szép leveledet*; — Erre a levéltípusra vö. a 39. és 70. lev. jegyz.

2 *mi ketten jók vagyunk, és hogy jól tudgyuk. egymást szeretni*, — Vö. a 70. lev. jegyz. — A színlelt veszekedésekről ld. a 90, 41. és 12. lev. jegyz.

6 *topált* — Tö. *topal 'sánta'*. Mikesnél egy konkrét személy ragadványnevéként szerepel: ld. Topál Osmán pasa (95. lev. jegyz.).

11 *grof bonnevált*. — Claude-Alexandre comte de Bonneval (megh. 1747) Bonnac márkí sógora. 1729-ben áttért a mohamedán hitre és azóta török szolgálatban állott. Összeköttetésben volt a bujdosókkal, járt náluk Rodostóban is. Rákóczit a portán támogatta. Deista és voltairianus; állandóan levelezett Fénelonnal és Voltaire-rel, maga is kiadott törökországi emlékiratokat (*Mémoires du comte de Bonneval*. Londres 1737), személyes ismeretségben volt Montesquieu-vel. Vö. róla Zolnai 1916, 21; 1937, 9. — Angyal Sz 1905, 219—221. — Szekfü 317. — Köpeczi—Várkonyi 378. — R. Shackleton, Montesquieu. Oxford 1961, 98, 103—04. — Bonnevalról ld. a 107. lev. jegyz.

13 *az a pasa* — Hekimólu Ali Pasa, aki Topal Osmán Pasa helyébe lépett; 1732 márciusától 1735 júliusáig viselte tisztségét (ld. a 115, 117. lev.). Ld. róla a 166, 168, 195, 196. lev. is.

15 *amint a már meg történt*, — A nemesi szemlélettel ítélő Mikes mélyen lenézi a mézszáros, favágó, borbélyorsból való török vezéreket (vö. a 5. lev. jegyz.).

16 *erről egy kis históriát hozok elő*. — A vezérváltozások kiváltotta alkalmi eszmefuttatást Mikes egy olvasott történettel toldja meg. Ez a novella történeti eseményen alapszik. Szulimán szultán 1523-ban tette meg Ibrahimot nagyvezérnek, 1524-ben nőtestvérét adta neki feleségül. Mint nagyvezér 1525-ben lecsendesíti az egyiptomi lázadást és megbékíti a forrongó janicsárokat. A magyarországi hadjáratban is része volt, ő vette be 1526. júl. 27-én Péterváradot. 1529-ben Bécs ostromát vezette. Sikeres előmenetele, elbizakodottsága és gőgje sok ellenséget szerzett neki. Az 1534-es perzsa hadjárat után elvesztette Szulimán kegyét is. 1536. márc. 15-én meggyilkolva találták a szerájban. Bukásának közvetlen oka meglehetősen homályban maradt, a török krónikások is hallgatnak róla. De annál több mendemonda keletkezett róla a nyugati irodalomban. Beszélnek Roxelánnak, a szultán feleségének intrikáiról. Mások árulással és a trónra való törekvéssel vádolják. Ezek visszhangja még Mikes novellájában is előkerül. Az ősforrás végső sorban valószínűleg Paulus Jovius (Paolo Giovio) elbeszélése (*Historiarum sui temporis lib. 1494—1547. Lib. XXVIII, XXXIII*). Erre a nyomra Mlle Scudéry regénye (Ibrahim ou l'illustre Bassa. Paris 1641) vezet; a szerzőnő fő forrásul maga nevezi meg Paul Joue törökországi történetét. Föltehetőleg egy novella is belefolyt Mlle Scudéry regénye fő eseményének kialakításába (*Le Printemps d'Yver, contenant cinq histoires discoures par cinq journées stb.* Paris 1572), Jacques Yver kis gyűjteményének első novellája.

Mikes kezébe a latin szöveg valamelyik francia származéka kerülhetett.

Mlle Scudéry regényén kívül számba jöhet Giovanni Sagredo: *Memorie istoriche de' monarchi ottomani*. Venetia 1723, c. könyvének francia fordítása (*Histoire de l'empire ottoman*. Paris 1724. Trad. par M. Laurent). Ebben világosabban jut kifejezésre (mint Joviusnál), hogy Ibrahim a damaszkuszi jóst előbb megvesztegette; továbbá Ibrahimot megfojtják („il fut étrangle”) akárcsak Mikesnél, és nem szúrják le, mint Joviusnál. Megjegyzendő, hogy a *Journées amusantes* tizenharmadik napjának elbeszélésében is előfordul Ibrahim története. Tudvalevőleg Mikes a *Mulattáságos napokban* ezt a novellát, Rakima históriáját teljes egészében lefordította. A cselekmény és a személyek sajátos vegyülést mutatnak benne. Szerepel a csalárd szultánné, Roxán, továbbá Ibrahim, aki az intrikának áldozatul esik; megvan benne a perzsa hadjárat is. Csakhogy itt a szultán nem Szolimán, hanem Amurates. Különbözik Ibrahim sorsa csak mellékes epizódiként játszódik a fő cselekménybe, amely a perzsa Rakima alakja körül csoportosul. (I. m. Londres 1754, V. 36—113.) A tárgy világirodalmi elterjedéséről és forrásának nyomozásáról ld. Király 1909, 334—337, 343.

19 *egyét a többi között . . . nem adák* — Török (Nyr 1896, 177) a mai irodalmi szokástól eltérő tárgyias ígahasználat. „e) Ha nyomatókos egy (= egyik) a tárgy vagy a tárgy jelzője.” Ld. még a 104, 145, 156. levélből idézett példákat. — Vö. a 3. lev. jegyz. is. I. sor.

23 *ibrahimnak* — Nagy Szulejmán szultán híres nagyvezére, aki 1523. június 27-től kivégzéséig, 1536. március 14-ig viselte e tisztséget.

26 *sulimánnak*, — Alább *solimán* alakban is. Kanunî Sultan Süleyman (Nagy Szulejmán) szultán (1520—1566), akinek alakja jól ismert a magyar történelemből is. (A névhez vö. Byz.-turc II, 284—286).

27 *egy időse* — egykorú. „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

35 *károlusi pasává . . . a jancsárok fő agájává*, — E tisztségekről ld. a 13. és 14. lev. jegyz.

78 *mulej*. — Mikes tudósítása szerint egy híres damaszkuszi asztrológus (asztronómus), aki szerepet játszott II. Szulejmán szultán egyik perzsi hadjáratának elindításában. Forrásaink, ill. feldolgozásaink nem ismerik a csillagjós személyét. A névalak a Mawlā 'úr' arab szó nyelvjárási változata (vö. A. E. Einsinch, Mawlā. EnzIsl III, 487). — Chardin egész fejezetet írt a perzsi asztrológiáról: „On consulte les astrologues sur toutes les choses importantes et quelquefois le roi les consulte sur les moindres détails, par exemple s'il doit aller en promenade, s'il doit entrer au sérail, s'il est temps de faire servir à manger.” (*Voyages en Perse*. 1711, II, 116—26.)

96 *károlus quintusai, és ferdinándusai*. — V. Károly (1516—1558), I. Ferdinánd (magyar király 1527—1564).

99 *aki is látván . . . el tökéllé magában halálát*. — Kulcsár (Nyr 1899, 389) szerint: „idegen hatásnak kell tulajdonítanunk, vagy inkább idegen példák félreértéséből magyarázhatjuk, hogy mellékmondat helyett néhol mondatrészt alkalmaz [Mikes] s így első kijelentéskor már ténynek s a névszói alakkal kész ismeretnek tünteti fel, ami csak a jövőben valósul meg.” Kulcsár példát idéz a 205. levélből is. Az ellenkező esetre vö. a 194. lev. jegyz. 6. s.

102 *a mufti* — A muftiról vö. a 20. lev. jegyz. 23. s.

113 *minden bolháimot meg öllyék.*, — A bolhákról szólásformában a 27. levél elején, versikében a 86. lev. végén szól a levélíró.

Keltezés: *rodosto 4 martj 1733.* — Mikes előző levele 1732 márciusában kelt. Korábban egyhónapi szünetért is mentegetőzött. Itt már egy év után sem szól egy szót sem.

1 sor a *királyok is. csak úgy bé hunnyák a szemeket. valamint mi,* — Erről a gondolatról ld. a 69. és 43. lev. és jegyz.

3 a *lengyel országi király., augustus . . .* — II. Frigyes Ágost (1697—1706 és 1709—1733). Mikes eltülozza II. Ágost uralkodásának érdemeit és a Rákóczi-nak nyújtott segítség mértékét. Viszont jellemző módon emeli ki a gáláns uralkodónak a földi örömök iránti buzgalomával párosult vallásos kegyességét. — Halála után fia jelentette be igényét a trónra, akit Oroszország és Ausztria támogatásával a lengyel rendek egy része királlyá választott III. Ágost néven (1733—1763). A főrendek másik része nemzeti királyt akart, és Stanislaw Leszczyńskit (69. lev. jegyz.), a trónfosztott lengyel királyt választotta meg; őt a svédek, a franciák és a spanyolok támogatták. A főnemesség két érdekcsoportja között 1733-ban megkezdődött a lengyel örökösödési háború. III. Ágost híveinek támogatására az orosz csapatok bevonultak Lengyelországba. Az európai és lengyel ügyek alakulását Rákóczi udvarában izgalommal figyelték. Innen magyarázhatók Mikes pontos értesülései. Az események további menetéről ld. a 100. lev. és jegyz.22.s.

10 *úgy tudta őket mulatni, és kedveket keresni,* — mulattatni. Ld. a 77. lev. *mulattyták magokat*, Szily: „A mulat-nak ez a jelentése a XVIII. sz. elején még neologismus volt. Vö. elmulat.” (21. lev. jegyz.)

14 a *sveciai királyt* — XII. Károly (1697—1718). Mikes a poltvai vereségre (1709) céloz.

16 *Ihuter mártontól fogva,* — Luther Márton (1483—1546).

18 a *sazonai electorok* — A régi birodalom választófejedelemei szám szerint heten voltak. A XIII. század közepétől kezdve ők választották meg a német uralkodót. Ezek között az electorok közt volt a szász wittenbergi herceg is.

23 *lehetetlen hogy már hadakozást ne lássunk Európában, annyi sok ideig tarto békeség után.* — A hadakozás témája egy ideig ismét tárgya lesz Mikes leveleinek, de már egészen más hangulati és lélektani elemekkel, mint másfél évtizeddel ezelőtt. Ld. a további leveleket.

26 30 A szereplők: VI. Károly (1711—1740), Anna Ivanovna (1730—1740) és XV. Lajos (1715—1774). 6

28 *mert mint hogy aleányával hál, tartozik is segíteni,* — XV. Lajos és a lengyel király leánya házasságáról vö. a 69. lev. és jegyz. Mikes sajátos módon tálalja a lengyel örökösödési háború eseményeit.

30 *réz prokátorok* — ágyúk; a 171. levélben: *álgyu prokátorokal.*

31 *azt kérde leopoldus a franczia követtől.* — I. Lipót (1654—1705) és XIV. Lajos követének párbeszédével Mikes a katonai erőszakot írja körül.

37 *fő képpen a böjtben.* — Mikes arra céloz, hogy nagyböjti időszakban (március) írja levelét. — Böjti levél a 104. lev. is.

1 sor *mi itt csak fülelünk, és várjuk, mely felől zavarják a vizet. hogy mi is valamit foghatnánk.* — Mikes kitűnően jellemzi a rodostói magyarok elszigetelt és kilátástalan helyzetét. Már csak azt nézik, mi hasznuk lehet mások

hadakozásából. Vö. a 98. és 100. lev. és jegyz. Az európai hírek kiragadták az elfáradt levélíró az unalomból; Mikes követni kezdi az események fonalát (98—107. lev.).

2 a szegénynek., a szerencséje is szegény. — Előfordul a 106. levélben is. (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások.

5—7 A kevély görögökről és görög asszonyokról ld. a levél befejező részét is; vö. a 94, 80, 59. stb. lev. és jegyz.

9 *de le írom, mert nincsen egyebet mast írnom.* — Az eseménytelenségre, élményhiányra panaszkodó fordulat jól ismert kb. a 42. levéltől kezdve (51, 55—58, 60. stb. lev.). Ld. a 101. és 106. lev. is. Ha van híre vagy levélbe kívánczó esemény, szaporodnak levelei is. Ilyenkor megelevenedik Mikes írói, előadásszöve fantáziája.

7 a magához való szeretetről, aminap, két asszonynak. *abeszélgéseket olvas-tam.* — A magához való szeretetről szóló hosszú beszélgetés pontos eredetije megvan a Journées amusantes tizennegyedik napjának elbeszélésében. A beszélgetést Silviane és Arelise folytatja a Tuileries-kertjében. Juliánna, akit Mikes Arelise helyett szerepeltet, szintén a beszélgető társaság tagja a francia regényben. A dialógusban a szereplők précieux, finomkodó modorban beszélnek. Mikes tónusa egyszerűbb, darabosabb, nehézkesebb. A szövegben meglátszik, hogy fordítás. Idegenszerű, kissé esetlen a nyelve, nem kedélyből fakad, mint az élménylevelek szövege. Silviane és Arelise neve a francia szövegben lapközépen van, Mikes sorelejére vette őket. Forrásához vö. Szilágyi István Figyelő 1878, 167. — Király 1909, 345. — Feltűnő, hogy Rákóczi is sokat emlegeti a „l'amour propre"-t írásaiban, pl. Aspirations 531. stb. Testament politique 83, 231, 269, 302—303, 308, 336, 467, 473. stb. és a Vallomásokban. — A magához való szeretetet az *Epistolák* szerzője is ostromozza. A témáról a Spectateur is többször szól, „l'amour propre" (V, 297; VI, 130).

L'AMOUR — PROPRE,

Dialogue.

SILVIANE, ARELISE.

ARELISE. Par quel hasard, ma chère Silviane, vous a-t-il pris envie de venir aux Thuilleries si matin? Je ne vous ai jamais trouvée d'humeur à vous y promener, que lorsque le grand monde s'y rend en foule.

SILVIANE. Il est des momens pour toutes choses, belle Arelise; il y en a où l'on aime le monde, et d'autres où la solitude a des apas; c'est dans un de ces derniers instans que je me suis trouvée ce matin, & ce qui m'a fait vous prier de m'accompagner ici.

ARELISE. Ce moment d'inclination pour la solitude, partoit-il de quelque mouvement extraordinaire? & votre coeur n'a-t-il le point quelque part à cette promenade?

SILVIANE. Je ne suis pas venue en ce lieu pour vous rien déguiser, & je vous avoué que c'est un mouvement de chagrin qui me force à m'y rendre. Le croiriez vous, belle Arelise? Je suis jalouse.

ARELISE. Quoique la jalousie soit un mal qui rende souvent à plaindre ceux qui en sont atteints, je ne puis m'empêcher de me réjouir que vous le connoissiez; puisqu'en m'apprenant que vous êtes jalouse, vous m'appre-

nez en même tems que vous aimez; & je n'ai rien désiré avec plus d'ardeur, que de vous voir prendre un attachement raisonnable.

SILVIANE. Hélas! ma chère Arelise, vos désirs n'en seroient pas plus satisfaits. Il est bien vrai que je suis jalouse; mais je n'aime pas pour cela, & je ne me sens nulle disposition pour aimer.

ARELISE. Comment? Vous ressentez de la jalousie, & vous n'avez point d'amour?

SILVIANE. Non vraiment: je suis jalouse des soins que Lisimond rend à Mélise, je ne puis souffrir qu'il cesse de venir chez moi pour se donner entièrement à elle: mais malgré le chagrin que cela me cause, je n'aime point Lisimond, & je ne l'aimerai jamais.

ARELISE. Je ne puis revenir de mon étonnement. Jusqu'ici j'avois toujours pensé qu'être jalouse d'un homme aimable étoit en être éprise, & qu'on ne pouvoit ressentir du dépit de le voir s'attacher à un autre, sans avoir de la tendresse pour lui.

SILVIANE. Vous êtes dans une erreur des plus étranges, belle Arelise. Pour vous en faire sortir, aprenez que l'amour-propre suffit pour exciter en nous des mouvemens jaloux, sans que la tendresse s'en mêle.

ARELISE. Mais si vous n'avez que de l'amour-propre, vous n'êtes donc jalouse que de Mélise, & non pas de Lisimond? puisque ne l'aimant point, toutes ses actions vous doivent être indifférentes,

SILVIANE. Moi, jalouse de Mélise? je suis incapable d'une pareille foiblesse: elle est belle, elle a de l'esprit, je le sçai, j'en conviens, je lui rends justice: mais le même amour-propre qui me force à me piquer de ce que Lisimond me la préfère, me porte à croire aussi que je ne suis ni moins belle, ni moins spirituelle qu'elle; je ne la regarde pas comme une rivale, mais seulement comme une concurrente; & le dépit où je suis de ce que Lisimond quitte ma compagnie pour la sienne, ne vient que de mon amour-propre, qui me fait présumer que l'on ne doit me préférer personne, & que je mérite au moins l'égalité.

ARELISE. J'avoué que je n'ai jamais donné une semblable étendue à l'amour-propre; je croyois que c'étoit un mouvement intérieur, qui nous portoit souvent à nous trop priser nous-mêmes, & à n'avoir pas assez bonne opinion des autres; & de cette façon, je l'ai regardé comme un vice que l'on devoit combattre de toutes ses forces; mais je n'ai jamais imaginé que prenant la place des passions, il pût nous donner de l'inquiétude & de la jalousie pour des objets indifférens.

SILVIANE. Ah! charmante Arelise, que vous donnez un petit espace à un sentiment dont l'étenduë n'a point de bornes. Je conviens que l'amour-propre est un mouvement de bienveillance pour nous-mêmes, qui nous porte à être les premiers à nous aimer: mais il faut aussi convenir que c'est à lui que nous devons le désir de nous faire aimer des autres, & que nous ne faisons rien que par rapport à lui. C'est l'amour-propre qui régit toutes nos actions; c'est par lui que nous aimons, que nous haïssons, que nous donnons, que nous refusons, que nous-nous vengeons, ou que nous pardonnons; enfin c'est un mouvement qui nous porte à ne regarder jamais que nous-mêmes, dans tout ce que nous faisons.

ARELISE. Quoi! lorsque je m'attache à vous par les noeuds de la plus tendre amitié, ce n'est point par rapport à vous; ce n'est que par rapport à moi?

SILVIANE. Sans-doute: si vous ne trouviez pas quelque agrément dans ma société, si ma conversation ne vous faisoit pas plaisir, ou que mes moeurs fussent contraires aux vôtres, vous ne m'aimeriez pas & ne me cherchiez point. Il en est de-même de moi à votre égard: si vous m'étiez incommode, inutile, ou ennuyeuse, je ne serois point votre amie. Pensez-vous que lorsque quelqu'un s'attache à nous, ce soit pour nous-mêmes? Non Arelise, ce n'est que pour lui seul, & par le plaisir qu'il trouve à nous aimer. Les Hommes ont encore plus d'amour-propre que nous; puisqu'ils prétendent que nous leur soyons fidèles, & que nous les aimions uniquement, dans le tems qu'ils volent de Belles en Belles, & qu'ils cherchent à plaire à toutes les Femmes en général par la force de leur amour-propre, qui les porte à vouloir paroître aimables en tout temps, en tous lieux, & à tout âge.

ARELISE. Mais, par-là vous détruisez les belles passions, les amitez sincères; vous anéantissez la simpathie & les ressorts secrets, qui sçavent si bien unir les coeurs; vous avilissez les plus belles actions: & si rien ne se fait que par amour-propre, la reconnaissance devient inutile, l'obligation est une chimère, & vous donnez à toutes les vertus un principe d'intérêt qui en ternit la noblesse & l'éclat.

SILVIANE. Je ne fais rien de tout cela, puisque je prétens au-contraire, que l'amour-propre fait naître les belles passions, cimente les amitez, & porte aux grandes actions, deux personnes qui par la conformité de leurs sentimens, de leur goût & de leurs moeurs, sentent du panchant l'un pour l'autre, animent par leur amour-propre, cherchent mutuellement à se mériter, en faisant éclater toutes les qualitez qu'elles ont recuës de l'art & de la nature pour nous faire estimer: notre amour-propre ne nous fait rien entreprendre que d'estimable pour acquérir de la gloire, il ne nous porte à rien qui ne soit glorieux. Les Conquérens ont-ils eu en vuë autre chose qu'eux-mêmes dans leurs conquêtes? & n'est-ce pas leur amour-propre qui leur donnoit l'émulation de s'imiter & de se surpasser? Enfin nous trouvons dequoi satisfaire notre amour-propre dans la gloire, la constance, la fidélité, la reconnaissance, & la probité: chacun a le sien, & le rend la source des vertus qu'il fait paroître.

ARELISE. Je veux bien convenir que pour ce qui regarde les actions éclatantes, l'amour-propre peut y avoir quelque part: mais se peut-il que lorsque je fais un plaisir essentiel à mon ami, & que ce plaisir est ignoré de toute la Terre, je l'aye fait bien moins pour l'obliger, que pour satisfaire mon amour-propre?

SILVIANE. Mais, belle Arelise, quand ce service seroit caché à tout l'Univers, vous est-il moins connu à vous qui l'avez fait? Ne sentez-vous pas en vous-même une secrette joie, une certaine complaisance qui vous fait admirer la première la noblesse de votre action? C'est un mouvement général à tous les mortels, vous n'en devez pas être exempte; & ce mouvement est-il autre chose que l'amour-propre? Les uns le mettent à publier leurs bienfaits, & les autres à les cacher.

ARELISE. Celui à qui j'ai rendu ce service ne m'en doit donc avoir nulle obligation? puisque j'ai eu tant de satisfaction à le lui rendre.

SILVIANE. Le plaisir que vous avez ressenti en donnant, empêche-t-il celui qu'il a eu en le recevant? Cet ami n'a-t-il pas son amour-propre, comme vous avez le vôtre? ne l'engage-t-il pas à une reconnaissance éternelle? ne se

dit-il pas à lui-même qu'il seroit le plus ingrat des hommes, s'il ne vous avoit pas obligation de ce que vous avez fait pour lui? L'amour-propre se révolte contre l'ingratitude, & c'est lui qui nous force à la reconnaissance.

ARELISE. Puisque vous avez résolu de prendre le parti de l'amour-propre, & que vous le soutenez avec tant d'esprit, souffrez toutes mes questions, & daignez y répondre. Je vous pardonne à vous, belle, jeune & spirituelle comme vous êtes, d'avoir un peu de cet amour. Mais comment me prouverez-vous qu'il soit compatible avec la vieillesse ou la laideur?

SILVIANE. C'est en ces occasions qu'il est dans toute sa force. L'amour-propre nous porte à réparer le tort que nous a fait la nature en nous formant, ou celui qu'elle nous cause en vieillissant, par les avantages que nous pouvons retirer de notre esprit, de nos bonnes manières, de notre sagesse, & de toutes les vertus qui ont assez d'éclat d'elles-mêmes. Sans le secours de la jeunesse & de la beauté, ne tire-t-on pas une gloire d'être sage, sçavant, généreux, affable, charitable? & ce qui est gloire, est-il autre chose que l'amour-propre? Cet amour nous oblige non seulement à cacher nos défauts avec soin, mais encore à nous rendre aussi parfaits que nous le pouvons être. Je porte plus loin ce que je pense sur ce sujet: car il m'est impossible de croire qu'un Scélérat puisse avoir de l'amour-propre; ce sentiment de bienveillance pour nous-mêmes ne pouvant venir que des bonnes qualitez que nous-nous connoissons: ainsi il ne peut naître dans les ames qui n'en ont aucune.

ARELISE. C'est où je vous attendois. Comment pourrez-vous soutenir cet article, lorsque nous voyons tous les jours des gens, en hommes & en femmes, qui n'ont nulle des qualitez que vous demandez, qui sont remplis de bonne opinion d'eux-mêmes; comment nommerez-vous cette opinion, n'est-ce pas amour-propre?

SILVIANE. Non, assurément, c'est fatuité dans les hommes, & bêtise chez les femmes. Ne faites pas ce tort à l'amour-propre, de le confondre avec de tels défauts: la raison est la mère de l'amour-propre, & vous me citez des gens qui n'en ont pas. C'est par les lumières de la raison, que nous reconnoissons nos défauts & nos bonnes qualitez; & c'est par le secours de l'amour-propre que nous cachons les uns, & que nous faisons briller les autres. Enfin, chère Arelise, je vous le répète encore, toutes les choses dont on peut tirer de la gloire, de l'honneur, ou du plaisir, ne viennent que de l'amour-propre.

ARELISE. Ainsi donc, selon vous, belle Silvine, l'amour-propre devient la source de toutes les vertus.

SILVIANE. Il en est du-moins le soutien, & c'est lui qui les fait paroître dans toute leur étendue.

Ezután Mikes mintegy három lapnyi francia szöveget kihagyott. Valószínűleg azért, mert ebből két lapot Silvine terjedelmes, önmagát ismétlő válasza tett ki. A befejező párbeszédet folytatólagosan lefordította.

ARELISE. Vous me séduisez, ma chère Silvine, & je suis presque vaincuë en faveur de l'amour-propre: mais que deviendra le vôtre, si Lisimond vous préfère toujours Melise?

SILVIANE. Le même amour-propre qui m'a renduë sensible à cette préférence, servira à m'en consoler, & me portera à croire qu'il ne méritoit pas l'attention que j'ai faite à son changement. (1730, V, p. 156—174.)

11 *ilyen idején* — ilyen korán (Szily).

24 *féltő. irigység* — féltékenység (Szily).

41 *meg család magadot* — A 118. levélben is. Megcsalja magát a. m. családik (Szily).

95 *a leg szob cselekedeteket meg kibéted*, — Vö. a lapalji szövegjegyzetet: *meg (homályosítod,)* *kibéted*, — a francia szövegben: „vous avilissez les plus belles actions”.

169 *tartásod szerént*. — véleményed szerint (Szily).

179—183 Mikes szokása szerint az erdélyi leányokra és asszonyokra tereli a szót és dicséri őket. Ld. másutt is (60, 59, 32. lev. stb.).

185 *sz. pál azt mondgya. hogy a görögök. hazugok*, — (Tit 1, 12.) Ld. Zsoldos 56. Vö. a levél elejét is. Ld. az 59. lev. jegyz.5.s. és a 148. lev. jegyz.18.s.

[100.]

2 sor *de tudodé annak azokát*, — A lengyel örökösödési háborúról először a 98. levelében szólt Mikes.

21 *varsováról ki kellett menni*. — Császár Elemér szerint (ItK 1895, 302) ez december elején történt, s ezért Mikes dec. 4-én még nem tudósíthatja. Ezzel szemben kimutatható, hogy Stanislaus már október 5-én nem volt Varsóban (vö. Hermann: Geschichte des russischen Staates. IV, 557); ld. Miklós Ferenc ItK 1904, 306. — Marian Pelczar pedig azt írja, hogy a király október 2-án már megérkezett Danckába hű emberei és Monti francia követ társaságában. „2 października 1733 przybył król Stanisław do Gdańska w towarzystwie wiernych sobie panów i francuskiego posła de Monti.” (Polski Gdańsk. 1947, Biblioteka Gdańska 64.)

22 *hadakozást nagyot várjunk, ... mi csak reméntlünk, csak reméntlünk* ... — Ld. a 98, 99. lev. és a 101, 103, 105, 106. lev. is. A lengyel örökösödési háború kitöréséig Rákóczi minden próbálkozása hiábavalónak bizonyult, hogy a bujdosók reménytelenné vált helyzetén, elszigeteltségén változtasson. D'Andrezel márkit új francia követ, Villeneuve váltotta fel. Virmond után Dirling, majd 1728-ban Talmann lett az osztrák követ. Ezek Rákóczi minden lépését kémeik útján figyelték és kísérleteit csírájában elfojtották. A száműzöttek anyagi helyzete leromlott, a porta 1728—1731 között átmenetileg leszállította a tartásdíjat (Karácson: XCVII. 1728. szept. 25. CII. 1731. jan. 3. CVI. 1731. márc. 19. Szeráj lev.), egy időre a janicsár díszőrséget is elvonta (C. 1730. aug. 28. és CI. 1730. okt. 19. Szeráj lev.), s a bujdosók számának apadása folytán, a bérházak számát is lecsökkentette 24-ről 18-ra (CV. 1731. márc. 12. Szeráj lev.). Rákóczi, midőn tartásdíját leszállították, eladta paripáit és vadászati folszerelését s azontúl, mint Saussure később másoktól értesülve megírta, „visszavonultságban” élt (i. m. 326).

Az emigráció életében nyugtalanság, elégedetlenség, az idegenek és a magyarok között bizalmatlanság és egyenetlenség volt tapasztalható. Csáky gróf egy időre fürdőzés ürügyén a kisázsiai Bruszába távozott (XCIX. 1729. okt. 31. Szeráj lev.). Báró Zay magatartásáról a francia diplomáciának egy későbbi tájékoztatása tudósít. „Bohn était en correspondance particulière avec le Baron Zay attaché au prince Ragotsky et assez mécontent de ce Prince pour que l'on puisse s'en méfier.” (La dépêche de M. de Chauvelin au Marquis de Villeneuve à Constantinople. (Turquie, Corresp. 1734, tom 91, fol. 140 et

tom. 92, fol. 45.) — I. Kont: Les dernières années de François Rákóczi II RH 1910, I. 45.)

A konstantinápolyi osztrák követ mindenről értesítette a bécsi udvart. Arról a közelebbről ma már meg nem vizsgálható hírről is, hogy Ilosvai többször kért a portától engedélyt, hogy Moldvában földeket bérelhessen és Rodostótól távol élhessen (miután Vigouroux-val megegyezett és nagyobb summát remélt). Mikes állítólag az erdélyi és moldvai határ körül akart letelepedni: „On assure aussi qu'un autre, nommé Miques, Transylvain de nation, qui est actuellement gentilhomme de la chambre du Prince, a un pareil dessein; qu'il se mariera avec la veuve de feu Comte Bereseni, qui est en Pologne, et qu'il s'établira sur lesdites frontières, où il espère attirer de la Transylvanie du monde pour en faire une espece de colonie, et entretenir dans son pais un commerce secret, qui pourroit servir en cas de quelque revolution.” — írja Bohn Pál Vilmos, a fejedelem áruló titkára Talman-nak, aki ezt jelentésével együtt továbbította Bécsbe. (1732. jan. 21. Kiadta Hurmuzaki, Doc. VI, 500.) Ami Mikes forradalmi szándékait illeti, fenn tartással kell fogadnunk Bohn sorait, aki jutalmának reményében nem riadt vissza a hazudozástól sem. A házassági terv fölmerülése azonban nem elképzelhetlen.

Az 1730-as évek török eseményeiből és Villeneuve magatartásából Rákóczi belátta, hogy sem a portától, sem pedig a franciáktól nem remélheti helyzetének jobbrafordulását. Amikor 1729-ben Ausztria ellen létrejött az európai hatalmak szövetsége, az új Habsburg-ellenes koalíció, a fejedelem arra törekedett, hogy ebbe valamilyen módon bekapcsolódhasson. Reményt merített az 1729-es országgyűléssel elégedetlen magyarok rodostói követségéből, akik fölkeresték, és beszámoltak a hazai állapotokról. A nemzetközi helyzet változása és a hazai események arra készítették Rákóczit, hogy fokozza diplomáciai tevékenységét. Amikor a lengyel örökösödési háború kapcsán a francia király megtámadta Ausztriát, hosszú évek után először gyűlt némi remény a rodostói udvarban. Ezzel magyarázható Mikes újra feltámadt érdeklődése. Ld. Angyal Sz 1905, 220—221. — Szekfü 294—315. — Köpeczi—Várkonyi 378. — Vö. Stanislas Leszczyński roi de Pologne, duc de Lorraine et de Bar. Dictionnaire des Lettres françaises. XVIIIe siècle. II, 560—66. Paris 1960. (Jean Fabre.)

25 *aki csak reménséggel áll, az ispotályban hall meg*, — Mikes olasz példa-beszédként említi.

28 *abut el kel üzni, és ne engedgyük, hogy a gondolat, és a meláncolia, el fogja elmenket*. — Ld. a 99, 96. lev. és jegyz.

30 *mint egy francia ur volt*, — A francia úr várja a halott feleségét. Mikesnek van ilyen témák kiválasztása iránti érzéke. Akár búról, akár örömről ír, az asszony mindig szerepel a históriában. Ld. Király 1909, 343.

[101.]

1 sor *én hármat is irtam ebben az esztendőben*; — Elhithető formula. Mikes az előző évben (1733) írt három levelet. Itt már a hármat is sokallja egy esztendőre. A kezdeti években „minden héten hét levelet” sürgtetett és egy hónapban írt két-három levelet. Ezzel szemben 1729-ben egyet, 1730-ban kettőt, 1732-ben egy levelet írt.

3 a francia, és a spanyol had. — A 1.ancziák szövetséget kötve V. Fülöppel és III. Carlo Emanuel szardíniai királlyal, Olaszország nagy részét elfoglalták. A tengeri hatalmak és Poroszország semlegesek maradtak. A konstantinápolyi francia követ azon mesterkedett, hogy a portát rávegye az Ausztriával szövetséges Oroszország megtámadására. A török erre egy francia—török szövetség ellenében hajlandó lett volna, de a francia kormány tartózkodott ettől. Rákóczi, miután szintén hiába biztatta erre a portát, lengyel ügyvivője, Jávorka Ádám révén igyekezett a szorongatott helyzetben levő Leszczyński királynak tanácsokkal szolgálni. Megígérte, hogy magyar tiszteket küld fiával együtt segítségére. A lublini palatinus pedig értesítette a fejedelmet egy németellenes közös támadás kilátásairól. Ez a terv része volt Bonnevál pasa elgondolásának, hogy török csapatok vonuljanak be Lengyelországba Leszczyński támogatására. Innen Rákóczi növekvő aktivitása. Ld. a 100 és 106. lev. jegyz. — Vö. J. Feldman, Stanisław Leszczyński. Wrocław—, Warszawa 1948. — Az ún. Don Carlos háború kitöréséről Goldoni is megemlékezik (109).

7 *ki ne kötözögdgyék.*, — Szily: kiköltözködik. „A NSz. csak innen idézi.”

9 *hát nekünk nagyoné most ideje. hogy várjunk valaműt.* — Mikes reménykedő sóhajainak van alapja: Rákóczi megélenkülő diplomáciai tevékenysége és az európai hírek. De a reményvesztett Mikes már nehezen éli bele magát új reményekbe. Pár éve írta: *a csillagok is elfelejtkeztek már mi rollunk*, (90. lev.).

12 *a tó mellet*, — Ismét a jeruzsálemi piscináról van szó, amelyről a levélíró a 84. levélben beszélt; ld. a 164. lev. jegyz. is.6.s.

16 *ki ne nevetné édes néném*, — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz.3.s.

17 *a francziák. micsoda álhatatlanok minden cselekedetekben.*, — Ld. a 76. lev. jegyz. is Vigouroux-ról. — A pórul járt udvarló csiklandós kalandját Addison és Steele Spectatora is elmondja a 90. számban. (Le Spectateur 1741, II, 10—14. Mikes elbeszélése egyszerű Addison kiszínezett történetéhez képest. „L’Auteur Anglois a joliment paraphrasé cette Histoiresette”, mondja a francia fordító, ahol egyúttal e história forrására is utal. Ez az Académie galante 1682-i párizsi kiadása. Ld. Fest Sándor EPhK 1916, 346—47. A bepólyázott franciához hasonlóan jár Falstaff, A windsori víg nőkben: két nőnek ír egyszerre szerelmes levelet, amiért azok bosszúból ruhás kosárba dugják és más tréfát űznek vele. Ld. Király 1909, 343. — A Spectateur szövegét közöljük:

Mais pour égaier un peu cette matiere, qui est d’elle-même fort sérieuse, & qui seroit capable de rebuter bon nombre de mes Lecteurs polis, si je voulois trop l’approfondir, je les regalerai d’une assez plaisante aventure, telle que je la trouve dans l’original, & qu’un des plus savans hommes du siècle a citée dans une autre occasion. Mes Lecteurs verront bien qu’elle n’est pas éloignée de mon sujet, & qu’elle est même une image très-vive des tourmens qu’enduroit un Tantale, ou de l’enfer Platonique. Quoiqu’il en soit, M. (On trouve cette aventure dans un petit Livre intitulé, Académie galante, qui fut imprimé à Paris & en Hollande l’an 1682. Elle est à la p. 160. de cette dernière Edition. Il y en eut une autre à Amsterdam chez Et. Roger, en 1708. Je n’ai vû que celle-ci; & si on la consulte à la p. 125. etc. on verra que l’Auteur Anglois a joliment paraphrasé cette Historiette quoi qu’elle soit la même pour le

fonds.) de Pontignan, à qui la chose est arrivée, nous en a donné la relation suivante.

„Lorsque j'étois à la campagne l'été dernier, j'eus le bonheur d'y trouver deux charmantes Dames, qui avoient tout l'esprit & toute la beauté qu'on peut desirer en des personnes de leur sexe, avec un grain de coqueterie, qui me causoit de tems en tems de fort agréables inquiétudes. J'étois amoureux de l'une & de l'autre, suivant ma louable coutume, & j'avois de si fréquentes occasions de les entretenir chacune à part, & de plaider ma cause auprès d'elles, que je croïois avoir sujet d'en attendre de grandes faveurs. Un soir que je me promenois tout seul dans ma chambre sur le point de me coucher, elles y entrèrent pour me dire, qu'elles avoient resolu de jouer un plaisant tour à un Gentilhomme qui demeurait dans le même logis avec moi, pourvu que je voulusse y tenir mon rôle. Là-dessus, elles me firent un conte si plausible, que je ne pûs m'empêcher de rire à l'ouïe de leur projet, & de me remettre à leur discrétion. Aussi-tôt, elles se mirent à m'emmailoter sur ma robe de chambre avec de longues bandes de toile, qui tiroient plus de cent aunes: mes bras étoient si bien collés à mes côtés, & mes jambes si près l'une de l'autre, par toutes ces enveloppes, que je ressemblois à une Mumie d'Egypte. A la vûe de cette figure antique, plantée par malheur sur mes ergots, une de ces Dames se mit à éclater de rire, & à m'appostropher en ces termes: Eh bien! Pontignan, nous avons resolu de tenir la promesse que vous nous avez extorquée. Vous nous avez souvent demandé la dernière faveur; nous voici prêtes à vous l'accorder, et je vous croi trop brave Cavalier, pour ne l'accepter pas de bon coeur. Après avoir soutenu un assaut de leurs éclats de rire, je les priaï de vouloir me débarrasser de mes langes, & de faire ensuite de moi tout ce qu'elles voudroient. Non, non disoient-elles, nous vous trouvons fort bien comme vous êtes; & là-dessus elles me firent porter à une de leurs maisons, où l'on me plaça dans un lit, avec tout mon attirail. La chambre étoit illuminée de toutes parts; & je fus mis bien proprement entre deux beaux draps avec ma tête, la seule partie de mon corps que je pûsse remuer, sur mon oreiller fort haut: Ces deux Dames vinrent ensuite se mettre à mes côtés, avec leurs plus beaux atours de nuit. Je vous laisse à juger de l'état d'un homme, qui voïoit deux des plus belles femmes qu'il y ait au monde en chemise & au lit avec lui, sans qu'il pût remuer ni pié ni pate. J'eus beau renouveler mes instances, & faire moi-même des efforts pour me dégager, il n'y eut pas moïen d'en venir à bout. Cependant mes agitations leur parurent si violentes, qu'environ le minuit, elles sautèrent l'une & l'autre du lit, & se mirent à crier qu'elles étoient perduës. Mais lorsqu'elles virent que mon maillot tenoit bon, & qu'il n'y avoit rien à craindre, elles reprirent leur poste, & continuèrent leurs railleries à nouveaux fraix. Engagé par l'inutilité de mes prieres & de mes efforts, à me tranquiliser du mieux qu'il m'étoit possible, je les menaçois de m'endormir entre elles deux, & de les deshonorer ainsi pour toute leur vie, si elles ne me délieroient de mes liens: Mais hélas, que ma menace étoit vaine! Quand j'aurois eu quelque disposition au sommeil, elles me l'auroient bien ôtée, par les petites caresses malignes & les amitiés qu'elles me faisoient. En un mot, tout dévoué que je suis au beau sexe, je ne voudrois pas être condamné à passer une telle nuit pour jouir de toutes les femmes du monde. On aura sans doute la curiosité de savoir ce que je devins

le lendemain matin. Le voici: mes deux belles m'abandonnerent à une heure ou environ avant le jour, & me promirent que, si je voulois être sage & ne pas pleurer, elles m'envoieroient une personne qui auroit soin de moi d'abord qu'il en seroit tems. En effet, environ les neuf heures, une vieille vint me démailloter. J'endurai tout ceci avec beaucoup de patience, resolu de m'en venger sur mes cruelles maîtresses, & de ne garder aucune mesure avec elles aussi-tôt que je serois en liberté; mais lorsque je demandai à ma bonne vieille où avoient tiré ces Dames, elle me répondit qu'elles étoient parties avant cinq heures du matin dans un carosse à six chevaux, & qu'elles pouvoient être à la vûe de Paris. (1741, II, 10—13.)

22 *barátosok lévén egymással.* — Szily: „jó barátságban lévén egymással”. Ld. RMKT XVII. 3. 618. barátoson (Mikesre való hivatkozással); erdélyi tájszó. — Bethlen Miklósnál is „Bethlen Gergely és Mikes Kelemen [megh. 1686] r ettenetes barátosok voltak” (I, 269).

23 *egybe beszélvén*, — összebeszélvén.

39 *maszor többet, jobbat.* — A „mászor többet” rövid befejező fordulathoz ld. a 15, 37, 65. lev. végét is.

39 *de most nincsen egyebet mit írnom.* — Amit Mikes írt, elég egy levélre. A hosszú betéteket tartalmazó levelekhez képest rövidebb. A fordulatot a levélró ebben az időben többször ismétli (106, 99, 85. lev.).

40 *maradok az aszszonynak, nem csak spárgás. de köteles szolgálja.* — Vö. a 34. lev. befejezését és jegyz.

[102.]

1 sor *egy igen szép. csinos, és takarékos levelet* — Erre a levéltípusra vö. a 39. lev. jegyz. 1. s.

6 *...hogy még élek, és hogy. vagyok. és maradok. az aszszonynak. jo nénének. jo atyafia,* — Ld. a 34. lev. jegyz. — A P. s.-re vonatkozólag vö. a 61. és 85. lev. végét is. — P. s. használata Bethlen Kata levelezésében (307, 318, 320, 340, 384, 434, 489) és a kuruc kori levéltudományban is gyakori.

9 *egy híres gyeneralis* — Ezt a levelet Henri de Latour d'Auvergne Vicomte de Turenne (1611—1675) marsall írta, aki a XVII. század legkiválóbb francia hadvezére volt. (Bethlen Miklós az udvarban találkozott vele és a „legelső maréchal de France”-tól egy levelet hozott az erdélyi fejedelemmek I, 198.) — A. L. Thomas így idézi a Mikes által ismert Turenne-levél francia szövegét *Essai sur les éloges* c. művében (1773): „Les ennemis sont venus nous attaquer; nous les avons battus: Dieu en soit loué! J'ai eu peu de peine: je vous souhaite le bonsoir; je vais me mettre dans mon lit.” — Mikes levele egyike azoknak a szálaknak, amelyek őt a XVII. századi francia kultúrához kapcsolják. Ebben a heroikus, a gáláns elemmel vegyül, Venus és Mars egyformán díszítő szimbólumai. A précieux-kor francia irodalma valósággal kultuszt üzött Turenne alakjából. A klasszikus levélírás mesterévé vált Madame de Sévigné, megindult hangú levélben festi meg Turenne portréját leányához írt, 1675. aug. 28-i levelében; vö. még Bussy 1675. aug. 11-i levelét. — „Turenne életratai” megvoltak Bercsényi Miklós könyvtárában is (Thaly 1885, 25).

Turenne levelét Mikes Mme de Gomez ^{V/A} kötetében olvasta. Az egyszerű, tömör, elmés levél az ő tetszését is megnyerte. „Est-il rien de si grand que

ce modeste oubli de soi-même? Il ne faut pas, dit Uranie, dans ses traits de modestie, oublier celle de M. de Maréchal de Turenne, après avoir gagné la célèbre Bataille des Dunes proche Dunkerque: voici les termes dont il en écrivit à Madame son épouse.

Les Ennemis sont venus à nous, ils ont été battus, Die en soit loué; j'ai un peu fatigué pendant la journée: je vous donne le bon soir, et je vais me coucher. Le Mares. de Turenne.

Que cette modestie est éloquente! Que cette simplicité est molle!... (VII) 1731, 28.) Ld. Zolnai EPhK 1923, 247—48. — Király 1909, 343. — Vö. Vaumorière levélgyűjteményét, Eloge de M. de Turenne, a „Lettre de Louange” példái közt (i. m. I, 24—25).

[103.]

4 sor *eugyénius* — Savoyai Jenő herceg (1663—1736). A francia—spanyol—osztrák konfliktusról s a levélben említett személyekről ld. a megelőző lev. jegyz. és a következő leveleket is.

4 a *rénus vize felé* — a Rajna folyó felé.

7 *stanislaus király pedig, dantzkán vagyon*, — Vö. a 101. lev. Dancka ostromáról ld. a 105. lev. és jegyz. 2. s.

15 *de mind ezekből. nekünk mi hasznunk lesz? talám csak semmi*, — Vö. a 99, 100. és 101. lev. is. Mikesből a lengyelországi háború eseményei szkeptikus sóhajokat váltanak ki. Rákóczi semmit „el nem mulat” tollával: Mikes kétkedően nézi a fejedelem igyekezetét.

16 *addig csak barát táncot kel jární*, — Ld. az 58. lev. jegyz. 51. s.

18 *egy jó akaromnak levelét le írom kérdnek*. — Mikes megmondja, hogy franciául van írva a levél. A Spectateur 89. számában szinte szóról szóra megvan ez a levél. (Le Spectateur, 1741, II, 3—4. Mikes a hölgyet Juliannának keresztelte el, akit az eredetiben Mlle Marthe-nak írnak. A bevezető mintegy hat sorát, amely az „áldozatos” legényt jellemzi; elhagyta, az itt előforduló dátum: 1681. Mikesnél a „jóakaró” húszéves; a francia szöveg szerint 22 éves korában állt a „szép vén” szolgálatába. Ld. Fest Sándor EPhK 1916, 347. — Zolnai 1916, 105. — A francia szöveget közöljük:

Je finirai cet article par une lettre que l'honête Sam (C'est-à-dire, qui espere bien ou qui a bonne espérance.) Hopewell m'a écrite: C'est un homme fort agréable en compagnie, ami de la bouteille, & qui s'est enfin marié avec une de ces Indéterminées, après avoir servi de jouet à ses amis, à l'occasion de ses amours, depuis l'année mille six cents quatre-vingt-un, „Vous n'ignorez pas, mon cher Monsieur, quelle a été ma passion pour Mademoiselle Marthe, ni par quels labyrinthes elle m'a conduit. Je n'avois que vingt-deux ans lorsque je me dévouai à son service, & j'en ai perdu plus de trente à chicaner avec elle. Je l'ai aimée jusqu'à ce qu'elle est devenue aussi grise qu'un chat, & j'ai eu beaucoup de peine à l'obtenir à la fin, telle qu'elle est aujourd'hui. Cependant elle paroît à mes yeux une charmante vieille. Nous poussons à la vérité bien des regrets ensemble, de ce que nous ne nous sommes pas mariés plutôt; mais elle ne doit s'en prendre qu'à elle-même: Vous sçavez qu'elle n'a jamais voulu en venir à une conclusion avec moi, jusqu'à ce qu'il ne lui ait pas resté une seule dent à la bouche. De sorte qu'au lieu d'une devise autour de ma bague de noces, j'y ai fait graver ces mots, l'an trente-unième

de mon amour. J'attens de vous là-dessus une épître congratulatoire, ou un épithalame, si vous nous en croyez dignes. Je serai toute ma vie le très-humble serviteur de ma chère Marthe, & le votre." (1741, II, 3—4.)

35 *A midön bé akarám a leveletem pecsételni. eszembem jutot.* — Gyakran megtörténő mozzanat a valóságos levelezésnél; Mikes elhítható fordulatként használja. — Jellemző a levélíró érdeklődésére, hogy a vénlány históriája után még egy kevésbé ártatlan lánytörténet jut eszébe. Mikesnek mindig van kéznél egy szerelmi története, látszik, hogy sokat olvasott erről a témáról.

36 *a károlyus magnus leánya.* — Nagy Károly (768—814). Mikes kétszer is elmeséli ezt a világirodalomban elterjedt novellát. Itt csak röviden, a neveket (Eginhard és Imma) nem is említve, a 200. levelében részletesebben, a személyek megnevezésével; ld. ott.

37 *férhez nem akarta adni.* — NySz Férj [Szólások]. Ad [Szólások].

38 *nyert is benne. mint bírtok a csikban.* — Előfordul a 22, 28. és 124. levélben is. Ld. a 22. lev. jegyz. 17.s.

48 *idő tölteni.* — NySz Idő [Szólások].

[104.]

1—2 sor A fiktív ajándékküldésről ld. a 99. lev. elejét és a 105. levelet is.

7 *pislenek* — csirkék. Ld. a 61. levélben is.

9 *szokotálya fel* — NySz Szokotál : föl-szokotál. A szótár csak innen idézi. Szily: „A. m. összeszámít. Vö. MTsz. Román eredetű szó.” — Szigeti: „számítsa ki. A román socotese igéből.”

10 *czifrát.* — Szily: „A. m. nulla, zérus.” Vö. SzófSz és EtSz „Erdélyben a zerus, nulla helyett ma is szokásosabb a czifra szót használni.” (NySz 1. Jel; de Mikestől nem idézi.)

11 *ha a vitellius császár. asztalához járhatnánk.* — Az itt említettek Suetoniusnál: „Legtöbbet beszéltek mind között a vacsoráról, melyet Rómába érkezésekor bátyja adott a tiszteletére, ezen kétezer különleges fajta halat és hétezer ritka madarat táltak fel.” (Caesarok élete. 281. — Vitellius 13. cap.) — Mikes az 56. levélben is szólt Vitelliusról. — A rómaiakkal kapcsolatos példákra vö. a 96. lev. és 109. lev. jegyz. is. 26.s.

22 *.. hogy a nagy böjten eset volna sz. györgy.* — György napja (festum s. Georgii martyris) április 24. A régi naptár szerint a gazdasági év hagyományos kezdete. Szent György napkor szokták pl. az uradalmakban az uraság tisztjei (rendszerint az ispánok) felülvizsgálni az úrbéresek anyagi helyzetét, az elszegődést stb. — Mikes arra céloz, hogy a húsvétot megelőző böjti időszak szokatlanul későre esett.

24 *asztali bornak* — Szily: „A NySz. csak innen idézi.” Vö. Mesko Lajos: Észak-tenger, délszél és társaik. Magyarosan 1939, 68—70.

25 *senem konty alá valok.* — (Erdélyi, Margalits.) NySz Konty [Szólások]. Ld. a 150. levélben is (vinum dulce).

27 *azt tartják hogy egy ebéd felet négyszer innya elég.* — (Erdélyi, Margalits.) Szó szerinti egyezés a Spectator 195. sz. soraival (Le Spectateur, 1754, II, 463. A négyszeri ivás regulája Sir William Temple (1628—1699) híres mondása. Ld. Fest Sándor EPhK 1916, 347. — A francia szöveg:

S'il me falloit déterminer les coups que chacun doit boire, je suivrais ce que le Chevalier Guillaume Temple nous dit à cette occasion dans quelqu'un

de ses ouvrages, & je dirois avec lui, le premier verre pour moi, le second pour mes amis, le troisième pour la joie, et le quatrième pour mes ennemis. (1741, II, 401.)

30 *ezet nem tarthtyák. a mi édes tündér hazánkban.* — Így említi Erdélyt a 14. és 59. levélben is; ld. a 14. lev. jegyz. 15. s. — NySz Tün-ik : tündér 3).

31 *aminapi levelemben foggyakozást találtál . . .* — Mikes tudatában van levélíró tehetségének; csak annyi hibát vétett, hogy az i-re elfelejtett pontot tenni. Az ezt követő, a legszebb képet festő „képíró”-ról szóló példával éppen arra céloz, hogy túl szép levelet írt „néjé”-nek. A levélírára vonatkozólag vö. az 56, 59, 78. levél jegyz. és Mikes sokféle levéltípusát (13, 16, 18, 21, 39. lev. stb.).

39 *spékelní* — NySz Spék: spékél. Vö. ÉrtSz spékél 'tűzdel'; hosszúra vagdalt vékony szalonnadarabokkal megtűzdelni a sütnivaló húst (Speck — szalonna).

44 *asídok pedig nem ették meg a szalonát*; — Mikes gyűjti a komikus kuriózumokat. Az ifjú képírók versenyéről ld. Zsoldos 80. Király 1909, 343. — A képírók vetélkedéséről szól Vaumorière gyűjteményének egyik levele (Sur la peinture). A verseny legérdekesebb mozzanata Zeuxis és Parasius találkozása. Zeuxis olyan képet festett a szőlőről, hogy a madarak rászálltak és csipkedni kezdtek; a másik egy függőnyt festett, amit vetélytársa el akart húzni, hogy a „képet” láthassa: „Zeuxis . . . avoit peint des raisins, qui paroissent si naturels, que les oiseaux y voloient pour les becqueter; mais Parasius peignit si délicatement un rideau, que Zeuxis lui-même le voulut tirer pour voir ce qui étoit derriere.” (Vaumorière II, 151.) — Mikes olvashatott ehhez hasonlókat, de hallhatott is ilyeneket a Rákóczi udvarában megfordult képíróktól. Magát Mikest is lefestették 1710 táján. — Szathmáry többször megemlékezik a képírókról (260, 303—304, 307; Dancka, Párizs) Rákóczival kapcsolatban.

42 *bánadaloml bánom* — Szily: „Egyedül ő nála. Vö. NySz.” — NySz 1. Bán: bánadalom.

43 *meg bocsátom a kéd kérésit.* — Az előadást élénkítő, elhithető fordulat, levélbeni társalgás.

45 *maradok.* — A rövidített levélvégi fordulatra vö. az 50, 56, 96, 105, 138, 142—143, 145—146, 152, 169. lev.

[105.]

1 sor *obszidálta* — ostromolta.

2—9 Dancka ostromáról vö. a 103. és 106. lev. és jegyz.

7 a *dantzkai praesidium* — a danckai erősség, őrség.

9 *de hadgyuk el dantzkát . . . és sétállyunk olosz országban.* — Mikes kedélyesen szövi össze az európai hadakozásról hallott, olvasott híreket (103, 101. és 106. lev. is).

12 *médiolánumban.* — Milánóban. — A harcról Goldoni is ír (109).

12 *berdot.* — NySz Bérdo. A német wer da-ból származott. Ld. a 139. levélben *nem berdot, hanem allát kiálltanak.*

14 *gyökeret kezd vetni* — Szily: „A régi nyelvben is szokottabb volt: »gyökeret verni«. Vö. NySz.” — NySz Gyökér [Szólások]. A szótár verni alakban idézi, Kulesár Mikes-kiadásának szövegéből. — Bethlen Kata is gyükér alakot ír (238).

16 *felső, hogy a vendég kine vesse a gazdát házából.* — (Szólás.)

19 *csak nekünk is. valami Cseppene hasznunkra.* — Az európai hadakozásból származható halvány esélyekről ld. az előző leveleket is (99—101, 103. lev.).

19 *de se szememmel nem hallok. se füleml nem látok. olljat* — A tréfás előadásmódra vö. a 92. lev. jegyz. 6. s. Mikes humorizálása arra vall, hogy — ha eddig valamit remélt is titokban — nem vár már semmit az európai eseményektől.

25 *a panaszostol. az ember hizik.,* — (Közmondás.)

26 *Nincs keservesb kenyér, . . . 32 Te nagy ajándékot, . . . 35 ki ajándékjának . . .* — Szabolcsi 228: B) Versek és versrészletek. 59. lev. jegyz. 64. s.

38 *a jó alvás után. könnyeb verseket gyalulni,* — Mikesnek játék és fáradság a verscsinálás: úgy „gyalulja” őket. Megmondta a 42. levélben írott hosszú verse végén, hogy ő nem volt a Parnasszus hegyén. Tudja, hogy gyenge a versírásban, de nem a levélírásban! Ld. a 42. lev. jegyz. 203. s.

39 *maradok édes néném. mindenkor etc.* — A maradok rövidítő formulához vö. az 50. lev. jegyz. A záró & = etc = stb. jelet a levélíró itt alkalmazza először. Ld. még a 138, 145 és 146. lev. végét is.

[106.]

6 sor *aváros fel adta. magát a muszkáknak.,* — Többször is otthonosan beszél Mikes a városról, amelyben annak idején (1711—1712) több mint egy esztendő telt. Dancka őrsége 1734. júl. 9-én kapitulált. A város ostromának leírását ld. M. Pelczar: *Polski Gdańsk*. 1947, 64—67, 132.

11 *hostáttýit.* — külvárosát (Vorstadt). „Koloszvárott ma is mondják.” (Szily.) Így nevezik a régi Honvéd és Magyar utca végén levő keleti külvárost. 16 *kénispergában.,* — Königsbergben. I. Frigyes Vilmos porosz király megtagadta Stanislaus kiadatását, aki Poroszországba menekült.

20 *aki másnak vermet áss, maga esik belé,* — (Erdélyi) Szily: Közmondások. — Tóth Szájruul szájra 355. — Ősi forráshelye a közmondásnak a példa-beszédek könyve „A ki vermet ás, beléje esik” (Prov 26, 27). Zsoldos 66. — Vö. a zsoltári verseket (Ps 7, 16; 9, 16). — Mikes a közmondást a német császárra vonatkoztatja. Drágán fizet meg azért, amit Leszczyński ellen tett. Példát is hoz: rosszul áll a császár szénája Olaszországban.

23 *sok császár. madarát öltek őt meg,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) NySz Madár, császár-madár, császár-madara. — A kuruc korban a. m. német, labanc. Amikor Jávorka az elfogott Ocskayt Érsekújvárra vitte, Csajághy várparancsnok állítólag így kiáltott fel: „Istenhozott császár-madar! — rég kívántam már látni egy ilyen császár-madarát!” (Cui adducto, Csajághyus: *Salve — inquit — caesaris avicula; ita patria Ungarorum lingua attagen. vocatur, pridem attagenem eiusmodi videre cupiveram!* — írja Kolinovics *Hist. Belli Rákóczi IX*, 796—97; ld. Thaly: *Ocskay László II*, 317). — Apornál is: „császár madara” (MHH XI, 358). — Előfordul a szó a 136. levélben is. — Vö. Lehr Albert: A tárgyastalan ragozáshoz. Nyr 1874, 118—123. „Ha az objectum, melyre a transitiv ige cselekvése kihat, személyragos és határozott, a tárgyast ragozást, — ha pedig határozatlan, a tárgyastalan ragozást kell alkalmazni.” — Ld. a 3. lev. jegyz. 1. s. — Simonyi Zs. A szavak összetétele a magyarban. Nyr 1875, 152 (császármadarát; birtokos összetételek).

25 *sabaudus*, — savoyai, ill. sardiniai.

28 *mi jól lovagol az, a kit az isten kegyelme hordoz.* — Kempis Tamás *Imitatio Christi*-jéből vett mondás: „Facile is equitat, quem gratia Dei portat.” Vö. Zolnai 1924—25, 35. — Zsoldos 19. — Zolnai NRH 1935, I, 367.

30 *a francia meg vette philisburgot,* — A philisburgi ütközet 1734. júl. 18-án volt.

34 *magunk felől is írnék kédeknek, ha volna mit,* — A kb. egy évtized óta szólamszerűen variált fordulat jellemző a *Leveleskönyv* 42. és 106. lev. közötti részére (42, 47, 51, 55—58, 60, 65, 69, 72—74, 76, 85, 96, 99, 101, 106. lev.). — A továbbiakban már csak elszórtan, néhányszor (127, 133, 150, 165, 196. lev.) fordul elő.

35 *de mi még minél ezeket...* — Szabolcsi 228: D) Jellemző mondatritmika. 55. lev. jegyz.7.s.

36 *a szegénynek, a szerencséje is szegény,* — Kónszi HáromszNépkölt 499. „Szegénynek szerencséje is szegény.” Ld. a 99. levélben is. — Szabolcsi 227: A) Mondókát, példabeszédet idéz Mikes.

38 *amen.* — A gondviselésben való hit a bujdosó egyetlen vigasztalása. A rövid, jámbor gondolatot imaszerű amen-nal zárja. Utoljára a 86. levelét zárta Mikes amen-nal. Ld. a 119. lev. végét is.

[107.]

1 sor *Az urunk bé küldötte pápai sogort a portára.* — Pápai János 1732 elején érkezett vissza Rodostóba Brailából, ahol huzamosabb időt (1720—1731) töltött (Karácson: CVIII. 1732. jan. 15. Szeráj lev.). Szekfü szerint (i. m. 324) a fejedelem Pápaít rosszul sikerült törökországi diplomáciai szereplése miatt szinte száműzte maga mellől s Rodostóba Pápai csak egy évtized múlva került vissza. Ld. róla a 14, 109, 142, 148, 156. lev. és jegyz. — Ráday Pál iratai I, 445. — Benda, Pápai, 5—39.

1 *tudom már eleget nevetet kétek együtt,* — Pápai Konstantinápolyba ment és Mikes „nénjé”-t is fölkereste. Kitűnő elhíthető fordulat. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz.3.s.

2 *ha végben mehette. a miért ment. csak hamar francia országban mennék innét,* — Ennek előzményeként Rákóczi és Bonneval nagyszabású tervet készített elő az osztrákok elleni háborúra. Az egyik elgondolás szerint a török csapatok bevonulnának Lengyelországba, Rákóczi Magyarországra törne, egyik fia pedig Moldván keresztül Erdélybe és Felső-Magyarországba. A másik terv szerint francia egységek szállnának partra Istriában, miközben Rákóczi és Bonneval pasa seregei Horvátországon át bevonulnának Magyarországra. Miután a porta nyílt francia szövetség nélkül nem lelkesedett e tervért, Rákóczi és Bonneval a francia követ bevonásával a francia kormányt próbálták megnyerni tervük végrehajtásához. Ezért a haditerveket és fölvonulási térképeket közölték 1734 tavaszán Bohn Pál Vilmoossal, Rákóczi titkárával, és Párizsba küldték titkos tárgyalások folytatása végett. A fejedelem az év végén úgy látta, hogy személyes jelenlétével többet tudna elérni a francia kormánynál, s mivel a törökben már nem bízott, távozni akart Törökországból. Az év derekán Máriaissy Ádámot és Ilosvait a fejedelem Lengyelországba küldte, hogy ott Jávorkával, Krucsayval és a többi bujdosóval előkészítsék a magyarországi fölkelést. (Karácson: CIX. Máriaissy küldetése

Khotinba s lakásáról és tartásdíjáról rendelkezés. 1734. szept. 24. Szeráj lev.)

Ezzel kapcsolatban megemlítendő egy érdekes Mikes-vonatkozás. A Kulcsár István hagyatékából előkerült, a címlapon Mikes-névjelzéssel ellátott Páriz-Pápai szótár (Dictionarium Latino—Hungaricum . . . Hungarico—Latinum, Lőcse 1708) utolsó lapján Máriássy bejegyzése olvasható: „Ezen Dictionariumot hattam ad usum Parajdi Istvan Urammal úgy hogy a'midőn vissza fogom kivanni; minden exceptio nélkül tartozik meg adni. Datum Rodosto die 29 May 1734 Mariasy Adam.” Alatta más kézzel, régi írással: „Redeat ad Dominum, qui fuit ante suum.” Az átelleni üres lap alján föltehetőleg Máriássy írásával: „Etiam az erszény etc.” A szótárba Mikes több bejegyzést tett. (Ld. Tolnai Gábor MKSz 1940, 170—71. — Hopp L. ItK 1960, 200—202.)

Rodostóban ebben az évben élénk mozgolódás volt észlelhető Rákóczi közvetlen környezetében. Néhány embere maradt csak mellette, a többiek küldetésekből jártak, a bujdosó katonák Moldvában, Bukarest környékén gyülekeztek. Az országban az illuzorikus háború hírére nőtt a nyugtalanság, a nép körében terjedni kezdtek a Rákóczi visszatéréséről szóló hírek. A hazai mozgalom vezetői bizonyos Kiss János nevű emberüket titokban Rodostóba küldték, hogy Rákóczit az otthoni helyzetről tájékoztassa. (Vö. Karácson: CIX és CXX. Szeráj lev.) Szekfü szerint (398) Kiss a tönkrement Gombos bárók inasa volt. — Az 1734-es események irodalmához vö. a 109. lev. jegyz.

4 a *nagyobik fia.*, — Rákóczi József. Ld. róla a 82. és 122. lev. jegyz.

10—24 *még az oktalan állatokban is látjuk*; — Bizonyos hasonlóság van e sorok és a Spectator 120—121. számának tartalma között (Le Spectateur 1746, II, 126—129). Az állat fajfenntartási ösztönéről, fiai iránti szeretetéről, a fiak fogyó szeretetéről és hálátlanságáról körülbelül ugyanazt mondja Mikes, amit bővebben és részletesebben Addison fejtett ki. Ennek még nincs bizonyító ereje, de figyelemre méltó, hogy ebben az időben csoportosulnak a Spectatorral összefüggésbe hozható vonatkozások (85, 101, 103, 104, 108, 109. lev.). Ld. Fest Sándor EPhK 1916, 347.

17 *koplatni hadgya őket. hogy had hagyák el az apjok házat*, — Vö. Klemm TörtMondt 574: „A népnyelvben többször előfordul célhatározó mellékmondat helyett kívánságot, óhajt kifejező főmondat is hadd (< hagy) szócskával . . . E szerkezetnek a hogy kötőszós célhatározó mondatval való összeelgyedéséből keletkeztek ily szerkezetek.” Ld. még a 39, 51. és 53. lev. jegyz.

23 *fecske fiu.*, — NySz Fi, fiú 3).

28 *guastalla* — Pármától északkeletre a Pó partján fekvő Guastalla városnál verték meg a spanyolok a császári sereget. — Goldoni is szól róla (115—17).

29 a *két siciliát*, — A Szciliát és Szardíniát is magába foglaló nápolyi királyságot nevezték így régen. Említi Mikes a 39. levélben is.

34 *de a példa beszednek. bé kel tellyesedni*, — Utalás a 106. levélre: aki másnak vermet ás . . .

36 a *hajos utánam várakozik*, — Hasonló fordulatokra vö. a 36, 41, 52, 80. lev. és jegyz. Mikes a változatos fogásokkal az elküldöttség látszatát igyekszik kelteni. Számos ilyen stílárius hasonlóság van pl. az Espion tureben

(Giovanni-Paolo Marana: Espion du Grand Seigneur, ou les Relations secrètes envoyées au Divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louis le Grand; traduites de l'arabe en italien, par Jean-Paul Marana, et de l'italien en français par XXX. Paris 1684; később más címmel, mint az általunk idézett kiadásban is) Cologne 1715—1716. Ld. Zolnai EPhK 1916, 8—10.

[108.]

3 sor ezt neveti két találom. — A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz.3. s.

6 és porczogosab. — NySz 1. Hó: portzogós hó.

7 nyakon öntik. *peszmeget*. — NySz Pészmeğ, pészmet 2. [congelatum; gefronnes]. Szily: „A NySz. ez értelmét csak innen ismeri.” Tő. pekmez 'gyümölcsíz, szőlőíz, lekvárszerű édesség'. — A szó Mikes által följegyzett hanghelyettesítéses változata jól ismert volt a hódoltságkori török jövevény-szavaink rétegében (vö. Kakuk 120, 256).

9 ser élesztő. — NySz Élesztő: sör-élesztő [fermentum cerevisiae; bier-hefe]. A szótár csak innen ismeri.

10 méser. — A méhsör [mésör] méhser [mésör] hígított mézből erjesztett szeszies ital (ÉrtSz).

13 fel kalánozák. — felkanalazzák. „A NySz.-ből kimaradt” (Szily).

16 nem minden nap pap sajttya. — A közmondás előfordul a 25. levélben is.

20 ki vannak. — vígan vannak. „A NySz.-ből kimaradt” (Szily).

34 valyon nálunk nem volnaé jó eza szokás. — Az örmény menyecske némasága otthon, hogy ne perelhessen. Másutt azt mondja Mikes, hogy az erdélyi leányasszonyok örülnének az öregasszonyok némaságának (7. lev.). Az erdélyi hölgyek alkalomszerű bevonása a *Leveleskönyv* tárgykörébe Mikes kedvelt szokása.

35 elég már az örményekről írni. — Az örmény házasságról vö. Harmath Lujza: Armenia (Szamosújvár) 1890, 109—111. Mikest elfogultnak tartja az örményekkel szemben. Mikes az örmény házasságot a 42. levélben meg-verselte.

36 minden felől. csak azt hozák hírül, hogy — A levélíró hírforrásáról megtudunk valamit Saussure emlékiratából: „Francziaország, Hollandia és Köln város újságjait elég rendszeren kapjuk itt. Az ideiek . . .” „Nous voyons ici assez régulièrement les Gazettes et les Mercuries de France, de Hollande et de Cologne” (Thaly: Saussure 166, 265). Ld. Zolnai 1937, 12. — Césare de Saussure (1705—1783) svájci utazó Konstantinápolyban az angol követ szolgálatában állott 1730—33 végéig. Ezután Zay Zsigmond meghívására Rákóczihoz szegődött és Rodostóban élt a fejedelem haláláig. 1735 októberében hazatért. 1740—42 táján írta meg emlékezéseit levélalakban. Vö. Thaly kiadásának bevezetését.

38 erről jut eszemben. hogy Carolus quintus. — A történelem ezt az anekdotát nem V. Károly, hanem III. Konrád német császár nevéhez és Weinsberg ostromához (1140) fűzi. Mikes a várat nem nevezi meg. A weinsbergi nők ismert mondája megvan a Spectator 499. számában (Le Spectateur 1754, V, 230—32. Mikes sokkal rövidebb, de az elbeszélés mozzanatai fedik egymást, kivéve a császár nevét. Ld. Fest Sándor EPhK 1916, 347. A Spectateur szövege:

Il y a deux ou trois jours que je me trouvai dans une compagnie fort agréable, où il y avoit de jeunes gens de l'un & de l'autre sexe. On y parla de quelques-uns de vos Discours, qui roulent sur l'amitié conjugale, & l'on y disputa pour sçavoir, si le nombre des méchans maris ne l'emporte pas sur ce-lui des méchantes femmes. Un Gentilhomme, qui servoit d'Avocat aux dames, en prit occasion de nous dire ce qui s'étoit passé à un fameux siège en Allemagne, & que j'ai lû depuis dans mon Dictionnaire Historique, à peu près en ces mots (Morery appelle ce Duc Henri le Superbe & la ville Veinsberg. D'ailleurs il raporte la chose un peu différemment,): Lorsque l'Empereur Conrad III. assiegea Guelphe Duc de Baviere, dans Hensberg, & que cette ville étoit sur le point de se rendre, les femmes, qu'il y avoit, supplierent l'Empereur qu'il leur permit d'en sortir avec ce qu'elles pourroient emporter. Sa Majesté Imperiale, qui crut que leur charge n'aboutiroit pas à grand chose, y donna les mains; mais elle fut bien surprise de voir que chacune en sortit avec son mari sur le dos. L'Empereur ému, à la vue de ce spectacle, en versa des larmes, & après avoir comblé d'éloges la tendresse de ces femmes, il pardonna à leurs maris, & reçut même le Duc dans ses bonnes graces. (1741, V, 198—99.)

Montaigne szintén III. Konrádról mondja el ugyanezt az anekdotát: „L'Empereur Conrad troisieme, ayant assiéé Guelphe, Duc de Banieres, ne voulut condescendre à plus douces conditions, quelques viles et laches satisfactions qu'on luy offrist, que de permettre seulement aux gentils-femmes qui estoient assiegées avec le Duc, de sortir, leur honneur sauve, à pied, avec ce qu'elles pourroyent emporter sur elles. Elles, d'un coeur magnanime, s'aviserent de charger sur leurs espales leurs maris, leurs enfans, et le Duc mesme. L'Empereur print si grand plaisir à voir la gentillesse de leur courage, qu'il en pleura d'aise, et amortit toute cette aigreur d'inimitié mortelle et capitale . . .” (Essais de Montaigne livre I, Chap. I, 4. Par Jean Plattard Paris.) — Vö. még Beraheim: Die Sage von den treuen Weibern zu Weinsberg) Forschung zur deutschen Geschichte 15. 1875). Ld. még Chamisso és Bürger balladáját. Ez utóbbi forrása Crusius: Annales Suevici. — Király 1909, 343—44.

45 *el hül belé.* — NySz Hül : el-hül 2). Szólás.

51 *nám az aszszonyok is cselekesznek. valaha. valami jót.* — Asszony-téma: humor, dévajság, kuriózum. Mikes erős irodalmi érdeklődéssel szövi leveleibe czekeket a históriákat.

[109.]

2 sor *a pápai sogor munkája. a portán,* — A 107. levélben írta Mikes, hogy a fejedelem Pápaít a portára küldte. Ld. ott a jegyz.

6 *a mi elmenetelünkéből. semmi nem telik,* — A porta elutasító válaszának bizonyára visszhangja volt Rákóczi szűkebb környezetében. Erre vall Mikes rögtönzött elmékedése az isteni gondviselésről: bele kell törődni. — A dolog hátteréhez hozzátartozik, hogy Fleury bíboros az olaszországi francia—spanyol sikereken felbuzdulva végleg eltiltotta Villeneuve konstantinápolyi követet a török szövetség munkálásától. A követ ezt elárulta Rákóczi titkárának, Bohnnak is, hogy Franciaország csak a látszat kedvéért tárgyal a törökkel, de sohasem fog vele szerződést kötni. Az osztrák zsoldban álló

Bohn Párizsba való elutazása előtt, közölte ezt Talmann-nal, aki sietett a por-ta tudomására hozni. A töröknek így végképp elment a kedve a hadakozás megkezdésétől, és Rákóczi franciaországi útját sem engedélyezte. A Bonne-val és Rákóczi által kidolgozott terv (vö. a 107. lev. jegyz.) kudarcra volt ítélve, azért is, mivel Bohn az egész hadjárat tervét még indulása előtt elárulta nemcsak az osztrák, de az orosz követnek is. Párizsban a tárgyalá-sok menetéről a holland követet is értesítette, valamint a hágai osztrák követ útján a bécsi kormányt. Amikor tüzelmeit fölfedték, a párizsi rendőr-főnök a Bastille-ba zárta.

Bohn árulásáról Rákóczi az 1735. év első napjaiban értesült. (Bohnnak Rákóczi mellett eltöltött 8 esztendő alatti bűnlajstromát ld. Saussure 48—64.) Rákóczira lesújtó hatással volt Bohn árulása, aki éveken át élvezte bizalmát. Megviselték a francia kormány részéről az ügyvel kapcsolatosan ért vádak, s az egész terv kútbaesése miatt érzett aggodalma. 1735. jan. 20-án kelt levelében, melyet párizsi ügyvivőjéhez intézett, tiltakozik az őt ért vádak ellen. Utolsó emlékiratában, 1735 februárjában, részletesen kifejti a módosított istriai vállalkozás tervét, amelynek sikerét megfelelő támogatás esetén még mindig biztosítva látja. Miközben a válaszra várakozott, sietette József fiának Rodostóba jövetelét. Márciusban pedig újabb levélben kérte Villeneuve követet, közölje a francia kormány szándékait és támogassa terveit. — A szakirodalom részletes összefoglalást ad Rákóczinak a 30-as években kifej-tett tevékenységéről. Ld. Angyal Sz 1905, 221—22. — Szekfü 316—33. — Köpeczi—Várkonyi 380—81. — Köpeczi 329—32. — Thaly: Saussure 48—64 és 266—67. Továbbá Magyarország története 1526—1790. Tankönyvkiadó Bp. 1957, 274. Magyarország története II, 1526—1790. 1962, 376, 425, 430. — Fekete Lajos Levtközl 1926, 269—272 (Ahmed Refik: Rákóczi király és kísérete az oszmani birodalomban. Sztambul 1917). — Władysław Konop-czyński, Polska a Turcja 1683—1792. Warszawa 1936, 92, 95, 109; Rákóczi Franciszek, 1730—1734.

12 *viszá fogadnánaké afészünkben.* — Visszafogad. „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

19 *de sok gazdag ház pusztult el azért. hogy abban. az adakozást. nem követték,* — Mikes biblikus szemléletére valló sorai rokonságot mutatnak az *Epis-tolák* számos passzusával: gazdagellenesség (I, 49 verso), a rossz gazdagról (II, 23 recto), a gazdagok kritikája (III, 115 verso), a gazdag csak kiosztogatója, sáfárja a vagonnak (IV, 19 recto).

26 *egy pogány császár. mi szép példát ad,* — Titus Flavius Vespasianus (i. sz. 79—81) római császár. Suetonius írja róla: „Egyszer vacsora közben eszébe jutott, hogy egész nap nem segített senkinek a baján, s akkor ezt az emlékezetes, méltán dicséretes kijelentést tette: Barátaim, elvesztegettem ezt a napot.” (Caesarok élete. 306.) Ld. Király 1909, 344.

28 *a mái napot. el veszteitem, mert senkivel jót nem tettem.* — Vö. Suetonius: Titus: „diem perdidi”. — Tóth Szájrul szájra 138. („Amici) diem perdidi”! — Ld. Szabolcsi 228: C) Példa arra, hogy Mikes prózája önkéntelenül vessé alakul.

30 *A mit el költöttem, azt el vesztettem ; A mit bírtam, azt másnak hadtam, és amit másoknak adtam, azt maradando helyre el tettem,* — Az adakozó ember koporsófeliratának változatai: a 166. levélben (1741)

*El vesztettem a mit el költöttem,
Másokra hagytam amit bírtam,
A meg maradot. amit másoknak adtam.*

Az idő joll c. fordításának első lapján mintegy jellegként:

*Azt el vesztettem a mit el költöttem,
Azt másnak hagytam a mit bírtam
és az meg maradot. a mit adtam*

A Tükör c. (1749) fordítás első lapjára felírva:

*El vesztettem amit el költöttem.
másokra hagytam amit bírtam.
a meg maradot, amit másoknak adtam.*

Ezek a változatok lényegében a 109. levélben először leírt alakra mennek vissza, a befejező sor lerövidítésével; és ez árulja el feltehető forrását is: „Je me souviens à cette occasion d'avoir vu quelque part l'építaphe d'un homme charitable, dont la lecture me fit un plaisir extrême. J'en ai oublié les paroles, mais le sens revenoit à ceci: J'ai perdu ce que j'ai dépensé; j'ai laissé à d'autres ce que je possédois et j'ai mis en reserve ce que j'ai donné.” (The Spectator, nr. 177. Le Spectateur 1741, II, 305. Az ennek megfelelő eredeti fölirot, a doncasteri Szent György-templomban, a következőképp hangzik: „That I spent, that I had; That I gave, that I have; That I left, that I lost.” Vö. The Spectator, Henry Morley jegyzetes kiad. London én. 259.) Ld. Zolnai 1916, 101, 106. Mind a koporsóirat bevezetője, mind a felirat megfelel Mikes levelének.

Zolnai forráskutatását megelőzőleg Király György a Gesta Romanorum 16. elbeszélésében jelölte meg a koporsófelirat forrását, Katona Lajos utalása (Haller János, RMK 18. 492.) nyomán. Ld. Gálos Rezső EM 1909, 308. — Király 1909, 344. A történet megvan Haller példabeszédei között: XVI. Rész. „A jó példáról.” Ez egy római császárról szól, aki a földben talált egy koporsót ilyen írásokkal: „El-költöttem: Ajándékoztam: Meg-tartottam: Enyím volt: Tartom: El-vesztettem: Bünttettem. Elsőben, a'mit el-költöttem, az enyím volt: a'mit el-ajándékoztam, azt birom.” A király összegyűjti tanácsát, hogy fejtse meg neki ez írásnak az értelmét. stb. (Harmas Istoria, ford. 1682; Posonban 1752, második kiad. 29—30.) Latin változatban: Cap. 16. De vita exemplari. „Legitur de quondam imperatore romano . . . super sarcophagum talis erat superscriptio: Expendi, donavi, servavi, habui, habeo, perdidit, punior; primo quod expendi habui, quod donavi habeo. Imperator cum hoc audisset . . .” (Oesterley: Gesta Romanorum. Berlin 1872, 300.) Ld. még Pulszky Ferenc: A Petőfi Társ. Évl. 1874—75. 157. — Abafi: Mikes Kelemen. 1878, 127.

Az ősi formulák föllehetők pl. Senecánál: „Amit nem vesztettél el, az megvan neked . . . (A Luciliushoz intézett erkölcsi levelek. Bp. 1943, Officina, 68; „akik kiagyalt kérdésekkel bibelődnek”) — Gelliusnál, furfangos kérdések, válaszok: „Amit el nem vesztettél, megvan-e vagy nincs, A mim volt, az megvan, ha nem vesztettem el.” (Attikai éjszakák II, Franklin, Bp. 1905, 16. könyv 369.) Ehhez hasonló: „A mit nem vesztettél el az meg-

van . . ." (18. könyv, 501, „melyik szóban van a furfang” stb.). — A felirat egyik változatát ismeri Bod Péter is (Hilarius 439—441. sz.).

33 *mint egy lengyel királyal bántak.*, — A legenda Popjel királyról szól, akit az egerek ettek meg. (Król Popiel w Kruszwyicy. We legendy zjadly go myszy.) Popiel, legendarny król, vö. J. Krzyżanowski: Paralele. 1961, Warszawa 373, 378, 386. — Krzyżanowski: Historia literatury polskiej od średniowiecza do XIX. w. Warszawa 1953, 15, 168, 463—64. Popiel—Pompiusz. — F. Kunics (Compendium historicum de Regnis et aliis Orbis Provinciis. Tynnaviae 1733) munkájának egyik fejezetében (Poloniae regnum) megemlíti II. Popiel király legendáját (117—18). — Zolnai 1916, 106.

34 *polatéli.* — Ld. még a 35, 40, 42, 77, 80, 85. és 164. levélben is. Vö. a 35. lev. jegyz. 23. s.

[110.]

1—5 sor *talám májusnak . . . valamely belső baja*, — Kulcsár (Nyr 1899, 394) szerint Mikesnek „közönséges kapcsoló módjában is a kötőszók pusztá külsőségek. Őt ugyanis nem kötik. Gondolatai szerzte csaponganak s érzelmei nagyon különböző alkalmi hatások folytán pillanatonként változnak. Művészetét aztán abban bámulhatjuk, hogy mind a fényt és hőmályt, örömet és bút, e külső és belső okok hatásának következményeit néhány erős vonással egy képen tudja megörökíteni . . .” Vö. a Kulcsár által idézett másik példát is a 89. levélből.

6 *mindenkori jó kedve. most nem olyan gyakorta valo.* — Rákóczira nagy hatással volt Bohn árulása, terveinek összeomlása és a francia kormány ellene történt vádaskodása. (107. lev. jegyz.) Mikes bizonyára szintén értesült a kém elfogásáról, de most tapintatosan hallgat. Vö. Saussure részletes beszámolóját az áruló Bohn tevékenységéről (Saussure 48—64 és 270—72).

11 *egyszers mind.* — NySz Mind, mēnd: egyszerűs-mind.

12 *a meg gyujtot gyertyját. nem kel csudálni ha fogy.* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) NySz Gyújt: meg-gyújt [Közmondások]. A szótár csak innen idézi. NySz Gyertya [Közmondások].

12 *ajésuiták superiorja.* — előljárója, vezetője.

16 *az ilyen vigasztalás. csak fövenyre van épüve,* — (Szólás.)

21 *de a mikor erősen szeretünk valakit.* — Mikes sohasem tett hűségnyilatkozatokat Rákóczi mellett. Szeretetének és hűségének megnyilatkozása erősen érzelmi tartalmú, lírai, őszinte.

23 *hogy tellyeségel. predikácziön nevégezem levelemet, azt írom,* — Rákóczi betegségével kapcsolatos rögtönzött elmélkedését érzi a levélíró predikációnak. Hasonló fordulataihoz vö. a 13. lev. jegyz. 52. s.

23 *abdulla,* — A nevezett Abdullah Mikes szerint hosszú ideig csorbasi (vö. 36. lev. jegyz.) volt Rodostón, innen emelték a jenicseri aaszī (ld. jaucsár aga 14. lev. jegyz.) tisztjébe. Életéről nincsenek egyéb adatok. A névalakkal kapcsolatban ld. Abdula pasa (170. lev. jegyz.).

28 *mint nevetném, mert most nem nevetek.* — Mikes nevető magatartása a pestises időszakot (44—46. lev.) kivéve eddig jellemzője a *Leveleskönyvek*: 4, 5, 8—9, 17, 22, 24—26, 28—29, 31, 34, 36—38, 40, 44—46, 52, 54—58, 60—62, 64, 68, 71, 74, 76, 80, 86, 87—88, 90, 94, 101, 107—108. lev. —

Itt szűnik meg Mikes nevetése, vidám, nevető kedvét nem is nyeri vissza. Nevetésről azután már csak elvétve lesz szó: 146, 161, 192, 204. lev. — Ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

[111.]

2 sor *mert az urunkot éppen nem jó állapotban látom*, — Saussure ezekről a napokról írja 6. levelében, melyet 1735. augusztus 13-ra keltezett. „A folyó év márczius 23-ikán kezdtünk észrevenni, hogy a fejedelem nincsen jól, nem eszik úgy, mint rendesen, szokása szerint és természetes arczsine sincs meg. De mivel nem panaszkodott, reméltük, hogy csak múlt rosszállót bántja. Azonban a következő napokban az evéstől való undora fokozódott s teljesen elveszté étvágyát; arca elváltozott, természetes frisségű piros színe meghalványodott, sőt kissé meg is sárgult. Azok, a kik legközelebb állottak hozzá, nem állhatták már tovább szó nélkül s nem titkolván többé előtte, hogy aggódnak egészsége miatt, minden tőlük teltetők elkövettek, hogy őt valamely orvosság beszedésére bírják; de soha sem akart bevenni, sőt a hőjtölést sem akará elhagyni, mert éppen a nagybőjt ideje vala. Állapota napról-napra rosszabbodván, egész teste igen megsárgult, mire orvosa és első káplánja, a ki tábori papja és gyóntatója volt, — mégis valahogy rábírták, hogy húst egyék, de arra már sohasem lehetett rávenni, hogy orvosságot vegyen be, ámbátor időnként a gyomrát fájlalta és nagy szívfájdalmi is voltak. Így sorvadtt vagy két hétig, mindazáltal nem panaszkodott, mindig társaságban evett, szokása szerint naponként misét hallgatott, sőt az első napokban még egy kicsit esztergályozott is.” (Saussure 268; uo. franciául is, lettre VI. 168.) Ld. a következő levelet is.

9 *egy kevés idő múlva, hozám jönnek*, — Mikes előadása rávilágít arra, hogy Rákóczi személyes ügyeiben a legbensőbb embere volt. Saussure sorai is megerősítik ezt.

11 *ett*, — Szily: „evett helyett. Székelyes.” — Ld. az 56. és 136. levélben is. — Így írja Bethlen Miklós és Bethlen Kata (101 stb.).

13 *de micsoda ijedtségben nem esém. mihent meg látám, az ábrázattját*. — Mikest mélyen megrázta Rákóczi betegségének súlyosbodása. Itt már nem elmélkedik, mint az előző levelében. Szaggatott stílusban, drámai, de természetes hangon ír. Közvetlen benyomáson alapuló levele teljesen eltér Saussure visszaemlékezésének együttérző hangnemétől.

15 *sáfrányal* — A sáfrány ősszel virító keleti eredetű növény. Régen drága fűszer; ízesítésre és festésre használták (vö. ÉrtSz.).

17 *sárré* — sárrá. „Székelyes” alak (Szily).

17 *ma innep lévén*. — Március 25. Gyümölcscsolt Boldogasszony napja (Annunciatio b. Mariae virginis). — Bethlen Miklós (I, 54) és Bethlen Kata (223, 229) is így írja: „innepek”; „innep, innepel”.

[112.]

2 sor . . . *kivévé . . . folytanak . . . hagra* — „Jellemző, hogy Mikes Törökországi Leveleiben, amikor Rákóczi halálát beszéli el éppen szűkszávú egyszerűségében rendkívül megrázó módon, 39 t-s múlt idővel szemben csak 3 elbeszélő múlt van, pedig itt események egymásutánjának, láncolatának előadásáról van szó, ahol a régi mondattan szerint az elbeszélő múlt lett volna a

helyén. Az írók, mint Mikes is az említett levélben, inkább esztétikai szempontból váltogatják a várt meg a már ritkábbá vált vára típust, hogy a -t, -tt jelű múlt idő megismétlődő kattogását elkerüljék. Így a nagyon is tudatos stilisztza Faludi: »Érkezett egy követ, ki azt adá értésére...« Más szerzőnél azonban az elbeszélő múlt mint hagyományos igealak még elég gyakori.» (Bárzsi: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963, 278.) — A múlt idők használatára vö. a 2, 5, 89. lev. jegyz.

7 *és a micsoda halála volt, hiszem, hogy...* — Rákóczi keresztényi halála, mors christiana. Vö. a 67. lev. és jegyz. Bercsényi haláláról.

8 *ma velem lesz a paradicsomban...* — (Luc 23, 43).

11 *a mennyei lakadalomban vitte.* — égi, mennyei lakásba (Szily).

23 *meg gyengítettte,* — legyengítette. „A NySz. ez értelemben nem ismeri” (Szily).

23 *virág vasárnap.* — Húsvétvasárnap előtti vasárnapot nevezik virágvasárnapnak. — A rodostói Rákóczi-kápolnáról ld. Zborovszky Ferenc: Az utolsó Rákóczi-émlék. Magyar Kultúra 1937.

32 *alig volt el.* — Szily: „el van. A NySz.-ből kimaradt.”

33 *szeredán.* — Szily: „Szekelyes” alak. — A MTsz palóc nyelvjárásból is idézi.

38 *magá ment aháló házában,* — NySz Ház: háló-ház. A. m. hálószoba. Vö. *íróház* (121. lev.), *hazamot* (10. lev.).

47 *ő szegény árvaságra hagyta bennünket,* — Toldy Ferenc kéziratos följegyzéseiben ezt a megjegyzést fűzi a levélhez: „Lehetetlen hogy ne in flagranti iratott volna.” (MTAK kézir. Történel. 4-r. 24. sz. IV. k.) — Mikesben az udvari etikett nem nyomta el az érzelem megnyilvánulását. Lírai kitérülései természetesen. Őszintén, az érzelmi kényszer hatása alatt ír. Az „irtóztató sírás, rívás” nem színészkedés, nem szentimentalizmus, hanem igazi fájdalom. Ez Mikes legnegrázóbb levele, mert tele van mély emberi érzésekkel. Rákóczi halála: egyszerű és mégis drámai. Mikes szavai egyszerűek és mégis emelkedett szavak. A tragédiához illők. Drámaiságának személyes eleme: *magunkot sírassuk, kik nagy árvaságra jutottunk*, Mikes családi gyászt lát Rákóczi halálában. — A fejedelem haláláról ld. Köpeczi—Várkonyi 381—83. — Saussure valamivel részletesebben ír a történelekről, de már nem az események közvetlen hatása alatt, amint az Mikes leveléből kiérezhető (Saussure 47, 67—76, 298—99). Vö. Saussure alábbi sorait:

„Bizonyára hallotta már Ön, úgy a közhírek, mint magánértesülések révén, hogy ő Fensége Rákóczi Ferencz, Erdély és a Római Szent Birodalom fejedelme, a kinek szerencsés valék udvari nemese lenni, elhunyt...”

Április 7-ikén [6-án!] este rosszabbul érezvén magát, a szokottnál korábban feküdt le s igen rosszul aludt. Másnap reggelre betegsége még súlyosbodván, már nem titkolhatták el előtte, hogy élete veszélyben forog; a mire elhívatta papját, meggyónt s fölvetta a szentségeket. Azután behívatta udvarmesterét, kamarását, első titkárát és udvari tisztjei s nemesei közül még kettőt-hármat, közöttük engemet is. És mondá nekünk, hogy ő néhány év előtt végrendeletet írt, s megjelölvén a helyet a hol ez föl található, előhozatta és fölolvastatta. Azután azt mondá, hogy annak több tételét meg kell változtatnia, kiváltképen elsőszülött fia József herczegre vonatkozólag, kiről [akkor] alig emlékezett meg, mert a mikor végrendeletét írta [1732-ben],

az még Bécsben volt; de továbbá azokat illetőleg is, a kik azóta léptek szolgálatába. És itt azzal tüntetett ki engemet, hogy ezek között nevemet említette. A gyónás a nagybeteget kimerítette, s hasonlóképen a jó hosszú végrendeletnek felolvasása is; annyira, hogy rögtönösen nem volt képes dolgozni, változtatni rajta, azért elküldött bennünket, meghagyván, hogy másnap reggel nyolcz órakeressük fel őt, a végből, hogy végrendeletében a szükséges változtatásokat megtehesse előttünk. Csakhogy ez a másnap őneki már nem virradott fel.

Éjjel a végét érezvén közeledni, kérte és fölvevé az utolsó kenetet és néhány percczel később, 1735. április 9-ikén, szombaton, hajnali három óra tájban elhunyt. [Ez az adat eltér Mikes levelétől; de a dátumban itt Saussure tévedett, mert másik művében, ti. a fejedelem Emlékirataihoz (Memoires 1739) 1740-ben írt följegyzéseiben ő maga is április 8-ika, nagypéntek, hajnali 3 órát említi, mint a halál idejét és óráját.] Néhány hónappal múlt el hatvan éves. Epeömlésben halt meg és ezt az év elején őt ért nagy búbánat, gyötrő gondok okozták vala, melyeket hosszú ideig eltitkolt és a szívébe zárt. Ime, eredete eme gondoknak." stb. (Saussure 267—270.) — Vö. a 109. lev. jegyz. 6.s.

[113.]

2 sor *ollyanok vagyunk. mint a nyáj. pásztor nélkül*, — Vö. Rákóczi búcsúzó levelét a portához: *kevés számu híveim, mint egy pásztor nélkül hagyat juhok.*, (117. lev.)

2 *atestamentumát*. — Rákóczi 1732. okt. 27-én kelt végrendeletét. A fejedelem halála előtt levelet írt a konstantinápolyi francia követnek, melyben az áll, hogy két különböző testamentumot készített. Az egyiket latinul, amely rodostói javaira vonatkozik, a másikat franciául, mely franciaországi hagyatékáról rendelkezik. A követhéz írt levélnek ezt a helyét Saussure, Rákóczi francia nemese emlékirataiban a következő megjegyzéssel kíséri: „*Ses dispositions en latin n'étaient qu'une espèce de codicile, par lequel il disposait de quelques bijoux, comme une repetition d'or, un crucifix d'or, une bague etc. et quelques uns de ses autres effets en faveur de ses principaux officiers.*” (Saussure: 283. Ld. a 118. lev. és jegyz.) — A francia végrendeletben jelentős összegeket hagyott hű embereire. Mindjárt az elején, a legelsőik között:

A mon bien-aimé Maître de ma Maison,	
le Sr. Nicolas Zibrik de Szarvaskend,	10 000 livres
A mon bien-aimé premier Gentilhomme de	
la Chambre, le Sr. Mikes de Zagony,	10 000 l.

A végrendeletben felsorolt személyek csoportosítása, s az összegek aránya stb. rendkívül fontos dokumentum Mikes Kelemennek a fejedelem mellett betöltött szerepe meghatározásához, környezete közelebbi megismeréséhez. Rákóczi végrendelete 1739-ben jelent meg először francia nyelven a *Histoire des Revolutions de Hongrie* . . . VI. kötetében (A La Haye 1739, Chez Jean Neaulme, 56—92); azután a *Testament politique et moral du Prince Rakoczi*, 1751-es kiadásában; magyarra lefordítva pedig az *Emlékiratok 1866²-os kiadásához* csatolva, Ráth Károly és Thaly közlésében. Mikes nem ír később arról, hogy a végrendelet egy-egy példányát a fejedelem meghagyása.

szerint elküldték Franciaországba Bourbon és Du Maine hercegnek, valamint Charlois és Toulouse grófnak. A végrendelet végrehajtásával megbízott négy főhercegnek a bujdosók 1735. jún. 26-án (Toulouse grófnak külön is) levelet írtak. Őt Mikes Francia országból már ismerhette. (Louis Alexandre de Bourbon, comte de Toulouse grand amiral, grand veneur et gouverneur de Bretagne, fils naturel de Louis XIV et Mme de Montespan, 1678—1737.) Mikesnek, aki mint kiderült, elsősorban működött közre a végrendelettel kapcsolatos feladatok intézésében, bizonyára része volt a két levél megírásában, vagy tartalmának kialakításában. A levelek szövege:

Lettre écrite sous cachet volant, aux quatre Princes Exécuteurs Testamentaires, le 26 Juin 1735.

MESSEIGNEURS,

Nous espérons de la bonté de V. A. S. qu'elles n'improveront pas la liberté que nous prenons de leur envoyer avec tout le respect convenable, le Testament de feu S. A. S. Monseigneur le Prince de Transsilvanie. En cela nous nous conformons à ses intentions et sentimens, qu'il a marqué dans ce dernier dépôt de sa confiance en V. A. S. en les priant de vouloir bien s'intéresser à l'exécution de son Testament, et de lui donner cette dernière marque de l'amitié et de l'estime dont elles l'ont honoré pendant sa vie. C'est, Messieurs, le seul Acte authentique que nous ayons trouvé après sa mort, feu S. A. S. n'ayant pas eu le tems dans sa maladie de retoucher à sa Disposition Testamentaire, aiant été prévenue lorsqu'elle se disposoit à le faire, par une mort aussi inattendue, qu'affligeante pour nous. Mais dans ce malheur, nous croyons avec raison devoir mettre notre consolation et notre espérance dans la générosité de V. A. S. espérant que sensibles à cette dernière et si touchante marque de la confiance du Prince défunt, et touchées du triste état de cette Famille orpheline et destituée de son Chef dans une Terre étrangère, elles voudront bien employer tout leur crédit, et unir de concert leurs bons offices auprès de Sa Majesté Très-Chrétienne, pour la porter à écouter favorablement la très humble prière que lui fait dans son Testament un Prince qui a toujours été attaché aux intérêts de sa Couronne, et que le feu Roi son Bisaieul de glorieuse mémoire honoroit de sa bienveillance. Par-là, Messieurs, vous signalerez cette magnanimité et cette générosité si naturelle à l'illustre Sang dont vous sortez. Pour nous, n'espérant pas de pouvoir selon nos desirs, assez marquer notre juste et respectueuse reconnaissance envers V. A. S. nous prions le Seigneur de nous acquitter en répandant sur Elles ses plus précieuses benedictions. C'est avec ces sentimens, accompagnés du plus profond respect et d'un dévouement sans réserve, que nous avons l'honneur d'être &c.

Lettre à Monseigneur le Comte de Toulouse.

MONSEIGNEUR,

Après nous être acquittés d'un devoir général et de bienfaisance, par la Lettre qui accompagne le Testament de feu S. A. S. le Prince de Transsilvanie, nous croyons devoir remplir une obligation particulière envers V. A. S. Connoissant dès longtems sa bonté et sa générosité singulière, l'estime dont elle honoroit notre défunt Prince, et la confiance cordiale qu'il avoit en son

amitié; nous ne pourrions mieux correspondre à ses sentimens, qu'en marquant à V. A. S. que nous mettons en Elle notre plus grande espérance, ne doutant pas qu'Elle ne veuille donner les dernières marques de son amitié pour feu S. A. S. aux Princes ses Enfans et à sa Maison, qu'Elle lui recommande d'une manière si touchante; en s'intéressant fortement à l'exécution de son Testament, et employant auprès de S. M. Très-Chrétienne tous les moyens que V. A. S. selon sa haute prudence jugera convenables. Nous cependant, Monseigneur, unissons nos voeux pour la conservation et prospérité de V. A. S. et de son auguste Famille.

Nous avons l'honneur d'être avec un profond respect, et un parfait dévouement, &c. (1739, 86—89.)

Sausurre így ír a végrendelet felolvasásáról:

„A fejedelem halála után néhány nappal összegyűjtötték mind a nemeseket, mind a tiszteket és minden rendű s rangú udvari szolgát, kik előtt a boldogultnak végrendeletét felolvasták. Ennek másolatát elküldöm Önnek, mint oly rendkívül érdekes darabot, melyet bizonynyal meghatva olvasand el. A mint is az egybegyűlték legnagyobb része nem hallgathatta sírás nélkül a végrendelet felolvasását, annyira szerette e jó fejedelmét és rajongott érte mindenki, a ki szerencsés lehetett szolgálatában állani. Rövid idő múlva ezután a végrendeletet elküldötték annak a négy francia vérbeli hercegnek, a kiket testamentoma végrehajtásával megbízott — levél kíséretében, a melyet árván maradt udvarának főtisztjei bátrak voltak e gyászos ügyben hozzájuk intézni.” (276.)

4 *énnekem ött ezer német forintot*, — A német forint (florensus rhenensis), rhénes (rajnai v. német) forint. A Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon használatos pénz nemek értékaránya: 1 arany = 2 tallér = 4 rhénes forint = $4 \frac{1}{5}$ magyar forint (florensus hungaricilis).

6 *mikor veszik fel, Isten tudgya*. — A végrendelet végrehajtásáról Sausurre részletes tájékoztatót ad, melyből az derül ki, hogy Mikes ezt a pénzt sohasem kapta meg:

„Rövid idő múlva azután, a hogy a vérbeli hercegek megkapták a végrendelet eredetijét, megvárták a kellő időt, hogy azt a királynak felolvassák. Ugyanis ők Rákóczi Ferencz fejedelem és azok iránt, a kik hozzátartoztak, melegen érdeklődtek, mivel iránta mindenkori tisztelettel és barátsággal viseltetnek vala; közbenjártak tehát a Felségnél, esedezvén, hogy a végrendeletnek tegyen eleget. Beszélik, hogy a király, midőn a végrendelet felolvasását végighallgatta igen meg volt hatva és a mit a hercegek kértek tőle, azonnal megadta. Elrendelék, hogy magánpénztárából vegyenek föl annyi összeget, a mennyi a végrendeletben foglalt összes hagyományok kifizetésére elegendő; közelebből pedig a végrendelet végrehajtásával Maine herceget és a toulousei gróft bízta meg. Maine herceg azonban ezzel az ügygyel nem foglalkozhatott, mivel nemsokára megbetegedvén, az 1736 év májusában meghalt. Az ügy gondozása tehát egyedül a toulousei grófra háramlott át, a ki is annak részleteit és elintézését első intendánsára bízta. A jezsuiták, a camalduli atyák, Bons [Bon] úr, ki a fejedelem aranygyapjas rendjelét vitte vissza Spanyolországba, báró Zaÿ, Molitard úr és még egynéhányan, a kik 1737-ben Párisban voltak, kézhez is kapták a hagyományokat. De sajnos, a toulousei gróf ezen év végén, mielőtt még az összes hagyományokat

kifizették volna, elhalálozott. Rákóczi György herceg akkor Párisban vala és könnyű szerrel fölvevé az udvartól a neki járó s a még hátralékos azon összegeket, melyeket a király néhai atyjának, a fejedelemnek végrendeleti hagyományai kifizetése czéljából utalt ki, — oly ürügygel (sous prétexte), hogy ezeket küldje el Rodostóba, a hol még a néhai atyja, a fejedelem udvarát képezett tiszték, szolgák és más egyének nagy része tartózkodott vala. Nem tudom, megkapták-e legatumaikat ezek; de azt igenis jól tudom, hogy én csak nagy fáradsággal bírtam a magaménak egy részét megkapni; és hogy soha egy garast sem láttam volna, ha 1739-ben Párisban nem vagyok s minden kérelmezéseim mellett az 500 livrest sem kapom meg abból a kétezerből, a mi megilletett. Sőt olyanok, kik ismerték azon embereket, a kikkel dolgom volt, úgy találták, hogy én még igen szerencsés valék. De csudálkozzunk-e ezen? Hisz nem látjuk-e naponként, hogy a hatalmasok nem a legjobb fizetők?” (283—85.)

6 a vezérnek szollo levelítés el küldöttük, — A nagyvezérnek szóló latin nyelvű levelet Mikes magyarra fordítva beiktatta *Leveleskönyvébe* (117. lev.). — Vö. Saussure előadását:

„Egy-két órával a fejedelem halála után hátrahagyott hívei szolgálattevő nemeseinek egyikét Konstantinápolyba küldötték, Ali pasának, a nagyvezérnek, és a francia nagykövetnek átadni ama leveleket, a melyeket a boldogult akkor intézett volt hozzájuk, a mikor végrendeletét írta, azokkal a levelekkel együtt, a miket udvarának főbb tisztjei most írtak, bejelentvén urok elhunytát. Mihelyt ez a nemes Konstantinápolyba ért, mindez iratokat tüstént lefordította Ibrahim effendivel, a nyomdászszal — a fejedelemnek a portán lévő dragománjával, vagyis tolmácsával — törökre és ennek kíséretében ő maga adta át. A nagyvezér a fejedelem halálát fölötte sajnálta, mert nagy tisztelettel s elismeréssel viseltetett iránta. Mikor búcsúzó levelét elolvasta, annyira megindult, hogy könnyeit nem bírta visszatartani. A mit [a bujdosók] tőle kértek, annak azonnal eleget tett; tudniillik thain-ért, vagyis évjáradékért folyamodtak a néhai fejedelem udvarának fentartására, addig míg idősbíki fia, József herceg meg fog érkezni, kit napról-napra vártunk. Ez ügyben a nagyvezér elrendelé, hogy a Kasmadar-tól [Hasznadár] vagyis a török császár főkincestárnokától naponként húsz piastert kapjunk.” [Mikes többet, ú. m. napi 10 tallért említ ismételten.] — A vezérnek szóló levelet Molitard, Rákóczi francia nemese, a nemes testőrség egykori kapitánya vitte el a portára. (Vö. Karácson: 123. — Saussure: 305.)

8 a testet, másnap fel bontattuk — Vö. Saussure emlékezésével. A kisebb, lényegtelen eltérések onnan adódnak, hogy Mikes az eseményekkel egy időben, Saussure pedig hónapok múlva jegyezte föl gondolatait, és évek múlva öntötte azokat végleges formába (Saussure 284).

14 a szívet francia országban. hadta hogy küldgyük, — Kulcsár (Nyr 1899, 392) szerint „Mikes még csak a -ben és -be ragoknak jelentésbeli különbségig se jutott el”, s az idézett sort annak bizonyítására hozza föl, hogy Mikes „mulatságos hibába esik e [-ban] raggal a fenti helyen”. A Kulcsár megjegyzésénél nyelvtörténetileg helyesebb felfogást lásd az 5. levélben is előforduló jelenséghez írt jegyzetben. Ez a jelenség gyakori másoknál is: Keménynél „várasban bémenvén” (86), „bémenvén az tárházban” (19). — Csereinéél „mentem scholában” (62), „quártélyban szállottak” (226). —

Teleki Mihály és Pápai János diariumában „bémentünk az Passa udvarában” (MHH 27. Naplók 198). — Apornál is (MHH 36. 1903, 90. stb.). — Szathmárynál is gyakran „jött Parisban” (372).

Rákóczi végrendeletében erre vonatkozólag nincs semmiféle utalás; a fejedelem bizonyára szóban hagyta meg főembereinek, hogy küldjék szívét a kamalduliaknak Grosbois-ba. (Brisits Frigyes: Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai. Pécs 1914, 18.) A kamalduliak grosbois-i kolostorának 5000 livrest adományozott a fejedelem. Ez utóbbiak azzal kívánták haláljukat megörökíteni, hogy templomuknak a fejedelem szívét eltemetve rejtő fülkéje falába márvány emléktáblát tétettek, eme fölirattal: „In huius caenobii coemeteria jacet cor Serenissimi Francisci Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Principis Rákóczii, Partium Regni Hungariae Domini, Siculorum Comitis etc. Quo miro Divinae Providentiae ordine per varia vitae discrimina ductus, in Domino requievit Rodostij ad Propontidem Anno Salutis mundi 1735. die 8-va Aprilis, aetatis suae 59. Pro grati animi monumento ipsi, dum viveret, nolenti Serenissimo repugnantique praemodestia Principi, post mortem M. P. Macarius Pene, Camaldulensium Major, eremique hujus Prior hunc posuit lapidem Anno 1737.” (Annales Camaldulensium, Tomo VIII. pag. 652.) Ugyanott a bevezető sorokban az is föl van jegyezve, hogy az elhunyt fejedelem Testamentum politicum et morale, Meditationes in Sacram Scripturam és Confessiones című műveinek kéziratait bebalzsamozott szívével együtt, az ő kolostoruknak küldeté el megőrizni. Ennek dokumentuma Rákóczi levele a kamalduliakhoz, hogy halála után kéziratait szívével együtt kolostorukban helyezték el. Lettre du Prince Ragotzi aux R. P. Camaldules à Rodosto ce 23 juillet 1726. Vö. Zolnai 1927, 180, 271 (troyes-i kéziratok).

A Confessio kéziratáról Saussure megjegyzi: „Ouvrage dans lequel le Prince entre dans un grand détail de toutes ses actions et où il expose naturellement les grâces particulières qu'il a reçu de Dieu, de même que les occasions dans lesquelles il peut l'avoir le plus offensé. Après la mort du Prince ses principaux officiers, jugèrent prudemment qu'il ne convenoit pas que cet ouvrage parut jamais, c'est ce qui fit qu'ils les supprimerent, crainte qu'il ne tomba un jour en de mauvaises mains.” (311—12.) — Ezzel kapcsolatban ld. Zolnai 1937, 13. — Uő. 1960, 163. Mikes ismerte a fejedelem Vallomásait és többi műveit.

Grosbois-ban 1937-ben emlékművet emeltek az alábbi felirattal: A la mémoire de François II Rákóczi allié de Louis XIV, chef de la guerre d'indépendance hongroise, 1676—1735. Il vécut dans la retraite au monastère des Camaldules de Grosbois de 1715 à 1717. Selon sa volonté son coeur repose dans la paix de cette terre. (Monument érigé à Yerres 12 juin 1937.) Az emlékmű fényképét közli Pillias 1939. — Rákóczi emlékműve ma is áll a Párizstól mintegy 20 km-re fekvő Yerres-ben, a rue des Camaldules-ban.

15 a testet . . . ké nyugtjottattuk, — A halott fölravatalozását régen kinyújtóztatásnak nevezték. Így mondja Bethlen Kata is (328).

22 még szabadság nem lesz. hogy constancinápolyban vihesük. — Rákóczi kopersójának elszállításáról vö. a 115. lev. jegyz.

5 sor *de itt nem ugy van.* — A szokással ellentétes irodalmi beállítás hatásos kifejezése a levélíró ura halála miatt érzett és fokozódó keserűségének. Vö. a 110—113. lev. — A Rákóczi halála után kialakult helyzetről ld. Vileneuve le 22 avril jelentését Chauvelin-nek (Párizs Külügyi lev. Turquie tome 92, fol. 141 et tome 94, fol. 107) I. Kont Les derniéres années de F. II. Rákóczi. RH 1910, I. 45.

9 *a porta ide küldötte ibrahim effendü.* — Személye minden bizonnyal Ibráhím Müteferrikával lesz azonos (ld. a 117. lev. jegyz.). Az efendi címre vö. a 9. lev. jegyz. 13.s.

10 *csáki ural* — Gr. Csáky Mihályról ld. még a 142, 146, 147, 206. lev. A porta már korábban is tett intézkedéseket. Április 10-én visszarendelte a Rodostón szolgálatban levő janicsárokat. (Karácson: CX. Szeráj lev.) Csak egy csaus és tizenegy közkatona maradt ott. Április 28-án utalványozta Krucsay és Jávorka tartásdíját, akik ekkor Hotinban tartózkodtak (CXII. Szeráj lev.) — Máriássynak, aki szintén Hotinban volt, csak októberben (CXVI. Szeráj lev.). Még két rendelkezés érdemel figyelmet a fejedelem halála után kialakult helyzettel kapcsolatosan. Az egyik a bujdosók eltartásáról szóló szultáni rendelkezés a rodostói náibhoz és vámpfelügyelőhöz, szintén április 28-i kelettel.

„A Rodostón elhalt Rákóczi király környezetében levő tábornokok, bejzádek és kapitányok, valamint magas Portám csausai fölé mostanában rendelt csaus, egy odsák-csaus és tizenegy embere számára az ellátási díj megadása szükséges és ez a rendezés szerint napi 2340 ákcsére megy. Ebből az odsák-csaus és embereinek száz ákcsé napi tartásdíja a rodostói vámpénztárból adatik meg, a tábornokok, bejzádek, kapitányok és egyebeknek 2240 ákcsé napi tartásdíja megadását pedig a császári kincstárból rendeltem el . . .” (Karácson: CXI. Szeráj. lev.) A másik lakásrendelés és házbérutalványozás a Rodostón lakó magyarok részére, április 28-án és 29-én:

„A Rodostón nemrég elhalt Rákóczi király kíséretében levő és ma is az említett városban lakó tábornokok, bejzádek és kapitányok ellátási díjának megadása végett már rendelkezés történt s a számukra szükséges lakások kirendelése is nélkülözhetetlen és ahány lakás lesz, azoknak bérösszege miatt szükséges a tulajdonosok neveit is világosan bejelenteni. Ez okból Te, aki a náib vagy, azon feltétel alatt, hogy a házbérek az előbbenit túl ne haladják, az elhalt király által Rodostón saját használatára bírt lakással összefüggésben levő s kísérete és a tábornokok által lakott házak közül a szükséges számú lakást megállapítván, azok bérét, valamint a tulajdonosok neveit Konstantinápolyban bejelentsd s a királyfi megérkezéséig lakásának őrzése és gondozása ügyét az elhalt király ketkhdújának megparancsold.” Stb. (Karácson: CXIII. Szeráj lev.) — „. . . a defter szerint nyolc ház és egy sütőműhellyel együtt összesen kilenc háznak régebben megállapított napi bérlete százhat ákcsé, mely a rodostói vámpénztárból fizettetett ki, miként ez a háztulajdonosok kezébe adott, pecsételt és aláírt defterben megállapítva és világosan megírva van.” (Karácson: CXIV. Szeráj lev.)

11 *szegény üdvözült urunk nagyobik fiát* — Rákóczi József jövetelét még a fejedelem sürgette (107. lev. és jegyz.).

13 sibirik uramal. az urunk hofmesterével, — Sibirik Miklósról vö. a 45, 117. lev. jegyz. A korabeli használatban még: Hoffmester, hokmester — udvarmester. — Bercsényinéval kapcsolatban tréfásan: *hopmestere* (26. lev.).

14 a tahn iránt. — Az ellátmány iránt. Ld. a szóhoz a 22. lev. jegyz.

22 ma tettem le a francia köntöst. — Mikes állítása szerint 22 esztendeig viselte a „francia köntöst”. Rákóczi írja Vallomásaiban 1711-ben: „magyar ruháim helyébe franciákat öltöttem és Thornban este hajóra szálltam.” (237.) Szathmárynál pontosan 1711 szept. 27-én: „... felvette magára azon éczczaka a' Francia köntöst, s 10 óra tájban elvált tőlünk s kiment a' Várasbul a' hajóra, a'melyen is 13. tizenharmad magával a' Viszlán Danczka felé evdzett; ...” (248). — Dec. 8-án pedig azt írja, hogy „az Német Liberiát vettük fel hárman Danczkán: az Asztalnok Kálnoki Mihály, Török Sigmond, és Én.” (255.) Föltehetőleg Mikes is ekkor öltötte fel a francia ruhát, vagy esetleg 1712-ben a franciaországi elhajózás előtt. — Mikes jelképes franciaságának megszűnésével elkezdődik az „udvari ember” önálló léte. Jellegzetes erdélyi öntudata itt is megnyilvánul: *eddig csak belső képen. voltam magyar. vagy székely, de már külső képen is.*

[115.]

1—10 sor Rákóczi holttestének Konstantinápolyba való szállításáról Saussure részletesebben tájékoztat. Azt is említi, hogy a boldogult fejedelem kamarásával együtt szállott hajóra és vele szállították titkon Rákóczi hamvait a galatai templomba. Zrínyi Ilona és Bercsényiné Csáky Krisztina sírja is itt volt. A fejedelem sírhelyéről, a templom leírásáról, hamvainak megtalálásáról és 1906-ban történt hazahozataláról ld. részletesen, Thaly 1893, 187—233. Ui. A galatai St. Benoît-egyház oltára, mely előtt Rákóczi nyugodott (fénykép), Rákóczi koporsójából való ereklyék (rajzok). Thaly: Történelmi bevezetés. Mikes-émlékkiadás. 1906. — Saussure leírása:

„Rákóczi fejedelem főbb tisztjeinek gyakran mondotta volt a rodostói tartózkodása alatt, hogy azon esetben, ha e helyütt találna meghalni: az édes anyja mellé temessék, ki a galatai jezsuiták temploma Xavéri Szent-Ferenczről nevezett kápolnájában nyugszik, a hol ő egy szép, jó ízlésben épült oltárt emeltetett. Ezt az óhajítását a vezérhez intézett azon levelében is kifejezte némileg, a melyet halála után adtak át neki. Az engedély elnyerésére nézve el is követtünk minden tőlünk kitelhetőt, de a portán következetesen visszautasítottunk, indokul azt hozván fel, hogy valamely halottnak Konstantinápolyba való bevitele ellenkezik a török szokásokkal... A fejedelem holttestét bebalzsamoztattuk, felöltöztettük az aranygyapjas rendnek egyenruhájába, [Ebben is találták meg koporsójában 1889. október 7-ikén.] a mely rendet V. Fülöp spanyol királytól kapott és gazdagon feldíszített ravatalra helyeztük, a mely egy szép és nagy teremben vala felállítva. Három napig naponként nagy misét mondtak fölötte e helyen és azután a harmadik napon nyilvánosan és ünnepélyesen eltemettük egy mély üregbe, a mely ama kioszk vagy pavillon alatt nyílt, a mit a fejedelem néhány év előtt építtetett nagy kertjének végében [kilátópontul, „Belvedere”]. E kriptát aztán ismét elzárták, sőt be is falazták.

A fejedelem halála után mintegy három hónapra a portától minden nehézség nélkül engedélyt kaptunk arra, hogy a fejedelem ezüstneműjét,

legdrágább bútorait és értékesebb tárgyait, mégpedig mindennemű vám- vagy egyéb vizsgálatról mentesen — Konstantinápolyba szállíthatjuk és ott kőből épült tűzbiztos raktárban helyezhetjük el. A mint ezt az engedélyt megkaptuk, huszonnégy teljesen egyenlő nagyságú és alakú ládát készítettünk s ezek egyikébe rejtettük Urunk koporsóját, holttestét, és a ládák elszállítására csakjakt avagy kis hajót bérelénk. A boldogult fejedelem kamarása [Mikes Kelemen] és én e hajóra szállottunk. Konstantinápolyba érkezünkkor csakjánkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy francia kereskedő tűzbiztos raktárába szállíttattam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban úgy, a mint az üdvözült kívánta volt, a nélkül, hogy akárki is megtudta volna.” (277—78.)

Rákóczi a konstantinápolyi francia követhoz írott levelében kérte, hogy halála esetén, a követségi kancellár, név szerint Belin, vegyen részt rodostói ingóságainak összeírásában. Ez a lajstrom el is készült 1736. április 30-án. Az aláírók között elsőként: Mikes, azután J. Germain payeur de la Maison, majd Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison, végül Belin. A nagybecsű lajstrom eredeti példánya a konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részéből a század elején került elő (jelenleg Párizsban a Külügyi levéltárban van). Közölte Thaly 1909-ben, a Saussure-kiadás függelékében: „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstroma.” (345—370.) A terjedelmes lista tartalmazza a kancellária és a könyvtár lajstromát, a bútorok, a ruházat, a fegyverek, arany- és ezüstnemű stb. részletes, darabonkénti leírását. A rodostói könyvtár jegyzékét Zolnai Béla rekonstruálta (1926). — 1735. július 13-án kiadott portai rendelet intézkedik a meghalt fejedelem háztartási adósságainak kifizetéséről. Ezek kiegyenlítéséért úgy látszik hiába fordultak Sibrikhez vagy Mikeshez, mert a kincstárhoz utasították őket. (Karácson: CXV. Szeráj lev.)

10 *a még abban a nagy városban mulaték, a vezért letévék.* — A letett vezér Hekimólu Ali Pasa 1732 márciusától viselte hivatalát (vö. a 97. lev. jegyz.). Az új nagyvezér Gürdzsü Ismail Pasa lett 1735. júl. 12-től december 24-ig. Ld. a 119. lev. jegyz. 16. s.

12—19 A megindult, lírai hangulat jellemző az április óta (112. lev.) írt levelekre. Rákóczi halála tartós hangulati-lélektani változást idézett elő Mikesben.

18 *asibrik uram betegsége* — A fejedelem udvarmesterének haláláról vö. a 117. lev.

23 *a szomorúan írt levelek. úgy jobbak. ha mentől rövidebbek.* — A szomorú levél típusáról vö. a 48. lev. jegyz. A levélírási módjáról elejtett megjegyzéseit Mikes személyes lelki tartalommal tölti meg. Hangulatát kitérő stílusfordulattal „néjé”re is átviszi: *mert magamot. kesergetvén, kédetis keseritem.*

[116.]

1 sor *A micsoda állapotban* — Amilyen állapotban, amilyen helyzetben. A NySz-ból, az OklSz-ból és a NyÚSz-ból hiányzik az amicsoda névmás.

4 *belső képen* — belül, a szívükben. A NySz-ban csak legbensőképpen van, ez is egy szótári adattal (Calepinus szótárával) igazolva.

5 *meg szaporodását* — A NySz-ból hiányzik a megsaporodás alak.

6 *a keresztnek, hordozására.* — Ld. a 44, 117, 119, 121. lev. és jegyz. — Mikes nyakába szakadtak az udvari gondok. Újabb megpróbáltatás vár rá. A fejedelem halála utáni állapotokról arra lehet következtetni, hogy Mikesnek voltak irigyei, akik kárörvendve látták kiváltságos helyzetének megsemmisülését. A belső egyenetlenkedést Mikes a 96. levelében élesen elítélte. A „beste kurafiakat” most már nem tartotta vissza a fejedelem tekintélye. Ez az első biztos jele a rodostói kuruc emigráció erkölcsi bomlásának. Ld. a 120. lev. és jegyz. is.

10 *vagyon már egy holnapja., hogy el küldöttünk utánna.* — Zay Zsigmond és Molitard 1735. aug. 17-én keltek útra Bonneval pasa levelével Rákóczi Józsefhez Franciaországba (Párizs Külügyi lev. Turquie, tom 94, fol. 171.) I. Kont, Le prince Joseph Rákóczi et la diplomatie française. (D'après les documents inedités des Archives du ministère des Affaires étrangères à Paris) RH 1912, II, 104. — A fejedelem fiának jöveteléről Saussure is írt (i. m. 278), de érkezését nem várta be. Szeptember közepén hajóra szállt, hogy Franciaországba utazzon. Előtte „Rodostóba siettem tehát, hogy kisebb ügyeimet rendezzem és ottani barátaimtól búcsút vegyek” stb. (i. m. 279). Mikes nem emlékezik meg róla. — Vö. Saussure jellemzéséhez Zolnai 1960, 163.

11 *fizetése nem jár.* — Ezt a kapcsolatot a NySz későbbi adattal igazolja (1766 Bod P.).

15 *a szegény urunknak. hatvan tallérja volt. napjára. jól fizethet. jól is fizetet; ... most pedig* — Régebben, Rákóczi életében előfordult, hogy Mikes is méltatlankodott a fejedelem szűkmarkúságán, de akkor is önértetesen elfojtotta és magába zárta az ilyen gondolatokat (34. lev.). Most, hogy tőle követelnek a 10 tallérból, Rákóczi bőkezűnek tűnik előtte. Az egész levél a bujdosók pénzügyeivel foglalkozik. Ez nemcsak Mikes józan realizmusára vall, hanem az előállott helyzetet is jellemzi: a beteg Sibrik Miklóssal Mikes együtt intézi a rodostói telep gazdasági ügyeit.

[117.]

1—7 sor *Ismét a keresztviselés motívuma.* Vö. a 44. lev. jegyz. 18. s.

8 *ami jó sibrik apánkot. el kelle tegnap temetnünk.* — Szarvaskendi Sibrik Miklósról ld. a 45, 113—115, 118. lev. is. Sibrik dunántúli birtokos nemes, Rákóczi hú udvarmestere volt. 1704-ben csatlakozott a kurucmozgalomhoz. Mikes 1707 óta ismerte őt, együtt voltak Lengyel- és Franciaországban is. A fejedelem végrendeletében neve az első helyen áll, Mikesé pedig közvetlenül utána következik. Eszterházy Antal és Bercsényi Miklós után Sibriket is a rodostói görög templomban temették el. Síremlékéről ld. Thaly 1893, 47. Sírirata szerzőjéül Thaly Miket tartja.

13 *két féle nemzettel van bajom, akik egymást nem szeretik.* — A kétféle nemzet: magyarok és franciák. Az ellenszenv Mikesből sem hiányzott (vö. a 76. lev. és jegyz.). Ld. a 116. lev. és jegyz. is.

25 *csak ajándékon.* — ingyen, önzetlenül.

33 *de ámbár mindeneiket jól végben vigyen, is, hadgyaké szó nélkül?* — Vö. Klemm TörtMondt 608: „Bizonyos esetekben . . . megengedő értelme van

ily fölszólító igés mondatoknak, ilyenkor a ráhagyó ámbátor, ámbár szót megengedő köztársónak értjük.” — MMNyR II, 237.

34 *a tiszttségben lévökre, mindenkor bal ítéletet szoktak tenni.* — Mikes saját személyes tapasztalatait összezezi. Most, hogy átmenetileg reá hárult az „udvar” életének gondja, a vezető és az alattvaló kapcsolatáról elmélkedik.

38 *a vezérnek írot bucsuzo levelét urunknak.* — Ld. a 113. lev. jegyz. A levél latin és francia szövege először a Rákóczi Memoires-jait tartalmazó kiadványban (*Histoire des Revolutions de Hongrie 1739*, VI, 56—59) jelent meg. A Testamentban (1751) csak franciául adták ki. A latin eredeti alapján magyarra fordítva megjelent az Emlékiratok 1866²-i kiadásában. A Thaly és Ráth által gondozott levélfordítás szövegét vö. Mikes fordításával. A levél-író stílusa itt ügyetlenebb, darabosabb, mint az élményleveleké. A fordítással az a szándéka, hogy *Leveleskönyvében* megörökítse ezt a Rákóczi-ereklyét. Íme a levél latinul:

LETTRE
DU PRINCE RAKOCZY
AU GRAND-VIZIR.

Hujusce gloriosi Imperii primaria in dignitate splendens, summa sapientia ornate, supreme Vizir, chare et cordialis amice, cui Deus omnibus optabilibus bonis benedicat!

Proculdubio mirabitur Vezirius, meus charus amicus, quando de fama mortis meae hasce litteras perceperit. Sed quoniam inclinatio naturae humanae mortem inevitabilem esse ostendat, amor divinus vocavit ut ad eam me praepararem; et erga invictissimum Imperatorem me stimulat gratitudo, ut sine valedictione è mundo non decederem. Quamobrem adhuc in sano meo statu, facta dispositione de omnibus Aulae meae supremis Officialibus, in mandatis dedi ut postquam mors mea acciderit, et eam Vezirio notificaverint, charo meo amico hasce litteras transmittant. Cor itaque penitent veri sui amici ultimaria verba, et praesentet clementissimo suo Domino Imperatori reali inclinatione pleni cordis mei ultimos sermones.

Semper Dei incomprehensibilis sapientiae ordinationi attribui in hoc fulgidum Imperium quod advenerim, sed praecipue illam indolem, quâ ductus eo in tempore veni, cum per sortem belligerationis negotia Imperii inter maximas varietates agitarentur. Convicerat mentem meam fiducia in Deum posita, et spes in fulgidam Portam fixa, quod non me desereret; imo in ultima quoque hora meae vitae possim dicere, quod personam meam cum omni honore tractans, una cum paucis meis fidelibus, me intertenuit, et contra malignos conatus adversariorum meorum me manutenuit. Haec omnia dum viverem sario contemplans, sine pudore, excedo ex hoc transitorio mundo; non enim me accusat conscientia, quod in hoc Imperio quemquam vel in minimo offendissem, et quod fulgidae Portae reale emolumentum omni possibili modo non procurassem. Saepe mihi dum viverem in consolationem cessit, quod Ministri fulgidae Portae, cognita mea sincera intentione, bono et amico corde erga me dusebantur: et sic in tranquilla quiete degens ad hanc ultimam vitae meae horam me praeparavi, à qua praestolari poteram ab omnibus meis miseriis emancipationem. Siquidem Lex mea hoc mihi injun-

xit, ut supra omnia Deum, et proximos meos pro eo sicut me ipsum, diligam; genuinè dicere queo, quod omnes illos quos Deus in hoc mundo meae curae commisit, seu qui ad servitium meum ordinati fuerunt, ad instar filiorum meorum observando amavi; et ductus hac affectione, secundum dispositionem meam scriptotenus institutam, quidquid habui in potestate mea inter ipsos distribui. Sed non me pudet fateri tam egenum meum statum, ut potentissimi Imperatoris ex mandato penes me ordinatis, et me bono corde industria, fidelit ate inservientibus Officialibus, condignam remunerationem facere nequiverim. Quamobrem, si coram invictissimo Imperadore aliquantum meriti mihi attribuere potuissem, super eo institissem, ut erga omnes illos qui ex mandato suo Imperatorio ad mihi inserviendum ordinati sunt, in mei considerationem, gratiam suam illis largiatur. Sed quoniam ego ipse quoque à tot annis oneri potius quam usui fuerim fulgidae Portae, solummodo et singillatim in gratiam potentissimi Imperatoris singulariter illos recomendo; sed praecipue Ibrahim Effendi, meum fidelissimum Interpretem; Deus omnipotens recompenset pretiosissimis suis benedictionibus in me effusa benefacta! Et in ejusdem Dei nomine obsecro indulgeat hoc quoque, ut mei paucissimi fideles, quasi oves sine pastore relictæ, postquam meas dispositiones executi fuerint, et cadaver meum penes cadaver meae quondam Matris, sine ulla mundana pompa, ad requiem collocaverint, citra ullam infestationem secure possint continuare suas vias alia Regna; aut, si quibus placuerit, possint permanere tutè in hoc Imperio. Postremo autem ab eodem Deo omnem corporalem et spiritualem benedictionem optando supremo Vezirio, et toti Imperio, finit verba usque ad mortem fidelis amicus, et jam in pulverem et cinerem dissoluturus,

Princeps Franciscus Rakoczy.

38 *bucszuo levelét* — NySz Levél: bucsuzó-level. A szótár csak innen idézi. Mikes levéltípusaihoz vö. a 87. és 118. lev. jegyz.

43 *alí passának*. — Hekim-oğlu Ali Pasa (Hekimólu Ali pasa), aki 1732. március 12-től 1735. július 12-ig volt nagyvezér (97, 115. lev.) első ízben. Vö. a 166. lev. jegyz. is.

80 *fiain gyanánt tartván szerettem*, — Rákóczi Vallomásaiban is többször hangoztatja ezt. A törökországi emigráció éveiben ez a „családias” vonás Mikes és Rákóczi kapcsolatában is érezhető. Mikes a fejedelmet nemcsak uraként, de atyjaként tisztelte, szerette.

82 *közikben* — közéjük (Szily).

87 *azon kértem volna*. — arra kértem volna (Szily).

91 *ibrahim hív tolmácsomat*, — Neve előfordul a 114. és 139. levélben is. A magyar származású Ibráhím Mütefferrika, a török könyvnyomtatás megalapítója, aki magas tisztségeket viselt az udvarban, Rákóczi udvari tolmácsa volt, s így sokat tartózkodott Rodostóban is (vö. Saussure levelei 193). 1744-ben halt meg. Ibráhím Mütefferrika életéről és a török udvarban játszott szerepéről ld. még F. Mordtmann, Ibrahim Mutafarrika. EnzIsl II, 467; Simonffy A. Ibrahim Mütefferrika, Bahnbrecher des Buchdruckes in der Türkei. Budapest 1944; I. Ju. Kračkovskij, Tureckij pervopečatnik Ibrahim Mutafarrika i ego raboti po geografii. Tjurkologičeskij Sbornik I, Moszkva—Leningrád 1951, 120—126.

3 sor *vigasztalo levelet.* — Mikes levéltípusaira vö. a 18. lev. jegyz. 11. s.

12 *hogy ha már is. sok bal ütéteket tettek. és tesznek felöllem. a velem valok. hát még ezután . . .* — Mikest ez a szomorú téma hónapokon keresztül foglalkoztatja (116, 117. lev.). Leveleiben becüsletét védi. Egyenes úton jár, vigyáz meghalt ura javaira, latolgatja, milyen lesz a fejedelemfi.

14 *de én azt csak nevetem. mert nem igazat mondanak,* — A nevető hangulat távol áll a „bajban, szomorúságban úszkáló” levélírótól. A nevetés itt erkölcsi ítéletet fejez ki rágalmozóival szemben.

18 A levél következő része Rákóczi hagyatékának szemléléséből áll. A fejedelem értékes, személyes érték tárgyakat hagyott kamarására. Rákóczi bútorokat fabrikáló időtöltéséről ld. a 88. lev. Mikes ismerős volt ura „íróházában”; a „kalamáris ladá”-ról is megemlékezik. Rákóczi kéziratáról nem szól, pedig azokat is jól ismerte (113. lev. jegyz.). — Egy 1906-ban hazahozott, Rákóczi-készítette karosszéket őriznek Kassán a Kelet-szlóvak Múzeumban.

19 Rákóczi ingóságainak összeírásáról ld. a 115. lev. jegyz.

20 *de másut. egy kalmárnak is töb ezüst mive vagyon,* — Egy kalmárnak, kereskedőnek, polgárnak. Mikes Danckában és Párizsban látott gazdag kalmárokat, tehetős polgárságot.

21 *két gyémántos gyűrűjevolt, annak is az egyikét nekemhadta, 25 két sebbe valo órája maradt., egyikét a szegény sibriknek hadta, a másikat nekem,* — Vö. „Une montre d'or à repetition légués et délivrés à M. de Sibrick. Une montre d'argent et une Turquoise, leguées et délivrées à M. de Mikés.” (Thaly: Saussure. Függlék: Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságainak lajstroma 352.) Ld. a 113. lev. jegyz. is, továbbá Saussure 283: „. . . en faveur de ses principaux officiers.” — NySz 1. Gyűrű: gyémántos-gyűrű. A szótár csak innen idézi. — Klemm TörtMondt 371—72: A birtokos szerkezetek jelentéstartalma (egyikét . . .)

37 *boldog fiu az, akinek az apja elkárhozott.,* — Mikes francia példabeszédként említi és magyarázza is. — A mondást Bod Péter is említi (Hilarius 140. sz.).

45 *a kápolnájáért* — A rodostói Rákóczi-kápolnáról ld. Zborovszky Ferenc: Az utolsó Rákóczi-émlék. Magyar Kultúra 1937.

47 *egy francia királynak.,* — Egy tréfás úr és a király párbeszéde. A kápolna sokban költ, de a király nem veszi hasznát. Libertínus-ízű adoma. Forrása tisztázatlan. Király 1909, 344.

54 *de sok más olyan költségeket tett. melyek haszontalanok voltak.* — Mikes bíráló megjegyzése Rákóczi pénzügyi gazdálkodásáról. Bírálatainak élet azonban elüti talám az is haszontalan volna, ha többet ilyeneket írnék,

56 *maradok kedves néném. bajban szomorúságban. uszkáló szolgád.* — Mikes érzelmi tartalmat tud adni a hagyományos levélzáró formulának. (Ld. a 34. lev. és jegyz.)

3 sor *a ki a keresztet adgya.* — A keresztviseles barokk motívumáról ld. a 44. lev. jegyz.

4 *a fejedelem levelét vettem.* — Mikes több levelet kapott Rákóczi Józseftől a halála után (118, 121. lev.).

4 *grof bonválnak* — Bonneval pasának. Ld. róla a 97, 107. és a 123. lev. jegyz. A XVIII. sz. elejének egyik legmarkánsabb kalandora. Miután (1729) mohamedánná lett, Ahmed pasa néven Karamella kormányzását vette át. Ld. róla Heinrich Benedikt: *Der Pascha Graf Alexander von Bonneval, 1675—1747.* Graz—Köln 1959. — Sz 1963, 444—45 (Benda Kálmán).

4 *procurátioját,* — megbízólevelét, meghatalmazását.

7 *de aszegény urunk ha ezt láthatná, ...* — Rákóczi József „egy idegenre” bízta dolgát és jószágát és nem olyanokra kik gyermekeségetől fogvást szolgálták az apját, — írja Mikes csalódottan. Rákóczi *keserves szemekkel nézné a fiának ezen cselekedetét.* A levélíró azt is kiemeli, hogy Bonneval hitetlen. Mikesben elszakadnak a személyes szálak, amelyek őt Rodostóhoz kötötték. Rákóczi halálával a bujdosás végképp céltalanná és tartalmatlanná, kényzerré vált.

16 A letett vezér Gürdzü Ismáil Pasa 1735 júliusától 1735 decemberéig volt hivatalban. Vö. a 115. lev. jegyz. Az új vezér Sziláhtár Szejjét Mehmet Pasa 1736. január 9-től 1737 augusztusáig viselte tisztségét.

16 *sziliktár agát* — A 175. levélben: *seliktár aga.* Tő. silahtar (sziláhtár) 'fegyverhordozó, fegyverszolga, aki ura fegyvereinek gondozásával van megbízva'. A sziláhtár aa (< sziláhtár aga) a hász oda (ld. cház oda 175. lev. jegyz.) tisztje volt, mint ilyen a szultán fegyvereinek őrzésével és gondozásával volt megbízva. Lényegében az udvari kommandáns-tiszt feladatkörét látta el, az udvari testőrség bizonyos egységeinek vezetése hárult rá (vö. d'Ohsson VII, 365; Pakalin III, 221). A sziláhtár aa címet viselte a szervezett birodalmi hadsereg VI. egységének, az ún. sziláhtároknak parancsnoka is (vö. d'Ohsson II, 365). Mikes szövegéből nem derül ki, hogy a kettő közül melyik tisztség viselőjéről van szó. — H. Eren, MNy 1942, 47—49; Kakuk 225. A török köznyelvben a sziliktár alakváltozat is jól ismert. Ld. még aga (92. lev. jegyz.) és sziliktár Ali pasa (196. lev.).

17 *ilyen avilág.* — A változandó, forgandó világ. Mikes megszokott sztoikus sóhaja (48, 128, 145, 152. lev.).

19 *hadakozzanak nem bánom. nekünk abban semmi kárunk. se hasznunk.* — Rákóczi halálával végleg lezárult Mikes életének az a periódusa, amelyben még remélhetett valamit az európai hadakozástól. A többi már csak „komédia” (128. lev.).

21 *amen.* — Imaszerű záró fohász. Másutt is: 106, 158, 206, 207. lev., ld. a 33. lev. jegyz.

[120.]

1 sor *még élek. mert. eszem. és írok,* — Zolnai Béla megfigyelése szerint ezt a mondatot Mikes nem írta volna le, ha nem jut el hozzá a descartes-i tétel (Cogito, ergo sum), melyet a testi bizonyosságok síkjába travesztál, de csak tréfából, mert mindjárt hozzá is teszi, hogy a testük mindennap jóllakik, de az elméjük igen koplal a vígasságtól. — Zolnai 1960, 164. — Uő. 1924—25, 26 és 1937, 44.

4 *érzi a maga bibijét.* — NySz. Bibe [Szólások]. — A bibijét itt a. m. sebé, baját, fájdalmát (SzófSz, EtSz, ÉrtSz). Vö. Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963, 253, 299: bibi 'kis sebecske'.

7 *leg kisebb vigasztalásom nem lehet. az jó Isten. valóságosan magamra hagyot engemet.* — Szabolcsi 228: C) Példa arra, hogy a próza önkéntelen verssé alakul.

8 *minden nap a sok boszut látom . . .* — Szabolcsi 228: D) Jellemző mondatritmika. 55. lev. jegyz. 7. s.

12 *egy kis jó kedvem, nékik méreg, . . .* — Szabolcsi 230: A mondat arányos tagolása. Ld. a 37, 57, 90. és az 55. levélből Szabolcsi által idézett példákat is.

15 *ki nem osztogatom,* — Szily: „Kiosztogat. A NySz.-ban csak szótárakból idézve.”

16 *had beszéllyenek. csak én az igaz uton járjak.* — Mikes a becsületét védi. A bujdosók közti egyenetlenségről ld. a 116—118. lev. és jegyz. A hamis atyafiak-ról ír a 124. levélben is.

17 *már másut meg csilapodot a hadakozás,* — Mikes a lengyel örökösödési háborúval kirobbant (98. lev.) európai hadakozás elejtett (108. lev.) szálait fogja itt össze. Nyilván a hírlapok alapján, amelyek Rákóczi halála után is jártak Rodostóba.

18 *dom carlos.* — V. Fülöp spanyol király fia, aki a bécsi béke értelmében 1735-től Szicília és Nápoly királya lett. Sziciliát a Habsburgok előzőleg a savoyai hercegtől vették át Szardínia ellenében, de most kénytelenek voltak Spanyolországnak átengedni. Leszczyński Stanislaw végképp lemondott a lengyel trónról III. Ágost javára, de kárpótlásul megkapta Lotaringiát. — Magyarország története II. 1526—1790. Bp. 1962, 425. — St. Leszczyński roi de Bologne, duc de Lorraine et de Bar. Dictionnaire des Lettres françaises. XVIIIe siècle. II, 560—66. Paris 1960 (részletes irodalommal, J. Fabre).

22 *mar a boncsokokat ki tették Constancinápolyban. az a jéie. ahadakozásnak,* — NySz Boncsok 2). Ld. a 92. lev. jegyz. *boncsokos.*

24 *az Isten . . . adgya vigasztalását nekünk.* — Egy év elmúlt, hogy Rákóczi meghalt. Vö. a 112. levél végét: *az Isten vigasztallyon meg minket:*

[121.]

1—4 sor *de hiszem onnét is lehetet volna már választ adni leveleimre,* — Mikes egy idő óta (116. lev.) érzékletesen újítja föl a „nénjé”-től érkező levelek fikcióját (118, 119. lev.).

6 *ha mind meg eszik sem bánom,* — Vö. a 119. lev. és jegyz.

7 *el lankadot szívünk, és kedvünk, . . .* — Szabolcsi 228: D) Jellemző mondatritmika. 55. lev. jegyz. 7. s.

8 *egy néhány rend béli leveleit vettem a fejdelemnek.,* — Vö. a 119. lev. jegyz. — Ld. Simonyi JelzőkMondt 166: „Nemcsak az irodalom, hanem a népnyelv is sokszor hátraveti a birtokost, ha a birtokon igen erős nyomaték van.” Vö. a 32. lev. jegyz. 62. s. — MMNyR II, 483. — A Mikes által (155, 161. lev. stb.) használt fordulat Rákóczi levelezésében is: „egynéhány rendbéli leveleit vettem . . .” (Archívum R III, 1874, 185) előfordul.

9 meg vigasztaltam, a több kenyeres társaimot. — NySz Társ: kenyeres-társ. — A kuruc bujdosóversekben: kenyeres. Mit busulsz kenyeres... (MKBR 249.)

13 a kereszt hordozásra. — Vö. a 44. lev. jegyz. 18.s.

16 ... és úgy tételnem magamot mint ha leg job kedvű volnék, — Mikes, a rodostói bujdosó telep ideiglenes vezetője, Rákóczi „természet szerént való mindenkori jó kedvű”-t utánozza. — Leveleiben nem tudja a jókedvet színelni. Tele van mély emberi szomorúsággal.

22 sokszor jut eszemben a szegény urunk jövendölése., — Mikes meghitt kitárulkozása, vallomása lelki kényszer. Rákóczi emlékét idézi. Emberi történet kitűnő előadásban, tele érzelemmel, minden mesterkélt szentimentalizmus nélkül. A történet arra vall, hogy Rákóczi és Mikes személyes érintkezése bizalmasabb, „családiasabb” volt, mint úr és alattvaló viszonya, anélkül, hogy a rangbeli különbség elmosódott volna kettőjük kapcsolatában. A vallomásszerű epizódhoz vö. Zolnai 1924—25, 34; 1937, 15.

34 mert nekem úgy tettet, mint ha bennem kételkedet volna, — Ez a feszült légkör Mikes és Rákóczi között talán az 1727—1733 közi időszakra jellemző. Vö. a 76, 96, 100. lev. jegyz.

42 író házában, — írószobájában (Szily). Ld. a 10. lev. jegyz. NySz Ház: író-ház.

48 meg mondtam, hogy a szomoru levélnek. rövidnek kel lenni — Vö. a 115. és 48. lev. és jegyz.

[122.]

2 sor azt gondoltuk hogy mind akettő eljö. de csak anagyobik jött el. — Rákóczi Józsefről a levélíró először a 82. levélben tett említést, azután többször szólt róla (107, 114—121. lev.). Mikes ettől kezdve gyakran emlegeti, ítéletét a 147. levélben foglalja össze. — Rákóczi József érkezéséről vö. Saussure előadását:

„A mikor atyjuk halálának híret vették, az idősbik herczeg még Nápolyban időzött a két Sicilia királyánál, az ifjabbik pedig Párisban. Így Marseilleben adtak egymásnak találkát, a hol összejövén, ügyeiket együttesen rendezték s abban állapotok meg, hogy az idősebbik, József herczeg, átmenend a Keletre. Előbb azonban Spanyolországba utazott, hol V. Fülöp udvarában némely dolgokat (certaines choses) szorgalmazott, a miket azonban nem kapott meg. Ez volt az oka, hogy Konstantinápolyba csak az 1736-dik év decemberében érkezett meg. A porta nem fogadta ünnepélyesen, mert háborúban állott a muszkákkal és VI. Károly császár a hadakozó hatalmaknak közvetítését ajánlotta fel. Nem akartak tehát panasza okot adni azzal, hogy a fiatal Rákóczi herczeget nagy fényvel fogadják. Csak néhány napig maradt incognito Konstantinápolyban, azután Rodóstóba ment, a hol a porta thaint, vagyis évjáradékot biztosított számára, de jóval kisebbet, mint a milyent néhai édes atyja húzott. A mint azonban megtudták, hogy a császár a portának hadat üzent, Rákóczi herczeget Konstantinápolyba hívták, a hová nyilvános és pompás bevonulása volt; a vezér s utóbb maga a török császár is audientián fogadta, drága ajándékokat kapott s nagy évi járandóságokat utaltak ki számára. A török hadsereghez csatlakozott, a melylyel két hadjáratot küzdött végig, magyarokból, erdélyiekből és más

elemekből összegyűjtött kis sereg élén. A törökök ugyanis azt remélték, hogy Erdélyben vagy Magyarországon fölkelést fog neve hírével előidézni.

A bécsi udvarra nézve kétségtelenül nagy előny vala, hogy Rákóczi Ferencz fejedelem nem él többé, mert ha ő lett volna jelen a török seregben a fia helyett: joggal lehet valószínűnek mondani, hogy a magyarok — a kiknek szeretetét, tiszteletét s ragaszkodását bírta — az ő érdekében megmozdultak volna. Annnyival inkább, mert a fejedelem elhalálozása előtti évben több magyar főúr és nemes szerit ejti vala néki tudomására hozni, hogy nem felejtették el őt, hogy mindvégig hűségesen ragaszkodnak hozzá s hogy türelmetlenül várják az alkalmat neki erről tanúbizonyságot tenni s érdekében cselekedni. Nem lehet azonban csodálni, hogy a fiáért semmihez sem kezdettek, mivel őt senki sem ismerte, sőt tudták róla, hogy sem Magyarországhoz, sem a magyarokhoz nem igen vonzódott, s honfitársainak sem tekintette őket, valamint az sem volt titok, hogy az a lángész, az a tudás és azok az erények, a melyek néhai atyjában megvalának, s a melyek szükségesek arra, hogy oly nagy fontosságú és oly természetű ügyet megkezdhessen és folytathasson — ő benne hiányoztak.” (280—81.)

3 *gallipolinál* — A török kikötőről ld. az 1. lev. jegyz.

5 *el érkezésit* — megérkezésit.

6 *Constancinápolyban* — A török fővárosról ld. az 1. lev. jegyz.

10 *aki a fogat adta, ennünk is ad.* — A szólás a 153. levélben is előfordul. Vö. Zsoldos 9 (Ps 110, 5; 135, 25; 144, 15), bibliai reminiscencia.

A bujdosók helyzetével kapcsolatosan megemlítenő, hogy ez év végén a porta beszüntette Krucsay és Jávorka tartásdíját, mivel az előbbi Lengyelországba, az utóbbi Krimbe távozott. (Karácson: CXVIII. 1736. nov. 13. Szerjáj levtt.)

[123.]

Rakotzi Josef fejedelemnek. ebben az országban érkezéséről valo levelek [Cím] — A Rákóczi József megérkezésével kezdődő rész a 123. levéltől Rákóczi József haláláig, a 144. levélig tart.

3 sor a *bujdosó felekezeti közi* — NySz 1. Fél: felekezet 3). A bujdosó felekezet itt a. m. bujdosó nemzet (SzófSz, ÉrtSz).

7 *de bonneval volt az oka.* — Bonneval pasáról vö. a 97. és 119. lev. jegyz. Rákóczi József fogadtatása megalázó volt. A porta magatartása csak akkor változik meg vele szemben, amikor Ausztria megtámadja a törököket; ld. a 126. lev.

15 *igen mesze eset alma fájától.* — Szily: Közmondások. Ld. Prohászka SzólásokKözm 203. Mikes egyik misszilis levelében is említi ezt a közmondást (1759. jan. 5, gr. Mikes Istvánnak. 4. sz. jegyz.). A levélíró jó pszichológusnak bizonyult. Vö. I. Kont: Le prince Joseph Rákóczi et la diplomatie française. RH 1912, II, 189. A szerző jellemzése Mikest hitelesíti.

16 *mászor többet* — A kurta levélvégi fordulathoz vö. a 15. lev. jegyz.

[124.]

1 sor *Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban. mint bertok a tsikban,* — Előfordul még a 22, 28, 103. levélben. A NySz Mikestől nem idézi ezt a szóláshasonlatot, bár Csik [Szólások] és Nyer [Szólások] alatt XVII. és XVIII.

századi adatokat idéz (Czegléditől, Sámabártól, Kisviczaytól, Baróti Szabó Dávidtól). — Szabolcsi 227: A) Mondókat, példabeszédet idéz Mikes.

8 *egy kis fotocska* — egy kis foltocska.

15 *harmintz esztendőtl fogva valo bujdosásunk oly sulyosnak nem tettzet. mánt már ez a három holnap*, — Mikes a bujdosást 1707-től, Erdély elhagyásától számítja. Rákóczi Józsefet vigasztalására várta, de szomorúságára jött.

16 *most suhajtyák leg inkább a mi meg holt urunkot*, — Mikes a fejedelmi cselekedeteit atyja tetteihez méri. Legjobban az udvari rendtartás elrontását fájlalja. Az udvari ember szemével Rákóczi Ferenc udvari életének három fő vonását emeli ki: okosság, rend, kegyesség. Fia műve: hebehurgyaság, rendtelenség, harag és idegenség.

20 *a hamis atyafiak sokal vádoltanak*. — Az atyafiak itt emigránstársakat jelentenek. Az ellentétekről ld. a fejedelem halála utáni 116, 117, 118, 120. lev. és jegyz.

23 *nintsen semmi jobb mint az igaz uton járni*, — Ez a gondolat refrényszerűen ismétlődik (117, 118, 120. lev.). Mikes becsülete tiszta maradt, híven őrizte a meghalt fejedelem javait.

27 *nékem tsak egy Isten fizését sem mondot*. — Meg sem köszönte Mikes hű sáfárkodását. A szólásnak egy másik változatára vö. a 36. lev. jegyz. — Mikes az újonnan jött világfí emberi vonásait figyelmeget. Rákóczi Józsefben, ami emberségét illeti, a levélíró nagy fogyatékoságokat talál.

29 *a föld sem nyughatik alattunk*. — Az udvari élet felbomlásával Mikes hivatala gyakorlatilag megszűnt, élete kibillent a megszokott kerékvágásból. Kialakult életformájának összeomlása lelki megrázkódtatást vált ki, amit kitűnően érzékeltet a földindulásra való célzás. Ld. a 125. lev. is. — A földindulásról vö. a 186. lev. jegyz. 7.s.

[125.]

2 *sor tsudáalom hogy miis. a labunkon és nem a fejünkön járunk*, — Mikes nem tud napirendre térni a rodostói rendtartás eltörlése fölött. Ld. a 124. lev. és jegyz.

5 *ha ezt ugy oktatták, nevelték volna a mint kívántatik*. — Rákóczi József hiányos neveltetését Mikes kritikával illeti, akárcsak Rákóczi Györgyét. Vö. a 82, 88. lev. és jegyz.

6—9 Rákóczi József nem tudott uralkodni természetén. Mikes gondolatai Seneca 113. levelének híres töredékére emlékeztetnek („mimagunkon uralkodni a legnagyobb uralkodás”) Imperare sibi maximum imperium est (Tóth Szájruj szájra 282).

10 *... hogy szeresék. mint sem félyenek tölle*, — Rákóczi József nem igyekezett, hogy szeressék. Mikes az ellenkezőjét tartotta, *inkáb szeresenek mint félyenek*. (117. lev.) — Vö. Tóth Szájruj szájra 255. „Oderint, dum metuant. Ám gyűlöljenek, de félyenek is tőlem.” Accius (i. e. 170—104) Areus tragédiájából. Suetonius szerint Caligula császár gyakori mondása volt.

13 *se azt. hogy mi légyen a nemzetéhez valo szeretet, mert soha a nemzetivel nem társalkodhatot*. — A Rákóczi udvarában nevelkedett s a fejedelmi kancellária által sugárzott nemzeti ideológiát megismerő Mikes elmarasztalja, nemzetéhez idegennek tartja meghalt urának fiát. Györgyben is azt tartotta a legnagyobb fogyatkozásnak, hogy magyarul nem tud (88. lev.).

15 a *passorovützei békeséget* — 1718-ban kötötték meg Törökország, Ausztria és Velece képviselői. — Vö. 16. lev. jegyz.

16 a *mediátorságát*. — a közvetítését.

18 *azt atheologusok végezzék el*. — A 41. levélben *azt a papok lássák*. 96. lev. *azt azírás tudokra hagyom*. stb. Az ilyenfajta fordulatok a reneszánsz novel-lákban sem ritkák. Pl. „Mais laissons ces disputez aux théologiens . . .” — írja Navarrai Margit. (Heptaméron, XXV.) Mikes esetében van valami közömbösség, hogy a hitszegésre milyen formulát találnak a teológusok. Ő elmarasztalja a keresztény (osztrák) császárt. Régi példát hoz, amelyben a hitszegő keresztény császár elnyeri büntetését. Nem mondja ki, de értsd: megbűnhődik ő is érte.

23 *azolyan példán* — A törökkel szembeni hitszegés példáját a 203. levélben írja le Mikes.

29 a *portan is inkább néznek reánk*. — Az osztrák császárnak az 1736-ban megindult orosz—török háborúba való belépése után a porta Rákóczi Józsefet is fölhasználja. Ld. a 123. és a 126. lev. és jegyz.

[126.]

3 sor a *kalmakán* — A kajmakám szóra vö. a 3. lev. jegyz. 14. s.

3 *egy vezér agától*; — Ld. aga (92. lev. jegyz.).

6 *belöllünk ijesztőt akar tsinálni*, — A porta magatartására ld. a 123, 125. lev. A török azt remélte, hogy a Rákóczi név által Magyarországon fölkelést idézhet elő Ausztria ellen. Ld. a következő leveleket is. Vö. Sausure leírását (122. lev. jegyz.).

7 *szegény fejedelem ha most élne, mit gondolna, és mit tsinálna, mert azt sokszor hallottam szegénytől*, . . . — Rákóczi Ferenc nem helyeselte volna ezt a hadakozást, mert irtózott a törökkel való hadakozástól. Mikes a fejedelem szavait idézi föl és e szerint ítéli meg a helyzetet. Erdélyt félti, nem látja értelmét a háborúnak. Fontos, a tényeknek megfelelő Mikes nyilatkozata Rákócziról. Jele annak is, hogy a fejedelem gyakran beszélgetett ilyen kérdésekről hű embereivel.

12 *uj vezért tettek a táboron*. — NySz Tész, tészén, tészén [Szólások]. Az új vezér Muhszinzáde Abdullah Pasa 1737. augusztus 6-tól 1737. december 19-ig. Vö. a 130. lev. — Az előző vezérről ld. a 119. lev. jegyz.

12 *többet nem írok mert készülni kel*, — Hosszú évek óta újra mozgalmassá válik Mikes élete. A *Leveleskönyv* elejére, a gyakori helyváltoztatásra emlékeztető fordulatok tűnnek föl Rodostó elhagyása után leveleiben. Ezek a fordulatok valódi helyzetet tükröznek. Ld. a 16. és 132. lev. és jegyz.

[127.]

Keltezés: *Constancinápoly* — Konstantinápolyról vö. az 1. lev. jegyz. A várost Komáromi János 1697 novemberében részletesen leírja diáriumában (14—36). — Ld. Mantran, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, XII + 734. — Vö. Constantinapoly Várossá-nak, és ahoz tartozando részeinek az ő veszedelmének az Görög Birodalom-mal együtt rövid le írása. Lötshén 1688 (RMK I. 1368). — Pápai, 76 stb.

1 sor *ki bontokozánk onnét.* — NySz Bont: ki-bontakozik. A. m. kiszabadul, kijut (ÉrtSz).

2 *herdi burdi* — szeleburdi (Szily). Mikes a természetes szólás nyelvében ír.

6 *nem felelek reá de gondolám. hogy talám még erdélyben sem.* — Mikes tanult udvari ember módjára viselkedik a neki ellenszenves Rákóczi Józseffel szemben. Emlékezik benne, vállalkozásában még kevésbé.

11 *tsak egy szöcs háza.* — Rákóczi József és kíséretének elszállásolásáról Konstantinápolyban ld. a porta rendelkezését:

„Az előbbi magyar király Rákóczi fiának huszonöt tagú kísérete számára, mely férfiak- és asszonyokból áll és Konstantinápolyban marad, Galatában, a hajóiskabások városnegyedében, az örmény Telh-oglu örökösök lakása a hozzáértő emberek jelentése szerint napi 100 paráért kibérelhető s ezen bérösszeg megadása végett jelentés tétetvén, a kibérelendő házért napi 100 ákce bérösszeg kifizetése végett a magas fermán megiratott és beiktatva lett.” (Karácson: CXIX. 1737. szept. 20. Szeráj lev.) Ld. továbbá Rákóczi J. Hotinba és Benderbe menő emberei számára úti-költség rendelése (Karácson: CXX. Szeráj lev.).

14 *mint hogy még itt igen ujak vagyunk., azért semmi új dolgot nem írhatok többet.* — Ez a valós fordulat az útilevelek sajátja, Mikes főleg a helyváltások alkalmával használja. Vö. a 4, 36, 42, 82. lev. is.

17 *az egy éléfant.* — Az alábbi részletes leírás arra vall, hogy az elefánt megismerése egzotikus élménye volt Mikesnek. Irodalmilag is megörököttette.

18 *egér szörü.* — Szily: „A NySz.-ból kimaradt.”

25 *fityelék* — NySz Fityölék, fityélék: sarcina, sarcinula, appendicula MA. kleiner anhang, zusatz PPB.

25 *a pujkának.* — NySz Pulyka. — Alexi György: Pulya. Nyr 1887, 69—72. Román jövevényszó; első nyoma a XVII. századból.

25 *hoszab fel ölnél.* — Egy öl kb. 1,9 m.

[128.]

1 sor *a kalmakánynál ... Csauz pasa ... kaftánt.* — Ld. a 3, 20, 8. lev. jegyz.

7 *el kezdők a komédiát, ... én már másodszor látok ilyen komédiát ebben az országban, a theatrumrol hogy szállunk le. meg lásuk.* — Hasonló fordulatok másutt is előfordulnak, vö. az 5. lev. jegyz. — A török fogadás leírása már nem élmény Mikesnek. Az 1717—18-as évben ellenkezőleg; akkor még az egzotikum erejével hatott s a levélíró nagy kedvvel aknáztta ki az ilyen témát. Ld. pl. a 2—4, 7—8. lev.

11 *gratiánus azt mondgya.* — Ld. a 32. lev. és jegyz. Mindkét esetben hasonló tárgyú elmélkedés váltja ki Gráciánus mondását, amelyet Mikes először a francia, majd a török barátság jellemzésére hoz föl. A bujdosás keserű tapasztalata rögzítette olvasmányanyagából ezt a képes értelmű gondolatot, s tette életszemléletének jellemző vonásává. Az udvari morál szkepszise mondatja vele Gráciánus szavait. (Zolnai 1930, 187.) Kissé szabad idézet Gracianus könyvének 5. aforizmájából. Használhatta Amelot de la Housaie francia fordítását, melynek egyik későbbi (1710) amszterdami kiadásában így hangzik ez a mondat: *Dès que l'on a bù l'on tourne le dos à la fon-*

taine; dès qu'on a presse [sic!] l'orange, on la jette à terre. Latin fordítás csak 1731-ből van. (Vö. Gracians Handorakel. Univ. Bibl. 2771-2 bibliográfiai jegyzeteit, 174.) — Faludi (németből) így fordítja: „Ha ki a'forrásból untig ivott, hátat mutat néki. Mikor kifacsarjuk a narancsnak levét, ezüst csészéből pad alá hajgáljuk üres béléit.” (Király 1909, 344.) — Graciánus könyvének 5. aforizmája Schopenhauer hiteles fordításában olvasható. A vonatkozó részlet: „Abhängigkeit begründen. . . Man erlangt mehr von der Abhängigkeit als von der verpflichteten Höflichkeit: wer seinen Durst gelöscht hat, kehrt gleich der Quelle den Rücken, und die ausgequetschte Apfelsine fällt von der goldenen Schüssel in den Kot. . . (Handorakel und Kunst der Weltklugheit. Deutsch von Arthur Schopenhauer. Mit einer Einleitung von Karl Vossler. A. Körner Verlag Stuttgart 1956, 2.)

Graciánus mondása Rákóczi írásaiban többször előfordul. A franciákba vetett bizalmának megrendülése első időszakában — mint Zolnai írja — keserűen jelentette ki, hogy „régóta úgy tekintenek, mint kifacsart citromot, melynek héját el kell dobni”, vagy mikor a danckai francia követnek azt írta, hogy „a forrásnak hátat fordítanak, miután ittak belőle” . . . (II. Rákóczi Ferenc. é. n. 92). A fejedelem írta Fierville d'Hérissy lovagnak Wysocka, 1711. június 18-i levelében: „egyideje kifacsart citromnak tekintenek, melynek héját elhajtják . . . úgy gondolom, a magyarországi háború gondolatát egészen elejtették, rám pedig úgy tekintenek, mint aki eljátszotta a szerepét.” (Köpeczi 268.) Említi Szalay László: „. . . mint a kiszopott narancs, melynek héját elvetik.” (II. Rákóczi F. bujdosása. 1864, 73.) — Márki Sándor (II. Rákóczi F. élete. 1925, 93). Márki 1709-ből is idézi: „Torcy külügyminiszter előtt követe, Vetésy László útján, panaszkodott, hogy úgy bánnak vele, mint a kicsavart narancsal s magára hagyják, hogy alkudozásaitak ne zavarja . . .” (i. m. 78.) — Mikes Gracián mondását Rákóczitól is hallhatta.

Szigeti József és Barta János jegyzetében elnézésből az itt szereplő Graciánus „Valentinianus római császár idősebbik fia, i. u. 370-től 383-ig a nyugat-római birodalom császára.” stb. — Mikes, Baltasar Gracian (1584—1658) spanyol barokk író nevét említi. Az általa írt könyv (első kiad. címe: Oráculo manual y arte de prudencia . . . Madrid 1647, 160; — a francia fordítás pontatlan címe: L'homme de cour de Baltasar Gracian. Trad. et commenté par le Sieur Amelot de la Houssaie, Paris 1684) Európa-szerte elterjedt olvasmány volt. Ugyanis 300 maximát közöl, amelyekben a legfelsőbb körökben célravezető, minden lehető boldogulási módot tárgyal. Írása léptenyomon a II. Fülöp idejéből való spanyolországi állapotára emlékeztet. Látszólag erkölcsös jellegűek ezek a mondások, de egy ravasz udvari környezet és egy megbízhatatlan jellegű társadalom állapotait tartják szem előtt. Graciánus életbölcseletének alapja a pesszimizmus és opportunizmus, erkölcsfilozófiájának gyakorlati megvalósulása a színlelés művészete. — Stílushatás szempontjából is vizsgálendő. Graciánus állapította meg a conceptizmus törvényeit. Műveiben azt a művészi stílust képviselte, mely a gondolatokban, ötletekben kereste a meglepőt, ellentéték összekapcsolásával, kétértelmű, burkolt elmésséggel, váratlan fordulatok halmozásával. Vö. Bán Imre ItK 1954, 450 (Curtius 295—303). — L. Baumgarten: B. Gracian en Hongrie. RLC 1936, 40.

12 *mikor az ember a csorgoból akar írja, meg hajol előtte. de azután háttal fordít neki.* — a forrásból, a kútból. NySz (Csor), csur: csorgó, csurgó 2) — (Rérdélyi, Sirisaka, Margalits).

14 *ilyen a világ;* — Ld. másutt is (48, 119, 145, 152. lev.).

15 *a moldovai, és a havasalföldi vajdánékat . . . a görög fejedelmeknéket,* — Vö. Simonyi Zsigmond Nyr 1884, 120—123. „A -né-vel való összetétel a szóképzéshez való átmenet.” — Ld. a 77. lev. jegyz. is (szedőné).

21 *se a szép tyúkoknak bal felől való gondolatot nem adot,* — A szép tyúkok a fehérnépek. Mikes hosszú idő óta (108. lev.) nem hozta elő ezt a témát. Rákóczi halála után az első eset, hogy ismét tréfálkozik a nőkről.

[129.]

2 sor . . . *a melyet le írom. ha unadalmas lesz is.* — Alább 67. sor . . . *a kit is oda ajándékozzák,* — Vö. Kertész Nyr 1905, 287: Függő és független szerkezetek kombinációja. Kertész példákat idéz még a 136, 146. levélből; „ . . . van itt az analógiának egy másik érdekes eredménye is, melyet a mai népnyelvben alig találunk meg, de a régiségben, még Mikesnél is elég gyakori . . . Arra a feltűnő jelenségre akarunk rámutatni, hogy a relatív mondat igéjét a régiségben néha tárgyasan ragozzák, noha a relatív névmás határozatlan jelentése következtében tárgyaltan alakot várnánk. Oka nem lehet más, mint a független, mellérendelő szerkezet analógiája.” — Hasonló példák Rimaytól, Csereitől, Thököly leveleiből. — A relatív névmás utáni tárgyas ragozásra vö. a 3. lev. jegyz. 1. sor.

6 *a Csauz pasa, sok Csauzokal.* — Alább *jantsárok, . . . díván ház . . . kalmakán,* — Vö. a 128, 13, 20, 8, 3. lev. jegyz.

24 *gyöngyvel varrot tzafrag* — Ld. a 31. lev. jegyz. 32.s.

26 *két Csauz pasa* — Mikes itt s az alábbi helyen a csavusoknál (ld. csauz) szolgáló két tisztről, nem pedig az ezek élén álló csavus basíróról (ld. csauz pasa) beszél.

34 *suplicatiót* — folyamodványt, kérelmet.

44 *kilentz száz erszény pénzt* — Ld. a 91. lev. jegyz. 122.s.

45 *bőr zacskokban.* — NySz Zaeskö: bőr-zacskó. A szótár csak innen idézi.

59 *a két kadüleszkert . . . a kaptán pasával.* — Vö. a 92. és 20. lev. jegyz.

69 *és vége lett. a komédiának. és ennek a levélnek.* — Érdemes egybevetni a fényes portán tett első látogatás (8. lev.) élményleírásával. A komédiáról ld. a 128. levelet is. — Egy török okmány hírt ad arról, hogy Máriaassy tábornok Hotinból megérkezett a török táborba. A pénztárnál egy magyar csapat toborzására jelentős összeget, 2000 gurust (1 arany gurus = 1 arany piaszter = 120 ákce.) utaltak ki részére. (Karácson: CXXI. 1737. nov. 3.)

[130.]

1 sor *az Esopus mondása* — Ld. a 63. lev. is. Forrása Bayle szótárában megtalálható. Bayle Esopus cikkének I) pont alatt közölt jegyzetében Diogenész Laértiusra hivatkozva elmondja, hogy Chilo, a hét görög bölcs egyike arra a kérdésre, mit csinál Jupiter, Aiszóposztól azt a feleletet kapta: a felmagasztaltakat lealacsonyítja és az alacsonyakat felmagasztalja. Bayle

szövege így hangzik: „Chilon l'un des sept Sages de la Grece étoit déjà vieux en la 52 Olympiade, lors qu'Esopo étoit dans sa fleur. On ne sait pas bien où et quand Chilon, aiant demandé à Esopo quelle étoit l'occupation de Jupiter, remporta cette réponse, Il abaisse les choses hautes, et élève les choses basses.” (DictHist 1730.) — A felmagasztal—megaláz gondolatpárhuzam többször ismétlődik a bibliára visszavezethető formában is, pl. 13, 85, 151. lev. stb. Ld. Király 1909, 342. — Zolnai 1924, 39. Uó. NRH 1935, I, 368. — Zsoldos 15—16.

8 mahomet — Ld. a 7. lev. jegyz. 11. s.

10 mindenit el petsélték, — Hasonlóképpen a 145. levélben is. Szily: „Ebben a jelentésben a NySz. nem ismeri.” Az ÉrtSz sem magyarázza. A m. lefoglalták, elkobozták.

11 a kalmakánt tevek a kerékre., hogy ót ülljön a még lehet, — A szerencse forgandóságáról, a „kerék”ről ld. a 13. lev. jegyz. 33.s.

12 ennek a neve mehemet gyümrühcsi. — A letett vezér Muhszinzáde Abdullah Pasa volt, aki 1737. aug. 6-tól dec. 19-ig volt hivatalban. Az új vezér Jejen Mehmed Pasa 1737. december 19-től 1739. március 22-ig viselte tisztségét. Yegen Mehmet Paşa (Jejen-Mehmet Pasa), aki a kajmakám (ld. kalmakány 3.lev.jegyz.) tisztjéből emelkedett a nagyvezérségre. A névalakkal kapcsolatosan ld. mahomet (63. lev. jegyz.). A Mikes által említett gyümrühcsi (vámos) melléneve bizonyára valamilyen előző tisztségére utalhatott. Tő. gümrükü (gümrüksü) 'vámos, vámszedő'.

[131.]

6 sor a vezér a fejdelem kezében adá az Ethnámét.,... a portával tsinált szövetségnek levelét; — Tő. ahdname (ahdnáme) 'szerződés, megállapodási okmány'. Az ahdname jellegével, általános vonatkozásaival kapcsolatban ld. Pakalin I, 29, ahitname címszó. — A két fél között megkötött szerződés okirata megvan egy Törökországban 1917-ben kiadott oklevéltárban. (Ahmed Refik: Rákóczi király és kísérete az oszmanli birodalomban. — Memalik-i 'osmanijede kral Raĳodųi ve tevabi 'i Istambul 1333, Sztambul 1917. Kiadta a Török Történelmi Társulat.) A Rákóczi József és Mahmut szultán közt kötött szövetségi szerződés (1738. jan. 20.) Instrumentum Pacti inter Augustissimum Imperatorem Sultan Mammur Han, et primum Josephum Principem Rákóczi. Színes virágokkal s arannyal szőtt török brokát kötésű, ívrétű könyv finom francia papírra nagy dísszel írt eredetije a török es. kincstárban Isztanbulban van. A körirat nélküli piros viaszpecséten az erdélyi hármás címer, középben szív pajzsban a Rákóczi-címerrel (Thaly TT 1890, 405—414; és 1893, 173).

A szultáni ahdname elismeri Rákóczi József öröklési jogát, de ezt súlyos föltételhez köti. Többi közt kijelenti, hogy a megszerzendő magyar- és erdélyországi várak közül a „megfelelők” a porta birtokába mennek át; Erdély a fejedelemség határain belül és „határai közelében” húszezer, távolabb tízezer harcossal fogja erősíteni a szultáni hadakat, Magyarország pedig százezer, illetőleg harmincezer harcossal, de ezek eltartásán kívül „indokolt esetben” nyolcvanezer főnyi sereg teletetését is vállalja; Erdély és Magyarország régi függetlensége, törvényei, vallásszabadsága biztosíthattnak; az

Erdély és Magyarország által fizetendő „ajándék” nagyságában a felek közösen fognak megállapodni; a kereskedelem érdekében szerződést helyez kilátásba, melynek biztosítása végett öt magyar és erdélyi főúrnak, akiket évenként föl fognak váltatni, Isztanbulban kell laknia; a részleteket a háború befejezése után fogják megállapítani, de Rákóczi vendégjoga balsiker esetére is biztosítva van.

E szerződést Rákóczi egy latin nyelvű előszóval és egy záradékkal egészítette ki. „Atyja címein kívül életelőja is örökségül esvén”, ezt a szultánság oltalma alatt igyekszik megvalósítani és ámbár „egyes föltételeket” túl nehezeknek vél, csatolja a befejező záradékot és a szentháromságra letett esküt (1738. január 22—31). Ld. Fekete Lajos Levtközl 1925, 272. — A háború lefolyására vonatkozólag ld. Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti török háborúk. HadtörtKözl 1938, 31—58, 133—152. Uő. Az 1736. és 1739. év közötti törökországi háborúk. Az első (1737) hadjárat évi. HadtörtKözl 1935, 63—100. A második (1738) hadjárat évi. 1935, 258—297. — Tudósítások az 1737—1738-iki török háborúról. Közli Koncez József. HadtörtKözl 1894, 556—558. — Karácson Imre: III. Károly magyar király háborúja a törökökkel. Sakir bej és Szubhi török történetírók leírása szerint. HadtörtKözl 1892, 323—370, 517—540. — Magyarország története 1526—1790. Bp. 1957, 274—75: A Rákóczi-emigráció és a Rákóczi-hagyomány. — Władysław Konopczyński, Polska a Turcja 1683—1792. Warszawa 1936, 112, 129—30, 135: Józef Rákóczi.

III. Károly Rákóczi József ellen nyílt rendeletet (Laxenburg 1738. máj. 6.) adott ki; magyar fordítása (SzékOkl VII. 1696—1750. 1604. sz.). Eszerint Rákóczi Józsefért élve tízezer, halva hatezer forintot tűz ki a bécsi udvar. „Minthogy pedig a feljebb megírt 1715-ik esztendőben kiadott 49. articulus szerint megtiltatott légyen, minden hazafiai között, hogy az ellenséggel való szövetség és egyezés ne lenne, azért azon törvényt most is erősítjük, hogy senki a megírt Rákóczi Józsefnek, vagy az ő követőinek, nevezetesen kémjeinek Magyarországon, Erdélyben és egyéb örökös tartományinkban valaki szállást adna, maradást engedne, vagy tudva duggatná, avagy a Rákóczi törökkel való tanácskozását, elhánt csalogató leveleit magánál tartaná s magához hasonlókkal közlené, avagy e végre gyülekezéseket indítana, Rákóczival vagy az ő követőivel egyetértene, vagy ő néki szolgálna, mellette felkelvén fegyvert fogna, ha ki ezeket tudva és a közelebb való generális commendánsnak hírt nem adna: azonnal mingyárast hiteltenségnek büntetésében, hazájának árulásában, közönséges csendességnek háborításának büntetésében és vétkiben esik és arról való büntetésünköt fogja tapasztalni.” (Eredetije Csík vármegye levéltárában.) — 1605. sz. A főkormánysszék rendelete Csíkszéknek, melyben a Rákóczi József ellen kiadott kir. patens kihirdetését elrendeli. N.-Szében 1738. május 8. A külső cím: Csík, Gyergyó és Kászonsszéknek. (Eredetije Csík vármegye levéltárában 1610. sz.)

A császár a szentszéknel minden súlyát latba vetette, hogy azt a kereszténység halálos ellenségével való szövetekezés büne miatt Rákóczi ellen hangozza, s egyházi átokkal való sújtását kieszközölje. Róma sokáig húzódott a kérés teljesítésétől, végül is XII. Kelemen pápa Rákóczi Józsefet 1738. szept. 5-én egyházi átok alá vetette. (Katona: Historia critica regum Hungariae. XXXVIII. 781; és Rédvay HadtörtKözl 1935, 265.) Rákóczi József kiközösí-

tése pápai rendeletre: Kalazantinum 1913 H. E. S. Merckwürdiges Leben und Thaten des Joseph Ragoczy und seiner Vorfahren (Frankfurt 1739). — Ld. még Rákóczi emlékiratát a török portához, 1737. szept. 8. Copia di Memoriale presentato alla Porta Ottomana in nome del Principe Gioseppe Rakotzi. Envoyé par le Comte de Canal avec sa Lettre particulière du 15 Mars 1738.) Egykorú másolat a turini áll. levéltárban. Registr. Cort. Stran. Addizione 100, 2-do.) Thaly TT 1890, 401—405. — Ld. a 134. lev. jegyz. is.

14 el kel indulnunk. vagy akarjuk vagy sem. — Elindulás előtt a porta rendezte a Rákóczi József mellett levő „tábornokok” tartásdíját.

„Az egykori magyar királynak, Rákóczinak fia, a királyfi kíséretében a ruszcsuki járásban levő Csernovi faluba indul őt magyar tábornok és bejzáde ellátási díjáról való defter.

Pápai János tábornok és Mikes bejzáde [bégfí, vagyis nemes úr] ellátási díjának hozzácsatolásával együtt a napi ellátás összege 1200 ákese s az 1150. évi Sevvál hó elejétől az 1151. évi Khizir napjáig a naponkénti tíz gurusból száz napi összeg kiszámítatván, ezer gurusra megy, mely összeg a királyfi mellé rendelt defterdárhelyettes Musztafa bég által a királyfi kíséretében menő tábornokoknak és bejzádeknek az 1150. évi Sevvál hó elejétől hónapról hónapra megadassék. Az erre vonatkozó magas fermán kibocsátatván, bejegyeztetett és másolata kiadatott. Kelt az 1150. évi Ramazán hó 20-án.

Pápai János tábornok	Mikes bejzáde	Dasti tábornok
300 ákese	180 ákese	360 ákese
újabbán kért	120	
	<u>300</u>	
Ilosfai tábornok	Pázmán bejzáde	
240 ákese	120 ákese	

(Karácson: CXXII. 1738. jan. 9. Szeráj lev.) Ekkor rendezte a porta Rákóczi József tartásdíját is (Karácson: CXXIV. 1738. jan. 9. Szeráj lev.). A kifizetés mikéntjéről is részletes intézkedés történik, továbbá a hintóról, a postalovakról, a poggyász elszállításáról, az élelem és a csernavodai szállás biztosításáról stb. (Karácson: CXXV, CXXVI, CXXVII, CXXVIII. 1738. jan. 12 és CXXX. febr. 2. Szeráj lev.) Az okmányban szereplő Dasti-ról Mikes a 142. levélben azt írja, hogy olasz; Pázmándyról ld. uo. Mikes tartásdíját utólag emelte fel a porta. Az összfizetésről és elosztásáról:

„A királyfinak tehát császári ajándéku húszezer gurus adassék s a királyfi kíséretében levő Pápai János tábornok, Dasti tábornok, Ilosfai tábornok, Pázmán és Mikes nevű két bejzáde Khizir napjáig megállapított ellátási díjai s az idő és helyzet követelményei szerint azon a vidéken felmerülő másféle kiadások a defterdár-helyettesül kirendelt Musztafa által fizettesenek ki s evégett ötvenezer gurus rendeltetett. A bejegyzés szerint így az összeg hetvengezezer kétszázötven gurusra megy...” (Karácson: CXXIV. 1738. jan. 8. Szeráj lev.) A porta Rákóczi útbaindításával egyidejűleg értesítette Hotin parancsnokát, hogy a gyülekező bujdosókról állandó tudósítást küldjön neki, azok ellátásáról gondoskodjon és Rákóczi kívánsága szerint csoportosítsa őket. Mikes is többször említi (pl. 134. lev.), hogy a porta

jelentős számú magyar szökevényre, lengyelországi bujdosó csapatba verődésére számított. (Karácson: CXXIX. 1738. jan. 12. Szeráj lev.)

15 *azért nem írhatok többet* — Az alkalmiság érzékeltetésére szolgáló valódi helyzetet jellemző fordulatok. Ld. a 126. lev. és jegyz. is.

[132.]

Keltezés: *Drinápoly*. — A városról ld. a 3. lev. jegyz. 6.s.

4 sor *el végezvén tehát őt a komédiát* — Vö. a 128, 129. lev. és jegyz.

5 *ritka és fényes rendeletlenséggel*; — A levélfő állandóan kiemeli a Rákóczi József környezetében uralkodó zűrzavart (124, 125, 127, 131. lev.).

7 2 *kapitsi pasával*. — Ld. a 13. lev. jegyz. 6.s.

9 *egy tefterdárt*. — Másutt is (146, 177. lev.). Tö. defterdar (defterdár) 'pénzügyi tisztviselő, szám vivő'. A defterdár tisztje mind udvari, mind tartományi szinten létezett. Előbbiből nőtt ki a későbbi pénzügyminiszter tisztje (vö. Pakalin I, 441).

12 *az urban hoszu levelet nem lehet írni. azért el végezem* — Vö. a 16, 126. lev. és jegyz. Az úti levél a *Leveleskönyv* Rodostó előtti részére is jellemző; összefüggött a gyakori helyváltoztatásokkal.

13 *jó egészséget kívánok kegyelmednek* — Mikes a 127—131. levelet Konstantinápolyban írta. A korai levelekre annyira jellemző „nénjé”-vel való évődése már alábbhagyott. Nemcsak az egyes levelek egyhangúbb befejező fordulataiban érezni ezt, hanem korábbi játékos motívumainak (évődés, egymás szeretése, a levelek dicséretése stb.) feltűnő hiányában is. Azt is „elfelejti” megmondani, hogy „meglátogatta” nénjét négyhónapos konstantinápolyi időzése alatt, amiről régen (17, 18. lev. stb.) kedvtelve írt.

[133.]

2 sor *tegnap hus hagyó ked volt,* — NySz Hagy: hús-hagyó. Húshagyó vagy húshagyó kedd, a hamvazószerda (a katolikus egyházban a 40 napi ún. nagyböjtnek első napja) előtt való napnak, vagyis farsang utolsó napjának a neve.

7—12 A bulgár falvak és lakóinak néprajzi érdekű leírásához vö. a visszajövet írt levelet is (157. lev.).

8 *igen ritka liktárium*, — Szily: „a. m. lekvár; itt: csemege. Erdélyben ma is mondják.” (Lat. electarium.) — Előfordul Bethlen Miklósnál is (I, 139), Teleki Mihály és Pápai János följegyzéseiben (MHH 27. 223) és Apornál is (MHH 11. Scriptorum 1863, 386).

11 *csernavoda*, — A „nagy falu”-ról ld. a 134, 143—147. lev. is. Csernavoda településének történetéről ld. Joan J. Muşat: *Istoricul oraşului Cernavodă*. Bucarest 1938, 101 + il. Mikes jellemzése megfelel a valóságnak. A község nevééről Paul Cernovodeanu bukaresti kutató az alábbiakat írja: „Le nom de Cernavodă provient de la traduction slavone (Черна Вода) du mot turc «Carasu», qui signifie «Eau noire», donné au lac sur lequel se trouvait cette localité. En vérité, jusqu'au milieu du XIXe siècle, le lac «Carasu» communiquait avec le Danube par un canal (en turc «Bogaz») et au Nord-Ouest de ce canal, près de son embouchure existait le village, nommé plus tard Cernavoda, mais que les turcs désignaient au moyen âge du nom de «Bogazchiv» (Village de l'embouchure du canal) (Cernovodeanu 2).

A Csernavodán, Bukarestben és Jászvárosban írt 133, 134, 143—147, 148, 156. leveleket román nyelvre is lefordították és ellátták magyarázattal. Először Octavian Prie fordította le az 1738—1740 közötti román vonatkozású leveleket, *Un scriitor maghiar despre târde românești în prima jumătate a veacului XVIII.* (Unirea 1909, 22—25. sz.): „Egy magyar író a román fejedelemségekről a 18. század első felében.” Ezeket elemzi Nicolae Jorga *Francisc Rákóczy al II^{lea} invietorul conștiinței naționale ungurești și romîni.* (Analele Academiei Române Seria II. Tome XXXIII. 1910—1911. 1—33) „II. Rákóczi Ferenc a magyar nemzeti öntudat ébresztője és a románok” c. tanulmányában. Kitér ebben Rákóczi József és Constantin Mavrocordat munténiai és Ghica moldvai fejedelemmel való kapcsolatára és a román fejedelmek szerepére az 1738—40 hadjáratban (25—26). Ugyanitt tárgyalja Mikes romániai tartózkodására vonatkozó leveleit is. — Nagyobb lélegzetű tanulmányban számol be Mikesről Constantin I. Karadja, *Scrisorile lui Kelemen Mikes (1738—1740)* (Analele Dobrogei 1923, IV, nr. 4. 106—117) „Mikes Kelemen levelei 1738—1740-ból.” A jelzett leveleket Russo, a budapesti román követség munkatársa fordította le rövid kommentárok kíséretében. Ugyancsak Constantin I. Karadja írt Mikes járszi tartózkodásáról, *Scrisorile lui Kelemen Mikes 1739, Jașii în cronicari și în călători Străini* (Ivan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași 1924, fasc. 4. 261—265) „Külföldi krónikások és utazók Jassiról.” Rövid bibliográfiát is csatolt hozzá. — Nicolae Jorga későbbi művében összegezi a Rákóczira és Mikesre vonatkozókat (*Istoria romînilor prin călători. II. vol.* Bucarest 1928, 161—164). — Stefan Khell (*Convorbiri Literare LXXII, 1939, 1843—1848*) Mikesről szóló írásának címe: *Impresiile lui Clement Mikeș despre Principatele Române în „Scrisorile turcești”.* — Paul Cernovodeanu lelkiismeretes bibliográfiát állított össze Mikes román vonatkozásainak irodalmáról és az említett leveleket jegyzetekkel látta el még kiadatlan kéziratban levő munkájában (*Istoria Bucureștilor prin călători străini, vol. II.* Bucarest 1958, 215—218. Ennek kivonatát ld. az Irodalomtörténeti Intézet archívumában Budapesten. A román kutatók alapjában megerősítik, ill. kiegészítik a Mikeslevelekben előadottakat. Ezek a részletek néprajzi-történeti érdekességek. Ld. az egyes levelek jegyz.

13 *de gazdag kereskedők vannak út. mind inkább erdélyben kereskednek,* — Mikes a kereskedést mindig kiemeli, amikor alkalom adódik rá (37, 42, 60, 62, 150, 199. lev.). Ld. a 37. lev. jegyz. 23.s.

15 *többet is írnék ha volna mût,* — A tudósító levelek, élménylevelek röviddek, az új benyomásokat összegezik (vö. a 127, 132. és előbb a 2, 3, 17, 19. lev.).

15 *én pedig maradok. kegyelmednek.* — Vö. a lapalji szövegjegyz. *kegydk.* Mikes rövidíti a levélvégi fordulatot (ld. a 34. és 50. lev. jegyz.).

[134.]

Keltezés: *Csernavoda 5 marty 1738.* — Egy 1738. márc. 4-én kelt török okmány Rákóczi Józsefnek Galatában és Rodostón maradt kísérete számára tartásdíj utalványozásáról rendelkezik. Mintegy huszonöt férfi és nő ellátásáról van szó. A végén négyet név szerint is megnevez, köztük: Molitard, és „Mikes bejzáde pénztárnok ellátási díja: 180 ákese”. (Karácson: CXXXI.

Szeráj lev.) Úgy látszik, vagy utólagos elszámolásról van szó, vagy pedig egy téves dátumról vagy bejegyzésről (ld. a 131. lev. jegyz.).

1 sor *Talám már az írást el is fejejtette kegyelmed . . .* — Mikes kezdi föleveníteni a kölcsönös levelezés fikcióját (138, 139, 141, 143, 145, 147. lev.). Az utóbbi években csak ő maga írt és nem emlegette „nénje” leveleit (vö. a 121. lev. és jegyz.).

2 *tegnap érkeztem viszá bukurestről.* — Mikes „Constantinus vajdát” köszöntötte Bukarestben. Constantin Mavrokordat vajdánál tett látogatásáról megemlékezik Constantin Dapontès, „Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736—1739)” krónikájában: „14 Février 1738. Marias, ex-général du père de Rakoczi, arriva à Bucarest, ainsi qu'un, magnat nommé Michel [sic! vagyis Mikes], envoyés l'un et l'autre au Prince par Rakoczi. Marias avait ordre de se rendre à Hötin; Michel était chargé de soumettre au Prince quelques propositions, de s'informer quelle était la situation en Transylvanie, puis de retourner près de Rakoczi. Le Prince leur fit à tous deux un bienveillant accueil. 18. Février Michel quitta Bucarest pour retourner à Tchernavoda”. (Tome II. Paris 1881, Emile Legrand 70. Trad. du grec.) A krónika és Mikes dátuma között némi eltérés van! Mikes febr. 19-én (133. lev.) írt arról, hogy „tegnap” megérkeztek Csernavodára. Ezután ment Bukarestbe. — A fejedelemnek címzett Constantin Mavrokordat, aki Mikest fogadta bukaresti udvarában, Nicolae Mavrocordat, „prince de Valachie” fia volt; hatszor került hatalomra Bukarestben (1730 IX—X, 1731 X—1733 IV, 1735 XI—1741 VIII stb. és négyszer Jassiban (1733 IV—1735 XI, 1741 IX—1743 VII stb. — 1769 XII. 4. megh.). Ld. Cernovodeanu 2—3. Bukarestről ld. még a 148, 153—156. lev. is.

7 *belé ne sipadgyon,* — NySz Süpped. Ld. az 1. lev. jegyz. sipadoztak (Szily). — MTsz Sippad: süpped (Csallóköz Nyr. I, 332; Szlavónia Nyr. V. 12; Szeged, Bodrogköz Tsz.)

10 *de abban thamás vagyok.,* — A szólás előfordul a 19. levélben is.

10 *vidinben* — A városról ld. a 135. lev.

12 *vázt* — madárijesztőt; régies alak (Szily). A 124. levélben: *belöllünk ijesztőt akar tsinálni.*

14 *talám úgy lehetne ha azöreg urunk élne,* — Ld. a 126. lev. és jegyz. — Erdélyben felkészültek Rákóczi József esetleges támadására, s hogy a belső mozgolódás elejét vegyék, megfélemlítő intézkedéseket tettek. 1738 március hó végén Lobkovitz herceg kommandírozó generális a Rákóczi Józseffel való egyetértés gyanúja miatt az erdélyi ref. püspökkel együtt több ref. főurat elfogat, akiket erős őrizet alatt kísérnek Brassóba. Csak a következő év végén szabadulnak. Ld. a főkormányászék rendeletét Csíkszéknek, melyben „a Rákóczi Józseffel összeköttetés gyanúja miatt elfogott urak felmentését és szabadon bocsátását kihirdetni rendeli”. Megyes, 1739 jan. 16 (SzékOkl VII.), vö. a 131. lev. jegyz. A hűtlenség gyanúja miatt elfogott, azután ártatlannak nyilvánított urak az alábbiak voltak: „. . . gróf Bethlen Sámuel, báró Lázár János táblai assesorok, Szigethi István hazánkbeli reformatusok superintendense, kis rhédei Rhédei Ferencz és László, torockó-szent-györgyi Thoroczkaik Sigmund és ercei Tholdalagi Mihály atyánkfiait úgy csapai Thordai József által anonimo scripto hamisan elárult ugyan csapai ns. vitéz Thúróczi János ő kegyelmeket sacro Majestatis suae oraculo absolváltattak-

nak és ártatlanoknak íteltetteknek . . ." stb. (Eredetije Csík vármegye levt.-ban). Ld. erről Bethlen Kata sorait (85, 87). — Rettégi György Önélet-írást (Hazánk 1884, I, 222—23).

[135.]

1 sor *de postán*. — gyorsan, szaladva.

3 *csernavadárol*. — Vö. a 133. és 134. lev.

8—12 *utunk nem volt unadalmas*. — Néprajzi érdekű, eleven leírás. Mikes észreveszi, hogy *a fejer nép igen tsufos süveget visel*. Az asszonytéma kezd visszatérni leveleibe (128, 133. lev.).

15 *a pasa . . . a tihája* — A pasa szóról vö. a 9, a tihája-ról a 28. lev. jegyz.

— A pasa személyéről ld. a 136. lev. és jegyz.

15 *sátorai fel valának verve*, — NySz Ver: föl-ver [Szólások]. Előfordul a 138. levélben is.

19 *álgyu dörgések között*. — Szily: „Ágyúdörgés. A NySz.-ból kimaradt.”

20 *mászor. másrol írok. most ez elég*. — Vö. Szabolcsi 230: D) Jellemző mondat-ritmika. — A kurta befejező fordulathoz ld. a 15. lev. jegyz.

[136.]

3 sor *chárom bontsokos vezér*; — Vö. *boncsokos* (92. lev. jegyz.). Ld. még Volf György: Boncs, boncz. Nyr 1884, 515—518.

9 *sátorokat vonatván fel* — NySz Von: föl-vonat [Szólások].

11 *erre jó vigyázní, hogy nem ő várt minket a sátorok alatt. hanem mi ötet*. — A török udvari etikettben gyakorlott ember szemével méri a levélíró a pasa fogadásának ezeket a sajátos mozzanatait (*ebédre hívut. de velünk nem ett*, stb.).

15 *halváts. mehemetnek*, — Haçı-İvaz Mehmet Paşa (Hadzsı-İvaz Mehmet Paşa), aki kezdetben Vidinben szolgált, majd az 1737—1739-es osztrák—török háborúban szerzett érdemei alapján a nagyvezéri tisztig jutott el. E tisztet 1739 március 22-től 1740. június 23-ig viselte. Albán eredetű volt, származása körül azonban több mendemonda szállingózhatott, mert sokan tévesen grúz eredetűnek tartották. Mikes sem volt pontosan értesülve, s ő örmény eredetűnek tartotta a pasát. A név Mikesnél erősen torzult alakban jelentkezik. A mehemet névalakkal kapcsolatban ld. *mahumet* (63. lev. jegyz.).

16 *a fő harminczadoságból* — a fővámosságból. NySz Három: harminczadoság. A szótár csak innen idézi.

18 *nőnek fel . . . valamint a gomba*. — NySz Gomba [Szólások].

20 *orsovát lötetni*, — Előfordul a 137, 138. levélben is. Szily: „Régies; ma: lötetni. Ugyanígy volt vívatni helyett vitatni s ebből a mai vitat.” NySz Lő, lü: lötet.

23 *ett*, — Szily: „evett helyett. Székelyes.” Előfordul másutt is, pl. a 111. levélben.

23 *czidáztatot* — NySz Dsida: dsidáz.

28 *hívut*. — hívott; székelyes alak (Szily).

30 *a belső város . . .* — A város és környékének Mikesével egyező, egykorú, valamivel részletesebb leírását adja Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa lengyel emlékirónő (ld. róla a 141. lev. jegyz.). A szomorú állapotokat hasonlóan festi le. Mindkét leírásban megnyilatkozik az író együttérzése, humaniz-

musa. Pilsztynowa bemutatja a hatalmas török tábor, pontatlanul tájékoztat a hadieseményekről; megtudjuk, hogy mintegy száz keresztény ember van egyetlen házba zsúfolva, a keresztények házai pedig törökökkel vannak be-telepítve. Részvétellel mondja: „... láttam német tisztet és közkatonát, 200-at egy láncban, nyakukban megvasalva, amint Vidinen keresztül mentek... Csaknem minden házban láttam rabszolgát, rabszolganót vagy gyermeket török rabságban. És raboltak Belgrádnál, Budán, Krajován is, megszámlálhatatlan városokban és falvakban, németeket és magyarokat; ezt a szokást a törökök ma is tartják...” Vö. Roman Pollak i Marian Pełczyński: *Proceder Podróży a Życia Mego Awantur*. Wydano z autografu Biblioteki Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie, 1957. Az ide tartozó lengyel szöveg:

„Przyjechawszy szczęśliwie do Widynia tureckiego konno, przebrana po mešku, po turecku jak janczar i stałam gospodą w hanie, to jest w austerii, i chciałam sobie dworek nająć dla mieszkania, ale trudno było choćby czterech złotych 100 na miesiąc dać za dworek, to go nie można było dostać. I takem bardzo marketna była, bo białogłowie ciężko jednej mieszkać w hanie, a tu nie dostanie stancji. Z tej racji [to] było, że wielka gmina wojska tureckiego, że po 100 ludzi chrześcijan zganiano w jednym domu, a domy chrześcijańskie Turkami osadzano, bo to w zimie było, a proszą janczarzy alias wojskowi, pod namiotami w polu około Widynia, bo generał Damnic przyciągnął pod Widyn turecki swoim regimentem chcąc rewanzować, co Sekendorff poblądził, to generał Damnic chciał poprawić. Pod Krajową dość z dopustu p. Boga nie udało mu się ta potyczka, bo ledwie sam z kilku sztabsoficierami salwował się, a reszta Niemców od Turków wszyscy na placu trupem położeni, a niektórych w niewolę wzięto. Widziałam niemieckich oficerów i gemejnów 200 w jednym łańcuchu za szyje okowanych, prowadzonych przez Widyn.

Jak też zwyczaj niedobry w niektórych nacjach, że i żony i dzieci biorą na wojnę i tak wszystkie hurmem żony i dzieci w niewolę wpadły, i widziałam niemal w każdym domu niewolnika lub niewolnicę, lub dziecię w niewoli tureckiej. I zabrali natenczas Biligrad, Budym, Krajową i wiele bez liczby miast i wsi niemieckich i węgierskich, co i teraz Turcy trzymają.” (68.)

31 *szép térségek* — NySz I. Tér: térség. A szótár csak innen idézi.

42 *a kávé házban* — „Eddigi tudomásunk szerint korábban nem fordul elő. Előbb: kávéház.” (Szily) NySz Ház: kávé-ház. Mikesen kívül Faluditól, Orczytól és Gvadányitól; idézi a kávéházat is PPB-ből. — Pápai egy helyütt káféház alakban írja (1709. 288).

43 *ilyen oltsu. út a tsászár madár*. — Szily: „Tréfásan »császár katonája« helyett.” Ld. még a 106. lev. és jegyz. 23.s.

[137.]

1 sor a szokásunk szerint. *szaladva kel készülnünk. és meg indulnunk*, — Vö. a 135, 132, 131. lev.

3 *nissa felöl* — Nis városa felől. Nis (Nissza) Jugoszlávia egyik legnagyobb városa; a Belgrádból Bulgáriába vezető úton fekszik. A török háborúk idején stratégiai fontosságú erősség volt.

6 *azide valo pasa* — Ld. a 136. lev. jegyz. 15.s.

8 *königszeg generalis* — Königszeg tábornagy, az osztrák haditanács elnöke. Orsovánál 1738. aug. 15-én csatát vesztt.

20 *de e mind meg lehet a komédiában*, — Mikes a törökkel való „táborozásában” megragadja a helyzet lényegét: nemcsak kilátástalan ez a lőtás-futás, hanem komikus is. A „komédia” kezdetéről ld. a 128. lev. és jegyz. 7. s.

21—24 Mikes a bujdosó magyarok helyzetének megítélésében józan, kiábrándult és szkeptikus. Kijárta a török iskolát, nem vár semmit „a sok szép szó”-tól. Tudja, miért hurcolja magával a vezér Rákóczi Józsefet (vö. a 134. és 131. lev. és jegyz.). — Másképpen beszélt 1717-ben (2, 4, 6. lev.), amikor a hadakozástól függött sorsa: visszatérhet-e szülőhazájába.

23 *a fára való fel magasztaltatást* — NySz Magaszt: fölmagasztaltatás. A szótár csak innen idézi. A fölmagasztal igét Mikes itt tréfásan használja felakaszt, akasztófán kivégez jelentésben (ÉrtSz).

25 *a ki posta lovon táboroz* — NySz Tábor: táboroz. A szótár csak innen idézi.

[138.]

Keltezés: *fetislán* — Előfordul a 139—140. levélben is. Fethislám (<Feth-izsljám) török erődítmény Kladovo mellett a Duna jobb partján, a mai Jugoszlávia területén.

7 *reá vett* — Szily: „a. m. a mai rászed: megcsal.”

16 *azis ki egy uton. mi máson.* — Tréfás használatnak látszik ki . . . ki helyett. Ld. alább a *tsak megyen ki egy, ki más uton.*

19 *ajancsár aga . . . Csauz . . . a vidini pasa* — Ld. a 14, 13, 136. lev. jegyz.

26 *kiki fel szedi sátorát.* — Ld. a 84. lev. és jegyz. 65. s.

43 *mert itt a rettentő sok tseléd, a sok minden féle mester ember, asok kufár . . .* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 83: „Határozatlan névmások és számnevek előtt ritkán van alkalom a határozott névelő kitételére . . . Egy kissé szokatlan a névelő mai nyelvrézékünkre nézve” a Mikestől idézett esetekben. Ld. a 181. levélből idézett példát is. A névelőre vonatkozólag vö. az 1. lev. jegyz. 17. s.

50 *a műsoda rendeltenség vagon* — Hasonló szólásokat idéz a szótár a 140, 141, 144, 145, 148, 149, 150. levélből. NySz Vagon, van [Szólások].

54 *ki ki oda veri sátorát. a hová tettzik.*, — NySz Ver [Szólások]. Mikesnek feltűnik a török tábor rendeltensége. Ő nem volt katonamester, de huzamosabb időt töltött táboron Rákóczi Ferencel, ismerte a kuruc tábor rendjét.

56 *a trájánus Császár híres kö hídgya* — Marcus Ulpius Traianus (53—117) építtette híd. Komáromi János ír róla (1697 okt.) erre utaztában: „Itt volt kőhidja a Trajánus császárnak, kinek a két végén való épületek most is meglát-
szanak, de én teljes életemben sem láttam nagyobb s erősebb téglákat, kő-
rakást, mint az volt. Trajánus római császár ezt a rettenetes kő hidat akkor
építtette, mikor Deceballusra ment Erdélybe. Ez a világnak nyolcadik csodája
lehetett volna, mind faragott kövekből, húsz lábokra építve, ez fundamento-
min felül száz ötven lábnyi magosságra, száz tiz szélessége, kik egymástól
mindent száz hetven lábnyra voltak felállítva . . .” (Diarium, 9.) — Molnár J.
is leírja (Régi jeles épületek. 1760, 604) idézve Justus Lipsiust (De Magnitudine
Romana. Antwerp. 1559, L. 3. p. 155). Szauder Józsefnek van egy Molnár-pél-
dánya, amelyben itt egy régi olvasó Mikesre hivatkozik (605) több soros
bejegyzésében.

m. k.
180.
192.

63 *addig is maradok. Etc.* — A maradok rövidítő fordulathoz vö. az 50. lev. jegyz. (ld. a 34. lev. jegyz. is.) A levélíró ez idő tájt (139, 142—143, 145—146, 152. lev.) sűrűn alkalmazza ezt a sietős levélzáró formulát. — Az &sc = etc. rövidítő jelre ld. a 105, 145. és 146. lev. végét is.

[139.]

2 sor *nem berdot, hanem allát kiálltanak* — A berdo-ra vö. a 105. lev. jegyz. Tö. Allah (Allah) 'Isten'; minden európai nyelvben jól ismert (Lokotsch 5).

3 a *komendans* — a várparancsnok.

9 *jantsár . . . ibrahim effendit* — Ld. a 20. és 114. lev. jegyz.

17 *meg lövök örömet* — diadalt lő (Szily). — Thalynál az „örömet löttének” (Esztergom megvételéről) Riedl szerint (It 1913, 443) Mikestől vett régies kifejezés.

23 *az Isten meg oltalmazta édes hazánkot arablástól.* — Mikes nem akart a török haddal Erdélybe törni (vö. a 126, 134. lev. és jegyz.).

26 *szemben lesz a fejdelemel.* — Szily: „a. m. találkozik vele.” Ld. másutt is, pl. a 140, 148. levélben. A korabeli nyelvben gyakran előfordul, pl. Eszterházy Miklósnál (7), Bethlen Miklósnál (I, 278), Teleki Mihály és Pápai János följegyzéseiben (MHH 27. 177), Bethlen Katánál (497), Rákóczi levelezésében (Archívum R III, 261).

27 *ezel maradok kegyelmednek.* — Vö. a lapalji szövegjegyz. *kegydk.* — Ld. a 133. lev. végét is.

[140.]

1 sor *vége vagyon a komédiának, és a théátrumrol betsületesen le szállítának.* — Vö. a 128. lev. és jegyz.

3 *fel ada rajtunk,* — Szily: „Felad rajta, a. m. kiad, túl ad rajta. Vö. NySz.”

3 *perditio ex te Izrael.* — Bibliai szállóige: „Magad vagy romlásod oka, Izrael.” — Előfordul ifj. Tsétsi János krónikájában is: 1709 martio „Perditio tua ex te Izrael!” (Thaly MHH 27. 1703—1709, 391). Zsoldos szerint tréfás elferdítése lehet Jes 49, 17 versének. A Vulgátában így hangzik: „destonentes te, et dissipantes a te exibunt” (Zsoldos 67).

12 *fogja magát, a hüntőjában ül.* — NySz 2. Fog [Szólások].

19 *erre tsak le sütök a fülünköt,* — (Szólás).

25 *mint a szam ki vettettek.* — NySz Vet, vét: számki-vet.

30 *nem akarásnak nyögés avége.* — Szily: Közmondások.

34 *soha nem is volt egésséges a miolta ebben az országban jött* — Ld. a 128. lev.

35 *kivált egy darab időtől fogvást* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 36: „A minősítő jelzők. A főnév jelzői használata.” Ld. még a 77, 84, 91, 166. lev. jegyz. — MMNyR II, 272—73.

35 *sárgodik;* — sárgul (Szily).

[141.]

Kekezés: *vidin 4 gbris 1738.* — Ekkor érkezett Vidinbe Regina Salomea z Rur sieckich Pilsztynowa, lengyel orvosfelcsernő, akit a pasa a beteg Rákóczi József kezelésére rendelt. Emlékirataiban, amelyet Konstantinápolyban fejezett be 1760-ban, Rákóczinak külön fejezetet szentel (ld. a 136. lev. jegyz. is). A lengyel szöveget az 1957, krakkói kiadás alapján közöljük (vö. VF 1961, 89—94).

Tymczasem przybył tu do Widynia książę Józef Rakoczy, królewicz węgierski, książę siedmiogórski, który był dawno w pojmaniu w Wiedniu chrześcijańskim u cesarza Karola szóstego. Ojciec jego, książę Rakoczy, był od cesarza wygnany z Węgier do Turka z królową swoją i mieszkał do [końca] życia swego w Tekierdagi nad Czarnym Morzem, i brał dla siebie wielką łafę od cesarza tureckiego i dla grafa Czaki, którego ja dobrze znałam, i dla baronów, kapitanów etc. swego dworu. Grafa Czakięgo brat rodzony był kardynałem w Rzymie i po dziś dzień jest wielu Węgrów w Tekierdagi, a po grecku Rodas, i biorą łafę od terazniejszego cesarza Sultana Mustafy.

I tak ten j. o. książę Rakoczy, królewicz węgierski, jak przybył z Wiednia cesarskiego do Widynia tureckiego tylko z jednym czlekiem, chory, bo musiał uciec od cesarza chrześcijańskiego, ponieważ że tam był w niewoli, bo i brat jego rodzony, Aleksander Rakoczy i teraz jest w Paryżu, ale ponieważ że Józef Rakoczy uciekł do Turka żądając pomocy od tureckiego cesarza, żeby mu dał sukurs, żeby mógł odebrać królestwo ojca swego, Węgry i Siedmiogóry a dlatego cesarz chrześcijański, Karol szósty, kazał drugiego brata, Aleksandra Rakoczego skastrować i do Paryża odesłany ten j. o. książę Aleksander Rakoczy, królewicz węgierski.

Tu zaś w Widyniu tureckim został j. o. książę Józef Rakoczy, brat starszy, który miał na świecie wieku swego lat 29 i uciekłszy od cesarza Karola, jakim powiedziała, chudy pacholek i chory na wielki kaszel z krwią pluciem. sfatygowany z drogi i z bojaźni, został tak chory w jednym hanie, co się znaczy austeria. I tak pasza wielki, uczturlu pasza, co się znaczy trzybuńczuczny pasza, na imię Haywaz Mehmet Pasza, natenczas był w Widyniu tureckim. Ten dał opatrzenie książęciu Rakoczemu i przywołał mnie do siebie, i dał mnie zaraz czteryta tyńfów, i obligował mnie, żebym wzięła w kurację tego książęcia Rakoczego. I takem pojechała pojazdem moim do tego królewicza węgierskiego i widziałam jego słabość i mizериę, i tak przez tłumacza zawsze my sobie pobożnie gadaliśmy, bo był pan wysokiej nauki i pobożności chrześcijańskiej, bo był prawowiernym katolikiem rzymskim. I tak ja jego szczęśliwie we 30 dni wykurowałam doskonale.

Potem Haywaz Mehmed Pasza posłał kuriera umyślnego do Stambułu, do najjaśniejszego cesarza imci oznajmując, że królewicz węgierski uciekł do jego kraju i szuka u niego protekcji i pomocy. I tak cesarz turecki przysłał temu najjaśniejszemu Józefowi Rakoczemu, królewiczowi węgierskiemu, książęciu siedmiogórskiemu zaraz trzy tysiące kies gotowych pieniędzy. Wiele kolorów w świecie widziałam aksamitów, to jest karmazynowy, zielony, złoty, czarny, niebieski, pąsowy, fioletowy, wiśniowy, granatowy, amarantowy, takie suknie miał królewicz Rakoczy, złotymi galonami i diamentowymi haftkami spodnie każde, kapelusze, czapki węgierskie, sobole futra pod płaszczce i suknie, sobole czapki węgierskie diamentami nasadzone, taborety, także różnego koloru aksamity, [ze] złotymi galonami i frędzlami, i obicie także z aksamitu różnych kolorów, pokoje obite także galonami złotymi i srebrnymi, karety, cugi, konie ekstra śliczne, szory srebrne pozłacane i polsrebrne na jedwabnych taśmach, wierzchowe konie, kulbaki, rzędy złote z klejnotami, ludzie ze strusimi piórami ekstra urodziwi, a pióra diamentami

nasadzone. Takich miał ludzi dwudziestu czterech i wiele a wiele galanterii, zegarków, tabakierek, ksiąg i księdza kapelana. I ci wszyscy Węgrzy, co byli w Tekierdagi, służy ojca jego i j. w. graf Czaki, i inni baronowie, i kapitanowie do niego przyjechali i osobna lafa i tain szedł na niego z dóbr cesarza tureckiego, i tak został z łaski P. Boga i z łaski cesarskiej znacznym królewiczem węgierskim. I dał mu cesarz turecki sto tysięcy janczarów dla odebrania ziemi węgierskiej i Siedmiogór i tak mój pacjent, j. o. i najjaśniejszy królewicz węgierski zupełnie jest uweselony.

Więc tedy przyszedłszy do spokojnego życia i pomyślnego powodzenia j. o. księżę już inakszy został, już to pierwsze nabożeństwo i chwalenie wiary chrześcijańskiej pochwała przy tak dobrym życiu i znacznych dostatkach już trochę począł z drogi i prawdy występować, to jest za niepotrzebną światową swawolą, gdzie i mnie niektóre niepotrzebne i niewstydlive słowa się dostały przy różnych obietnicach — zwyczajnie, jak to świat fałszywy obiecuje. Ja też najjaśniejszemu królewiczowi odpowiedziałam: „Nie jestem waszej królewskiej mości równa, wasza królewiczowska mość jesteś monarchą, a ja ubogą białogłowa doktorką. Wiem, że ze mną ślubu nie weźmiesz, a jeśli, to tylko tak dla obrazy Boskiej, a potem mnie młodość moją i niewinność moją, i wstyd mój przyrodzony w hańbę obrócisz, a na potem stangetowi lub lokajowi swemu w małżeństwo mnie oddasz. O, nie daj Boże, najjaśniejszy królewiczu, mnie takiego rozumu i niewstydu naprzewicko Boga i świata. Dość jestem bogata, kiedy żyję po chrześcijańsku, mam co jeść, co pić, w czym chodzić, w czym pojechać i pieniędzy, co potrzeba z profesji co dzień spodziewam się z Opatrzności Boskiej. Oko jasne wszędzie, nikt mi zadać nie może żadnej złej akcji, jestem młoda białogłowa, da mnie P. Bóg jeszcze i męża przy poczciwym chrześcijańskim życiu, a wasza królewska mość odstąpi od takiego złego przedsięwzięcia w tym cudzym kraju i obcej wiary”. Ale darmo groził mi, że pošle do paszy prosząc o wydanie mnie, napastując na mnie, że ja nie jestem Polką, tylko jestem Węgrzynką. Ja mówiłam: „A jakże to być może, żeby wasza królewska mość mówił na mnie, że jestem Węgrzynką, a ja jestem Polką. Nie jestem obligowana służyć i nie jestem poddanką waszej księżęcej mości”. Odpowiedział mnie księżę imć: „Najjaśniejszy cesarz turecki dał mnie tak wiele dostatków, a dla ciebie jednej białogłowy Polki nie zechce Rakoczego rugować ze swego respektu”.

I tak ja rozumiałam, że mnie trudno będzie z nim się dalej sprzeciwiać, z tym zapamiętałam czkiem. Najlepiej mnie cicho z Widynia tureckiego wyjechać i zbyć się tego niepotrzebnego amatorata. I tak po cichu najęłam sobie mały okręcik i pojechałam do Ruszczuku Dunajem. Ależ nie mogłam się z tym ro[z]sławić, że jadę, przetom nie była u paszy i nie wzięłam paszportu z tej bojaźni, żeby się księżę Rakoczy nie dowiedział o mnie nie żeby mnie nie przeszkodził [w] tej podróży”. (70—73)

„Időközben megérkezett ide Vidinbe Rákóczi József herceg, magyar királyfi, erdélyi fejedelem, aki régebben VI. Károly császár foglya volt a keresztesy Bécsben. Atyját, Rákóczi fejedelmet, feleségével együtt a császár számúzta Magyarországból Törökországba, élete végéig a Fekete [Márvány] Tenger partján fekvő Tekierdagban lakott, s a török császártól jelentős életjáradékot kapott a maga és Csáki gróf [A lengyel kiadás jegyzetében tévesen áll: może Imre Csáky, graf, duchowny i pisarz (1672—1734). Itt gr. Csáky

Mihály tábornokról van szó, meghalt 1757-ben Rodostóban, 81 éves korában. Az említett Imre ennek fivére volt.] számára, akit én jól ismertem, és udvarának bárói, kapitányai stb. részére. Gróf Csáki édestestvére bíbornok volt Rómában. A mai napig sok magyar él Tekierdagban, görögül Rodas, és a mostani császártól, Mustafa szultántól járadékot kapnak.

És ez a főméltóságú Rákóczi fejedelem, magyar királyfi, a császári Bécsből a török Vidinbe érkezett csak egy emberével [Rodostóból indult kíséretével!], betegen, mivel szöknie kellett a keresztény császártól, mert ott fogságban volt; édestestvére Rákóczi Sándor is most Párizsban van. Minthogy Rákóczi József a törökhöz menekült és segítségért folyamodott a török császárhoz, adjon neki támogatást, hogy visszanyerhesse atyja királyságát, Magyarországot és Erdélyt, ezért a keresztény VI. Károly császár elrendelte, hogy a másik testvért, Rákóczi Sándort kastrálják [Rákóczi kisebbik fiával, Györggyel kapcsolatos híresztelés.] és Párizsba küldjék ezt a főméltóságú Rákóczi Sándor herceget, magyar királyfit.

A főméltóságú Rákóczi József fejedelem, az idősebb testvér megszököve Károly császártól, a török Vidinben maradt; 29 esztendősen olyan volt, amilyennek mondtam, sovány és erősen köhögő legény, véreset köpködő beteg ember; az úttól elfáradva s a félelemtől nagy beteg lett, egy fészérlében feküdt, amit vendégfogadónak neveznek. A hatalmas ucsturlu pasa, akit három lófarkas diadalmas pasának neveznek, Hayvaz Mehmed nevű Pasa, ebben az időben a török Vidinben volt. Ő gondoskodott Rákóczi fejedelemről és odarendelt engem hozzá, és adott mindjárt 400 tallért, és kötelezett, hogy kúráljam ki Rákóczi fejedelmet. És ekkor elmentem kocsimon ehhez a magyar királyfihoz és láttam az ő gyengeségét és nyomorúságát. A tolmácson keresztül mindig jámboran fecsegtünk, mert nagy tudású és istenfélő keresztény úr volt, igazhívó római katolikus. És így én őt szerencsésen tökéletesen gyógyítottam 30 nap alatt."

A tények fedik egymást. Mikes is említi a pasát, Halváts Mehemet néven (136. lev.). 1738. augusztus 29-én értek Vidinbe, meglehetősen mostoha körülmények között (140. lev.). A lengyel orvosnő szeptember folyamán kezelte Rákóczit, mert Mikes szerint október elején Ruszcsukba indultak. A lengyel emlékirat két mozzanattal bővíti ki Mikes levelét. Rákóczi udvara, amelyet Mikes egy mondattal elintéz, színesen elevenedik meg Rusiecka tolla nyomán.

„Közben Hayvaz Mehmed Pasa gyorsfutárt küldött Stambulba a leg-hatalmasabb nagyságos császárhoz, tudatva véle, hogy a magyar királyfi az ő országába menekült, s nála keres védelmet és segítséget. A török császár azonnal küldött ennek az igen hatalmas Rákóczi Józsefnek, magyar királyfinak, erdélyi fejedelemnek háromezer kies készpénzt. A világ minden bársony-színét láttam itt, karmazsint, zöldet, sárgát, feketét, kéket, vérvöröset, ibolyaszínűt, meggyzsinűt, sötétkéket, málnavöröset: ilyen ruhát viselt Rákóczi királyfi, aranyos díszek és drágaköves hímzésekkel tele a pantallója; coboly prém a köpeny és a mente alatt, magyar coboly süvegek, kalpagok telerakva gyémántokkal; különféle színű bársonyszékek, aranyos díszekkel és rojtokkal, különböző színű bársonyokkal behúzva; a szobák is be vannak vonva aranyos díszekkel; ezüstös hintók, gyeplők, pompás lovak, ezüstös, aranyos és félezüstös hám, selyem szalagok, hátaslovak, kulbaki-nyergek, aranyozott lószerszámok, ékszeres. Előkelő születésű, struccotlat viselő

emberek, a tollak gyémántokkal ékesítve. Ilyen embere volt neki huszonnégy és sok-sok divatos holmija, órák, tubákosszelencék, könyvek és egy udvari káplánja. És a magyarok valamennyien, akik Tekierdagban voltak és az ő atyját szolgálták, mint a nagyméltóságú gróf Csáki és más bárók és kapitányok hozzá jöttek. Személyesapidíját és járadékot élvezett a török császár javaiból, és imígyen megvolt az Úr Isten kegyelméből és a császár jóvoltából ez a nevezetes magyar királyfi. És adott neki a török császár százezer janicsárt [?!] a Magyar föld és Erdély megvételére és így az én páciensem, a főméltóságú hatalmas magyar királyfi kedélye teljesen felvidult.”

A lengyel emlékirónő regényessé váló naiv történeti rajza nem felel meg teljesen a tényeknek. Rákóczi József a százezer janicsár helyett is csak ígéret formájában kapott volna ötvenezret. A török bánásmódról és bőkezűségről Mikes pontosabb és kedvezőtlenebb képet fest, éppen Vidinbe érkezésük előtt. Miután megérkeztek Vidinbe, beigazolódott Mikes borulátása. A Rákóczi gazdagságáról szóló leírás azonban nem céltalan, mert Rusiecka ezzel hozza kapcsolatba erkölcsi jellegű ítéletét és egy személyes epizódot. Ebből derül ki, mi rejlett Mikes (141.) célozgató levelének háttérében. Két oka volt Rákóczi haragjának. Egyik, a vezér pálfordulása és durva bánásmódja, a másik, a betegség és a lengyel „doktorka” személye. Az emlékiratban ugyanis ez áll Rákóczi szerencsésnek vélt helyzetét vázoló sorok után:

„Mikor aztán nyugodt és kedvező életkörülmények közé jutott, a főméltóságú fejedelem egészen megváltozott . . . a jó élet és a szembeszökő jólét idején már kezdett letérni a jó és igazságos útról, a haszontalan és féktelen világi élet után ment, mikor is a különféle ígérek közben nekem is jutott nem egy szükségtelen és szegyetelen szó, szokás szerint hazug világi ígértések. Én a legkegyelmesebb királyfinak megmondtam: »Nem vagyok királyi kegyelmességgel egyenrangú, őkirályfi kegyelmessége uralkodó, én pedig egy szegény doktor fehércsél vagyok. Tudom, hogy velem úgysem fogsz megesküdni, de ha úgy lenne, akkor is csak istenszégienére, és azután ifjúságomat és ártatlanságomat és természetes szegyenemet gyalázatba fordítanád, aztán odalöknél egyik kocsisodnak vagy lakájodnak, hogy az vegyen el feleségül . . .« Hasztalan fenyegetett engem, hogy elmegy a pasához, kéri fogja, hogy adjon ki engem, rám támadt, hogy én nem lengyel, hanem magyar vagyok . . . Megértettem tehát, hogy nehéz lenne ezzel az indulatos emberrel tovább ellenkezni. Legjobb lesz, ha csendben eltávozom a török Vidinből, és megszabadulok ettől a »niepotrzebnego amara«-tól. És így csendben szereztem magamnak egy kis csónakot és a Dunán Ruszcsukba szöktem . . .”

Ezzel ér véget a Rákóczi fejedelemlről szóló fejezet. A tizenhét éves özvegy kitért Rákóczi József tolakodó vonzalma elől. A fejedeleml ezen annyira felháborodott, hogy kémkedéssel vádolta őt a pasánál és vésztörvényszékkal, halállal fenyegette meg. Azonnal embereket küldött a Dunán keresésére — mint erről Salomea Regina Rusiecka a következő részben: Podróz i avantura w Ruszczuku (Utazás és kaland Ruszcsukban) részletesen beszámol (73—76). Valószínűleg ezzel függ össze Rákóczinak a Mikes által említett „haragos” dunai kirándulása is szeptember vége felé.

1 sor *E sem igen nagy vigasztalásra való level lézen,* — A vigasztaló levélről ld. a 118. lev. és jęgyz. 3.s.

7 *de ő a felől tsak mulatná magát havolna kívül, és mivel*, — Mikes sajnálkozó, gúnyos soraihoz vö. Salomea Rusiecka előadását.

9 *a ki valo járásal* — NySz Vagyon, van: ki-*valo* [foras versus; auswärts gerichtet]. Így csak Mikestől idézi a szótár.

11 ... *és mesze le mentünk a dunán*, — A megszökött lengyel felcsernőt kereste Rákóczi József, ld. fentebb.

20 *a hus mint egy hull rolla*, — Vö. Simonyi Kötőszók III, 173: „Mintegy” és más állandó kifejezések. „Mintegy = ném. gleichsam, lat. quasi; rendszeren, úgyszólván tehető helyébe...” Simonyi példákat idéz még Heltaitól, Károliától, Molnár Alberttől, Pázmánytól, Faluditól stb. Ld. még Klemm Tört-Mondt 518: Mód-, állapot- és hasonlítóhatározó mellékmondatok (valamint, mint; mintegy). Vö. a 3. lev. jegyz. 5.s.

23 *egy agát* — Az aga szóhoz vö. a 92. lev. jegyz. 28.s.

25 *oroszsikig*. — A városról ld. a 142. lev. jegyz.

25 *tsernavodára telelni*. — A portai fermánok rendszeresen intézkednek az anyagiakról. Rákóczi József udvartartása számára a szükséges kellékek beszerzéséről a vidini parancsnokhoz (Karácson: CXXXII. 1738. aug. 28. Szeráj lev.). Szeptember 18-án előírja, hogy Rákóczi és kísérete Csernavodára menjen telelni, s fermánban gondoskodik háztartási szükségletei beszerzéséről. Ugyanazokat a lakásokat rendeli számukra, amelyekben már laktak a bujdosók. A fermán szövege az általuk múlt évben lakott házakról beszél, holott ez év február és március folyamán laktak ott (Karácson: CXXXIII. és CXXXIV. 1738. szept. 18. Szeráj lev.).

[142.]

Kelkezés: *oroszsik*: — Előfordul a 141. és 143. levélben is. Ruse — város a Duna jobb partján a mai Bulgária területén. A várost a törökök Ruszesuknak nevezik. Az Oroszsik alakból magyarosító népetimológiára is lehet következtetni. — 1697 októberében Komáromi János erre utazva írja: „... ez a Duna parton fekszik, nagy török város, vára is van és portusa minden dunai furkatáknak, sajkáknak, élés-hajóknak. Itt lakik a dunai kapitány, Basa, és itt mindennek nagy olcsósága van. A szőleje mindenképp olyan, mint a masolja-szőlő, a tokaji-hegyen sem terem szebb, az bora is olcsó...” (Diárium 11.)

2 *sor a nemes vér. vagy veszt vagy nyér. de próbál*, — Szabolcsi 227: Mondókát, példabeszédet idéz. — Szily: Közmondások. Változatok: NySz Nyer. Faluditól: „A nemes vér ezen ügyben vesztve nyér.” — RMKT XVII. 3. 660: „Az 1802-i Jánosi-ék. egy lakodalmi Ének-e így kezdődik: „Aki próbál csak az nyér avagy veszt.” — Károlyi Sándor: „Szücs János apám próbált Tordánál, nyert, vesztett.” (162.)

6 *viza* — NySz Viza (huso, antaceus) MA. hausen; PPB. Piscis Danubii stb.

8 *a bujdosó urak*, — Csáky Mihályról ld. a 114, 146—147, 206. lev. Zay Zsigmondról a 146—148, 150, 156, 206—207. lev. Ilosvai János Mikes bejáró társa volt. Párizsban Rákóczi tanulmányokat végeztetett vele, ott tért át kálvinista hitről katolikusra, ld. róla a 76. és 107. lev. jegyz. Pápai Jánosról ld. a 14, 107, 109, 156. lev. is. Dásztiról ld. a 131. lev. jegyz. Pázmány Péter ezredes dunántúli birtokos nemes, 1704-ben csatlakozott Rákóczihoz, Kajdacsival, Sibrikkel, Eszterházyval egy időben. Rákóczi udvarában szolgált,

mint nemes apród, s követte urát a bujdosásba; Franciaországban huszár-
ezredben szolgált, 1736-ban Rákóczi Józseffel érkezett Törökországba, 1742-
ben halt meg Rodostón.

17 *a híres nicápoly* — Nikápoly (Nikapoli, Nicapolis, Nebul) város Bulgá-
riában, a Duna mellett. Az amfiteátrumszerűen épült város török faházaival
és minaretjeivel festői képet nyújt. Heracleus császár alapította a VII.
században. Mikes nyilván a híres nikápolyi csatára céloz (1396. szept. 28);
ugyanitt aratott győzelmet a törökök fölött (1598-ban) Mihály vajda. —
Komáromi János írta a városról Diáriumában: „jobb felől Nikopoly vára s
városa a Duna felett való hegyen. Ez már Macedóniához tartozik . . . Sok
szép szőlei, jó borai, mindennek bősége, de a lakosai igen rossz emberek. Basa
van benne. Itt vesztette el a harcot Zsigmond magyar király azért a kevély-
ségéért, hogy ezt mondotta: van annyi kópiás hada, ha az ég hadára szakadna
is, megtartanák a kópiások, úgy megverte a Török, vesztette el húszezer
emberét, maga is csónakon szaladt el a Dunán . . .” (11.)

18 *a várossal által ellenben* — NySz Ellen: által-ellenben, által-ellenében.
A szótár csak innen idézi.

20 *a honnét 31 esztendőtlől fogvást vagyok ki rekesztve.*, — 1707-től, amikor
a fejedelem mellé került és elhagyta Erdélyt. Így számítja bujdosását a 124.
levélben is. Mikes sóhajtással látja az „édes Olt” vizét, „édes hazáját”-ra
gondol. A levélíró mély emberi megnyilatkozása, érzelmessége teszi emlékeze-
tessé ezeket a leveleket (146, 147, 149, 156. lev.).

23 *a sziget parton*, — NySz Part: sziget-part. A szótár csak innen idézi.

30 *de menyj átokal ettük. mert a fő hajosunk török volt . . . mi azt tsak neveltük*,
A keresztény Mikes nevet a muzulmán sertéstilalmon. — A 110. levél óta
először nevet újra Mikes. A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

33 *muszulmán* — A 92. levélben *musulman* Tő. müslüman (müszlüman)
'mohamedán, az iszlám vallásának követője'. Az arab muszlim 'hívó, az
iszlám követője' szó, ill. perzsa többesjellel ellátott müszlimán változatának
az európai nyelvekben meghonosodott alakjaival kapcsolatban ld. Lokotsch
122. A mikesi alak megítélésekor ezeket is tekintetbe kell vennünk. A bizánci
változatokhoz ld. Byz-turc II, 198.

37 *tsernavodára* — Vö. a 133. lev. jegyz. 11.s.

37 *ezel maradok*. — Vö. a 138, 139. lev. és jegyz.

[143.]

1 sor *Én ha azkedves néném levelét nem veszem is de tsak írok, . . . de hogy
lehetne kegyelmed levelit vennem. a mūdön . . .* — A levelezés-fikció felújításáról
ld. a 134. lev. jegyz. Mikes valóságos okokkal menti „nénje” leveleinek el-
maradását.

2 *kegyelmed* — Vö. a lapalji szövegjegyz. *kegyd* — Alább *kegyd fejd. fejdk*
— A levélíró ez idő tájt sűrűn alkalmaz rövidítéseket (pl. 123, 126—133,
138—141, 146—47, 150. lev.). Ebben az évben (131—145. lev.) viszonylag
sok levelet ír. Csak 1718-ban írt 15 levelet.

6 *oroszsikrol*, — Az előbbi két levélben oroszcsik, cs-vel.

10 *valo hogy it pestis vagyon*, — A pestist a levélíró említi a 146. levélben is.
Utoljára Rodostóban írt a járványról (75. lev.).

13 *egy szököt olosz muskotérost.* — gyalogost. A 146. levélben szökött német muskotérosokról ír Mikes.

19 *tsak azt feleltem valamint Esther.* — Célzás Eszter és Ahasvérus király történetére (Esth 4, 11): „En azért mi-képpen mehetek-bé a'királyhoz, ki már harmincz nap nem hivattattam hozzája?” (Káldi) — Olvasott Mikes erről a *KeresztKérUtja*-ban is (144 verso). Racine Esther c. darabját Rákócziaval Párizsban is láthatták. Szathmáry Király Ádám 1717. február 24-én az Athalie-t látta: „Voltam az Comédiára, az holott Sz.-Írásbeli historiát azaz Athaliát repraesentáltak . . .” (384.) — Ld. Zsoldos 50—51.

28 *ezel maradok* — Ld. az előző levél végét is.

[144.]

2 *sor láttuk hogy ugy lesz mint a gyertya, . . . a gyertya már vége felé volt, — mint agyertya ugy alut ell.* — írja Mikes 48. levelében Bercesnyiné halálakor; — Rákócziról: *a meg gyujtot gyertyát. nem kel csudálni ha fogy.* (110. lev.) — Petróczy Kata Szidónia versében: „Mint az gyertya világ oránkint csak fogjok” (ItK 1915, 325).

3 *a testamentumát meg tsinálta.* — Rákóczi József végrendelete 1738. nov. 7-én kelt. Közölte Thaly TT 1890, 414—419. Egykorú másolat a volt cs. és kir. udv. és állami levéltárban. A végrendeletben először Charlotte Rákócziról, Konstantinápolyban maradt természetes leányáról s annak anyjáról, Madame la baronne de Peravex-ről gondoskodik, majd Rákóczi Györgynek, testvérének hagy különféle ingóságokat. Ezután: „Item nous legons et delaissons à monsieur Clement de Mikes nostre grand Chambellan mille piastres.” Majd több név felsorolása után Csernavodán eladandó ingóságait Mikes gondjaira bízva: „Item on payera tous les anciens arrerges à tous ceux à qui il en est dû, lesquelles deux sommes seront payées de la vente de mes chevaux et des meubles, qui ne pourront estre transportées à Constantinople; la vente se fera icy par monsieur de Mikes, qui en rendra compte aux executeurs testamentaires, et qui la signera avec de la Chaume nostre secrétaire.” A végrendeletből kiderül, kik voltak azok a személyek, akiket Mikes leveleiben említett, hogy a fejedelem körül vannak. A testamentum végén: „Fait à Chernovoda en Bulgarie, en présence de monsieur Clement de Mikes nostre Grand chambellan et de monsieur l'abbé Antoine Damophily nostre premier aumonier, temoings à ce requis, qui ont signé le présent original avec nous et nostre sécrétaire le 7e Novembre 1738.” Az aláírók között Rákóczin kívül: Damophily, Mikes és a titkár Pierre François de la Chaume. A végrendelethez több emlékirat van csatolva Rákóczi József hagyatéka tárgyában (1739 sine dato). Végül a portai tolmács tanúsítványa ugyanazon tárgyban. Az iratokat ld. Thaly TT 1890, 414—423. Ld. még Emile Pillias: Josepha-Charlotte la dernière des Rákóczi 1736—1780. RHC XXV, 1947, 208—218.

Saussure írja: „Midőn halálát György herczeg tudtomra adá, azt hívém, hogy a bátyja helyett most már majd ő mened a Keletre, de úgy mondják, hogy ez eszében sincs. Jobban szereti Párist és annak kellemeiségeit, hogysen elhagyná.” (281—82.) Gróf Bonneval pedig, akit Rákóczi József a végrendelet egyik végrehajtójaként megjelölt, ezt írta Saussure-nek 1740. okt. 17-én kelt levelében: „. . . il y a longtemps que j'ai renoncé à la qualité d'Executeur

Testamentaire du feu Prince Joseph Rakoczy. Le Marquis de Villeneuve cy-devant Ambassadeur de France a voulu chipoter sur cette succession, et lui a fait tort de plus de soixante Bourses qui se sont evanouies." (Sausurre 378.)

4 *mára viradora* — NySz Ma [Szólások]. A szótár csak innen idézi.

12 *mód nélkül* — NySz Mód [Szólások].

20 *egy szóval, ha az atya nevelhette volna, mind más természetű lett volna.* — Mikes erős kritikával szól Rákóczi Ferenc gyermekeinek neveltetéséről. Ezt hibáztatta Györgyben (22, 88. lev.), ebben látja legfőbb fogyatkozását Józsefnek is. Mindegyiknél hangsúlyozza, hogy németek nevelték. György magyarul sem tudott, József nem szerette nemzetét. Mikes más neveltetést kapott Rákóczitól; ez a mérce nála. — Rákóczi József halálakor Mikes nincs meghatódva. Inkább sajnálja a fejedelemit, mint gyászolja. Vö. a 147. és 125. lev. jegyz.

21 *most ez elég, mászor másrol.* — Szabolcsi 230: A levélzárás megszokott, többnyire tréfásan kötődő formulája valósággal verses alakot ölt. Ld. még a 15, 135, 149, 179. lev. stb. s az 55. lev. jegyz. 7.s.

[145.]

3 sor *minap is eltemetők egy atyánk fiát,* — Vö. Klemm TörtMondt 123: A tárgyas ragozás igealakok használata (ha a tárgy birtokos személyragos névszó). — Ld. még Schäfer Károly hozzászólását (Mikes és a tárgyas alak. Nyr 1897, 419) Török Konstant cikkéhez (Nyr 1896, 176). Török szerint Mikes tárgyas alakja eltérő a mai irodalmi szokástól. Schäfer nem tartja annak és megjegyzi: „... sőt a mai irodalmi használatához szokott nyelvérzékeink inkább azon ütköznék meg, ha — mint T. sejteti — így állana: eltemetünk, itt hagyunk (156. lev.) egy kedves atyánkfiát. Hisz a birtokos mondat tárgy, még a nyomatékos egy (= egyik) jelző nélkül is mindig tárgyas alakot követel.” — A szerkesztő megjegyzése: „Az ilyen mondatokon sem volna megütközni való: eltemetünk egy atyánkfiát, itt hagyunk egy atyánkfiát. Hogy a birtokos tárgy mellett nem kell okvetlenül tárgyas igealaknak állni, ez a kérdés a Nyelvőrben már egyszer behatóan meg volt vitatva. (L. 9. és 10. k.)” — A tárgyas ragozáshoz vö. a 3. lev. jegyz. 1.s.

Az eltemetett „atyánkfia” valószínűleg Máriássy Ádám. Mikes név szerint sehol nem említi, pedig jól ismerték egymást, ld. a 107. és 134. lev. jegyzetét. A fiatal Máriássy a kuruc háború elején Rákóczi első szárnysegéde volt. A bujdosó fejedelem leghűségesebb tisztjei közé tartozott, akit katonai szolgálata mellett, diplomáciai terveibe is beavatott. A Karácson által közölt török okmányokban többször előfordul neve. Thaly úgy vélte, hogy Rákóczi József halála után Lengyelországba ment. A török iratok még 1738 végén és a következő év elején rendelkeznek a bujdosó tábornokok ellátási díjának utalványozásáról. Máriássyról csak 1739. máj. 15-én írnak, amikor arról intézkednek, hogy a meghalt tábornok helyét Zay Zsigmond foglalja el, ésapidíját is neki folyósítsák. Mikes is megemlékezik Zay úrfi távozásáról a 146, 147, 150. levelében. Máriássy halálának időpontja 1738 decemberére tehető. Ld. Hopp L. ItK 1960, 201.

4 *egy szilva fának is el férünk az árnyékában.* — Vö. Simonyi JelzőkMondt 161; 159. A -nak rag használata (ha a birtokoson van a főnyomaték). Simonyi

példát idéz Zrínyitől, Gyöngyösitől, Báróczitól, Ányostól, Berzsenyitől, Vörösmartytól, Aranytól is. — A -nek rag használatára példát idéz még a 37. levélből. Vö. a 36. lev. jegyz. 15.s.

6—18 ő minket például tet az egész nemzetünknek, — A bujdosó elmúlt életéről való elmélkednek az isteni rendelés gondolatával zárul. Miket megtörte a szomorú bujdosás hosszúra nyúlt két évtizede. Már régen kiábrándult a céltalan bujdosásból (vö. a 96. lev.).

19 egy vezér aga, — Vö. a 92. lev. jegyz. aga. 28.s.

22 a török tiszték ide gyűlvén . . . — A török okmányok fontos ismereteket nyújtanak erről a meglehetősen homályban maradt időszakról:

„Rákóczi királyfi utolsó órája elérkezvén, e világot elhagyta, azért megparancsolom, hogy nála levő vagyona, tárgyai, állatai törvényes módon defterbe foglaltassanak és megőriztessenek.

E magas rendeletem megérkezésekor tehát az elhunytak halálakor amiféle vagyona, tárgya, állata csak volt, hogy abból semmi el ne vesszen, el ne rejtsék, el ne titkoltassék, valamennyit törvényes módon, név szerint, érték szerint összeírjátok, defterbe foglaljátok, biztos helyre tegyétek és megőriztétek s a pecsételt, aláírt deftert magas Portámra küldjétek s az ügyet bejelentétek . . .” (Karácson: CXXXV. 1738. nov. 21. Szeráj lev.) Ugyancsak nov. 21-én biztosította a porta, hogy az elhalt Rákóczi József kíséretének tagjai változatlanul kapják meg eddigi ellátmányukat. (Karácson: CXXXVI. Szeráj lev.).

1739. év elején a porta intézkedett Rákóczi József hagyatékáról. Előjáróban kijelenti, hogy a magas porta mindig ügyelt az oltalma alatt állott vendégek végrendelezésének törvényes végrehajtásáról. De most, írja a fermán, „Rákóczi királyfi . . . egészen más nemzetségbeliek közül némelyiknek végrendelezett, némelyiket meg végrendelete végrehajtásával bízta meg, holott a tábornokoknak, vitézeknek és másoknak temérdek sokkal adós maradt és illetéktelenül végrendelezett.” A porta kétségbe vonta a végrendelet érvényességét, hogy elkerülje a Rákóczi Ferenc halála utáni eset megismétlődését, amikor a hitelezők megrohanták a portát és végül is a kincstár fizetett ki 2000 gurust a fejedelem adóssága fejében. „Nehogy tehát valamiféle hagyatékát más lefoglalja, evégett a messiási nép nagyjainak példányképe, a keresztény nép előkelőinek oszlopa, gróf Csáky Mihály — legyen neki jó vége! —, aki az elhalt helyébe a magyarok básbugjává kineveztetett, magas portámra küldött levelében azt kérte, hogy mind a hagyaték átvétele, mind a végrendelet végrehajtása, mind az adósságok kifizetése azon feltétel alatt, hogy a hitelezők panaszának meghallgatásával magas birodalmamnál nem alkalmatlankodnak, ő reá bízassék . . .” (Karácson: CXXXVII. 1739. jan. 12. Szeráj lev.)

A hagyaték átadása céljából török tiszték küldettek ki, azzal az ürüggyel, hogy Rákóczi József „elhalálozásakor tárgyainak átvétele-, megőrzése- és gondozására alkalmas és megbízható embere nem volt mellette” [!]. Az illetők, Ali pasa ruszcsuki parancsnok, Hádsi Mehemed defterdárhelyettes, a ruszcsuki kádi és Huszein biztos voltak. Ezekről a török tisztokről ír Mikes, de az egész, rá nézve sértő ügy lefolyásáról egy szóval sem emlékezik meg. (Karácson: CXXXVIII. 1739. jan. 21. Szeráj lev.) — Egy másik okmányból kiderül, hogy Rákóczi József kíséretében tizenhat francia is volt, akiket a

szultán Konstantinápolyba rendelt 1739. jan. 30-án. (Karácson: CXXXIX. Szeráj lev.) — A porta Rákóczi József halála után, a Csáky körüli „udvartartás” költségeit egynegyedére szállította le. Rákóczi napi 100 gurust kapott, hogy magáról és környezetéről gondoskodjon, Csáky básbugi fizetését 25 gurusban állapították meg (Karácson: CXL. 1739. febr. 5.). — Ld. még Fekete Lajos Levtközl 1925, 273 (Ahmed Refik történetíró nyomán).

24 *ilyen a világ.* — Ld. másutt is (48, 119, 128, 152. lev.).

25 *és a mőt gyűjtöttél kié léssen?* — (Luc 12, 20) — Hermányinál (196. sz.) „Sokat gyűjt, és sok marhát rak össze, de nem tudja, kijé lesz végére!” (XXXIX. zsolttár) — Káldinál „Kincheket gyűjt: és nem tudgya kinek gyűjti azokat.” (XXXVIII, 8).

25 *ezel maradok. Etc.* — A rövid befejező fordulathoz vö. az előző levelek (138. lev.) és a következő levél végét.

[146.]

2 sor a *teftedár.* — Ld. a 132. lev. jegyz. *tefterdárt.*

4 *egy görög templomban el temetők.* — Rákóczi állítólagos csernavodai sírfelirata:

„Princeps Rákóczius Josephus, nomine primus
Hic requiem obtinuit, quam vivo terra negavit;
38- vos Annos aetatis suae cum numerasset
Hic sopor ingruit Laethum, tumbamque subivit.”

Egykorú följegyzés a Magyary-Kossa család levéltárában, Tápió-Szent-Mártonban (Saussure 282). Thaly föltevése szerint Rákóczi József hamvait később atyja sírjában helyezték el Konstantinápolyban (1893, 210). — Ld. még Fekete Lajos Levtközl 1925, 273. — Az akkori „görög templom” föltehetőleg a mai török mecset helyén volt — mondotta a helybeli török pap 1959-ben Csernavodán jártunkkor.

6 *az apostolok el oszlása léssen.* — Mikes egyik olvasmányában is: *Az Apostolok oszlások előtt, el oszták magok között avilágnak különböző részeit...* *minek előtte el oszlottak volna (SüdökÚjTestHist 27 verso, 28 recto).* A bibliában: Math 10; Marc 6; Luc 10. Szállóigeként is: „divisio apostolorum”, Rufinus IV. századbéli egyházi író művéből (HistEcel I, 9). Vö. Szálló igék lexikona. Bp. 1906, 31; Zsoldos 62. — Ld. a 147. lev. is.

6 *a parantsolatok el érkeztek.* — Csákyknak és a kíséretében levő magyaroknak Vidinbe való távozásáról 1739 áprilisában, Zay és Mikes útirányáról májusban intézkedett a porta. Az első csoport részére a vidini hadiszertárból negyven sátrat, nyole víztömlőt, ásót, üstöt stb. szükséges kellékeket, takarmányt, gabonát, zsoldot, lakásokat stb. rendelték a fermánok (Karácson: CXXI. 1739. ápr. 12; és CXLII, CXLIII, CXLIV, CXLV. 1739. ápr. 24; CXLVI, CXLVII. máj. 15. Szeráj lev.). Három okmány Zay utazásával kapcsolatos. Az egyikben a Hotinban elhalt Máriaassy Ádám tartásdíját utalják át neki, a másikban Máriaassy hotini lakását rendelik részére; az első a moldvai vajdának, a második a hotini parancsnoknak szól. A harmadikban a hotini utazásról van szó, egy kocsit, hat lovat rendelt a fermán a két román vajdánál. (Karácson: CXLVIII, CXLIX, CL. 1739. május 15. Szeráj lev.) —

Az alábbi fermán Mikes utazását írja elő; de Csernovođa helyett, nyilván tájékoztatlanságból, Ruszcsukot jelöli jelenlegi tartózkodási helyéül.

„Elrendelem, hogy a magyar bejzádek közül jelenleg Ruszcsukban tartózkodó Mikes nevű bejzáde Moldvában lakjék, azért megparancsolom, hogy Ruszcsukból Moldvába menetelekor podgyászának elszállítása végett Te, a vajda vagy, egy kocsit és négy paripát adj számára. . . és gondod legyen rá, hogy egy nappal előbb azon vidékre küldessék. Konzsztantin oláh vajdához intézve eme magas parancsolat adatott. Kelt az 1152. évi Száfár hó 6-án.” (Karácson: CLI. 1739. május 15. Szeráj lev.) Mikes küldetésének céljáról a török okmányok sem adnak felvilágosítást.

6 *csáki ur . . . zai urfi* — Ld. róluK a 142. lev. és jegyz.

7 *kotsinban*, — Hotin, város a Dnyeszter jobb partján. A török időben fontos katonai gyűjtőpont volt.

7 *Jásziban*, . . . *bukurestre* — Mikes Jászba (Jaši) küldetett. A város leírását ld. a 150. levélben. — Bukarestről ld. a 148. lev. jegyz.

10 *a fermányunkban* — Ld. a 147. lev. jegyz.

15 *ha erdélyt meg nem láthatom is. de a köpenyegüt meg látom. mert az erdélyi havasok mellet menyünk el*; — Az erdélyi havasok jellegzetes motívuma erdélyi íróinknak. Vö. az 1. lev. jegyz. 8.s. Erdély közelsége Mikes írói képzeletére nagy hatással volt, a levélíró földidezi a szülőföld tájait (Zágon, Bodza folyó). Ld. a 142, 147. lev. és jegyz.

20 *a harmadikát* — Rákóczi Györgyöt. Ld. róla a 144. és 88. lev. jegyz.

22 *egy kis neveltségre való históriát . . .* — Hosszú idő óta nem írt Mikes „neveltségre való” históriát. (Vö. a 110. és 142. lev. jegyz.) A furfangos borszerzésről szóló történet Zolnai Béla szerint (1916, 106) novella-eredetű is lehet. Inkább hallomásból följegyzett s bizonyára kiszínezve előadott históriának véljük. Mikes is annak mondja a szökött német katonákkal és a görög pappal megessett históriát. — Feltűnő, hogy éppen Rákóczi József temetésével együtt mondja el a „neveltségre való” esetet. Vö. a 147. lev. is.

28 *mondá a több tanatsoknak*, — A. m. tanácsosoknak (Szily).

49 *mint egy olyan uri aszony*, — *Az idő joll eltöltésének módja c. fordításból való kép: . . . ha kell egy tsudálatos aszonyt üsmerni. én üsmerek egyet . . . e soha nem jádzik. soha sem dolgozik. soha sem olvas; talállya ki kegyelmetek az okát. azért hogy pápa szemet kellene fel tenni. és azt tarttya. hogy egy fő aszonynak nem illik azt fel tenni. Angyélika mondá télámon. az ate fő aszonnyod nem tudgya. hogy spanyol országban. még a nagy betsület. és tsak a nagy uraknak. és aszonnyoknak. szabad pápa szemet fel tenni mikor másoknál vannak. vagy az utzára mennek.* (101 verso.) Ld. a 147. levélben is. Vö. Zolnai 1916, 106.

51 *én pedíg maradok kedves nénémnek etc.* — Hasonló levélvégre ld. a 105. lev. és jegyz.

[147.]

3 sor *a fermányok el érkeztenek*, — A török szó előfordul a 146—149. levélben is. Tő. ferman (fermán) ’szultáni rendelet, parancs, leirat’. Fermánt csak a szultán bocsátott ki, azt pecsétszerű névjegyével, turájával (< tugra) látta el (vö. Pakalin I, 607). A szóalakhoz ld. Kakuk 253; más nyelvekből ismert változatait ld. Lokotsch 47. — NySz Fërmány.

15 *én nekem már ne írj néném, valamég jászbol nem írok.* — Mikes érzékelhetően, valóságos fordulatokkal, ujjászülető írói kedéllyel törekszik a levelezés látszatát megőrizni. Vö. a 134. és 143. lev. és jegyz.

22 *ha születet. bár soha meg nem holt volna.* — A Rákóczi Ferencre alkalmazott mondásnak egy változata előfordul Kemény János Önéletírásában: „Oh vajha remélhető volna valaha más! Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna.” — írja Bethlen Gábor halálára (1856, 147). — Zolnai 1916, 106.

A 146. és 147. levélről írja Tompa Mihály egyik levelében Szemere Miklós-nak: „... nem jártam-e úgy, mint Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben, ki egy levelét kétszer is leírta a nényének, vajon nem írtam-e már én neked Pozsonyból T. . . urról?” (Beje 1849. márc. 23.) Közli Ferenczy József (Figyelő XII, 1882, 180). — Mikes ezt a levelet valóban újra írta. De nem úgy, mintha elfeledkezett volna az előbbiről, hanem szándékosan, más változatban. A 146. levélben megindultság nélkül emlékezik meg Rákóczi temetéséről, rövid sajnálkozás után leírja a „nevetségre való” borszerző muskotérosok történetét. Ez eléggé szokatlan eljárás volt Mikes részéről, bár tükrözi az elhunyt iránti érzelmeit. De ez a halál hangulatával ellenkező humoros levél Mikesnek szemet szúrhatott, meg kellett adni Rákóczi fiának is a végtisztességet. A három nappal későbbre keltezett 147. levélben majdnem minden megvan az előzből, csak az alkalomhoz nem illő történetet hagyta el a levélíró, s helyette megfelelő komolysággal méltatja az elhunyt fejedelemfit. Rákóczi Ferencről a legtöbbet mondja, a fiáról való ítélet viszont a legkeményebb. Mikes hangsúlyozza itt is: József a nemzetét nem szerette (vö. a 125, 144. lev. és jegyz.). A tartalmas elmélkedést ezzel fejezi be: *ne beszellyünk többet felülte.* Nem is szól többet róla. — Mikes nem számozta, hanem csak keltezte a leveleket, s a 146. is ott maradt a többi között. A muskotérosok jóízű történetét, úgy látszik, egyszerűen kihagyta. — A levél tartalmához vö. a 146. lev. jegyzeteit. — A kéziratban a 146. lev. az előző papír — konc végén van; a következő konc a 147. levéllel kezdődik.

25 *noha már negyven esztendő felé jártunk ; ... nem lehetet panaszunk ... hogy ha tudtunk volna ...* — „Ha nem akar pirongatni, vagy durván sérteni, akkor a gúnynak irodalmunkban egyik szokatlan, bár magyar embernél elég gyakori alakjában szól, ti. ál-kíméletből többes első személyben azonosítja magát a gúnyolt személlyel” (Kulcsár Nyr 1899, 387).

31 *de igen rosz neveltetése volt ;* — Vö. a 144. lev. és jegyz. Rákóczi fiainak neveltetéséről mondott kemény bírálatával kiegészül Mikesnek a nemes ifjak neveléséről vallott felfogása (62. lev. és jegyz.). Van egy mozzanat, amit már egyszer (88. lev.) feltűnően kiemelt és itt még nagyobb hangsúlyt kap: *olyan helyt neveltetet. a hol gyűlölik a mi nemzetünket.* — ezért nem kell csodálni, hogy Rákóczi József a nemzetét nem szerette.

41 *csak olyan volt. mint a szalma tűz,* — Szily: Közmondások. — Tóth Szájru szájra 73: Szalma-tűz. A francia így mondja: Feu de paille (passion, ardeur de peu de durée). P. Larousse: Dictionnaire complet.

52 *mert szégyentette. az oculárét feltenni.* — Vö. a 146. lev. és jegyz. 49.s.

Pillias: La mort du mineur Joseph Rákóczi. NRH 1931.

. Keltezés: *bukurest* — Bukarestről először a 134. levélben emlékezett meg Mikes. A város nevét említi a 146, 149. és 150. levélben is. Újra innen ír visszatértekor (153. lev.).

3 sor *ha egy csokból állanais*, — Mikes régen írt már ilyen gáláns modorban „nénjé”-nek. Ezek a megnyilatkozások azonban csak morzsák a fiatal Mikes gáláns levélrészleteihez képest.

6 *bé polálnak*. — A 101. levélben: *pokallyák*. — A. m. összekötözik, kötéllel bepólyázzák. Vö. MTSz 2. Póka: póka-kötő. — Pókál: pólyáz; be v. bé-pókál (bepólyáz). Szatmár, Bereg megyéből és Háromszékről idézi a szótár. — Kriza: Póka: póla, pólya; bé-pókálni.

7 *a nekem roz tántz volna*. — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits, Réthei Prikkel.)

8 *a városon kívül. egy klastromban*. — A levél bukaresti vonatkozásaihoz Paul Cernovodeanu az alábbiakat fűzi hozzá: „Sur les informations données par Mikes j'ai à faire les suivantes précisions. Le monastère dans lequel il fut hébergé était sûrement le monastère de Văcărești, situé au Sud-Ouest de Bucarest (sur la route de Giurgiu et du Danube) fondé par le prince Nicolas Mavrocordat en 1722. Le monastère de la Sainte Trinité de Văcărești (dédié par le prince même du mois de juin 1721 au patriarcat de Jerusalem) représentait un ensemble architectural important, comprenant en dehors de l'église proprement dites un palais abbatial, une caserne pour les gardes du voievode en Transylvanie et repris en 1719 jusqu'à leur achèvement en 1722. Sur ce monastère consultez Al. Fălcoianu: *Căluza mănăstirii Văcărești* (Le guide du monastère de V.), Bucarest 1929, 47; O. Gorescu: *Văcărești mănăstire* . . . Bucarest 1930, 93 + 12 pl.; Gr. Jonescu: *București. Orașul și monumentele sale* (Bucarest. La ville et ses monuments). Bucarest 1956, 96—101. — Le prince Nicolas Mavrocordat régne sur la Valachie entre XII 1715—XI 1716 et III 1719—IX 1730 et fut enterré dans sa fondation de Văcărești. — La maison de campagne du prince Constantin Mavrocordat, dans la banlieue de Bucarest, dans laquelle il reçut Mikes, était bâtie, toujours par son père, le prince Nicolas, et se trouvait au Sud-Ouest de la ville, sur la terre du monastère de Radu Vodă, au lieu dénommé plustard Foișor, où sa mère, la princesse Smaranda, épouse du prince Nicolas, fonda en 1745 une église. Sur la maison de campagne de Foișor du prince Nicolas, nous avons connaissance d'un document de ce prince datant du 2 Mai 1724, dans lequel on précise „que pour la promenade de son Altesse et des autres princes, il bâtit une couple de maisons princières entourées d'une basse-cour et d'un jardin” (V. A. Urechia: *Istoria Romînilor*. Vol. X. A. Bucarest 1900, 1075). Sur l'église de Foișor, cons. St. St. Nicolaescu: *Sf. biserică Foișor din București*, dans *Gazeta municipală IX^c* 1940. nor. 439, 1—2. (Cernovodeanu 3—4.) Bukarestről ld. még a 134, 153—156. lev.

10 *a mariászá voda*. — Mária sa voda — nagyságos vajda (Szigeti).

12 *mint a ki elsőben el vette az atyafiát. és azután kért szabadságot*. — Az író a rokonok, az unokatestvérek közti házasságokra céloz, amihez egyházi engedélyt kellett előbb kérni.

13 *csernavodárol*. — Mikes itt említi utoljára Csernavodát. Először a 133. levélben írt róla.

61. w.
bepólyáz

13 *pápai jános sogor . . . zai urfi*, — Ld. róluk a 142. lev. és jegyz. 8.s.

18 *ha szinte görög színű is. mert a görögöknek más féle színű az eszek.* — A görög mindenkit becsap (graeca fides). Mikes mindenütt kedvezőtlenül nyilatkozik a görögökről. Vö. az 59, 80, 94, 99, 149. lev. és jegyz.

32 *a békeséget járják*, — NySz Jár [Szólások].

32 *reá ropják.*, — Szily: „A. m. ugyanazt a táncot járják.”

34 *püesdi bort* — Pitești, boráról híres munténiai város (Szigeti).

[149.]

Keltezés: *jász*. — A várost említette Mikes a 146—147. levélben. Jászváros (Jási) Moldva fővárosa: a Prut jobb partján fekszik, a Bahlui folyó szeli át. Ld. róla a 150—153. lev. is.

1 *sor foxánig* — A 153. levélben is. Az erdélyiek és a kuruc bujdosók által is jól ismert város Moldva és Havasalföld határterületén, a Szeret jobb partjától nem messze épült (Focșani). Gr. Mikes Mihály is járt erre családjával az 1708—1710-es években.

3 *akár micsodás volt. de hintó volt.* — Mikes a török császár hintójával sem volt megelégedve (ld. a 2. lev.). A vajda hintója is régi lehetett, *talám még a leg első havasföldi vajdáé volt*, — a levélíró kedveli a körülírást.

7 *de micsoda szép térségeken, micsoda helyeken megyen az ember. bukarestől fogva egész jászig.*, . . . *gyönyörűség volt a mi utozásunk . . .* — Mikes tájészmenye a kert. Elragadtatással ír az útmenti tájak szépségéről. A gyönyörűség Mikes számára még nem természetérzék, hanem szép térségek, kertek, jó földek.

15 *a szekfűre, és a tulipánra léptek a lovaink* — Vö. Szarvas Gábor: Szegfű. Nyr 1886, 502—506.

20 *jó magok* — Szily: „Erdélyben a. m. jó madár, gazfi. Vö. MTsz.” Ld. még a 152. lev. és jegyz. 12.s.

22 *labkovicshoz* — Lobkovic Keresztély György herceg, 1739-ben Erdély kormányzója volt.

25 *el ítélheted néném. micsoda suhajtásokat bocsátottam. mikor az édes hazám havasi mellett mentem el; . . .* — Vö. a 146, 147. lev. is. Ez az utazás Mikest felejthetetlen lelki élménnyel ajándékozta meg. Első levelei (1717) erős honvágytól fűtöttek, s ha ez később csillapodott is, hazavágyódása mindig ott élt lelke mélyén. Most Erdély közelsége kiváltotta belőle elrejtett érzéseit. Érzelmes irodalmi megnyilatkozása imádságos sóhajba torkollik.

31 *a vajda* — Ebben az időben Moldva vajdája Grigore Ghica II. volt, aki háromszor uralkodott itt (1726 IX—1733 IV, 1735 XI—1741 IX, 1747 V—1748 IV) és kétszer Munténiában (1733 IV—1735 XI, 1748 IV—1752 VIII); Bukarestben temették el „dans sa fondation de Pantelimon à Bucarest.” (Cernovodeanu 4.)

38 *ilyen a görög.* — Vö. a 148. lev. jegyz. Mikes olasz kortársa, Goldoni is ismeri a görögök iránti előítéletet: „görög . . . ebben a szóban . . . minden rossz benne van, amit egy emberről mondani lehet” (284, Damon eunoch és Kreusa párbeszédében).

40 *ligora*, — Erődi szerint ligore gúnyos kifejezés a Gligor (Gergely) szóból. — Császár a ligora alakot vagy tollhiba következményének vagy föl-

ismerhetetlenné torzult újjörög, esetleg román szónak tartja, „melynek jelentése körülbelül: előkelő”. — Szigeti: ligor — előkelő.

42 *mászor másrol.* — Szabolcsi 230: D) Jellemző mondat-ritmika. Ld. az 55. lev. jegyz. 7.s.

42 *maradok . . . jó szolgája.* — A hagyományos levélzáró fordulat variálásáról vö. a 34. lev. jegyz.

[150.]

1 sor *unadalomal. töltöm az időt* — Az „unadalom”-ról a 96. levélben szólt Mikes utoljára. Most és később Bukarestben (155. lev.) a tétlen időtöltés kapcsán emlegeti.

2 *zai is már régen el ment kocsinban.* — Vö. a 146—148. lev. és jegyz.

3 *de amiért ide küldöttek,* — Mikes küldetésének célját a rendelkezésre álló török okmányokból, de a román forrásokból sem lehet megállapítani. Ld. a 146. lev. jegyz. is.

5 *boérok.* — bojárok, földesurak. A Boér név családnévként Erdélyben is használatos volt. Mikes mostohaapját Boér Ferencnek hívták. — Szlávból román közvetítéssel került a magyarba „rumänischer Edelmann” (Kniezsa SzlávJöv Bp. 1955 I./2. k. 800). — A boérok nem társalkodnak az idegennel, igen vadak, olyanok, „mint a medvék”. Az író itt is, a törököknél is (4, 37. lev.) a társas érintkezés modern formáit hiányolja.

9 *Cantakuzéna familiájából* — A Cantacuzino-család, amely több uralkodót adott Munténiának és Moldovának (Szigeti).

14 *a mariászá nevet.* — a nagyságos nevet (vö. a 148. lev. is).

17 *az ide való érseknek,* — Anton metropolitának, aki a moldavai egyház feje volt az 1730 és 1739 közötti években. 1739 novemberében elhagyta országát és Münich tábornagy seregeit követve Oroszországba ment; ott Bialogrod és Oboian metropolitája lett 1741-ben. Meghalt 1748. jan. 2-án. Vö. N. Jorga: *Istoria bisericii românești și vietii religioase a românilor.* Vol. II. Bucarest 1932, 326.

23 *egy olosz páter vagyok itt. azzal eszem és beszéllek.* — Jellemző Mikes kulturáltságára, hogy a jársi érsek és az olasz páter társaságát kereste. A levélró olaszul keveset tudhatott, latinul és franciául beszélgethettek.

26 *itt a korcsmákon. minden hordo mellett vagyok leg aláb tiz pap. és aztot ugy veszik körül, valamint egy halotat,* — Mikes lenézőleg, gúnnyal beszél az iszákos, műveletlen román papokról. Ugyanígy szól a görög papokról (38, 90. lev.) és a török dervisekről (184. lev. és 1761-i misszilis).

30 *és a beszélgetés gyanánt legyen.* — A levélben való társalgás a Mikes-levelek legjellemzőbb vonása (vö. az 5, 27, 57. lev. és jegyz.).

33 *vagy hat, rongyos klastrom,* — A nevezetes monostorok, amelyeket Mikes név nélkül említ, valószínűleg: Golia (1564, 1640), Bărboi (1610), Barnovski (1627), Sf. Jean Zlataust (1683), Sf. Vineri (1594) és Dancu (1541) lehettek a földrajzi fölösztás szerint. Ld. Cernovodeanu 4—5. Jași város és kolostorainak XVIII. századi leírásához ld. N. A. Bogdan illusztrált monográfiáját, Orașul Jași. Jassy 1914², 522. — A restaurálás alatt álló régi épületeket magunk is megnéztük 1959-ben. Fekvésük igen szép, egyesek belső gazdagsága rendkívüli.

36 a kereskedést. a sūdok. és az örmenyek tarttyák, . . . igen nagy kereskedést lehetne itt fel állítani, — Mikes (Zrínyihez, Bethlen Miklóshoz és Rákóczihoz hasonlóan) nagy jelentőséget tulajdonít a nemzetgazdaság polgári formáinak, a kereskedelemnek (vö. a 37, 42, 60, 62, 133. lev. és jegyz.). Gondolkodására jellemző, hogy mindig „az ország hasznát” helyezte előtérbe.

43 a gohnári bort, a konty alat is . . . meg Csemesegethetik. — Vö. Simonyi Határozók II, 4—5. Alatt, alól (alul), alá. Ld. még a Simonyi által idézett példákat a 16. és 85. levélből. MMNyR II, 176, 181. — Cotnari, híres bortermelő helység Jași környékén (Szigeti). — Megcsemeseg. „A NySz. csak innen idézi.” (Szily) NySz Csemeseg: mēg-csemesēg [sorbillo; nippen, schlürfen].

49 de bezzeg a görög igája alat vannak., — Az alábbiakban Mikes a tőle megszokott (59, 80, 94, 99, 148, 149. lev.) ellenszenvvel festi le a görögöket. Az elmaradott társadalmi állapotokért a görög fejedelmeket okolja, a vajdák nem az ország hasznát keresik. De a török uralom ellen nem szól a levélíró.

53 a fő hekmány. — Constantin Ipsilanti hatman (hetmán, fővezér); a testvére pedig Manolachi Ipsilanti „chiurcibaşa”, a szűcsök testületének a feje, igen befolyásos személyiség volt a fanariota vajdák udvarában. Vö. Ivan Neculce krónikáját, Letopisețul Țării Moldovei (Annales de la Moldavie) éd. Iorgu Iordan. Bucarest 1955, 320—21, 335—36, 338—341, 347, 349—50, 363, 366, 375 és 378.

61 de micsoda. had,? nem is mondhatni hadnak. — Mikes humoros, gúnyos leírást ad a vajda kivonulásáról. A hada olyan, mintha szőlőpásztorokból állna, úgyúit szükség esetén dióval is meg lehet tölteni. A török hadakról is hasonló véleménye volt (2. lev.). Mikes úgy beszél, mint aki tudja, milyen az igazi hadirend. Tapasztalatait Rákóczi udvarában szerezte. Annak idején Rákóczi mellett ott volt a kurucok utolsó támadó hadjáratán 1709 decembertől 1710 végéig. Franciaországban látta XIV. Lajos hadainak díszszemléjét.

62 egy pasa . . . három kalmakánt — Vö. pasa 9. lev. jegyz. — A kalmakánokról ld. a 151. lev. jegyz.

72 maradok. édes nénémnek. szolgálja. — Vö. a 34. lev. jegyz.

[151.]

1 sor ebül vannak a dolgok ; — NySz Vagyon, van [Szólások]. Hasonló szólásokra vonatkozólag vö. a 154—155, 157. lev. is.

4 a neszteren, — a Dnyeszteren.

5 a vajdának. akét fia is el illanta innét, — Grigore Ghica II. két fia; Mateiu és Scarlet. A vajda Scinteia falu és Vaslui város közelében levő helységbe menekült. Vö. alább Dapontès, i. m. II. 291 (Cernovodeanu 5). — NySz Illan: el-illanta. Vö. SzófSz. Előfordul a 34, 147, 153. levélben is.

6 fel bodult állapotban. — „Vö. NySz. Székelyes.” (Szily) — Eszterháznál: megbódul (260).

8 a kalmakányok. — Vö. a 150. lev. jegyz. is. — A fenti helyeken Mikes a szót bizonyos kisebb rangú román tisztviselők, fullajtárok titulusaként használja. — A kajmakám szóhoz vö. a 3. lev. jegyz. — Grigore Ghica II. Jašiból az orosz seregek elől menekülve, nem három (150. lev.), hanem csak két bojárta bízott meg. Ezek: „le grand logothète Sandul Sturza” és „le grand vornic du Bas Pays (mare vornic al Țării de Jos) Jordache Cantacuzino Deleanu”. Vö. Neculce krónikája 390; Dapontès: Ephémérides Daces ou

Chronique de la guerre de quatre ans (1736—1739). Tom. II. Paris 1881. 291.

10 *énnekem pedig három vagy négy cselédem vagyok.* — Mikes ritkán (36. lev.) szól saját cselédeiről, itt (150, 154, 155. lev.) többször emlegeti őket. Kilitük nem deríthető ki a rendelkezésünkre álló okmányokból.

16 *út most egyéb litánia nincsen, hanem, a kozákoktól. szabadács meg uram minket.* — Talán a magyarok kalandozásának korából fennmaradt mondai „litániá”-ra utal: „a magyarok nyilaitól ments meg Uram minket” — „A sagittis Hungarorum libera nos, Domine!” — analógiájára.

21 *bárcsak lehetne. vagy írni. vagy olvasni, de nem lehet.* — Mikest a kárba veszett idő, a céltalan küldetés és a városban uralkodó zűrzavar, félelem lelkileg is nyugtalanítja. Az egész levél szaggatott stílusa életközelségre vall. — A kulturált levélíró panasza: sem írni, sem olvasni nem lehet.

31 *ő aláz, ő magasztal.* — A gondolatpárhuzamhoz vö. a 130. lev. jegyz.

[152.]

3 *sor már a muszka is kocsinál vagyok,* — München tábornagy orosz csapatai a Dnyeszter jobb partján fekvő Hotint 1739. aug. 17-én foglalták el. Vö. Dapontès, i. m. II. 289. Ld. a 151. lev. jegyz. (Cernovodeanu 5.)

8 *ilyen a világ,* — Változó, forgandó világ. Sztoikus sóhaj, vö. a 48, 119, 128. és 145. lev. is.

12 *ajó mag kozákokót.,* — NySz Mag [Szólások]. Ld. a 149. lev. jegyz.

14 *ide hagyom őket, mint sz.pál az oláhokot.,* — (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások. Ld. a 33. lev. is. Ezt a szólást csak Pál apostol neve kapcsolja a bibliához. A szólás eredete a paulicianus-bogumilizmus vallási mozgalomban gyökerezik. Ld. Zsoldos 67. — Tóth Béla: Szájruj szájra 370. „Ott hagyta, mint szent Pál az oláhokot.” Tóth idézi Mikes 33. leveléből. A szászok így mondják: „er hat sie verlassen, wie sanct Paul die bloch (el i-a parasit ca sántul Paul pe Români). Vö. Illia: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum. Kolozsvár, 1764, 15. — B. P. Hasden: Cartile poporane atc Romanilor in sec. XVI. Bukurest, 1880, 251.

15 *ha lehet, még egy órával indulok meg eléb mint sem kellene* — Az útra-
kelésnek a török kancellária által előírt módjáról vö. a 146, 147. lev.

16 *és maradok édes nénémnek.* — A rövidített záró fordulathoz vö. a 34. és 50. lev. jegyz.

[153.]

Keltezés: *bukurest.* — Bukarestről ld. még a 134, 148, 154—56. lev.

5 *sor kalarást* — lovas katonát, rom. călăraş (Szigeti). — Pápainál is (76) így.

6 *csak harmad magamal* — Saját cselédeit érti ezen Mikes, vö. a 151. lev. és jegyz. 10. s.

19 *kivált foxánig.* — A városról vö. a 149. lev. jegyz.

21 *nem hogy olyan kóborlót nem találtam, de sőt még moldovai embert sem láttam,* — nem hogy olyan kóborlót találtam volna, de sőt még moldvai embert sem láttam. Vö. Simonyi Kötőszók II, 146: A hogy kötőszó. Kihagyások a főmondatban. Simonyi szerint „helyén van a jelentő mód, ha a tagadást a föltételes mód helyett maga a tagadó szó ismétlése fejezi ki”. A kihagyásokról ld. még a 6, 13. és 52. lev. jegyz.

25 *de azon kívül, gyönyörűséges utozásom volt,* — Vö. a 149. lev. és jegyz.

26 a török szokása szerint, a mely igen jó szokás. — Az indulás török előírásáról vö. a 152. lev. és jegyz.

30 a szegény pápai sogort, — Ld. róla a 156. lev. és jegyz. 14. s.

34 a vajdának is ki kellett ugratni, — Grigore Ghica II. rövid időre, 1739. szept. 3-tól októberig elvesztette trónját. Alighogy Mikes elhagyta Jasit, az orosz seregek kiűzték a törököket a városból. Seregeik egy része leereszkedett a Siret folyón és behatolt Havasalföldre egész Cimpinaig (Szigeti; — Cernovodeanu 5).

36 a ki a fogat adta. enni valot is ad. — Szily: Közmondások. Ld. a 122. lev. és jegyz. 10. s.

39 és írj. — Vö. a 134, 143. és 147. lev. és jegyz.

[154.]

3 sor erre a földre is bé ütöttek prédálni. — Az orosz, tatár portyázásokról vö. Apur leírását is (MHH XI. 207).

19 micsoda állapotban voltam. éppen azon a napon. a melyen meg sem, mozdulhattam az ágyban, mert a szolgám mondgya hogy . . . — Császár Mikeskiadásában így alakította át ezt a mondatot: „micsoda állapotban voltam, mert éppen azon a napon, a melyen meg sem mozdulhattam az ágyban, a szolgám mondgya, hogy . . .”

25 oda vagyunk a tyukoknak. — NySz Vagyon, van: oda-vagyon [Szólások]. — Ld. a szólást a 28. levélben is.

27 meg sem jelentetik magokat., — Szily: „Ma bejelentet”.

32 a tél jól bé állot, — A 155. levélben is. „Béáll. A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

33 mert nem állottam akarattyára, — A bukaresti vajda és Mikes közti barátság megváltozásának okai nem ismeretesek.

36 és írj. — Ld. a 153. lev. és jegyz.

[155.]

2 sor én is vettem, a februáriusi leveledet. — Vö. a 134. és 143. lev. és jegyz.

3 tulajdonítottom. — NySz Tulaj: tulajdonít [Szólások].

3 mert it rettentő írtozato tél vagyon, — Az 1739—40. évi bukaresti télre és közállapotokra vonatkozó leveleket érdemes összevetni Dapontès krónikájával (i. m. II.), ld. Cernovodeanu 5.

6 láponiában — a lappok, az eszkimók országába.

6 nem emlékezik, . . . térről. — Szily: „ről re helyett”.

11 ki töltenem. — eltöltenem (Szily).

12 a legényim — Mikes cselédeiről ld. a 151. lev. és jegyz. 10. s.

20 de ezekel nem lehet társalkodni. — Mikes Jasiban is (150. lev. és jegyz.) panaszkodott erről.

22 még gyermek koromtól fogvást. üsmerek egy boért út, — A zabolai Mikes család, a kuruc tábornokká lett gr. Mikes Mihály még 1704 előtt élénk gazdasági kapcsolatban állott a moldvai és havasalföldi bojárokkal. 1707 és 1711 között az egész zabolai család udvarostul Moldva és Havasalföld határa környékén tartózkodott, és önálló gazdálkodást folytatott. A zabolai Mikes-család leveleinek Regestrumában számos okmány tanúskodik a Mikések moldovai gazdasági ügyeiről. Kelemen gyermekkorában, mint zágoni Mikes

Pál árvája, mintegy a zabolai Mikesek családjához számított. Arra nincs adat, hogy Mikes Kelemen 1707 előtt járt volna Erdély határain túl; hacsak 1705-ben nem, amikor Mikes Mihály és Pekry Lőrinc vezetésével sok háromszéki kuruc nemes menekült családotul Moldvába és Munténiába. Az említett bukaresti bojárt Háromszéken is megismerhette Mikes. A bukaresti viszonyokról ld. a 156. lev. is.

[156.]

4 sor a német viszá adván a töröknek. — Az 1739. szept. 1-én megkötött belgrádi béke értelmében az osztrákok kiürítették Szerbiát és Olténiát, amely területeket a pozsareváci béke Ausztriának ítélte 1718-ban. A havasalföldi vajda, Constantin Mavrokordat 1740 elején Crajovaba ment, hogy uralmát az átadott területen biztosítsa. Vö. Szigeti jegyz. — Kosáry II, 94—97. Török háború, 1737—1739. (Források, egykorú iratok, irodalom).

6 *ilyen hasznát vette a német. a bekeség fel bontásának*, — Mikes a 125. levélben írt arról, hogy nem keresztényi dolog a hitetlenekkel kötött szerződést fölbontani. Ld. ott a jegyz. 23. s.

7 *az Isten nem engedte meg hogy erdély. s' magyar ország másért. büntetessék ; mivel egyikben sem tett kárt a török, ...* — Rákóczi is mindig így gondolkodott, török csapatokkal sohasem akart az országba jönni. Mikes is rá hivatkozott, amikor Rodostóból elindult Rákóczi Józseffel (126. lev.); az 1738—39-es hadjárásban csak az országot, kivált Erdélyt féltette a rablástól (134, 139. lev.).

10 a pite. — kenyér, románul. Szily szerint „a NySz. e helyet félre értette”. Vö. NySz 1. Pite, pita [laganum; eierkuchen]. Pita ez idén az kenyernec neve: argenteo vomere aratum est hoc anno MA. Itt még most is minden ritka és drága, kivált a pite (Mik: TörL. 392). 2. Pite: pullus gallinaceus MA. [hühnlein].

12 *zai urfíval együtt*. — Zaytól csaknem egy éve vált el Mikes (150. lev.).

14 *aszegény pápai sogort*, — Pápai Jánosról ld. a 14, 107, 109, 142, 148. lev. is. Mikes többször szeretettel írt Pápairól. — Pápai János Rákóczi magyar kancelláriájának egykori igazgatója, a fejedelem portai követe volt. A Dunántúlról a Partiumba szakadt ref. kismemesi családból származott. Műveltségét külföldi akadémiákon szerezte, latinul és magyarul jól író, románul is jól beszélő literátus ember volt. 1705—1708. s. 1710. évi portai és 1709-i nándorfehérvári követi küldetéséről diáriumai maradtak fenn. Írásai és levelezése jó humorú egyéniségre, izes nyelvű, jó tollú napló- és levélfőrra vallanak. Életrajzára, kancelláriai, politikai, diplomáciai tevékenységére vonatkozólag vö. Ráday Pál iratai I. 14—15, 445; II. 41—42. Ld. Hermányi 65. sz. — Válogatott iratait életrajzi bevezetővel és jegyzetekkel kiadta Benda Kálmán — Ism. Sz 1963, 1363—64. — ItK 1964, 403.

16 *csak négyen maradtunk*, — Talán Zay, Hossvai, Pázmándy személyére és önmagára gondol (vö. a 142. lev. jegyz.) Mikes.

22 *csiki bárány*, — Az ágról szakadt csiki ferences barát hozhatott Mikesnek híreket Háromszékből is. 1759. jan. 5-én Huszár (Boér) Józsefnek írt misszilis levelében ui. azt írja Mikes, hogy tizennyolc esztendőttől fogva nem hallott felőle semmi hírt. E tizennyolc esztendőttől leszámítva, ez idő tájra tehető az övéiről kapott hírek megközelítő időpontja. — A csiki barátokat Bethlen Miklós is említette (II, 139).

30 . . . és meg láthassalak. — Az első levelekben (16. lev. stb.) kedvelt elhíttető formula. Mikes már nagyon régen nem élt vele. Itt természetesen hat.

[157.]

1 sor *bukurestről* — Itt említi utoljára Mikes Havasalföld fővárosát. Először a 134. levélben írt róla. — Két korábbi (39, 92. lev.) román vonatkozásokon kívül, 1737—1740 között a két román fejedelemségben utazó levélíró gyakran szól a románokkal kapcsolatos dolgokról (vö. a 128, 133—135, 141—156. lev.). Később is még két esetben (161, 177. lev.).

3 a *mint a török mondgya*, — Az elhíttett kenyér meséjét Mikes első ízben a 7. levélben említi, s azután többször is, vö. a 7. lev. jegyz. 35.s.

3 *annyi időt tudom hogy itt el nem töltök, mint az első utal.* — Törökországba való érkezésére (1717 okt.) céloz Mikes. Jóslata nem vált be. Két esztendő híján ugyanannyit töltött még el Rodostón 1761-ben bekövetkezett haláláig. 1740-ben még mindig remélte, hogy egyszer hazakerül Erdélybe. — Vö. Simonyi Határozók I, 388—89: A vel -ragos határozók. Időhatározók (ez-úttal, egy-úttal; idővel stb.). Simonyi példát idéz a 86. levélből is.

4 *már innét, vagy . . . vagy* — Szabolcsi 229: D) Jellemző mondat-ritmika.

9 a *bolgár leányokat . . .* — Mikes a levélben érdekes néprajzi vonatkozású leírást ad a bolgárokról. 1738-ban is megemlékezett a bolgár asszonyokról és a „jó bulgár faluk”-ról (133. lev.).

10 *meg tántzoltattuk.* — „A NySz.-ből kimaradt” (Szily).

12 *meg annyit hátra.* — NySz Az, a: meg-annyi. — Vö. Szilágyi Ádám: Megannyi. Nyr 1915, 282. „Megannyi vagyis meg-annyi, tkp. megint annyi = ugyanannyi (totidem C. tantumdem MA.)”

23 a *balkány nagy hegyeit.* — A Balkán hegyek szépségét még nem fedezte föl Mikes irodalmi témának (vö. a 133. lev. is). Számára csak az erdélyi havasok léteztek. A virágos tájat megörökítette (149. lev.) a levélíró.

25 *az előbben. régi. és szomorú lako helyünkre,* — Rodostó fokozatosan alakul át Mikes bujdosásának szomorú színhelyévé. Már előbb: *a mi meg unt kedves városunkban.* (63. lev.) — *édes keserű laktunk helyére,* (89. lev.).

30 *bellegrátot. vizsá vette.* — Belgrád megvételéről és a belgrádi békekötésről írt Mikes a 151, 154, 157. levélben is.

34 *nem bírható más fél esztendeig avezérséget.*, — Hadzsi İvaz Mehmet Pasa 1739 márciusában lett vezér és 1740 júniusáig viselte tisztségét. Vö. a 136. lev. jegyz. 15.s.

35 *áchmet nissánsi* — Hacı-Ahmet Paşa (Hadzsi-Ahmet Pasa), akit a nisándzsi tisztjéből emeltek a nagyvezérségbe. E tisztet 1740. június 23-tól 1742. április 21-ig viselte. — Tö. nişancı (nisándzsi) 'előkelő udvari tisztség: az a személy viselte, aki a szultáni okiratokat a szultán monogramjával ellátta'. A nisándzsi volt a szultáni pecsétszerű-monogram, a túra (< tugra) gondozója. Bizonyos tekintetben az udvari jogász funkcióját is ellátta; ellenőrző jogköre is volt a kancellária felett (vö. Pakalın II, 697—700). A bej (< beg) címmel (ld. bég 179. lev. jegyz.) tisztelték (vö. Pakalın II, 700; és Kakuk 258). — Ld. a 20. lev. jegyz. is, mistancsi basa. 22.s.

38 *innét csak hamar Constáncinapolyban megyünk,* — A részletekről ld. a 158. lev. és jegyz.

40 a prussiai király. májusnak a végén holt meg. — I. Frigyes Vilmos porosz király (1713—1740), 1740. május 31-én halt meg. A trónt fia, II. Frigyes (1740—1786) foglalta el.

[158.]

1 sor *abban a nagy városban* — Konstantinápolyról vö. az 1. és 127. lev. jegyz. Mikes egy szóval sem említi, hogy „nénjé”-t is fölkereste a török fővárosban, pedig „készült” rá (vö. a 156. lev. végét).

7 . . . *mint a ké romában ment, és a pápát nem látta*, — (Erdélyi, Margalits.) Szily: Közmondások. — *Andere a Roma senza vedere il papa* (a. m. nem tud végére járni a dolgának).

7 *láltam a császárt*, — I. Mahmut szultánt (1730—1754).

9—11 Mikes naiv kívánsága: legyen a török császár kereszténnyé. A valóságos gondolat mellett jellemző a pogány törökkel szembeni emberi megnyilatkozása; *ő ad kenyeret nekünk, hála adással is kel hozzája lennünk, mert Isten gyűlöli a hála adatlanokat*; ez a gondolat Mikesnél többször is visszatér (117, 125, 194. lev.).

12 *el végezvén. tehát. dolgomot*, — Egyes számban beszél Mikes, pedig mások is voltak ott, a bujdosók ügyeinek rendezése végett. Ld. a következő török okmányt:

„A mostanában Drinápolyban időzött Csáky magyar tábornokkal együtt Zay és Mikes nevű tábornokok magas Portámra jöttek és jelenleg Konstantinápolyban időznek, mivel megparancsoltam, hogy a velük levő magyar tisztek és az elhunyt királyfinak egész környezete Rodostóban az elhunytnek házában lakjanak s parancsom megérkezésekor az említett ház átvizsgálása után a hozzáértő emberek azt jelentették, hogy a magyar tisztek és a királyfinak egész környezete a jelzett házban sehogyan sem lakhatnak meg, hanem a szomszédságból még öt háznak hozzácsatolásával lesz elegendő lakásuk s kegyelmemet kérték arra nézve, hogy azok kibérelésére magas rendelet adjak . . . semmiféle rendeletet nem adtam ki arra nézve, hogy akik Rákóczi házában lakni nem hajlandók, azok számára külön ház rendeztessék be. Nem is szükséges, hogy azok számára külön ház rendeztessék be, akik a jelzett házban nincsenek, hanem azok, kik a jelzett házba bele nem férnek, akárhányan legyenek is, a számukra adott ellátási díjból bárhol rendeznek is be helyzetüknek megfelelő házat, annak kibérelésében és ott lakásukban semmi ellenkezés ne történjék . . .” Kelt az 1153. évi Redseb hó 27-én.” (Karácson: CLVIII. 1740. okt. 16. Szeráj lev.)

A fent említett ház még az elhunyt fejedelem ingatlana volt. Valószínűleg ez lehetett az a palota, melyben a fejedelem maga lakott, amely a most is meglévő utca egyik sorát egész hosszában magában foglalta. Az okmányban az áll, hogy Rákóczi a számára bérbe vett házat saját pénzén megvásárolta. Ezután kedve szerint átalakította. Ez a „felső és alsó lakosztályt magában foglaló” ház nagy terjedelmű lehetett, mert becserétké 1000 gurus volt, ami az akkori pénzérték szerint jelentékeny összeg. A házhoz egy négyszögletű kert is tartozott egy romladozó kioszkkal egyetemben, 150 gurus értékben. Továbbá a kioszkkal összefüggő gyümölcsöskert, földszintes ház, szőlő és kb. két holdnyi terjedelmű káposztás- és veteményeskert; a kert közelében a

tenger felől épített nyolcszegletű romladozó kioszk, becsértéke 60 gurus. Mindehhez járult kb. 10 hold szántóföld. Itt élt Mikes egészen haláláig. (Vö Karácson: CLIII. 1739. nov. 4. Szeráj lev.)

Mikes az ilyen gazdasági jellegű dolgokról általában nem emlékezik meg. Arról sem ír, hogy Konstantinápolyba való menetelük előtt a porta rendezte tartásdíját (Zayéval együtt). Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy Csáky is 300 ákcsét kapott, mielőtt básbug lett:

„A magyarok közül báró Zay nevű magyarnak napi 600 ákcese és Mikes bejzádenek napi 300 ákcese tartásdíja ennek előtte a moldvai adópénztárból fizettetett ki, de mivel hosszú idő óta nem kapták meg azt, azért megparancsolom, hogy báró Zaynak naponként 300 ákcese, Mikes bejzádenek napi 240 ákcese ellátási díja az 1153. évi Dsemázi-ül-ákhír hó elejétől kezdve a rodostói vámpénztárból fizetessék ki hónapról-hónapra, ameddig csak arra érdemesek lesznek, s az említett pénztárnál való elszámolás végett az átvételt bizonyító pecsétes nyugtát végy tőlük és azt megőrizd. Kelt az 1153. évi Dsemázi-ül-ével hó 18-án.” (Karácson: CLV. 1740. júl. 31. Szeráj lev.)

Augusztusban a portán folytatott tárgyalások az egész rodostói kolónia anyagi ügyeire kiterjedtek. Az ott tartózkodó magyar közemberekről és asszonyokról kimutatás készült tartásdíjuk föltüntetésével. Eszerint összesen harmincan voltak. Ehhez hozzávetek még tizenegy tartásdíj nélküli személyt. A névsorban számos olyan bujdosó neve kerül elő, akikről egyáltalában sehol, még Thaly irataiban sincs említés. (Karácson: CLVI. 1740. aug. 9. Szeráj lev.) Egy hónap múlva a porta Csáky tábornok katonáit Vidinbe küldte és megparancsolta, hogy a hadiszereket a szertárnak átadják. A belgrádi békekötés után már nem volt szüksége a töröknek a bujdosókból toborzott magyar katonákra. (Karácson: CLVII. 1740. szept. 5. Szeráj lev.) A rodostói kolónia személyi állományáról, 1740-től kb. 1800-ig, ld. a rodostói halotti (Liber Demortuorum), a házassági (Liber Matrimoniorum) és a keresztelési (Liber Baptizatorum) kivonatokat. Thaly 1893, 74—93 és ezek magyarázatait 93—117.

16 *amen*. — Mikes utoljára a 119. levelét végezte imaszerű zárószóval. Ott is, itt is jól illik a gondviselésben való megnyugvást kifejező levél hangulatához

[159.]

1 sor *csengé a füled*, — NySz Fül [Szólások]. NySz Cseng.

1 *a romai császár meg holt*. — VI. Károly osztrák császár, III. Károly néven magyar király (1711—1740).

4 *micsoda szép állapot élni . . . mi jó élni*. — Mikesből az osztrák császár halálhírére kitor az öröm, filozófus nyugalma elhagyja. A bibliában a „levelesek” hazamehettek a főpap halála után — hivatkozik az ótörvényre: *hát mi várhattuké azt? Elméje a hazatérés körül forog: erre a híre nézve, száz féle gondolatok jönnek eszemben*. Az 50 éves levélíróban életöröm és sok titkos remény van.

6 *avilágban. ebben a nagy vendég fogadoban*. — A török dervis nevezi így a világot (204. lev.).

7 *levelesek* — számúzóttak (Szily), proscriptus. — Az ótörvényre való hivatkozás passzusa a bibliában (Num 35, 25; 28).

10 *hadgyuk arra a nagy cselédes gazdára*, — Az író magyaros ízt visz a providencia-hitbe. A cselédes gazda kifejezést Mikes többi munkáiban is használja. Vö. a 67. lev. jegyz.

11 *és ha a levél igen kicsiny, a hír igen nagy*. — Az igen rövid levél és a nagy hír Mikes izgatott lelkiállapotának hű kifejezője. — A kicsiny, rövid levél típusáról vö. a 21. lev. jegyz. 7.s.

13 *az Isten jó pápát adott*. — Lambertini kardinális XIV. Benedek nevet kapott pápává választásakor (1740—1758). XIV. Benedek fölvilágosodott, jezsuitaellenes pápa volt. Az Unigenitus-bulla (1713) ellenzőivel szemben mérsékelt. Összes művei megjelentek. — Nem árulja el Mikes, miért írja, hogy jó pápa. Azt tudhatta, hogy Rákóczinak sok baja volt a császárbárát XI. Kelemen pápával (1700—1721). XII. Kelemen (1730—1740. febr. 8-ig) pedig, aki 1739-ben a porta ellen harcoló osztrák császárt segítette, Rákóczi Józsefet kiátkozta.

Ezek újra újságokból merített hírek. Rodostóba való visszaérkezése után kezd Mikes megint európai híreket írni, ld. a 160. lev. is.

[160.]

1 sor *az idő arra nem hajt*, — NySz Hajt [Szólások].

11 *látodé néném, micsoda. jó philosophus öcséd vagyon.*, — Mikes lenézi az üres szillogizmusokat (vö. a 62. lev. jegyz.); önmagát humorizálja mint filozófust. A jezsuita iskola filozófiájához nem volt érzéke, nem is tanulta. A felvilágosodás filozófiáját aligha ismerte.

12 *üsmerek olyanokat, a kik philosophusok*, — Talán éppen szegedi Kiss Istvánra céloz, akinek Magyar Philosophya c. kézírata haza is került. OSZK Quart. Hung. 122. 97 oldal. („1730. Irattam György Deákkal. Trátiában Rodostón.”)

14 *az idén igen nagy rendeket kaszáltak le*. — A levélíró az év végén összegezi a hallott vagy olvasott híreket, melyek egy részét a 157, 159. levélben már említette. — XII. Kelemen (1730—1740). Az özvegy spanyol királyné Mária-Anna de Neubourg (1667—1740). Az orosz cárnő Anna Ivanovna (1730—1740); utána Erzsébet cárnő következett (1741—1761).

VI. Károly császár halálával és az ausztriai ház férfiágának kihalásával kapcsolatban Mikes rátér az osztrák örökösödési háború (1740—1748) kezdetének eseményeire. A bajorok és a szászok nem ismerték el a Habsburgok leányági örökösödési jogát, és Poroszország, Franciaország és Spanyolország támogatásával bejelentették igényüket az osztrák trónra. A háborút II. Frigyes kezdte meg, aki 1740-ben váratlanul betört Sziléziába. — A még tartó angol-spanyol háború 1739-ben kezdődött meg; XV. Lajos ebben V. Fülöpöt támogatta. Anglia és Hollandia viszont Ausztriának nyújtott némi segítséget az osztrák örökösödési háborúban, de fegyveresen nem avatkozott be. Az angol király: II. György (1727—1760). A háborúskodásról ld. a következő leveleket.

15 *a halál. meg mutatta, hogy nem csak a szalma házakban kaszáltak. hanem még a palotákban is*. — Visszatérő gondolat a Mikes-levelekben (vö. a 43, 56. lev. és jegyz.). Mikes demokratizmusának megnyilvánulása. — A Spectateur is foglalkozik ezzel a gondolattal (Reflexions sur la Mort. I, 125) és idézi a horatiusi mondást: „La mort frappe sans distinction aux Palais des Rois,

comme aux Cabanes des Pauvres . . .” — Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas Regumque turres . . .” (Hor. Lib. I, Od. IV, 13. 17.)

29 *nagy mozgásban vannak.* — NySz Vagyon, van [Szólások]. Ilyenféle szólásokra vonatkozólag lásd még az NySz által idézett példákat a 167, 168, 173, 174, 179, 184, 185. levélből.

31 *a gazdag, akor eszik mikor akarja. és a szegény, mikor kaphattya,* — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits.) — Számos ehhez hasonló közmondás található a *Leveleskönyvben* (49, 106. lev. stb.).

32 *francfurtumban.* — Frankfurt a német-római császárok választásának helye. Ide gyülekeztek a Pragmatica Sanctiót (1723) elutasító fejedelmek 1740. év végén. Ld. még a 162. és 163. lev. és 164. lev. jegyz. (A választó-fejedelmekről ld. a 98. lev. jegyz.)

[161.]

1 sor *egy néhány rendbéli. leveleidet vettem. olvastam, . . .* — A Csernavodán és Bukarestben (143, 155. lev.) főleveníttet levelezés-fikció egy ideig (162, 164, 172—73, 182—83, 185, 189. lev.) újra kedvelt motívuma e késői leveleknek; szórványosan (200, 205. lev.) a *Leveleskönyv* végéig előfordulnak erre utaló fordulatok.

2 *a fő tolmáctól . . . a moldovai vajda. testvér öttse lévén.* — Alexandru Ghica főtolmácsról van szó, akit 1741. febr. 25-én végeztek ki (Szigeti). A Ghica családról ld. a 149—153. lev. és jegyz.

8 *mennyi pénzt portékát. nem találtak nála,* — Klemm TörtMondt 30: „Kérdő, illetőleg fölkiáltó mondatban, kivált ha csodálkozást, meglepetést, szörnyűködést fejez ki, gyakori a tagadó mondatszerkezet nyomós állítás kifejezésére. a) Kiegészítendő alakú kérdés.” (Ld. a 10, 19. és 11. lev. jegyz. is.) — Vö. Berrár 138. — A tagadásról ld. még a 34. és 45. lev. jegyz.

16 *talám soha nem nevetet. érzük meg mi néném a mink van azzal,* — Mikes kevéssel beéri; a derűs életszemlélet híve, szotikus bölcs. A szükség is erre kényszeríti, vö. a levél végét *mely kevéssel meg kel elégedni egy bujdosonak.* A nevetésről ld. a 17. lev. jegyz. Vö. még a 46. lev. jegyz. 14.s.

22 *csak az örményeknek sem volt elég.* — Az örmények hóval készült ételére ld. a 108. lev. és jegyz.

24 *a prussiai király dolga . . .* — Ld. a 160, 163—165. lev. is.

25 *ha ki ki meg érne a magáival kicsoda csendeség volna evülagon,* — Mikes rátapint az igazságtalan háborúk lényegére és anyagi okaira. Vö. a 165. lev. és jegyz. is. 21.s.

29 *a kertemben, egy néhány szőlő fát ültettem, . . .* — Mikes a természet apró örömeivel vigasztalja magát és Rákóczihoz hasonlóan hasznosan igyekszik idejét eltölteni. Kedélye nem hagyja el, úgy örül két gerezd szőlőjének, *mint ha atokai hegyet bírná.*

[162.]

5 sor *mert út szeretnek írni tavaszal is . . . az aszszonyok jobban tudgyák.* — Mikes gálantériája az utóbbi évtizedben elszíntelenedett. Itt a szerelemről beszél burkoltan. Tavasszal gyönyörűség írni, edesebb a szó, a virágokkal a barátságot is meg kell újítani. A természet tavaszi megújulását jellemzi, hogy annál jobban érzékeltesse ellentétes állapotukat: *mi pedig csak hervadunk.*

12 *hárman, négyen vagyunk, még is meg nem alkhatunk.* — „A. m. megférni, békén lenni” (Szily). Ld. a 76. lev. jegyz. 61. s. — Az 1906-os emlékkiadás kivételével, Kulcsár és Toldy Mikes-kiadásától az 1958-as kiadásig tévesen: „meg nem állhatunk.” — A szót mások is használják: Bethlen Miklós „jól is alkuadt vélem” (I. 155). — Cserei Históriajában: „meg nem alkhatván”(284). Rákóczinál is: „megalkhatik” (Archívum R III, 1874, 69).

Itt ír Mikes utólagra a rodostói bujdosók közötti egyenetlenségről és viszálýról, amelynek bírálata először a 30-as évek táján (96. lev.), majd a fejedelem halála után (116—121, 124. lev.) erős érzelmi hangsúllyal kapott helyet leveleiben. A török okmányok szerint egyesek Kőszeghy Jánost és Katalin nevű feleségét okolták a folytonos civódásért. Karácson gyűjteménye egy Jankó nevű kapitányról és feleségéről — egy állítólagos Kőszeghy-lányról — emlékezik meg (CLIX. 1740. nov. 18. Jankó kapitány visszatér Rodostóba). — CLXII. 1748. jan. 17. Csáky gróf és Jankó kapitány egyenetlensége, Jankót Konstantinápolyba helyezik. — CLXIII. 1748. június 29. Jankó kapitány feleségének tartásdíja. CLXVIII. 1758. szept. 23. Jankó kapitány halála és feleségének tartásdíja. Szeráj lev.) — A Fekete Lajos által ismertetett török okmányokban azonban a kapitányt Kőszeginek, feleségét vezetéknev nélküli Katerinának mondják. Kőszeghy János a fejedelem fegyverhordozója volt, végrendeletében 1000 livrest hagyott neki. A Lengyelországba távozott Zsuzsi testvére volt. Népes családnak lett atyja Rodostón. Női ágról való leszármazottai ma is élnek. A rodostói perpatvar, melyben többi között Csáky és Mikes is részt vett, azzal zárult, hogy a porta Kőszeghyéket Konstantinápoly Fenar nevű negyedébe helyezte át 1748 májusában. (LevtKözl 1925, 273; Ahmed Refik: Rákóczi király és kísérete az oszmanli birodalomban. Sztambul 1917.)

14 *tahinya* — A tahin-ra vö. a 22. lev. jegyz. 41.s.

18 *mindentől készülnek ahadakozáshoz,* — Az osztrák örökösödési háborúra vonatkozólag vö. a 160—161, 163. lev. és jegyz.

[163.]

4 *sor ne mondgyák nékem ezután, hogy aszár az esztendő. szük esztendő.* — A tréfásan is merész gondolat a bibliai József álomfejtésének történetével kapcsolatos (Gen 41). A száraz esztendőről ld. a 169. lev. is. — Tóth Szájrul szájra 351. „A hét sovány esztendő (Moz 1, 41) mindig az inség és egyszersmind az ösztövé emberek jelképe marad.” — „Sovány mint a hét szükesztendő.” A szólaşasonlat bibliai eredetéről ld. O. Nagy: Mi fán terem? 81.

7 *aki száz emberel. száz ezeret meg veretthet.* — Itt Gedeonnak Mádián ellen viselt hadjáratára céloz Mikes (Jud 7, 7; 19 és 8, 10) ld. Zsoldos 9. — A Rákóczi-korban népszerű volt a Gedeon-hasonlat. Egyesek (Czegei Vass György) Rákóczinak Gedeon győztes fegyvereit kívánták; a fejedelem írja (Eger, 1708. szept. 2.) Bercsényi Miklósnak: „mert meg Gedeon példájából is látom, miként választatta meg az Isten az erős férfiakat, az kik által népének ellenségit meg akarta veretetni...” (Köpeczi 178).

9 *a mezei áldását . . . aváron való írgalmaságát,* — A kettő ilyen értelmű egymás mellé állítása, az áldásígérés bibliai versét idézi föl: „Áldott léssz a városban, és áldott a mezőben” stb. (Deut 28, 3) ld. Zsoldos 19.

11 fő képen *apestistől tartottunk*, — A rodostói pestisről utoljára a 75. levélben írt Mikes.

15 *addig tegyük egy kis fordulást frankfurtumba*, — Vö. a 160, 162—163. lev. is. — A hadakozásról ld. az előbbi és a következő lev. és jegyz.

18 *a prussiai király* — Másutt *prussus* — A kortárs íróknak is ez szóhasználatuk, pl. Hermányi 138. sz.

[164.]

5 sor *azonban várjuk hogy valaki haza vessen minket*. — E várakozás hátrérlől ld. a 165. lev. és jegyz.

6 *a silóé toja mellet* . . . — Ld. a 101, 84. lev. és jegyz. A Bethsaida-i tó helyett itt tévesen említi Mikes a Silóé tó nevét (Ioan 5, 2—5: jeruzsálemi piscina probatica). A Silóé négyszer fordul elő Káldi fordításában. János evangéliuma is beszél róla egy jelenetben, amikor Jézus sárral megkeni a született vak szemét és a Silóé tavába küldi mosdani, (Joan 9, 7) ld. Zsoldos 42.

6 *fel keverje* — „Fölkever. A NySz-ból kimaradt” (Szily).

9 *nékem pedig ahazám jóvát. és tsendeségüt kel kívánom. és nem tsak különösön amagamét*, — Mikes az ország javát félti a háborútól, mint ahogy Erdélyt a török rablástól féltette (139. lev.) három évvel ezelőtt. Haladó nemesi nacionalizmusa erősebb, mint egyéni érdeke. A Rákóczi halála utáni évtized eseményeihez fűzött gondolataiban válik a nemzetféltés e levelek egyik jellemző motívumává. A haza, az ország, a nemzet érdekeit mindig (62. lev.) az egyéni érdekek elé helyezte Mikes.

10 *a bavarus* . . . — A hadakozásról ld. a 160. lev. és jegyz. stb.

11 *A magyar királynét is meg koronázták 25 junij* — Mária Terézia (1741—1780). — Mikes nem ír később arról, hogy Frankfurtban 1742. január 24-én Károly Albrecht bajor választófejedelemet német császárrá választották Mária Terézia ellenében.

15 *ahol nintsen emberi remenség* . . . — Szabolcsi 227: A) Énekszöveget, mondókát, példabeszédet idéz Mikes. 55. lev. jegyz. 6.s.

16 *mászor többet*. — Ld. a 15, 37, 65, 123, 135, 144, 172, 179. lev. végét és a 15. lev. jegyz.

17 *polateti* — Először a 35. levélben fordul elő, ld. ott a jegyz. Levélkezdetben és levél végén egyaránt előfordul, vö. a 40, 42, 77, 80, 85, 109. lev.

[165.]

1 sor *Ha tsak az idő járásáról diáriumot nem tsinátok. nem tudok mit írni*, — A Rodostóba való visszaérkezés után Mikes élményanyaga hamar kimerült. Leveleinek száma már 1740—41-ben erősen megcsappant, még kevesebb lesz a következő 5—6 évben.

Mikes korában a diárium- vagy naplóírás igen elterjedt műfaj volt nemesi körökben, latin és magyar változatban, hivatalos és magán diáriumírás formájában egyaránt (pl. Bethlen Miklós ifjúkori latin nyelvű diáriuma, Rákóczi Ilyenszerű följegyzései: Actorum Anni 1704. etc., Ráday Pál, Pápai János, Czegei Vass György, Szaniszló Zsigmond, Teleki Mihály, Károlyi Sándor, Beniczky Gáspár, Szathmáry Király Ádám diáriuma). Gyakran éppen kalendáriumra írták följegyzéseiket. Mikes is többször emlegeti a keze ügyében levő kalendáriumot (49, 58, 79, 156, 160. lev. és 1760. márc. 25-i misszilisében).

Jól ismertette az ifjúkorabeli magyar kalendáriumokat is. Vö. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók. EM 1932, 181 (kalendáriumi följegyzések és a naplóvezetés). — Szily Kálmán: A régi magyar kalendáriumok nyelvi tanulmányai. MNy 1919, 129—31. — Uj Magyar Muzeum 1853, II. k. (Mátrai Gábor bibliográfiája). — Kovács Imre: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig. Debrecen (6. n.) [1938?]. — Ld. pl. RMK I. 1793 (Kolozsvár 1690); RMK I. 1786 (Komárom 1711); RMK I. 1785 (Kolozsvár 1711 — „Melly Magyar Országra, Erdélyre és egyéb Tartományokra is alkalmaztatott Neubárt János Astrologus által.”) RMK I. 1774 (Kolozsvár 1710).

Az irodalmi levélforma tudatos művelője már túljutott a diáriumíráson. Az a diárium, amiről Mikes itt egyetlenegyszer szól, az ő idejében a „hivatásos”, rendszeres levélírók gyakorlatában, elengedhetetlen tartozéka volt a misszilis levelezésnek. A kulturált francia levélírók (pl. Mme de Sévigné) a nyersanyagot gyűjtötték a leveles-diáriumban és levélíráskor tetszés szerint fölhasználták. Mikes bizonyára megismerte ezt a gyakorlatot még a fejedelem udvarában. Egyik kedves bujdosótársa, Rákóczi magyar kancelláriájának egykori igazgatója pl. ezt a módszert alkalmazta hivatalos levelezésében Konstantinápolyban (vö. Pápai János napló. 1963), naplójában hivatkozik külön leveles-diáriumára: „... amint erről urunknak bővön írtam leveles diáriumomba.” — „... kikkel mikrül, mit beszéllett, leveles diáriumombul kitetszik.” (328.)

3 az ilyen nem levél hanem kalendárium, — A levélműfaj tudatos művészi-irodalmi alkalmazásáról vö. a 13, 80, 172. lev. és jegyz.

7 mindenkor egyaránsu dolgokba foglalatoskodunk, — A rodostói napok egyhangúságáról panaszodik a levélíró, de azt nem említi, hogy ekkor merült bele a francia könyvek magyarra fordításába. 1741-ben a csaknem 1500 kéziratoldalból álló *Epistolák* fordítását fejezte be. Idejének legnagyobb részét ez a foglalatosság kötötte le.

9 ahalál veti végűt, — NySz Vet, vét [Szólások].

10 tartozunk meg hálálni a királynénak hazánkbol valo ki rekesztetésünket. — *Leveleskönyvében* Mikes sohasem szólt többet erről. Mostohatestvérének írt misszilis leveléből következtethetünk, mi rejlik e sorok mögött. Húsz év múlva, 1760. márc. 25-én Huszár (Boér) József kegyelemkérésre ösztönző levelére azt válaszolta Mikes, hogy ő azt már régen próbálta. A királynő felelete: „ex Turcia nulla redemptio” volt. Mária Terézia uralkodása első hónapjaiban elutasította a rodostói bujdosók hazatérés iránti kérelmét. Mikes sorsa, aki III. Károly halálakor reménykedett (159, 164. lev.) a hazatérésben, ekkor pecsételődött meg.

11—19 Mikes legelkeseredettebb pillanataiban is talál valami vigasztalásra valót. Igaz, hogy a német megszállta Erdély feudális nemesi társadalmát jellemző sorai keserű komikumból fakadnak.

12 számvetővel. — NySz Vet, vét: vető. A. m. számvevő: földesúri alkalmazott nagyobb uradalmakban; földadata a kasznár, kulcsár stb. számadásainak felülvizsgálata. (Vö. MA—PPBL.)

16 símbeledésűt — NySz Zsémbe, sémbe: zsémbeledés. Vö. ÉrtSz zsémbe, zsörtölődik, pöröl, dohog.

19 abavarus. akirályné ellen hadakozik. — Vö. a 159—164. lev. és jegyz.

21 másoda atelhetelenség. mikor az ember bé nem éri amagáéval., — A levélíró

a háború okára utal, vö. a 161. lev. és jegyz. — Ld. Kertész Nyr 1905, 170: Alárendelő szerkezetek egymásrahatása. „A mikor kötőszó gyakran áll a hogy helyett alanyi, tárgyi és hat. mellékmondatok előtt.” Az iménti példában: „Micsoda telhetetlenség, hogy + mennyire telhetetlenkedik az ember, mikor. . .” Hasonló példát idéz a 166. levélből.

23 *egymást fogyasztják*, — „Első adat e szóra. A NySz-ból kimaradt. Vö. elfogyaszt” (Szily).

[166.]

I sor *a vezért le tették akerékről*, — A letett vezér Nisándzsi Hadzsi Ahmet Pasa volt (vö. a 157. lev.). — Helyébe Hekimólu Ali Pasa került, aki 1742. április 21-től 1743. szeptember 23-ig (másodsor) volt nagyvezér. Első vezér-ségére vonatkozólag ld. a 117. lev. jegyz., harmadikra pedig a 195. lev. és jegyz. — A kerékről, a szerencse forgandóságáról vö. a 13. lev. és jegyz. 33.s.

3 *de jó emberséges ember*, — A kifejezésre vonatkozólag vö. a 47. lev. jegyz. — A levél további részét az „emberséges ember” egyes vonásaival kapcsolatos, kegyes hangú elmélkedő, bibliai gondolatok jellemzik.

11 *Tábitot.*, — Tabíta esete az Apostolok cselekedeteiből ismeretes (ActAp 9, 36—41). Mikes egyik lefordított olvasmányában is megvan: *vala ugyan azon időben jóppé városában, nem mesze lyddától. egy tábit nevű keresztény asszony. (Tábit, tézsen vad ketskét.) ez igen nagy jó erköltsökel vala fel ékesítve. . .* Act. IX. 36 . . . 38. (*SidokUjTestHist* 29 recto). A történetet említi Fleury (HistEecl Paris 1722, I, 30) és Baronius (AnnalesEecl 1629). Megtalálható a kisebb egyháztörténetekben is. Ld. Zsoldos 44. — Zolnai 1916, 106. — Madácsy 22.

15 *El vesztetem a mit el költöttem. . .* — Egy adakozó „jó keresztényen” (un homme charitable) mondásához vö. a 109. lev. és jegyz. 30.s.

25 *az írás azt mondgya, hogy mások látván tselekedetünket. azért az Istent dűsérjék.* — Hasonló gondolatok: „. . . hogy lássák a’ tí jó chelekedetiteket, és dichőíttsek az atyátokat . . .” (Math 5, 16; 6, 2) — „. . . a’ jó chelekedetekből meg-sezmlélvén titeket, dichőíttsek az Istent . . .” (I. Pet 2, 12).

26 *szent pál azt mondgya . . .* — „Nékem pedig leg-kissebb gondom, hogy töletek ítéltessem, vagy az emberi naptól . . .” (I. Cor 4, 3) Ld. Zsoldos 35, 38. Kimondva vagy kimondatlanul Mikes gyakran (33, 99, 168, 196. lev. stb.) hivatkozik Pálra, akit a janzenisták is előszeretettel idéztek. Vö. Zolnai NRH 1935, I. 366.

29 *az írás azt mondgya. hogy ha tsak . . .* — Hasonló gondolatok: „Mert el-fogytak mint a’ füst az én napjaim . . .” (Ps 101, 4 — Gal 5, 26).

31 *a mely tsak füst jutalom lézsen.* — Simonyi JelzőkMondt 34: A főnév jelzői használat. — A „minősítő” jelzőkre vö. a 77, 84, 91, 140. lev. jegyz.

[167.]

I sor *A császár halálától fogvást igen nagy dolgok történetek.* — Mikes dióhéjban összefoglalja a hadakozás kimenetele szempontjából fontosabb, a 159. levéltől kezdve említett eseményeket. Az osztrák seregek 1741-ben Mollwitznál II. Frigyesse szemben vereséget szenvedtek; a francia és bajor csapatok megszállták Csehországot. Mária Terézia békét kötött a poroszokkal és teljes haderejével a francia—spanyol—bajor koalíció ellen fordult. Győzel-

mes hadjáratáról mondja Mikes, hogy rossz vége lett a „bavarus” hadakozásának. Ld. az előbbi leveleket is.

A boroszlói békekötés 1742. június 11-én történt. Császár Elemér lehetetlennek találta, hogy erről Mikes június 15-én már beszámoljon. Ebben igaza is lett volna. De Mikes kéziratában nem jún. 15., hanem jún. 25. áll. Császár téves adataira hivatkozott (ItK 1895, 302; ld. még Abafi Figyelő 1881, 248). Vö. Miklós Ferenc cikkét (ItK 1904; 307). — Mikes rövid levelét minth a legfrissebb hírek alapján írta volna meg az európai hadakozás állásáról. 1742-ben mindössze két levelet írt Mikes. — Az osztrák örökösödési háború eseményeire a levélíró csak évek múlva (170, 171. lev.), 1747—48-ban tér újra vissza.

[168.]

Keltezés: *rodosto 1743 15 gbris* — Több mint egyéves szünet! A következő 169. levelét pedig csaknem három év múlva, 1746. aug. 15-én írja Mikes

1 *sor noha onnét le estek a rosz angyalok*, — „Az Angyalok esete”, Job 4, 18 15, 15; Ezech 28, 2, 14, 17; Joan 8, 44 etc. „Luczifer le-esett az égből” (Isa 14, 12).

3 *Ali pasával*, . . . — Hekimólu Ali Pasa második nagyvezérsége 1742. április 21-től 1743. szeptember 23-ig tartott. Vö. a 166. lev. jegyz. — Az új vezér Szejjít Haszan Pasa 1743. szept. 23-tól 1746. augusztus 9-ig volt hivatalban.

4 *le kellették fordulni*. — (Erdélyi, Margalits: „Leesett a kerékről.”)

6—26 A török nagyvezérek állapotának jellemzéséről ld. még a 177. lev. és jegyz. A nemes Mikes mindig lenézéssel ír az alacsony származású, a borbélyból, favágóból, hajósból, mézszárosból, vámosból lett nagyvezérekről (vö. az 5, 7, 13, 97, 130. lev.). A vezérváltozásokról (95, 157, 169—170, 195—197, 199, 200. lev. stb.) a levélíró általában a világi változásokhoz fűzött elmélkedő gondolatok kíséretében emlékezik meg. Ilyenkor emlegeti a „kereket”, a változó szerencse szimbólumát (vö. a 13. lev. és jegyz.). — A magyar barokk és rokokó irodalom jól ismert motívuma ez; pl. „Szerencse kerekén forog állapotom . . .” (RMKT XVII. 3. 737, 583). — Petróczi Kata Szidónia versében: Nótája: Forog az Szerencse . . . (ItK 1915, 445). — Németből fordított új Ének: Oh mulandó s változandó az ember szerencséje

Ki forog mint egy kereken

Egyik helybül másra mégyen

És meg nem állhat egy helyen. (ItK 1915, 455.)

A forgandó szerentse. „Fortúna szekerén okosan ülj . . .” (Faludi Ferenc költeményes maradványai. Egybe szedte Révai Miklós Pozsony 1787, 43). — A szerencse Törökországban a legállhatatlanabb — írja Montesquieu: „Il n y a point de pays au monde ou la fortune soit si inconstante que dans celui-ci. Il arrive, tous les dix ans, des révolutions qui précipitent le riche dans la misere, et enlèvent le pauvre avec des ailes rapides au comble des richesses . . . Le nouveau riche admire la sagesse de la providence; le pauvre, l'aveugle fatalité du destin.” (Lettres persanes 98. lettre.) Zsoldos 14, 74. — Király 1909, 34.

19 *nintsen maradandó városunk*, — Ebben a kapcsolatban még egyszer a 196. levélben (Hebr 13, 14). Ld. Zsoldos 17.

Mikes ebben a levelében az európai hírekről átmenetileg (169. lev. is) a török vezérváltozásokra tér át.

24 a fő jancsár aga. — A jancsár agá-ról vö. a 14. lev. jegyz. 11. s.

[169.]

Keltezés: *rodosto 1746 15 aug.* — Az előbbi levelét Mikes 1743. október 15-i keltezéssel írta. Ilyen hosszú szünet még nem volt a *Leveleskönyvben*. A csaknem hároméves szünetről a levélíró semmit nem szól. (Ez alatt készült el Mikes a *Catechismus* I—II. 1744-i és a *Mulattságos napok* 1745-i fordításával.)

1 sor a vezért le tették — A letett vezér Szejjít Haszan Pasa 1743-tól 1746. augusztus 9-ig viselte tisztségét, vö. a 168. lev. jegyz. — Az új vezér Tirjaki Hacı-Mehemet Paşa (Tirjaki Hadzsi-Mehmet Pasa) 1746. aug. 9-től 1747. aug. 24-ig volt hatalmon. Vö. a 170. lev. — A névalakkal kapcsolatban ld. Mahumet (63. lev. jegyz.); a tihája szóhoz vö. a 28. lev. jegyz. 38. s.

2 emár 14dik vezér a miolta ebben az országban uralkodunk, ... — Mikes állítása helyes; a birodalom nagyvezérei 1717 őszétől 1746 augusztusáig valóban tizennégyszer változtak (közben 1730-ban császárváltozás is volt). Humorizál az *uralkodunk* szóval: *mondám hogy uralkodunk.* — mintegy hangsúlyozva „uralkodásuk”, bujdosásuk (165. lev.) hosszúságát, állandóságát.

5 azt nem mondhatom hogy ugy élünk mint ahal avizben — (Közmondás.)

7 atsorgok el szaradtak, — Ld. a Magyarok kútja Rodostóban, fénykép (Rákóczi-album. Pesti Napló kiad. Hornyánszky, 139), és Kút Rodostóban, Edvi Illés Aladár akvarellje (1906, Mikes- emlékkiadás 112. Színes műmelléklet). A „madzsar cseszme” leírását ld. Thaly 1893, 16, 20, 53, 61, 65. — A száraz esztendőkről vö. a 163. lev. és jegyz. 4. s.

18 eleget beszélt agazdaságról, egy olyan akinek egy talpalatni földgye nintsen., — Mikes szegénységén humorizál. Erdélyben volt földje, birtoka, de elkobozták. A Mikes-birtokok sorsáról vö. az 51. és 96. lev. jegyz. — A szólókarózásról vö. a 37. lev. és jegyz. 8. s.

19 maradok. édes néném — A rövidített levélzáró formulához vö. az 50. lev. jegyz. Ezt a kurta zárószót itt alkalmazza Mikes utoljára (vö. az 50, 56, 96, 104—105, 138—139, 142—143, 145—146, 152. lev. végét is).

[170.]

Keltezés: *15 jbris 1747.* — Ismét egyéves szünet a levélírásban. Ebben az évben Mikesnek ez az egyetlen levele. — A szakirodalomban említés történi Mikesnek egy misszilis leveléről, amelyet a levélíró Czartoryski Ágost hercegnek küldött ez évben Jávorka Ádám közvetítésével. Mikes erről nem szól. Vö. Thaly Sz 1888, 594.

1 sor *Miért kívánni hoszu életet. mivel mathusálem meg holt,* — Vö. Klemm TörtMondt 538: „Néha a mivel, mivelhogy kötőszós mellékmondat nem a főmondatbeli történéis, állapot okát (causa) adja, hanem a főmondatbeli állítást (ratio) okolja meg (= ugyanis).” Vö. a 2, 79. lev. jegyz. is. — Ld. még Kertész Nyr 1905, 172: Alárendelő szerkezetek egymásrahatása. „Érdekes a mert, mivel kötőszónak használata olyan esetekben, mikor a főmondat kérdő, de egyértékű valamely tagadó vagy felszólító mondatl...”

Matuzsálemről ld. a 23. lev. és jegyz. 16. s. Az öregkor szimbolikus kifejezésére gyakran használták fel a bibliai Matuzsálem (Gen 5, 25—27) alakját, aki a

legenda szerint 900 évig élt. A századokra nyúló biblikus életkor ideje a pátriárkák kora. Bercsényiné hetvenkilenc évét Mikes tréfából a bibliai emberkor mértékéhez szabja: *aki iffju lett volna ábrahám idejében.* (47. lev.) Más alkalommal kevésbé ismert újszövetségi személlyel érzékelteti a hosszú életet. A százhét éves örmény pátriárkáról mondja: *az evangyeliumból siméonnak., ma adot a fejdelem audenciát, de ha szinte maga nem volt is, leg aláb az öttse,* (83. lev.) — Matuzsálemről ír Hermányi is (71. sz.).

2 *Mehemet vezért le tevék* — A letett vezérről ld. a 169. lev. jegyz. — Az új vezér Kerküklü Boynu-eğri Seyyit — Abdullah Pasa (Kerküklü Bojnu-ejri Szejjít Abdullah Pasa) 1747. aug. 24-től 1750. január 3-ig uralkodott, vö. a 179. lev. jegyz. — Az életnek, a szerencsének változásáról gyakran elmélkedett Mikes a vezérváltozások említésekor (vö. a 168. lev. és jegyz.). Most már nem foglalja gondolatait „predikációba”. (Vö. a 13. lev. jegyz.)

6 *adgyatok számot sáfárságtokrol.*, — (Luc 16, 2).

9 *Grof d'Ésalleur*, — Desalleurs marquis, Castellane-t váltotta fel a portán. Felesége befolyásos lengyel mágnás családból való. — A „lubomérczki familia” nevét Mikes jól ismerte. Jerzy Lubomirski herceg 1711-ben vendégül látta Rákóczit és kíséretét. Teodor Lubomirski herceg a 13 szepesi város lengyel sztarosztája, a császár híve és Rákóczi ellensége volt. Ennek testvére, a poznani palatinusné Malachowskiné Lubomirska Anna és nővére, Sieniawski Ádámné, Lubomirska Ilona Erzsébet hercegnő (megh. 1729) Rákóczit pártfogolta. A lengyel mágnás család említése egyébként a *Leveleskönyv* utolsó lengyel vonatkozása. Lengyelországról vagy lengyel vonatkozásról a levélíró a 33, 36, 41, 55, 69, 73, 76, 98, 100—101, 103, 105—107, 109, 120. levelében szólt.

12 *A keresztyének között nagy hadakozás vagyon.* — Utoljára 1742-ben, a 167. levelében írt Mikes az osztrák örökösödési háborúról. Vö. a 171. lev. is.

[171.]

2 sor *a békeség a Magyar királyné, és a frantzia király között*; — Az osztrák örökösödési háború az aacheni békével (1748. okt. 18.) fejeződött be; a franciák és az osztrákok előzetesen 1748 februárjában már megegyeztek, a békeszerződést véglegesen csak október 18-án írták alá, a poroszokkal együtt. Mária Terézia Sziléziáról és kisebb olasz területekről (Parma, Piacenza, Guastella) mondott le Poroszország, illetve Spanyolország javára. Az újonnan alakult független Szicíliai Kettős Királyság (Nápoly és Szicília) trónjára V. Fülöp spanyol király fiát, Don Carlost ültették. Vö. Kosáry II, 101—105; Magyarország története II, 426. Szigetiné, a 171. lev. jegyz. is.

Császár Elemér tévedett, amikor Mikes keltezését (április 15) és a békekötés aláírásának időpontját (október 18) összevetve úgy vélte, hogy Mikes hat hónappal előbbre keltezte levelét (ItK 1895, 302). Mikes hangsúlyozottan csak a magyar királyné és a francia király megbékéléséről ír; Arneht szerint (Geschichte Maria Theresiens. III) az egyezés köztük már februárban megszületett (Miklós Ferenc ItK 1904, 306).

6 *az álgyu prokátorokal* — Másutt: *réz prokátorok* (98. lev.).

8 *a bőriben meg nem fér.* — (Erdélyi, Margalits.)

9 *a halak országában küldi.* — a tengerbe veti. Másutt: *a néma halak országában* (25. lev.). Vö. a 25. lev. jegyz. 16.s.

Wien
1863-5
10 B d

9 a török urakat pedig nem a hazához való szeretet indította fel. hanem csak az a veszet fősvénység, — A moldvai vajdáról azt mondja, hogy nem keresik az ország hasznát (150. lev.). — Mikesben buzog a hazaszeretet, ő mindig hazája javát, az ország hasznát nézi. (vö. 164, 147, 139, 125, 126, 96, 62, 60. lev. stb.).

12 *kezlar agájának* — Előfordul a 183. levélben is; kizlar Agasi (176. lev.). Tö. kizlar aғasi [*< kizlar agaszi*] (kizlar aaszi) 'a szultáni háremben felügyelő fő-eunuch címe' (vö. Pakalin I, 279). Mikesnél a birtokos személyrag elmarad. — Ld. még aga (92. lev. jegyz.). — Mikes humorizál: nem irigyli a kizlar aga gazdagságát.

*

Nincs nyoma Mikes *Leveleskönyvében*, hogy az év első hónapjaiban levelet kapott Franciaországból gr. Bercsényi Lászlótól. Bercsényi 1748. jan. 6-án válaszolt Mikes egyik levelére. A néhány magyar szóval tarkított franciául írt levél szövegét Forster Gyula közlése alapján (BpSz 1924, 13, 117—21) adjuk (OSzK-ban őrzött másolata a meaux-i eredeti levélről készült).

„Ki akarom önnek fejezni, kedves Beczike, azt az örömet, melyet éreztem, midőn a múlt október 15-éről kelt levelét vettem. Én szentül hiszem, hogy ön írt nekem, de becsületes emberként mondom önnek, hogy nem kaptam meg levelét. Ha meg kaptam volna azokat, válaszoltam volna reájuk; én, ki oly lelkiismeretes vagyok, hogy válaszolok azoknak is, ki nekem teljesen közönyösek, ön irányában miként ne tettem volna én így, ki önt oly gyöngéden szereti. Mindazáltal a hallgatásomra vonatkozó vád reám hízog, meggyőző arról hogy mindég ugyanazt a részt birom az ön emlékében; az ön jó szíve ismert előttem már zsenge fiatalágunk óta; az enyém ön irányában soha sem változott és örökre hí lesz önhöz. És igen, nagyon is igaz, hogy éppen Rodostóból, arról a helyről, hol ön most is lakik, emelkedtek ki kedves hazánk szabadságának igazi és méltó pártfogói. Miért nem azok mindég? Bizonyára felhasználják a jelen körülményeket, hogy lerázzák honfitársaik igáját. Ez a gondolat megremegteti belsőmet és úgy tetszik, hogy a görögöknek ezen templomban megmozdulni látom atyám hamvait, hol azok pihennek. Mélyen tisztetem őket és vágyom a boldogság után, hogy csontjait egy napon földjére átvihessem.

A Gondviseléstől mindent kell remélnünk, mivel ezen a földön minden alá van vetve a viszontagságoknak. Mily felséges öröm lenne számomra, ha teljesíthetnék oly szent kötelességet, viszont látnám önt, kedves barátomat és hazátlan társaimat, kik a villámszóró ottoman porta szárnyai alatt ének. „Il alla jó az Isten.” Barátunk Tott [Berchényinek kedves ezredese, akinek fia, Ferenc, Konstantinápoly új erődítményeinek híres alkotója] „szereti sétálást”; bizonyára nem volt ellenére, hogy látta őt, mindazáltal itt hiányzik nekem, ő jobb kezem, mikor küldi vissza hozzám? A mi az ön fejedelmét [Rákóczi Györgyöt érti] illeti, mit tudom, hogy hol van ő, úgy látszik valóban, hogy elhagyta önt, úgy mondják Franciaországban van, de körülbelül 20 éve, hogy nem láttam őt. Miért nem harcolt ő az én uram, a király hadseregében, jó iskolában lett volna és az által képessé tette volna magát arra, hogy hasznosan szolgálja a hazát, ha valaha arra vágyat kapott volna. Dat Des cui vult.

Jelentse, kérem önt, tiszteletemet é nagyméltóságának Monseigneur gróf Crozy-nak [Csáky-nak?] és baráti érzelmeimet báró Zaynak, jóllehet — úgy látszik — megfélekedezett rólam. Szeressen engem mindég és legyen ön meggyőződve, hogy sem távolság sem semmi a világon soha sem fogja csökkenteni azt a gyöngéd és hű ragaszkodást, melyet önnek örökösen szenteltem és mellyel maradok . . .

Kedves Barátom levelem keltéből látja, hogy ma „Éljen a király”-t kiáltjuk és hogy benne vagyunk még az újév hetében [t. i. a levél a Három királyok napjáról szól].

Valószínűleg, csak tavasszal veszi e levelet. Mítsem tesz, fogadja mindég üdvkívánataimat, melyeket ön iránt táplálok, éljen boldogul és megelégedetten, de ne fejtessen el engem soha . . .” A levél kelte: à Lunéville le 6 Janvier 1748. Címzése: à Mr Mikes gentilhomme transilvain à Constantinople. (Gr. Bercsényi László levelei. I—IV. OSzK Quart. Gall. 55. [1747—1756]) — A rodostói bűjdösökről megemlékezik Bercsényi L. egy későbbi (A M^{re} le Cte d'Argenson Luneville le 10 avril 1756) levelében: „. . . Il y en a qui y réside encore, et ce sont eux qui de tout-temps attirent quelques Hongrois. La Porte . . . les reçoit tous et donne à tous les mécontents qui se présentent une Tahinne, c'est-à-dire une pension suivant leur état et leurs qualités . . .” (OSzK Quart. Gall. 55/3) Bercsényiről ld. a 39. lev. jegyz. 60. s.

[172.]

1 sor *el fáradtál aleveleimben csak az esőről, hidegről, melegről olvasni*, — A levél kezdetét vö. a 165. lev. kezdősoraival. Ott is, itt is élményhiányra utal a levélíró. Ezzel vezeti be a következő, forrásanyagból szerkesztett levélcsoportot (172—192. lev.).

4 *de ilyen formába nem levelet. hanem könyvet kellene írnom*. — A fordulat változataira vö. a 13. lev. és jegyz. — Mikes célzása valódi mozzanatra utal: egy könyvet apróz föl levelekké. Ld. alább a jegyz.

9 . . . *műsoda változás ez?* — A levélíró fölhívja a figyelmet arra, hogy valami változás történik a levélírásban. *Leveleskönyvén* belül levélformába öltöztet egy könyvet.

A 172—191. levélben leírt török vonatkozásokat Mikes Paul Ricaut (régiesen Ricault vagy Rycaut) angol író The history of the present state of the Ottoman Empire c. (London 1669) művének kivonatos francia fordításából vette. A francia kivonat Ricaut egy másik művének, török történetének (History of the Turcs. London 1680) 1709-i francia fordításában függelékként jelent meg.

Sir Paul Ricaut II. Károly angol király törökországi követének, a winchilseai grófnak a titkára volt. A diplomatát 1661-i konstantinápolyi rendkívüli követségében elkísérte IV. Mehmet udvarába. Ez a követség nyolc esztendeig tartott. A szerző közben Köprüli nagyvezér táborával Magyarországon is járt. Majd kinevezték Ricaut-t szmirnai konzulnak; ebben a hivatalában tizenegy évig működött. Hazatérte után különféle magasabb tisztségeket viselt. 1700-ban halt meg. Ugyanebben az évben jelent meg 1680-ban kiadott török történetének folytatása, 1679-től 1699-ig. (Az előző rész ugyanis 1623-tól 1679-ig terjedt.)

Az a figyelem, mellyel Európa századokon keresztül kísérte a törökök növekedő hatalmát, a XVII. században sem lankadt, noha az oszmán birodalom rohamos hanyatlásnak indult. A század második felében pedig, mikor XIV. Lajos diplomáciája a Habsburgok ellen való küzdelemben a török császárt is igyekezett Ausztria ellen hangolni, különösen Franciaországban nagyon kapások voltak a törökökről szóló könyvek. Tanúskodik erről az az óriási irodalom, melyet a XVII. századi Franciaország keleti tárgyú könyvekben, eredetiekben és fordításokban fölmutat. Érdeklődéssel fogadták Ricaut könyvét is. Alig hagyta el a sajtót első (1669) műve, máris akadt francia fordítása, Briot: *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman* (Paris 1670). Másik francia áttüzetője Bespier, aki sok adattal és jegyzettel egészítette ki az eredetit (Rouen 1677).

Angliában kivonatot készítettek ebből a kissé bőbeszédű könyvből. Ezt a kivonatot lefordította egy ismeretlen francia, de a kivonatot kiegészítette Bespier fontosabb jegyzeteivel és saját adataival. Az egész kb. 90 nyomtatott lap terjedelmű. A francia kivonat Ricaut török története (1680) egyik javított és bővített anonim kiadásának (1682) átdolgozásában (ez is anonim) jelent meg: *Histoire de l'Empire Ottoman*. (*Histoire generale des Turcs, depuis leur Origine jusqu'à 1704*) I—III. kötet (La Haye 1709). A harmadik kötet függeléke: *Tableau de l'empire ottoman*. Ez volt Mikes forrása. A kivonatlásról e függelék bevezetője is szól: „Un homme d'esprit a pris la peine de faire en Anglois un Abrégé de ce Livre (The history of the present state of the Ottoman Empire. 1699), où il a conservé ce qu'il y a de plus essentiel, et retranché toutes les digressions inutiles, les répétitions, etc. qui sont trop frequentes dans la plûpart des Livres.”

A *Tableau de l'empire ottoman* három részre oszlik. Az első a törökök politikai, másik a vallási, harmadik a katonai szervezetét tárgyalja. Mikes az első és a második részt dolgozta föl. Mikesnél többnyire minden egyes fejezetnek egy-egy levél felel meg; néha össze is vont több fejezetet egy levéllel; számos fejezetet pedig kihagyott, amint ezt az alábbi összeállítás részletesen kimutatja. A legfigyelemreméltóbb fejezeteket vette át, s a szárazabb, érdektelebbrészeket hagyta el. Összesen 7—8 levél csaknem egészen szóról szóra való fordítása a francia szöveg egy-egy fejezetének; a többi esetben rövidít, szabadon fordít és máshonnan is told hozzá. Így magyarázható, hogy az eredeti szöveg 90 nyomtatott lapját Mikes 20 közepes terjedelmű levélbe szorította össze. A francia szöveg beosztását megtartotta. A levelek a fejezetek sorrendjében haladnak. Ezt tehát amolyan kivonatos „javított” fordítás-félének kell tekintenünk. A korabeli és a későbbi irodalomban sem ritka az ilyen jellegű munka. Már az a könyv is hasonló jellegű, melyet Mikes forrásul használt. Mindegyik fordító a maga tehetségével járult hozzá valamicskével. Mikes sem akart mögöttük elmaradni. Különösen a török vallásról szóló (179—191. lev.) részben van számos toldalék, amely a francia szövegben nem található meg. Ezeket Mikes vagy saját tapasztalatából vagy egyéb olvasmányjaiból tette hozzá. Csak a 192. lev. kompiláció egészen. Ezeknek a töredékeknek az eredetijét az óriási irodalomban lehetetlen megtalálni. Ha egyes részletadatok föl is merültek, ezeket csak a párhuzam kedvéért rögzítettük, mivel jobbára összefüggéstelen toldásokról van szó, melyek hovatartozását nemigen lehet megállapítani.

Mikes szerkesztői eljárásáról az alábbi vázlat nyújt pontos tájékoztatást:

Tableau de l'Empire Ottoman.

Première partie.

Des Maximes de la Politique des Turcs.

- Chapitre I. Le Gouvernement des Turcs est fondé sur des Maximes particulières.
- Chapitre II. L'Autorité absolue du Grand Seigneur, est le principal appui de l'Empire Ottoman.
- Chapitre III. L'obéissance que l'on doit au Grand Seigneur, est enseignée parmi les Turcs, plutôt comme un principe de Religion, que d'Etat.
- Chapitre IV. De l'éducation des jeunes gens, qu'on élève dans le Sérail, pour être appelés aux grandes Charges de l'Empire.
- Chapitre V. De la méthode que les Turcs observent dans le Sérail, pour instruire les jeunes gens dans les Sciences. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre VI. De l'inclination, et de l'amitié que les Pages du Sérail ont les uns pour les autres. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre VII. Des Muets et des Nains. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre VIII. Des Eunuques.
- Chapitre IX. Des Appartemens des Femmes.
- Chapitre X. Des Agiam-Oglans. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XI. Du Visir Azem, ou Grand Visir, et de sa Charge. Des autres six Visirs du Banc, et du Divan, qui est le lieu où l'on rend la Justice.
- Chapitre XII. Des autres Charges, Dignitez et Gouvernemens de l'Empire.
- Chapitre XIII. Des Tartares et de leur Cham, et de quelle manière ils dépendent des Turcs. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XIV. Des Moldaves, des Valaques, des Transilvains, et de la Ville de Raguse, Tributaires des Turcs.
- Chapitre XV. Le dégât que font les Turcs dans les pays qu'ils ont conquis dans des lieux éloignés du Siège de leur Empire, est une des causes de sa conservation. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XVI. La survivance pour les Gouvernemens, et la conservation de la Noblesse ancienne, sont contraires à la Politique des Turcs.
- Chapitre XVII. Le changement fréquent des Officiers parmi les Turcs, est une autre maxime qu'ils ont toujours pratiquée. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XVIII. Des artifices dont les Turcs se servent pour augmenter le nombre de leurs Sujets, sans quoi ils ne pourroient ni conserver, ni accroître la grandeur de leur Empire. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XIX. De quelle manière les Ambassadeurs des Princes étrangers sont reçus et traités parmi les Turcs. (Fordításá hiányzik.)
- Chapitre XX. De quelle manière les Ambassadeurs et les Ministres des Princes se doivent gouverner avec les Turcs dans leurs Négociations. (Fordításá hiányzik.)

- Chapitre XXI. Du cas que les Turcs font des Princes étrangers. (Fordítása hiányzik.)
- Chapitre XXII. De quelle manière les Turcs observent les Traitez et les Accords qu'ils font avec les Princes étrangers. (Fordítása hiányzik.)

Seconde partie.

De la Religion des Turcs.

- Chapitre I. De la Religion des Turcs en général.
- Chapitre II. De la promesse que les Mahométans faisoient au commencement de leur Empire, de tolérer les autres Religions, et comment elle fut observée. (Fordítása hiányzik.)
- Chapitre III. Des artifices dont les Turcs se servent pour l'accroissement de leur Religion. (Fordítása hiányzik.)
- Chapitre IV. Des Ecclésiastiques parmi les Turcs. Quel est l'office et le pouvoir du Mufti; De ses revenus. Des Imaums et des Emirs.
- Chapitre V. Du revenu des Mosquées Roiales, et de quelle manière les Turcs contribuent à l'entretien de leurs Prêtres.
- Chapitre VI. La Doctrine de la Prédestination fortement crûë parmi les Turcs.
- Chapitre VII. Des deux principales Sectes du Mahométisme, à savoir de celle de Mahomet et de celle de Haly, ou des Turcs et des Persans.
- Chapitre VIII. Des Sectes et des Hérésies anciennes des Turcs. (Fordítása hiányzik.)
- Chapitre IX. Des Sectes modernes des Turcs. (Fordítása hiányzik.)
- Chapitre X. Des Dervis, et des autres Ordres Religieux parmi les Turcs.
- Chapitre XI. Des Mariages, et des Divorces des Turcs, et jusqu'où le Concubinage est permis parmi eux.
- Chapitre XII. De la Circoncision, et des cinq Articles qui sont nécessaires pour faire un véritable Mahométan.
- Chapitre XIII. Du Baïram, et des Cérémonies, qui s'observent ce jour-là par les principaux Officiers de la Porte.
- Chapitre XIV. De la défense de manger de la chair de Pourceau, et de boire du Vin. Et des Vertus morales des Turcs. (Fordítása hiányzik.)

Troisième partie.

De la Milice des Turcs.

(Az egész III. rész fordítása hiányzik.)

- Chapitre I. Des différentes sortes de Milice parmi les Turcs.
- Chapitre II. Calcul des Troupes que l'on tire des Zaims, et des Timariots. De quelques-unes de leurs Coûtumes.
- Chapitre III. Des Spahis et des Janissaires.
- Chapitre IV. Des Chiaoux, des Topgis, des Gebesis, des Delis, des Segbans, des Sarigias, des Muhlagi, des Besli; et de l'Armée Navale des Turcs.

I. rész. A törökök politikai szervezete.

- Chap. I. 172. lev. Általános gondolatok; helyenként szó szerinti fordítás, erős rövidítésekkel az elején és a végén.
- Chap. II. 173. lev. A szultán korlátlan hatalma; csaknem szó szerint, az író saját megjegyzéseivel.
- Chap. III. 174. lev. A szultán iránti engedelmesség; az eleje majdnem szó szerinti fordítás, tovább erősen rövidítve, a vége elhagyva.
- Chap. IV. 175. lev. A török ifjak nevelése; több mint a fele elég híven lefordítva, a többi elhagyva.
- Chap. V. fordítása hiányzik.
- Chap. VI. fordítása hiányzik.
- Chap. VII. fordítása hiányzik.
- Chap. VIII—IX. 176. lev. Az eunuchok és a szerájbeli nők; helyenként szó szerint, a két fejezet erős összehasonásával.
- Chap. X. fordítása hiányzik.
- Chap. XI, XII, XIV. 177. lev. A nagyvezér, beglerbégek és vajdák; három fejezetből összevonva, különösen az utóbbi kettő erősen rövidítve.
- Chap. XIII. fordítása hiányzik.
- Chap. XV. fordítása hiányzik.
- Chap. XVI. 178. lev. A kormányzati ellenőrzés; erősen rövidítve, a vége elhagyva, saját megjegyzésekkel.
- Chap. XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII. fordítása hiányzik.

II. rész. A törökök vallási szervezete.

- Chap. I. 179—181. lev. A török vallásról általában; szabadon, számos más forrású adattal és az író által látott, tapasztalt dolgokkal megtoldva.
- Chap. II. fordítása hiányzik.
- Chap. III. fordítása hiányzik.
- Chap. IV. 182. lev. A török papokról; túlnyomórészt szó szerinti fordítás, csekély rövidítéssel, a vége erősen összevonva.
- Chap. V. 183. lev. A török templomokról; helyenként szó szerinti, az eleje és a vége rövidítve, egyes bekezdések összevonva néhány sor teljes elhagyásával.
- Chap. VI, VII, X. 184. lev. A predestináció, eretnekek, dervisek; három fejezetből összevonva erős rövidítésekkel, egyes részletek elhagyásával, más toldásokkal, egyéni megfigyelésekkel.
- Chap. VIII. fordítása hiányzik.

Chap. IX. fordítása hiányzik.		
Chap. X	185. lev.	A dervisekről folytatólag; egy bekezdés lefordítása, több oldal elhagyása, toldás egyéni tapasztalatok alapján.
Chap. XI.	186—187. lev.	A török házasság, ágyasság, válás; az elején szó szerint, majd erősen rövidítve, más elemekkel bővítve, teljesen szabadon.
Chap. XII.	188—190. lev.	Szertartások, körülmetélés, mosdás, imádások, böjt; bővebb előadással, számos toldással, másrészt rövidítéssel és egyes részek elhagyásával.
Chap. XIII.	191. lev.	A bajrám ünnepe; összevonva, az eleje csaknem szó szerint, a vége toldás.
Chap. XIV. fordítása hiányzik.		

III. rész. A törökök katonai szervezete.

Chap. I, II, III, IV., vagyis az egész harmadik rész fordítása hiányzik.

*

A 172. levél bevezető soraiban Mikes tulajdonképpen francia forrásának címére céloz: *Tableau de l'Empire Ottoman, où l'on trouve Les Moeurs & Couütumes des Turcs, leurs Loix, leur Religion, leurs differentes Sectes, l'Etat de leurs forces par Mer & par Terre; & généralement tout ce qui concerne leur Gouvernement, Civil, Militaire, & Ecclesiastique.* — Ezek a gondolatok megismétlődnek az Avertissement sur ce Tableau de l'Empire Ottoman c. bevezetőben is azonos kifejezésekkel. Mikes csak a szokás, igazgatás és rendtartás szavakat hangsúlyozza, vagyis nem az egész Tableau-t jellemzi, hanem annak az első részében foglaltakat. A vallást külön nem említi, arra majd a 179. levélben tér rá. A török katonaságról sem szól, ezt a részt föl sem dolgozza. Az udvar szó az itt következő I. fejezet bevezető bekezdésében fordul elő (Cour Ottomane), de ezt a bekezdést az író nem fordította le, hanem a másodikkal kezdte szinte szó szerint. Az általános és fő gondolatok hangsúlyozása közben erősen rövidít, főleg a végén. Mikes eljárása, átdolgozásának kötetlen módszere ebben a levélben jól megfigyelhető:

CHAPITRE I. Le Gouvernement des Turcs est fondé sur de Maximes particulières.

Le Gouvernement des Empires ressemblant assez à un Vaisseau, qui ne laisse dans la Mer aucune marque de son passage, il est fort difficile d'en suivre les traces. Cependant, comme il faut qu'il y ait dans toutes sortes de Gouvernemens, des règles & des maximes constantes, qui leur servent de fondement & d'appui, on tâchera de donner une idée de celles de la Cour Ottomane, & on y ajoutera quelques réflexions & quelques considérations qu'on a faites sur ce sujet.

On ne sauroit considérer sérieusement la manière de gouverner des Turcs, sans admirer la longue durée de ce grand & vaste Empire, & sans attribuer

sa fermeté inébranlable au dedans, & l'accroissement de sa Domination par le progrès continuel de ses Armes au dehors, plutôt à quelque cause surnaturelle, qu'aux maximes ordinaires de sa Politique, ou à la prudence de ceux qui le gouvernement. On ne sauroit avoir une autre pensée, quand on considère le Pouvoir absolu d'un Empereur, destitué souvent de raison & de vertu, de qui les paroles & les actions les moins raisonnables sont des Loix & des exemples. Lors qu'on fait réflexion sur le peu de récompense que ces gens-là donnent à la vertu: lors qu'on remarque de quelle manière les hommes y sont élevés tout d'un coup par la flatterie & par la faveur du Prince aux Charges les plus importantes, sans considération de leur naissance, de leurs services, ni de leur capacité; & le peu de tems qu'ils jouissent de ces avantages, & comment ils se voient précipitez en un moment du faite de la grandeur par la caprice de ce même Prince.

Mais ce qui remédie à tous les désordres, & qui contribuë à guérir toutes les plaies de ce Corps politique, c'est la promptitude & la sévérité de la Justice: Car les Turcs font tous les crimes égaux, & les punissent du dernier supplice, c'est à dire, ceux qui sont contre l'Etat; & cela donne un frein à l'ambition des Gouverneurs des Provinces les plus éloignées, & les retient dans le devoir.

La sévérité & la violence sont si naturelles parmi les Turcs, qu'il y auroit autant de folie à tâcher de rompre leurs chaînes, & à les délivrer de l'oppression, que de vouloir usurper un pouvoir tyrannique sur la vie & sur les biens des Peuples qui sont nez libres. Effectivement, comme les Turcs ont commencé à établir leur Gouvernement politique pendant la Guerre, & qu'il ne s'y est fait aucun changement depuis leur première sortie de Scithie, on ne doit pas s'étonner que leurs maximes y répondent, & qu'ils vivent toujours sous l'esclavage & la tyrannie, puis que cela leur est naturel. On en conviendra même facilement, en considérant que la grande étendue de cet Empire requiert qu'on étouffe dès leur naissance les maux dont il est menacé. Cela fait aussi que la seule défiance & le seul soupçon de crime en matière d'Etat sont des motifs suffisans pour porter le Prince à punir de supplice le plus rigoureux, ceux qu'il en croit coupables.

A levél végén: *talám azt kívánod néném, hogy a bírodalom historiáját írjam le.* — célzás a háromkötetes műre (Histoire generale des Turcs, Depuis leur Origine jusqu' à 1704. — Histoire de l'Empire Ottoman), amelynek csupán a függeléke a Mikes által földolgozott Tableau. — Vö. Király 1909, 258—263.

19 *nem anagy nemből valóság.* — NySz Vagyon, van : nagynéből valóság. A szótár csak innen idézi.

23 *ezabolában tarttya* — NySz Zabola, zablá [Szólások].

23 *abasákat.* — A pasa cím variánsaként való használatára vö. a 13. lev. jegyz. 12. s.

26 *mint arab.* — mint a rab.

29 *most ez elég, mászor többet. vagy kevesebet.* — A fordításból szerkesztett levelek végén a már ismert fordulatokat (vö. a 15, 144. lev. stb.) variálja (173, 179, 188, 192. lev.).

[173.]

1 sor *a vízi postáink* — A vízi posta, vagyis a hajóval való levélküldés ismert módja Mikes „levelezésének” (vö. a 36, 41, 52, 80, 107. lev.).

2 azt írod néném, hogy kedvesen olvastad. a porta iránt való leveletem. és hogy tsak kövesem. — Ezt az önbátorító, elhitető fordulatot Mikes korábban is alkalmazta, amikor az élménylevelekről kezdett áttérni a források, olvasmá-nyainak fölhasználására (43, 62, 72, 80. lev.). Ld. a 182—183. lev. és jegyz. is.

5 el kezdem tehát nem azur, hanem az asszony dolgát. — Mikes játszik a szavakkal, tréfálkozik az „úr dolga” szókapcsolattal (vö. a 21, 37, 80. lev.), amelyet itt sorozatosan az „asszony dolgára” (174, 177, 181, 182, 188, 190, 192. lev.) módosít, mert ő mindig „nénje” kedvét kereste leveleivel.

10 a papok, nálok is szeretik a jóságokat. — Mikes többször bírálja a papok kapzsiságát, különösen a görög és török papokét (38, 90. lev. stb.).

14 Timároknak — Tő. timar (tímár) 'katonai hűbérbirtok; birtokadomány'. A tímár-birtokot elnyerő köteles volt az udvar számára meghatározott számú lovaskatonát kiállítani (vö. Fekete 128; Pakalin III, 497). — NySz 2. Timár.

22 mufti . . . mahomet — A szóalakra és magyarázatára vö. a 20. és 7. lev. jegyz.

32 akrími tatár — (Erdélyi, Sirisaka, Margalits: Krimi tatár.) — arabjá-
val = a rabjával.

Ez a levél Mikes eljárásának egy másik változatát mutatja. Szinte szóról szóra való gördülékeny fordítás, fűszerezve az író saját megjegyzéseivel. Forrása pl. csak annyit mond a papi jóságokról, hogy azok nem tartoznak a Grand Seigneur birtoklása alá. A vallásos Mikes a rá jellemző kritikai szemléletével hozzászól: . . . mivel a papok, nálok is szeretik a jóságokat.

182
Megemlítünk egy példát Mikes kiváló fordítói munkájáról is. Forrása arról ír, hogy a szultán néha a legfőbb egyházi méltósághoz, a Muftihoz folyamodik tanácsért. De ha a Mufti tanácsa nem tetszik neki, másra ruházza a főpapi méltóságot; „mais lors que ses décisions ne lui plaisent pas, il donne sa Charge à un autre qui a plus de complaisance”. Mikes: . . . de ha úgy nem ítélt a mint neki tetteznek, mind irgalmaság nélkül ki teszi a muftiságból. és olyant léssen. a ki inkább tudgya kedvít keresni.

Az író a 2. fejezet végéhez érve alkalmi fordulattal fejezi be a levelet: imár eleget írtam. (Vö. a 172. lev. jegyz.)

CHAPITRE II. L'Autorité absolue du Grand Seigneur, est le principal appui de l'Empire Ottoman.

Les Turcs aiant posé les premiers fondemens de leur Empire sur les principes de la Discipline Militaire, les grandes & riches Provinces qu'ils ont conquises, à la pointe de l'épée, en Europe, en Asie & en Afrique, appartiennent en propre au Grand Seigneur, qui en peut disposer comme il lui plaît, à l'exception des Terres destinées à des usages Religieux.

Les Terres appartenant ainsi de droit au Grand Seigneur, les conquêtes n'en furent pas plûtôt assurées, qu'il en fit le partage entre ses Soldats, pour les récompenser de leurs travaux. On appelle ces récompenses Timars, & ceux qui les possèdent sont obligés d'entretenir un certain nombre d'hommes & de chevaux prêts à servir le Grand Seigneur. Bien que ces Terres-là soient héréditaires, ils ne les possèdent cependant que comme Usufruitiers, la propriété en étant réservée au Sultan, qui peut les reprendre & les donner à qui bon lui semble.

C'est en vertu de la Puissance absoluë de ce Monarque, que les Turcs lui donnent les titres, de Dieu en Terre, d'Ombre de Dieu, & plusieurs autres semblables. C'est par la même raison que les Cadis, ou Docteurs de la Loi déclarent que ce Prince est au dessus des Loix. Il est vrai qu'il ne laisse pas de consulter quelque fois le Mufti; mais lors que ses décisions ne lui plaisent pas, il donne sa Charge à un autre qui a plus de complaisance. Les Turcs soutiennent aussi que leur Empereur peut révoquer son Serment & ses promesses, lors qu'elles portent atteinte à son Autorité Souveraine: Car bien qu'il jure & promette solemnellement à son Couronnement de défendre la Religion des Musulmans, & les Loix du Prophete Mahomet, la même Loi l'appelle la Bouche et l'Interprète de cette Loi. Il est vrai que les plus savans Docteurs & Interprètes de l'Alcoran restreignent le Pouvoir de l'Empereur, par rapport aux choses qui regardent la Religion dans la Loi de Mahomet; mais ils lui laissent une Autorité absoluë, par rapport aux affaires Civiles.

Király György Mikes négy (172, 173, 182, 183. lev.) levelében jelölt meg olyan formai kifejezésbeli hasonlóságot, melyet együttesen Saussure török vonatkozású levelei olvasásának, átvételének vagy utánzásának tulajdonított. Lettres et voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725—1729 etc. Avec une introduction de B. V. Muyden. (Lausanne 1903) c. művének alábbi részeiben, sorrendben a következő levelek egyes kifejezésével ismert föl hasonlóságot: 172. lev. és Lettre III. p. 106. Lettre II. p. 44. — 173. lev. és Lettre VII. p. 180. — 182. lev. és Lettre VII. p. 180. — 183. lev. és Lettre II. p. 44. (Ld. Király 1913, 266—67.) Király példái nem tekinthetők bizonyítéknak. Zolnai Béla ennél jóval számosabb stílári és fordulatbeli hasonlóságra utalt pl. az Espion turkel kapcsolatosan, az átvétel leszögezésének igénye nélkül (1916, 8—10). Király hivatkozásai szintén ilyen alapon fogadhatók el.

Nincs bizonyítva, hogy Saussure levelei Rodostóban már elkészültek volna. Ezt csak az 1903-as kiadás előszó írója mondja, de állítását nem támasztja alá. Saussure 1765-ben készített kéziratmásolatának előszavában, nov. 15-én azt írja, hogy „Őneki elejétől fogva elve volt pontosan följegyezni mindent, a mi vele utazásai közben történt, s így külföldi nagy útjairól tett jegyzetek egész halmazával tért haza (1740-ben) Lausanneba. Sokan ajánlották neki, hogy szedje ezeket valamelyes rendbe; ő a levél-formát választotta, mint a mely a legizlésesebb és legesaládiasabb. A feldolgozást 1742-ben végzé be.” Stb. (Saussure 35.) Tudnivaló, hogy Saussure 1742-ben illesztette hozzá kéziratoss följegyzéseit (Turquie) Rákóczi Mémoires-jainak (1739) hágai kiadásához. Munkájának teljes címe: Lettres et Voyages de César de Saussure en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en Portugal, en Malte, en Turquie et en France, de faits historiques curieux, amusants et de diverses aventures arrivées à l'Auteur (kézirat 1742).

Saussure hosszú, általában több évet átfogó leírásának csak a kerete levél. A Turquie c. részben az 1734. jan. 29. és márc. 13-ra keltezett I—II. levelében (200—258) pl. az egész Rákóczi-mozgalmat röviden leírja; más tárgyú (III—IV—V) levelei után a VI.-ban, 1735. aug. 13-i kelettel a fejedelem betegségét és halálát beszéli el. A IX. 1736-ra keltezett levéllel véget is ér török vonatkozású leveleinek sora (Saussure: 200—279). Saussure műfaja a „lettre familière” típusú levélforma gyenge utánzata, száraz, terjedelmes,

az eseményekkel nem egykorú előadás, mely stílus és műforma tekintetében messze elmarad Mikes levelei mögött. Vö. Hopp L. A Törökországi Levelek műfaji problémái. I. OK XV, 1—2. 1960, 139—141.

[174.]

1 sor *bő szüretünk vagyon. ürmös bort is tsinálók.* — A szüret, a szőlő, a bor Mikes kedvelt témája (vö. a 3, 37, 65, 77, 150, 169, 178. lev. és az 1760-i misszilis lev.). A 161. levelében írta, hogy egynéhány szőlőfát ültetett. — NySz I. Bor : ürmös-bor. Vö. az ÉrtSz magyarázatát: ürmös és többféle fűszer hozzáadásával készített keserűs-édes csemegebor; vermut.

2 okát — Tö. okka 'régii török súlymértékegység: 1 okka = 1282 gramm' (vö. Pakalin II, 723). A szó irodalmához ld. még Lokotsch 127. — A font = 0,42 kg.

4 a *több mezei munkák.* — A gyapotról vö. a 37, 60. lev. és jegyz. s az 1761-i misszilis lev. — A gazdálkodásról vö. a 69, 181. lev. és az 1760-i misszilis lev.

8 az *aszony dolgára hinak.* — Vö. a 173. lev. jegyz. 5. s.

15 kul — Tö. kul 'rabszolga, szolgál' (vö. Pakalin II, 314). A török udvariasság, elsősorban az udvari szokás és rend megkövetelte, hogy az érintkezés során a ranglétra alacsonyabb fokán állók önmagukat a feljebb levők felé „szolgának, az illető szolgájának” nevezzék. (Ennek az udvariassági szokásnak bizonyos vetületét találjuk a szerelmi lírában is, ahol a lantos költő gyakran szerelmese szolgájának nevezi önmagát.)

19 a *pasáknak* — A pasa szóalakra vö. a 9. lev. jegyz. 8. s.

22 *fojgatkozás volt a napban* — napfogyatkozás volt; *tsillagokat is láttunk*, — Mikes az égi jelekkel tréfálkozik, vö. a 90. lev. és jegyz. 8. s.

A szultán iránti engedelmességről szóló levél a 3. fejezet alapján készült. A francia szöveg első bekezdését Mikes csaknem teljesen leírta, a másodikat erősen rövidítve foglalta össze, a végét pedig elhagyta. Kötetlen előadás-módját itt is megőrzi. A francia szöveg szerint pl. a törökök azt hiszik, hogy a Grand Seigneurért maghaltak mártírok, akik haláluk után közvetlenül a paradicsomba jutnak: ils croient qu'ils sont transportez dans le Paradis immédiatement après leur mort. Mikes iróniával beszél erről a hiedelemről: *a kik a császár parantsolattýából valo halált engedelmeségel veszik, martyroknak tarttyák és hogy azok mindgyárt egyenesen postán mennek paraditsomba.*

Az egybevetésből megállapítható, hogy az író „a rabhoz illendő szolgálatra” való nevelés részletezése helyett egy összefoglaló, ténymegállapító mondattal kerekíti ki levelét.

CHAPITRE III. L'obéissance que l'on doit au Grand Seigneur, est enseignée parmi les Turcs, plútót comme un principe de Religion, que d'Etat.

Les Turcs estiment l'obéissance, la qualité la plus essentielle d'un bon Sujet. Ils prennent soin d'inspirer ce principe à ceux qui sont élevez dans le Sérail, & qui sont destinez aux grandes Charges. Aussi ceux qui souffrent la mort avec une résignation absolué, pour obéir aux ordres du Grand Seigneur sont estimez Martyrs, & ils croient qu'ils sont transportez dans le Paradis immédiatement après leur mort. C'est dans cette vüé qu'ils donnent à tous ceux qui exercent des Charges dépendantes de la Couronne le titre de Kul, ou

d'Esclave du Sultan. Le Grand Visir même s'appelle de ce nom, qui est beaucoup plus honorable parmi eux que celui de Sujet; les premiers pouvant insulter impunément les Sujets, & ceux-ci ne pouvant faire la moindre chose à un Esclave sans s'exposer à une punition sévère.

Ceux qui ont quelque connoissance de la disposition du Gouvernement des Turcs, ne sauroient disconvenir qu'il n'est composé que d'Esclaves. Les jeunes gens, qui sont élevez dans le Sérail, sont enfermez comme dans une prison l'espace de 20. 30. ou 40. ans. Les frères & enfans des Empereurs qui régnent, y sont aussi enfermez avec soin, & les Dames y sont gardées fidèlement. Le Grand Seigneur même est toujours fils de l'une ou l'autre Esclave. La plupart des Bachas ne naissent pas libres, les Turcs aiant plus d'enfans de leurs Esclaves, que de leurs femmes. Cela les dispose naturellement à la servitude, & à supporter le joug de la tyrannie la plus outrée. Cependant, quoi qu'on prenne le même soin d'inspirer & d'enseigner aux Spahis dans leurs Seminaires, & aux Janissaires dans leurs Chambres, cette obéissance aveugle, ils s'en relâchent quelquefois, lors qu'il se trouve des Partis & des Rivaux puissans à la Cour Ottomane, qui aspirent à la grandeur & à l'autorité; ou lors que la mauvaise administration des affaires au dedans, souvent causée par la flatterie & par l'ambition des femmes, où les malheureux succès de la Guerre au dehors, leur donnent la hardiesse d'y chercher du remède par la révolte. On en trouve plusieurs exemples dans l'Histoire des derniers Sultans.

[175.]

A 175. levél a török ifjak neveléséről szól. Mikes a főtisztek felsorolásáig elég híven követi a 4. fejezet szövegét. Részletes előadása arra vall, hogy ez a téma érdekelte. A tisztiségeket egy kivételével (Chiokadar Aga) leírja. A francia szövegben az utolsó (Teskeregi Baschi, ou le Secretaire) tisztség után még kb. egy oldalnyi rész következik egyéb udvari tisztek hivatalának és birodalmi címeknek bemutatásával. Ezt Mikes teljesen elhagyja és levelét röviden *ma többet nemmel* zárja.

CHAPITRE IV. De l'éducation des jeunes gens, qu'on élève dans le Sérail, pour être appellez aux grandes Charges de l'Empire.

Les Turcs ont pour maxime, de faire servir leur Prince par des personnes qui aient reçu de lui leur éducation & leur nourriture. Les enfans que l'on destine aux premières Charges de l'Empire, & que les Turcs nomment Ichoglans, sont pour la plupart nez de parens Chrétiens, ou pris à la Guerre, & envoyez de fort loin, afin qu'ils n'aient aucun autre intérêt que celui du Grand Seigneur. Il faut que ces jeunes gens soient parfaitement beaux & bien faits, & qu'ils n'aient aucun défaut naturel. Car les Turcs s'imaginent qu'un beaux corps ne sauroit guère loger une ame basse & souillée. Et ce n'est pas dans le Sérail seulement, mais la plupart des Grands, parmi les Turcs, ont une suite fort léste & nombreuse de jeunes gens bien faits. On ne reçoit ces enfans qu'après qu'ils ont été présentez au Sultan, qui les envoie dans un de ses Sérails, à Pera, à Andrinople ou à Constantinople; & ceux que l'on met dans ce dernier Sérail, sont ordinairement les premiers élevez aux Charges.

Avant que ces jeunes gens-la soient mis dans un de ces Colléges, on écrit leurs noms & leur âge dans un Regître, aussi bien, que le nom de leur Païs

& de leurs Parens, lequel on envoie au Trésorier avec ordre de paier la pension qu'on leur donne de quatre ou cinq aspres par jour. Lors qu'ils ont été reçus de la sorte, & mis sous le Gouvernement du Capou Agasi, ou Chefs des Eunuques blancs, on les fait entrer dans une de leurs Ecoles, ou Odas, à savoir, dans la Boujouc Oda, ou dans la Coutchouc Oda, c'est à dire, dans la grande ou la petite Chambre. Ceux de la première sont ordinairement au nombre de 400., & les autres environ 200. ou 250. Ils y sont élevez sous une Discipline très sévère, & dans une grande modestie: Leurs maîtres les instruisent ensuite dans la connoissance de la Religion de Mahomet, & leur enseignent l'Arabe, la langue Turque & le Persan.

Leurs habits sont de bon Drap d'Angleterre, & leur nourriture est de ris & de quelques viandes saines. Leurs actions sont exactement observées par les Eunuques, qui ont soin de leur conduite, de sorte qu'ils ne sauroient commettre la moindre extravagance, ni sortir des règles de la bienséance & de la modestie. Leurs lits sont rangez de suite, & entre tous les cinq ou six lits il y a un lit d'Eunuque.

Lors qu'ils sont parvenus à l'âge viril, on leur enseigne tous les exercices qui demandent de la force, c'est à dire, à manier une Lance, à tirer de l'Arc, & à lancer le Dard; & cela les rend fort adroits au maniement des armes, soit à pié, ou à cheval. Il y en a qui lancent le Dard avec tant de force, qu'il seroit capable de casser un os, s'il le rencontroit. Outre ces exercices on leur apprend encore quelques ouvrages mécaniques, comme à broder des carquois & des selles, à faire des flèches, & toutes sortes d'enharnachemens de chevaux; à élever des Chiens & des Oiseaux, & à se perfectionner dans la Musique des Turcs.

De ces Colléges, ils sont élevez à des Emplois de plus haut degré, comme à laver le linge du Grand Seigneur, &c. & on augmente leur paie jusques à huit aspres par jour. De là ils passent à la Trésorerie, ou à la Chambre des Drogues, des Cordiaux, & des brúvages de grand prix du Sultan. De ces deux Chambres ils sont appelez à la plus considérable du Sérail, nommée Chaz Oda, laquelle est composée de quarante Pages, qui sont toujours attachez auprès de la personne du Grand Seigneur, & entr'eux il y en a douze qui ont les principaux Offices de la Cour, à savoir.

1. Le Selictar Aga, ou celui qui porte l'épée du Sultan.
2. Le Chiokadar Aga, qui porte son Manteau.
3. Le Rikiabdar Aga, qui tient son étrier.
4. L'Ibrictar Aga, qui porte son eau.
5. Le Tulbendar Aga, qui ajuste son Turban.
6. Le Kem Husar Aga, ou bien le Tchama Schirgi Baschi, qui est Maître de sa Garderobe, & a la Charge de faire blanchir le linge du Sultan.
7. Le Chesnegir Baschi, ou le Chef de ceux qui font l'essai des viandes que l'on présente au Grand Seigneur.
8. Le Zagargi Baschi, ou le premier Maître des Chiens.
9. Le Dirnackgi Baschi, ou celui qui coupe les ongles du Sultan.
10. Le Barber Baschi, ou le premier Barbier.
11. Le Muhasebegi Baschi, ou le premier Contrôleur.
12. Le Teskeregi Baschi, ou le Secrétaire . . .

Megemlítendő, hogy az ifjak nevelésével foglalkozik a következő 5. fejezet, és róluk szól a 6. fejezet is. Mikes azonban nem ír többet erről. Az 5. fejezet

címe: De la méthode que les Turcs observent dans le Séraïl, pour instruire les jeunes gens dans les Sciences. Ebben az ifjak nyelvtanulásának részletezéséről van szó, amiről Mikes röviden már megemlékezett. De átsiklott e fejezet igen érdekes befejező részén:

Il s'en trouve parmi eux qui apprennent l'Alcoran par coeur, d'autres qui traduisent les Livres qui traitent des articles de leur foi, d'Arabe en Turc, avec des remarques pour l'instruction du commun Peuple. Il y en a aussi qui s'occupent à faire des livres de Poésie, écrits en Persan & en Arabe, dont les Vers sont mesurez, comme ceux qu'on appelle les Vers dorez de Pythagore, & qui contiennent d'excellentes sentences. Outre cela, ils ont une Ecole particulière dans le Séraïl pour la Musique. Mais pour les autres Sciences, comme la Logique, la Physique, les Mathématiques, & choses semblables, ils les ignorent absolument, aussi-bien que la Géographie, quoi qu'ils possèdent une bonne partie de l'Univers; & leurs Cartes Marines sont si mal bâties, qu'elles ne sauroient donner la moindre lumière à un habile Pilote.

L'Imprimerie est absolument défenduë parmi eux, comme une chose de dangereuse conséquence par rapport au Gouvernement; & ils encouragent en sa place l'art de bien écrire, en quoi ils égalent, ou surpassent la plupart des autres Peuples.

Ugyancsak kihagyta az ifjakkal kapcsolatos 6. fejezetet: De l'inclination, et de l'amitié que les Pages du Séraïl ont les uns pour les autres. Bizonyára került e Mikes a kényes témát, az ifjaknak egymáshoz való „hajlandóságáról”, a szerájbeli nőknek egymás iránti „szenvedélyéről”.

A kihagyott 7. fejezet a némákról és a törpékről szól. A némákról már szó esett régebben (7. lev.), amikor Mikes az udvarban tett látogatásokról számolt be Rákóczi idejében.

4 sor *töbire* — Ld. a 200. levélben is. — „Töbhire a. m. többnyire. Ez utóbbit Mikes korában még nem mondták. A NySz. idézete Mikes 200-ik leveléből Kulcsár hibás szövegén alapszik.” (Szily).

5 *vannak hivatalosok*, — vannak hivatva (Szily).

6 *Isoglánoknak . . . seliktar Aga . . . csalmaját . . . basi*. — Vö. sorrendben a 20, 119, 14. lev. jegyz.

19 *a gyermekségből ki kelnek*, — NySz Kel : ki-kel [Szólások].

27 *ház odának* — Tö. has oda [*has oda*] (ház oda) 'a szultáni palotának az uralkodói lakosztályul, ill. hivatalul szolgáló részének neve' (vö. Redhouse 821). A ház oda a szultáni udvar önálló apparátussal és személyzettel bíró része volt, amely az idők folyamán igen sok változáson ment keresztül (vö. Pakalin I, 755).

30 *Rikábdár Aga* : — Tö. rikábdar (rikjábdár) 'kengyeltartó'. A kengyeltartó a ház oda beosztottja volt, a szultánnak a lóraszállásban segédkezett (vö. d'Ohsson VII, 35; Pakalin III, 44).

30 *ibriktar Aga*. — Tö. ibriktar (ibriktár) 'pohárnok; italról, vízről gondoskodó komornyik'. — Az aa (< aga) címet viselő udvari ibriktárok az étkezések alkalmával italt szolgáltak fel, gondoskodtak az étkezők kézmosásáról. Az ő kötelességük volt a mohamedán vallás megkövetelte rituális mosakodás körüli teendőket ellátás is (vö. Pakalin II, 14; ibriktar címszó).

31 *Tulbendar Aga*. — Tö. tülbenddar (tülbendár) 'a ruházat gondozásával, ill. az öltöztetéssel megbízott komornyik'. A szultán mellett szolgáló, a feladat-

körrel megbízott komornnyikok viselték a szóban forgó tülbenddar aa [*< tülbenddar aga*] címet (vö. Pakalin III, 537).

32 *kem husar Aga*, — Tö. kemhá 'selyemfajta'. A perzsa eredetű szó, amelynek föltehető kemhászár alakját (valószínűleg 'selyemmel foglalkozó, azt gondozó' jelentésben) szótáraink nem regisztrálják. (A francia szövegben is *Kem Husar* áll.) A szultán ruháiról gondoskodó komornnyik személyét forrásaink általában csuhadar aa [*çuhadar ağa*] néven emlegetik (vö. Pakalin I, 384).

33 *chernegir basi*. — Tö. çasnigir (csasnígir) 'ételmester, ételkóstoló'. A csasnigir basi az udvarban szolgáló ételmesterek, azaz az ételkészítő és ételfelszolgáló komornnyikok főnöke volt (vö. Pakalin I, 330). A francia szövegben: *Chesnegir* áll. A basi alakhoz vö. a 92. és 14. lev. jegyz.

34 *zagardgi basi*. — Tö. zağarci (zaardzsi) [*< zagardzsi*] 'kutyász; a szultáni vadászatokon szereplő bizonyos udvari szolgák (hajtók), később pedig egy meghatározott janicsár-alegységbe tartozó személyek neve' (vö. Redhouse 1009). Ezek élén állt a zagardzsi basi (vö. Pakalin III, 645).

34 *dirnaki basi*, — Tö. tirnakçı (tirnakcsi) 'körömvágó' (vö. Pakalin III, 495). A „dirnaki basi” az udvarban működő körömvágók vezetője volt. (A dzsi-képző fenti, gi-s alakjában az idegen ortográfia hatását kell figyelembe vennünk.)

35 *barber basi*, — Tö. berber (berber) 'borbély'. A „barber basi” az udvari borbélyok feje volt (vö. Pakalin I, 206). A szóalakhoz vö. Lokotsch 24 és Kakuk 252.

35 *Muhascégi basi*. — Tö. muhasebeci (muhászebedzsi) 'pénzügyekkel foglalkozó tisztviselő'. — Mikesnél a szó torzult alakban jelentkezik. Az általa említett „muhascégi basi” volt az udvar gazdasági, pénzügyi főnöke. (A francia szövegben: *Muhascégi* áll.)

36 *Teskeregi basi*. — Tö. tezkereci (tezkeredzsi) 'irnok, kancelláriai tisztviselő' (vö. Pakalin III, 491; tezkireci címszó). A „teskeregi basi” az udvarban szolgáló irnokok élén állt. Hivatalilag a reizsefendi (ld. Réz effendi 9. lev. jegyz.) alá volt beosztva; tevékenysége kb. államtitkári szinten mozgott (vö. d'Ohsson VII, 169).

[176.]

1 sor *Ma a fél emberekről írok vagy is aheréltekről*, — Mikes az első mondatban előre elárulja miről ír a levélben (vö. a 175, 179. lev. elejét is). A levél végén megmondja miről fog írni a következőben: *már ezután a Császár külső udvaráról lesz a szó*. — Ez is arra mutat, hogy kész, összefüggő anyagból dolgozik. Új vonás a *Leveleskönyvben*.

A fél emberekről vö. NySz Embér 2 [vir; mann, tüchtiger mann]. Itt csak 'férfi: vir; mann' értelemben; *aheréltekről*, vö. NySz 2. Here : herélt 2; *két féle herélt emberi*. — A NySz jelzőként nem idézi a herélt-et; *meg vannak herélve*. — NySz a meherél ígét csak Mikesnél régebbi szövegadatokkal támogatja.

7 *kizlar Agasi*. — Ld. kezlár aga (171. lev. jegyz.)

12 *különös agya vagyon* — külön agya vagyon.

15 *kaden kiája*: — Tö. kadınlar kâhyası (kadınlar kâjhaszı) 'a háremnök gondnoka, felügyelője; meghatározott rendfokozat az udvari rabszolganők

ranglétráján' (vö. d'Ohsson VII, 159; Pakalin II, 140: Kâhya kâdin címşzó). Az összetétel Mikesnél a birtokos személyrag elhagyásával szerepel. — Tö. kâhya (kjâhja) 'vezető, a háziszolgákra stb. felügyelő személy' (vö. Pakalin II, 140). Mikesnél ez az alak csak összetételekben van meg. A szó jelentése ezeknek megfelelően módosul. Irodalmához ld. Lokotsch 90. Vö. a 28. lev. jegyz. 38. s.

19 *Hasâki sultana* — Tö. hasseki sultan [*< hâsszeki szultân*] (hâsszeki szultân) 'egy a szultân feleségei közül, aki fiúgyermeket szült a szultánnak'. A hárem többi asszonya között ezeket külön jogok, kedvezmények illeték meg (vö. Pakalin I, 754). D'Ohsson szerint (VII, 65) a cím III. Ahmet uralkodása (1703—1730) előtt volt ilyen értelemben használatos.

A heréltekre vonatkozó fejezet:

Chapitre VIII. Des Eunuques.

Les Empereurs Turcs, comme les autres Princes Orientaux, connoissant les flammes impures de la nature corrompuë, ne donnent les principales Charges de leurs Maisons qu'à des Eunuques. Le Kizler Agasi, qui a la Surintendance des femmes, est toujours un Eunuque noir; & le Capou Agasi, qui commande tous les Pages, & tous les Eunuques blancs de la Cour, est blanc lui-même. Il a ces autres Officiers Eunuques sous lui . . . Az itt következő kb. 15 sornyi részletezést Mikes kihagyja és a fekete heréltekkel folytatja:

Les Eunuques noirs sont établis pour le service des femmes dans le Sérail, & sont tout à fait châtrez, les plus laids & les plus difformes de tous les Negres de l'Afrique.

Le premier Officier de tous ceux-là, comme nous l'avons déjà dit, est le Kizler Agasi, ou le Maître des filles . . . A fekete herélt tiszték fölserolását is elhagyja Mikes. Az elhagyott rész terjedelme csaknem azonos a fönt elhagyott sorok számával.

Az író ezután áttér a császár udvarában levő leányok helyzetének előadására. Mikes igen szolid képet fest erről a csiklandós témáról. Nem használja ki az alkalmat pajkos célzásokkal, amint azt fiatalabb kori leveleiben megszoktuk nála. A császárnak a szeráj kertjében való mulatozását, a kiválasztott s a Grand Seigneur kegyeire érdemes leány fölkészítését, fürdését, táncát stb. nem említi, pedig a francia forrás ezeket a mozzanatokat részletezi. Mikes az egész fejezetet tényszerűen, erősen összevonva adja elő.

Chapitre IX. Des Appartemens des Femmes.

Après avoir parlé des Eunuques noirs, qui servent de gardes aux Dames du Sérail, il faut entrer dans leur Appartement.

Ces Dames sont ordinairement des personnes, qui ont été prises pendant la Guerre, dans plusieurs Païs différens, entre lesquelles on ne choisit que celles qui sont parfaitement belles, & Vierges indubitablement, pour le Sérail.

Elles sont séparées en deux Chambres, comme les Pages, & leur occupation est de coudre & de broder. Elles couchent, chacune dans un lit séparé, & entre cinq de ces lits, est celui d'une grave Matrone, qui prend garde aux actions de ces filles. On leur enseigne la Musique, la Danse, & les autres choses nécessaires pour gagner les bornes graces du Sultan, & pour mériter son amour & son estime.

La Reine Mere choisit celles qui lui plaisent le plus, pour former sa Cour, & les tire de ces Ecoles à mesure qu'elle y remarque de la beauté, de l'enjouement, ou de la sympathie avec son humeur. Leur Gouvernante s'appelle Kadin Kiahia, ou Mere des filles.

Lors que le Grand Seigneur a envie de se divertir dans le Jardin, avec quelques-unes de ces filles, on fait retirer tout le monde, excepté les Eunuques qui occupent toutes les avenues. Là ces Dames s'efforcent à l'envi par leurs Danses, par leurs Chansons & par leurs discours, de se rendre Maîtresses de l'affection du Grand Seigneur, & alors elles s'abandonnent à toutes sortes de gestes & de postures impudiques.

Lors que ce Prince en veut choisir une pour lui servir de Compagne dans son lit, il entre dans l'appartement des femmes, où elles sont rangées par ordre, par la Mere Gouvernante, & il jette son mouchoir à celle qui lui plaît le plus. Cette fille se met à genoux, & après avoir baisé le mouchoir, elle le met dans son sein. Ensuite on la baigne, on la lave, on la parfume, & après l'avoir parée de pierreries & de riches habillemens, ses Compagnes la conduisent au son des Instrumens & des Chansons, à la Chambre où couche le Grand Seigneur, où l'Eunuque de garde la vient recevoir: Elle se met à genoux devant le Sultan, & elle entre dans le lit par le pieds, à moins qu'il ne la fasse entrer d'une autre manière.

Après qu'il s'est diverti avec elle, la Gouvernante des filles, & ses Compagnes la ramènent, avec la même cérémonie qu'auparavant, à l'appartement des oncubines du Roi. Si par bonheur elle devient grosse, & accouche d'un premier fils, elle est appelée Hasachi Sultana, & on lui fait l'honneur de la couronner d'une Couronne d'Or couverte de pierreries. Les autres Dames, qui ont après cela des enfans mâles du Grand Seigneur, portent seulement le nom de première ou seconde Concubine.

Après la mort du Grand Seigneur, les Mères des filles ont la liberté de sortir du Sérail & de se remarier; mais celles qui ont eu des fils sont enfermées dans le vieux Sérail, d'où elles ne sortent jamais à moins que leurs fils ne montent sur le Trône.

[177.]

A levelet Mikes három fejezetből (XI, XII, XIV) vonja össze. A nagyvezérről szóló fejezettel kezdí. Ez teszi ki kb. a levél szövegének a felét. A francia szöveget úgy rövidítí, hogy minden bekezdésből kiszúri a mondani-való lényegét. Eljárása az összevetésből jól kitűnik:

Chapitre XI. Du Visir Azem, ou Grand Visir, et de sa Charge.

Des autres six Visirs du Banc, et du Divan,
qui est le lieu où l'on rend la Justice.

Les Turcs appellent le Premier Visir, Visir Azem, c'est à dire, Chef du Conseil. On le nomme aussi quelquefois Vicaire de l'Empire, toute l'autorité du Grand Seigneur lui étant communiquée, en lui mettant entre les mains le grand Seau, sur lequel le nom du Prince est gravé. Cette Charge de Premier Visir fut instituée par Amurat I. en faveur de son Gouverneur Lala Schachin, qui se rendit maître d'Andrinople; & depuis ce tems-là le Grand Seigneur a toujours fait subsister cette Charge.

Il y a six autres Visirs, qui n'ont aucune autorité, & ne peuvent dire leurs avis dans le Divan, sur aucune chose, s'il ne plaît au Grand Visir de leur demander ce qu'ils en pensent. Néanmoins quand il faut délibérer sur quelque chose de grande importance, on les admet dans le Conseil du Cabinet, où il leur est permis de dire leur opinion avec plus de liberté.

La Cour du Grand Visir est composée de 2000. Officiers & Domestiques. Dans les solemnitez publiques il porte deux aigrettes sur son Turban, & le Grand Sultan trois. On porte aussi devant ce Visir trois queueés de cheval, attachées chacune au haut d'un long bâton, au bout duquel il y a un bouton d'or. Il n'y a que trois Bachas qui aient le privilège de se servir de cette marque d'honneur, dans l'étenduë de leur Gouvernement, à savoir le Bacha de Babilone, celui du Grand Caire, & celui de Bude, les autres Bachas ne pouvant porter qu'une seule queueé de cheval.

Comme le Grand Visir représente le Sultan, on peut appeler à lui de toutes les autres Cours de Justice. Il assiste quatre fois la semaine, pour cet effet, au Divan dans le Sérail, où il est accompagné d'un grand nombre de Sergens & d'Huissiers; & deux fois la semaine il tient Divan dans son propre Palais.

Les Chefs de la Justice, nommez Cadilesquers, de Romelie & d'Asie, sont les seules personnes qui ont séance sur le Banc avec le Grand Visir, & qui peuvent prononcer un Jugement, à moins que le Grand Visir ne desapprouve le Jugement de ces Juges, & ne casse leur Sentence, en vertu de son Pouvoir absolu, qui est égal à celui de l'Empereur; excepté seulement qu'il ne sauroit faire mourir un Bacha, sans un ordre exprès, signé du Sultan. Il ne peut non plus punir un Spahi, ni un Janissaire, sans le consentement de leur Commandant. Cependant, quoi qu'il faille que toutes les Requêtes qu'on présente passent par les mains du Visir, s'il arrive que l'on ait fait une injustice criante à quelqu'un, de laquelle le Grand Visir ait été Complice, on a la liberté d'en appeler au Grand Seigneur, en mettant du feu sur sa tête, & en courant de cette manière à l'appartement de Sa Hautesse, lui demander justice, sans que personne s'y puisse opposer.

Les Revenus que le Grand Visir tire immédiatement de la Couronne ne se montent pas à plus de 20 000. écus par an. Mais les présens que lui font les Bachas en entrant en possession de leurs Charges, & ceux qu'ils leur font faire par leurs Agens à la Porte, de toutes les Provinces de l'Empire, & les sommes immenses qu'il exige de tous ceux qui ont des affaires à la Cour sont si considérables, qu'il y a des personnes qui croient que son Revenu n'est guère inférieur à celui du Sultan, qui ferme les yeux sur ses malversations & ses extorsions, afin de faire couler ses trésors dans son propre coffre, par degrez, soit en lui empruntant de grosses sommes, ou en lui ôtant la vie lors que l'Etat se trouve réduit à de fâcheuses extrêmités par sa faute.

A vezéri tisztség után Mikes a beglerbégiségekről ír. Ez a fejezet forrásában csaknem négy és fél nyomtatott oldalt tesz ki. Az író ebből 8—10 soros bekezdésre valót von össze, a következőképpen:

Chapitre XII. Des autres Charges, Dignitez et Gouvernemens de l'Empire.

Les Beglerbég, ou Gouverneurs de diverses Provinces, sont les premiers après le Grand Visir. Ils ont sous leur Juridiction divers Sangiacs, ou Gouvernemens, des Begs, des Agas, & plusieurs autres Officiers. Ils sont distingez

par trois queues de cheval attachées à un bâton, d'avec les Bachas, devant lesquels on ne porte que deux de ces Enseignes, & une devant les Sangiacs.

Mikes ezt a bekezdést is rövidítve adja. Ezután kihagyja a beglerbégység kétféle fajtájáról szóló magyarázatot, s az anatóliai beglerbégsegről ír. Az erre vonatkozó rész a francia szövegben a Mikes által kihagyott két bekezdés után következik:

Il y a 22. Beglerbegs de la première sorte.

Le premier, est celui de la Natolie, dont le Revenu se monte tous les ans à un million d'Aspres, selon les livres du Grand Seigneur. Il a 14. Sangiacs sous sa Jurisdiction.

Ezután következik a Mikes által szintén elhagyott további 21 beglerbégység felsorolása, a basák rangjával stb. Majd a levélhez kapcsolódó sorok új bekezdésben:

Chacun des ces grands Gouvernemens a son Mufti, son Reis Effendi, qui est Chancelier ou Secrétaire d'Etat, & son Tefterdar Bacha, ou Grand Trésorier. Le Grand Visir a aussi les mêmes Officiers, qui sont au dessus de tous les autres.

Az ezt követő rövid bekezdést Mikes elhagyta.

A levél a XIV. fejezettel folytatódik. Mikes a kb. 3 oldalas francia szövegből csupán 4—5 sort tartott meg. Mind a moldvai, mind a havasalföldi vajdánál elhagyja a „sok imede-amoda való ajándék” felsorolását, amit a francia forrás részleteiben tartalmaz. Nem beszél Mikes az erdélyi fejedelemségről sem, amelyről forrása a román fejedelemségek után Raguzával és Georgiával együtt több bekezdésben megemlékezik, mint a szultán adófizetőiről. — A levél befejező sorait, amelyek a havasalföldi vajdának az adófizetéssel kapcsolatos ravaszágáról szólnak, az író más forrásból, esetleg hallomásból merítette.

Chapitre XIV. Des Moldaves, des Valaques,

des Transylvains, et de la Ville de Raguse, Tributaires des Turcs.

Mikes a bevezető első bekezdést elhagyta és mindjárt a vajdákra tért.

Lors que Mahomet le Grand rendit la Moldavie tributaire, le tribut n'étoit que de deux mille écus par an, que l'on a fait monter ensuite à 80 000. Mais depuis que cette Province a été assujettie entièrement à l'obéissance des Turcs, elle paie tous les ans, comme je l'ai appris de la bouche d'une personne qui a été employée par les Turcs en qualité de Vaivode de Moldavie & de Valachie.

1. Au Grand Seigneur 120. bourses d'argent monnoié, chaque bourse contenant 500. écus, ce qui fait en tout 60 000. écus.

2. stb. részletezése után a havasalföldi vajda következik:

La Valachie n'est pas en meilleur état. Le tribut qu'elle payoit autrefois au Grand Seigneur ne se montoit qu' à 60 000. Ecus par an. Mais après la rébellion de Vaivode Mathieu contre les Turcs, & sa défaite, ce tribut fut augmenté, & elle paye présentement.

1. Au Grand Seigneur 260. bourses, ou 130 000. Ecus.

2. 15 000. Okes de miel . . . etc.

Íme az Erdélyre vonatkozó bekezdés:

La Principauté de Transylvanie étoit un peu mieux traité, à cause qu'elle étoit dans le voisinage de l'Empereur d'Allemagne, qui avoit plusieurs for-

teresses sur sa frontière. Elle ne payoit autrefois que 6000. Séquins de tribut tous les ans, que l'on augmenta dans la suite jusques à 15 000. Avec cela elle payoit 300. Ecus & deux vases d'argent aux sept Visirs du Banc. Mais tout cela ne subsiste plus depuis que cette Principauté a été cédée à l'Empereur par la paix de Carlowitz. Il est à croire pourtant que les Turcs ne manqueront jamais de faire la cour aux Transilvains, lorsqu'ils seront en guerre avec les Chrétiens.

1 sor fogjunk az aszony dolgához — Vö. a 173. lev. jegyz. 5.s.

1 a fő vezéren, — A NySz ezt a helyet nem idézi, pedig a török viszonyoknak megfelelő jelentést itt határozza meg Mikes közelebbről. A NySz (Vezér : fő-vezér) idézte a 174. levélből való.

2 vizír Azemnek — Tő. vezír-i azam (vezír-i azam) 'az oszmánli birodalom nagyvezére'. A nagyvezér állt az „államminiszteri” hatáskörrel bíró vezérek élén, irányítója volt az állam folyó politikai, katonai, polgári stb. ügyeinek. Az intézmény kialakulásának időpontját a kutatás a II. Mehmet uralkodását (1451—1481) megelőző időszakra teszi, közelebbi időpontjának meghatározásával azonban — a források hézagossága miatt — mindeddig adós maradt. A tisztség fokozatosan a miniszterelnökséghez hasonló állami funkcióvá fejlődött (vö. Pakalin III, 594). — A vizír alak Mikesnél francia hatás eredménye.

5 első Amurátes — I. Murát szultán (1339—1389), aki a rigómezői csatában veszítette el életét. A Murát név fenti változata jól ismert az oszmán-török történet nyugati forrásaiban, ahol hosszú időn keresztül csak e névalak szerepelt. Ezt az alakot ismerték bizánci források is (vö. Byz.-turc. II, 194—197), s így lehetséges, hogy a nyugati forrásokba ez az alakváltozat innen került át.

9 csalmáján . . . basának . . . divant . . . jancsárt . . . bontsokosok . . . muftija, Reis Effendije . . . tejterdárja . . . Constancínápolyba, — A már előfordult szóalakok magyarázatához vö. sorrendben a 14, 13, 92, 20, 136, 20, 9, 132, 1. lev. jegyz.

10 három ló farkat — A francia szövegben: „trois queue de cheval.” Vö. boncsok (92. lev. jegyz.).

25 Beglerbéségek, — Tő. beylerbeyi [< beglerbegi] (bejlerbeji) 'a bégek feje, vezetője'. E címet viselték a szandzsákokat magukba foglaló vilájetek, tartományok kormányzói, akik hivatalból a bégek (ld. bég 179. lev. jegyz.) felett álltak. A bejlerbej hatalma alatt álló tartományt, ill. a bejlerbej tisztjét nevezték törökül (a XVI—XVII. századi kiejtés szerint) beglerbegiliknek (> beylerbeyilik), magyarul beglerbéségnek. E tisztség viselői, akiket ugyanakkor a pasa cím is (ld. pasa 9. lev. jegyz.) megilletett, kettő, ill. három lófarkas zászlóval vonultak hadba (vö. Pakalin I, 216; Fekete 130; 185).

28 egy mílium kis pénze — NySz Millió, milliion alatt idézi Kulcsár Mikes-kiadásának hibás szövegéből: „Miliom kész pénz.”

[178.]

2 sor félbe rugják, — farba rúgják. — „A NySz.-ből kimaradt” (Szily).

8 pasának. — A NySz a pasa szót csak a basa alakváltozataként tárgyalja (Mikesből nem idézi). A török szavak jegyzékében a NySz eljárásáról nincs szó. Vö. a 9, 14. lev. jegyz.

12 *el jedtészkor* — NySz 2. jel. A NySz csak MA és PPB szótárából idézi az eljegyzés szót; szöveg-idézete nincs.

21 *ád neki csemegére egy két halajkát*, — Tö. halayik [$<$ halajik] (halájik) 'rableány, rabszolganő' (vö. Pakalin I, 707). A szó a törökben egyes számú értelemben használt arab többes számú alak. Lehetséges, hogy a szövegben szereplő szó esetleg az egyes számú halika alakkal való kontamináció nyomát őrzi, feltehető azonban az is, hogy Mikes a szót „megmagyarosította” és egy „-ka” képzős alakot formált belőle. — Vö. NySz Cséméje.

22 *nekünk is csemegére, elég bő szüretünk volt* — Talán a csemegéborra utal a levélíró (vö. a 174. lev. és jegyz.).

A kormányzati ellenőrzésre és az örökösödéésre vonatkozó fejezet:

Chapitre XVI. La survivance pour les Gouvernemens,
et la conservation de la Noblesse ancienne,
sont contraires à la Politique des Turcs.

Pour empêcher que les Gouverneurs des Provinces éloignées ne soient tentez du désir de secouer le joug de l'obéissance, & de se rendre maîtres absolus, on prend un soin extraordinaire de ne donner ces Gouvernemens qu'à des personnes qui ont été élevées dans le Sérail, qui n'ont aucune connoissance de leur famille ni de leurs parens, & qui n'aient ni support ni secours à espérer, ne sont nullement en état de rien entreprendre contre le Sultan. Car bien que quelques esprits ambitieux se soient laissez aveugler par l'espérance qu'ils avoient de pouvoir partager l'Empire, ces rébellions n'ont pas été de longue durée, parce que le Grand Seigneur n'est qu'étranger obligé d'employer la force ouverte contre les esclaves; mais il se sert de pratiques secrètes & de stratagèmes pour faire périr le Chef des Rébellés. Cela n'est pas plutôt fait que toute l'Armée se dissipe, parce que ces gens-là étant étrangers dans les lieux où ils commandent, n'y peuvent trouver ni parens ni amis pour embrasser leur parti. Il y a néanmoins quelques petits Gouverneurs, comme ceux de Gaza, & de Curdistan, & trois Sangiacs sous le Bacha de Damas qui possèdent en propre, & dont leurs enfans héritent après leur mort, mais ils sont de trop peu de conséquence pour donner le moindre ombrage à la Cour, ou s'ils en donnent, on trouve bien-tôt moyen de s'en défaire. On en a vû des exemples.

Le Grand Seigneur ne souffre pas aussi que les richesses des Pères puissent passer aux enfans. Il prend possession lui-même de tous les biens des Pachas qui meurent, & ne donnent à leurs enfans que ce qu'il juge nécessaire pour les faire subsister.

Lors que le Grand-Seigneur a quelque jalousie de la grandeur de quelque Pacha, il lui fait épouser une de ses Soeurs, de ses Filles ou de ses parentes, à laquelle il est obligé de faire un grand Douaire, & de riches présens, avant son Mariage, & de l'entretenir avec beaucoup de splendeur, & de magnificence après. Et cependant les enfans d'une Sultane mariée à un Pacha, ne peuvent posséder, selon les loix, aucune charge au dessus de celle de Capougi-Bacha, ou Chef des Portiers du Grand Seigneur; les Turcs s'attachant sur toutes choses à ruiner entièrement la Noblesse ancienne, & la succession des grandes familles.

Il est vrai qu'il y a un exemple récent qui semble être opposé à cette politique, en la personne du premier Visir Achmet, qui a succédé à son Père

Kiuperli dans la charge qu'il avoit exercé. Mais outre que le Grand Seigneur voulut s'acquitter envers le Fils, d'une partie de ce qu'il devoit au Père, qui l'avoit affermé sur le Trône, ce Ministre rusé fit un coup de maître avant sa mort, en représentant au Sultan que les affaires étoient disposées de telle sorte qu'il étoit absolument nécessaire qu'elles fussent conduites par les mêmes maximes par lesquelles il les avoit amenées au point où elles étoient, mais qu'il n'avoit osé confier ces maximes qu'à son Fils. Cela obligea le Sultan d'élever ce jeune homme à la charge de Grand Visir, quoi qu'il n'eût point trente ans, & qu'il ne fut encore que Cadi, ou Juge ordinaire.

Amint az összevetés mutatja, Mikes erősen megrövidítette a francia szöveget. Az első hosszú bekezdést 5—6 sorra vonta össze, a középső részt rövidítette, a végét pedig elhagyta. A témával összhangban saját megjegyzéseket is beleszó, mint pl. *akar mely nagy kintse legyen. de a felesége meg üresüti aladát . . . a felesége ad neki csemegére egy két halajkát, vagy rab leányt.*

[179].

1 sor *e jubileum esztendő.* — Jubileum a. m. örömnép. Az egyházjogban a. m. vigalom (öröm), évi búcsú (J. majus v. anni santi), melyet rendszeren minden 25 év lejártával különös bulla (bulla indictionis) által kihirdetnek. A jubileum hatálya egy évig tart és szent év a neve. Karácsony estéjén kezdődik. Előtte a pápa különféle szertartások között kalapáccsal ráút Szt. Péter templomának egyik befalazott kapujára (porta aurea), mire azt kibontják, és a pápa ünnepélyes körmenetben bevonul a templomba. Egy évré rá a kaput újra befalazzák. A szent év alkalmából a katolikus hívek Rómába szoktak zarándokolni, hogy búcsút nyerjenek. Erre is céloz Mikes.

3 *nagy az én nevem mindenüt.* — (Mal 1, 11; Ps 112, 1—3.)

4 *avezért le tették* — A letett vezér Kerküklü Bojnu-ejri Szejjít Abdullah Pasa volt, vö. a 170. lev. jegyz. — Az új vezér Devátdár Mehmet Emín Pasa 1750. január 3-tól 1752. július 1-ig volt hivatalban. Vö. a 186. lev. jegyz. 4. s.

5 *tihája béget* — Az itt szereplő tihája bég a kjáhja bej (< kjáhja beg) személyével azonos. Ez „államminiszteri” rangban a nagyvezér helyettese, a bel- és katonai ügyek intézője volt (vö. d'Ohsson VII, 159). A szó értelméhez vö. a 28, 91. lev. jegyz. — Tö. bey [< beg] (bej) 'tisztai értékű rendfokozat az oszmán-török állami-katonai apparátusban' (vö. Redhouse 374—375). E címet viselték bizonyos udvari tisztviselők, továbbá a szandzágoknak nevezett közigazgatási egységek (megközelítőleg a magyar megye megfelelője) vezetői, akik egy lófarkas zászlóval vonultak hadba (vö. Fekete 130). Később a cím értéke erősen degradálódott, csaknem minden hivatalt viselő embert megilletett (vö. Pakalín I, 213). A szó irodalmához ld. Lokotsch 24.

5 *Mehemet pasának* — Devátdár-Mehmet Emín Pasa. A névalakkal kapcsolatban ld. Mahumet (63. lev. jegyz.); a pasáról vö. a 9. lev. jegyz. 8. s.

8 *mahumet* — A török névalakról ld. a 7. lev. jegyz. 11. s.

10 *teremtő* — teremő; a régi nyelvben nem ritka az -mpt kapcsolat.

25 *sociniánusok* — Socinus Laelius és Socinus Faustus tantételeit valló szentháromságtagadók.

30 *nyavalya törések,* — „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

33 *fátima*, — Fátima a proféta leánya volt, aki kevéssel atyja halála után fejezte be életét. Mikes tévesen tünteti fel Fátimát Mohamed feleségként. A proféta felesége Khadídza volt (vö. EnzIsl I, 89; Fátima címszó; EnzIsl II, 922; Khadidja címszó). A név a török köznyelvben ma Fatma ~ Fatme alakban használatos.

35 *agalamb* . . . — A proféta feje körül röpködő galamb Szenczi: De summo bono fordításában is idézett példa (352). Ez viszont a következőkre hivatkozik: Polydorus Virg. de Invent. R. 1. 7. c. 8. Cuspinian. In vita Mohameti. Ld. Király 1909, 344.

38 *maszor többet*. — Szabolcsi 230. (55. lev. jegyz.). Vö. a 172. lev. végét is.

A 179. levél tulajdonképpen bevezetés a török vallásról szóló részhez. Ebben a levélben kevés olyan elem található, melyek a francia forrás I. és következő fejezeteiben megtalálhatók lennének. Mikes szabadon, olvasmányai és tapasztalatai alapján jellemzi a török vallást, beszél annak általános vonásairól és alapítójáról, Mohamed profétáról.

Sergius és Mohamed neve, s az alkorán említve van az I. fejezetben is.

Mohamedről olvasott Mikes a Tableau-t tartalmazó háromkötetes mű I. kötetének bevezetőjében (Introduction à l'Histoire des Turcs). Ennek a bevezetőnek az eleje mintegy tíz nyomtatott oldal terjedelemben Mohamedről és a török vallás rövid történetéről ad vázlatos tájékoztatást. A Caractere Historique de Mahomet c. részben olvasható: „Il commença par s'ériger en Législateur; son ignorance ne lui fut point un obstacle, son habileté alla jusques à profiter d'une maladie à laquelle il avoit le malheur d'être sujet, & à faire passer pour les effet d'une Inspiration Céleste les convulsions dans lesquelles il tomboit souvent. Il ne se servit pas moins du panchant que le coeur humain trouve en lui pour se livrer à la volupté, & il trouva moyen de satisfaire ses desirs en autorisant ceux des autres. Il eut même le secret de donner à ceux qui le suivoient une idée toute Païenne sur l'état des ames dans l'autre vie, afin de leur faire mépriser la mort dont les fraiseurs auroient pû retarder les progrès qu'il méditoit. Ainsi on peut dire de lui que la voie des plaisirs le conduisit à un degré de puissance où les autres n'arrivent qu'avec peine & à force de travaux . . . Après un succès si beau & si heureux, il ne songea plus qu'à étendre sa Religion par la force, si cependant on peut appeler Religion un amas bizarre de quelques vérités du Christianisme étouffées parmi une infinité de rêveries & d'extravagances qu'il emprunta du Paganisme, du Judaïsme, & de quelques Hérétiques qui se rangèrent auprès de lui . . .” (i. m. p. 2—4).

Az író a mohamedán vallásról másutt is olvasott. Az *Epistolákban* is van róla szó, kérdés-felelet formájában:

F. Valo hogy a mahomet vallásának akezedetén láttyuk, de tsak küls képen ezeket ajeleket, de mely nagy külömség vagyon közötté, azt könnyü meg látni, a mahomet vallása tsak emberi munka. de a kristus vallása egészen Isteni munka, . . . 3 Az első durva és testi vallás, mely az embereket a testi kívánságokra, és gyönyörűségekre vezeti, és azokat meg nem téríti, . . . 4. Az első, erőszakal, és fegyverel nevedeket. és gyarapodot amásik a, jovallásal. és intésekel . . . (Epistolák I. 119 verso.)

Mikes a *KeresztényekSzok* c. munkában is talált ilyen passzusokat: *. . . az ő vallások nem tették oly tsufosnak., atudatlan keresztények előtt. a mahomet vallása már régi lévén. aminden féle fabulákal meg vala rakva. és az álcórán béli*

pompás bolondságban. az Istennek szent neve mindenüt fel lévén téve. az el altathatta atudatlanokat. amely mindenüt az Istennek egységű taníttya. és abálványozást tilttya. emlékezetet is tézsen az üteletől. a pokolrol. és a paradítsomrol. tiszteiettel beszél mojsesről. nagy dütséreteke: ad akristusnak . . . (187 verso.) — Pázmány Péter Kalauzának 6. könyvében is szó van „Mahomet vallásá”-ról.

Az író a levélben határt von az ószövetség és az újszövetség között (vö. a 23. lev. is). — A mohamedán vallás ilyenfajta leírása Zolnai szerint az egyház által tiltott témája a *Leveleskönyvnek* és Rákóczi Confessiójának (Zolnai 1937, 17, 27 — 29, 33). A török vallásra vonatkozólag ld. a 180. lev. jegyz.

[180.]

A 180. levél forrás-részletei pontosan nem állapíthatók meg. Az alkoránt, a háromféle írott törvényt említi a török vallásról szóló rész I. fejezete (vö. 181. lev. jegyz.). A vallás-szakadásról és az eretnekségekről a 7. fejezet ad számot, de nem egészen úgy, ahogy azt Mikes előadja. 72 vallási szektáról és a mohamedanizmus két fő szakadár ágáról történik említés, Mohamed és Haly követőinek, a törökök és a perzsák ellentétének kiemelésével: „. . . mais de toutes les Sectes qui se trouvent parmi eux, il n’y en a point de si violentes, ni qui ait plus de haine les uns contre les autres, que celles de Mahomet & de Haly, suivies par les Turcs & par les Persans, dont les premiers sont Sectateurs de Mahomet, & les autres de Haly. Les Turcs ont une haine si forte contre les Persans, que . . . Les Persans de leur côté ont tant d’aversion pour la Doctrine & les Coütumes des Turcs, qu’ils rejettent les trois grands Docteurs de la Loi de Mahomet, à savoir Ebubeker, Osman, & Omar. Le Esad Effendi traite les Persans en général d’Héretiques & de Pajens que l’on peut détruire selon les Loix . . .” — Ugyancsak ezzel a kérdéssel kapcsolatos az előbbi levélben is említett (Introduction à l’Histoire des Turcs) bevezető néhány oldala a Mohamed után következő (Abubequer, Omar, Osman és Ali) kalifákról (i. m. 4—7), továbbá a szektákra való szakadás okairól (Origine des quatre sectes de Mahometans).

A török vallás keverék voltát hangsúlyozza Mikes egyik lefordított olvasmánya:

A valo hogy a muszurmányok. sok keresztényi külső szokásokat. vettek bé, mivel hogy a régi keresztények napjába. hétszer imádkoztanak. ök ötször imádkoznak ; a keresztényeknek negyven napi böjtyök vagyon ; ök huszon kilentz napot böjtolnek. estig se nem esznek. se nem isznak. nem is dohányoznak . . . a keresztények vasárnapot üllik. ök pénteket. mi atemplomokban gyülekezünk az imádságra. az olvasásra. és a predikaciora. ök is imádkoznak az ö csáméjokban. az ö modgyok szerént. ahol az alkoránt olvassák. és prédikálnak. ök alamísnát sokat adnak. és sok ispotályokat építének. ö köztök is vannak szerzetesek, akik együtt élnek igen nagy sanyaruságban, . . . (KeresztényekSzok 118 recto.)

Rákóczi is Mikeshez hasonlóan ír a mohamedán vallás elterjedéséről: „Ime, ennyiféle felekezetből és eretnek tanokból, mintegy a nép tudatlansága és romlottsága erjesztette magból eredett a mohamedán vallás, egybe-szóve az idézett tanok mindennemű változatából . . . Gyarapodott az a rajongás előidézte hadviselés vadsága által; és abban birván alapját, a mig a szent és kiválasztott nép hajlamát ily nagy birodalomnak követői közti rohamos megalapítása által megnyerte, a tudatlanságnak az irás és a tudományok

tekintetében való fentartása következtében megerősödött és magát maiglan is fentartja.” (Vall 353.)

A mohamedán vallásra vonatkozólag ld. Sándor Pál: Vallás és filozófia. MTud 1961, 1. A pozitív vallások ún. szent könyvei, a zsidók ősvetésege, a kereszténység újszövetsége, a mohamedánok koránja, az indek védái stb. Vö. Kézikönyv a vallásról (Mátray László előszavával; oroszról ford. Szepesy Gyula). Bp. 1961, Kossuth K. 198—214: Az iszlám eredete; Mohamednek, az iszlám megalapítójának legendákba burkolt alakja; a mohamedán teológia; az iszlám elterjedése; mohamedán szekták. 254—268: Vallási könyvek. A Korán keletkezésének története, tanítása az eleve elrendelésről, a mennyországról és a poklóról; erkölcsi felfogása. (A Bibliáról vö. 225—259.) 295—302: Muzulmán ünnepek és szertartások. — Mohamed prófétáról ld. még Vieillard, René: Mohammed, message d'Allah... Paris 1962, Maloine 176. — Vö. Marx és Engels vonatkozó megjegyzéseit, Engels: Így keletkezett a szentírás. Világirodalmi antológia: A vallás titkai. Kossuth K. Bp. 1960, 95. — Továbbá Marx—Engels: Válogatott levelek 1843—1895. Bp. 1950, Szikra 86. Engels Marxnak 1853-ban: „Ami a vallásos szédelgést illeti, a régi dél-arab feliratokból amelyekben a monoteizmus ó-arab nemzeti hagyománya (mint az amerikai indiánoknál) még túlnyomó — a héber egyistenhit annak csak egy kis része —, úgy látszik, az derül ki, hogy Mohamed vallási forradalma, mint minden vallási mozgalom, formailag reakció volt, állítólagos visszatérés a régihez és egyszerűhöz. Most teljesen világossá vált előttem, hogy a zsidók úgynevezett Szentírása nem egyéb, mint az ó-arab vallási és törzsi hagyomány feljegyzése, . . . De az ó-arab feliratok, hagyományok és a Korán, valamint az a könnyűség, amellyel most már az összes genealógiák stb. megmagyarázhatók, azt bizonyítják, hogy fő tartalmuk arab vagy még inkább általános sémaita volt.” — Marx—Engels: Válog. művek II. Szikra Bp. 1949, 375: „Nagy történelmi fordulópontokat csak annyiban kísértek vallásos változások, amennyiben az eddigi három világvallás, buddhizmus, kereszténység és iszlám jön tekintetbe . . . Csak ezeknél a többé-kevésbé mesterségesen keletkezett világvallásoknál, főleg a kereszténységnél és az iszlámnál tapasztalhatjuk, hogy általánosabb történelmi mozgalmak vallásos jelleget öltenek . . .”

21 *Az alkorán könyve. olyan könyv, a melyben, a jók között, sok gyermekség. és haszontalanság van.* — Mikes fölvilágosult módon nyilatkozik a mohamedán vallás szent könyvéről. Ez a nézőpont jellemző rá a török vallásról szóló leveleiben.

33 *bubeker* — Abu Bekir Abdullah, Mohamed apósa, az iszlám első kalifája. Mohamed próféta halála (632) utáni rövid uralkodása alatt (632—634) is szép katonai sikereket ért el. Az arab hódítás e sikerek nyomán tovább terjeszkedett (vö. EnzIsl I, 85—87; Abu Bekr címszó).

34 *halit* — Ld. még Halyt (184. lev.) Ali, Mohamed próféta veje, az iszlám negyedik kalifája. Az iszlám siita ága őt is prófétának tekint (vö. EnzIsl I, 295—299; Ali címszó). A szókezdő *h* a francia forrás nyomán átvett ortográfiai jelenséggént magyarázható. Erődi e vonatkozásban latin forrás-kapcsolatra gondolt.

35 *ömerel* — Omar, az iszlám első kalifáinak egyike (682/83—720). Tevékenységével kapcsolatban vö. EnzIsl III (1936), 1055—57.

A török vallásról szóló harmadik levélnek a hitágazattal és a parancsolatokkal kapcsolatos része az I. fejezet harmadik bekezdésének tartalmával azonos. Csupán a törvénybeli öt parancsolat és az ezekhez járuló négy parancsolat sorrendjében van némi eltérés.

Amit Mikes a péntek megünnepléséről és a borital megtiltásáról ír, nem föltétlen szükséges írott forrásra visszavezetni. Kétségtelen erről is olvasott, de személyes tapasztalata is volt. A mohamedán vallásra vonatkozólag vö. a 179, 180. lev. is. — Az I. fejezet szövegét közöljük:

Chapitre I. De la Religion des Turcs en général.

Presque tout le monde sait que le Grand Législateur des Turcs a été Mahomet, assisté, à ce que disent quelques-uns, du Moine Sergius. & que leur Loi est contenuë en trois Livres. Le premier est l'Alcoran. Le second se nomme Assonah, & contient les traditions du Prophete, & les sentimens des Sages. Et le troisiéme traite des conséquences qu'on en tire.

Mahomet a écrit l'Alcoran, & y a prescrit plusieurs régles pour le Gouvernement civil. Le reste a été composé par ses quatre premiers Successeurs Ebbubecher, Omar, Osman, & Aly. Les Califes de Babilone & d'Egipste ont aussi été des Docteurs & des Interprétes de la Loi de Mahomet, & leurs Sentences & Décisions étoient d'autorité Divine parmi les Mahometans. Mais l'opinion que l'on avoit de leur infaillibilité s'étant perduë avec leur puissance temporelle, elle a été transporté au Mufti. Cependant, quoi qu'il y ait une grande diversité entre ces Docteurs, dans l'explication de leur Loi, néanmoins celui-là passe pour véritable Fidèle qui observe cinq Articles fondamentaux de leur Religion.

Le premier régarde la pureté extérieure de leurs corps & de leurs habits. Le second consiste à faire leurs prières cinq fois le jour. Le troisiéme les oblige à jeuner le mois de Ramazan. Le quatriéme leur ordonne de donner de bonne foi le Zecat, c'est à dire l'aumône, comme il est marqué dans un certain livre écrit par leurs quatre Docteurs, dont les noms sont Asan, Embela, &c. Le cinquiéme les oblige à faire le voiage de la Mecque, si cela leur est possible. Mais ils n'ont qu'un seul Article de Foi, qu'il faut croire. Qu'il n'y a qu'un seul Dieu, & que Mahomet est son Prophete. Les autres cérémonies, comme l'observation du Vendredi pour un jour de dévotion, l'abstinence de la chair de Pourceau, & du sang, & la Circoncision, ne sont pas comprises dans les cinq principaux Articles, & n'ont été commandées que pour servir de marques & de preuves de l'obéissance des hommes dans les choses les plus nécessaires de la Loi.

Keltezés: *rodosto* <le> 16 *ıbris* 1750 — Ld. a 49, 59. és 79. lev. keltezését és szövegjegyzetét.

3 sor *ót a sok gyümöls . . . körtvély, alma, szilva. nıntsen hanem a sok öszı baratzk., a sok . . .* — Simonyi JelzőkMondt 83: A névelők szokatlan használata; vö. a 138. lev. jegyz. — Mikesnek kedvelt témája a kert, a kertészet (37, 149. lev. stb. 1760-i misszilis lev.).

13 *menyünk már az aszony dolgára.* — Vö. a 173. lev. jegyz. 5.s.

14 *hit ágazattya* — Ld. a 188. levélben is. „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

15 *Mahumetet . . . ramazánt* — Vö. a 7, 29. lev. jegyz.

25 *A törökök tisztelik pénzteket . . .* — A szó jelentésének, többértelműségének stilisztikai kérdései (beszédösszefüggés, a szöveggörnyezet szerepe) StilVázl 74 (péntek a török vasárnap).

32 *óhjátok magatokat . . . a bortól.* — Óvjátok magatokat a bortól, tartózkodjatok a borivástól. A NySz ezt az alakot nem ismeri, de az óv igének óhni igenevét idézi 1597-ből (Illyefalvi István: Jephta históriája 30), a Meg ohiad magad kapcsolatot 1589-ből (Monoszlai András: A képek tiszteletéről 127), a meg ohni igekötős alakot 1617-ből (Lépes Bálint: Pokoltól rettentő tükör I, 203). — Vertot abbé munkájában (Histoire des chevaliers de S. Jean de Jérusalem . . . Paris 1726) is ilyen szavakkal tiltotta meg Mohamed a boritalt (Zolnai 1926, 16).

32 *a kotzka. a sák játékoktól* — a kocka, a sakk játékoktól.

37 *a pestisnek hírét sem halottuk* — Vö. a 163. lev. és jegyz. 11.s.

[182.]

1 sor *annak igen örülök hogy a két tettzése szerént írtam* — Vö. a 173. lev. és jegyz.

3 *igen zür. zavar idők járnak* — A 85. levélben: *zür zavart csinálni*, — Később *zürzavar módgyára* (125. lev.), *zür, zavarban hagyám.* (153. lev.) — Előfordul Zrínyinél is: „zur zavar” alakban (SzigVesz 3. ének). Bercesényinek egyik Rákóczihoz írott levelében jelzőként: „micsoda zur zavar dolog az?”

6 *ónós esőkke* — ólmos esőkke. — Vö. ÉrtSz. A fagyos esőről szólva ma inkább keleten, északkeleten emlegetik az ón-t. A magyar nyelvterületnek talán nagyobb nyugati felében jobbra az ólmos az uralkodó képzet. Az ónos esőre eddig ismeretes legrégebbi adat Mikestől való (Ferenczi Géza: Ólmos eső — ónos eső. Nyr. 1963, 187—91). — „A NySz. csak innen idézi” (Szily).

7 *makats állat.* — A NySz 2. Állat 5) alatt így idézi: „makacs állott” — Kulesár hibás Mikes-kiadásának szövegéből.

8 *ideje az aszony dolgára mení.* — Ld. a 173. lev. jegyz. 5.s.

10 *A mufti . . . pasának . . . Cadüleskere . . . Cadiákra . . . tsalmát* — A már előfordult török szavak magyarázatára vö. sorrendben a 20, 9, 92, 36, 14. lev. jegyz.

23 *Ésádnak,* — Tö. esat [\leq es'ad] (eszat) 'boldog, szerencsés'.

42 *Molla.* — Tö. molla 'jogtudós, törvénytudó, tudós'. A molla címet rendszerint a tartományi jogkörű, ill. nagyobb városi kádi-hivatalok vezetői viselték (vö. Fekete 181; Pakalin II, 549); a szó irodalmához ld. Lokotsch 115.

46 *meg nem választtyák* — „Ma: elválaszt” (Szily).

47 *Imánok,* — Előfordul a 188. levélben is. — Tö. imam (imám) 'mohamedán pap, előimádkozó'. Az imám tevékenységével kapcsolatban ld. Fekete 263, Pakalin II, 59. A szó a franciában is hasonló m ~ n váltakozással jelentkezik (vö. Lokotsch 72). Ilyen alakváltozatok ismertek voltak a magyar régiségben is.

58 *a törököknek meg vagyon tiltva hogy ezekel. gyalázatosan bányanak vélek,* — Az *ezekel* vagy a *vélek* fölösleges. Az *ezekel* l-je nincs teljes pontossággal jelölve, esetleg t-nek is olvasható. — Kulesár így közölte ezt a mondatot: „A törököknek meg vagyon tiltva, hogy gyalázatosan ne bánjanak vélök.” — Toldy: „A törököknek meg vagyon tiltva, hogy gyalázatosan ne bánjanak vélek.” Toldy a jegyzetben megjegyzi: „A kéziratban hibásan így: hogy ezeket

gyalázatosan bánjanak vélek.” — Császár a Toldy által közölt változatot és megjegyzést adja. — Az Emlékkiadás: „...hogy ezeket gyalázatosan bánnyanak vélek.” — A NySz-ben a Kulesártól idézett szövegben, NySz Gyaláz : gyalázatosan : gyalázatosan.

61 *Nakib Essrefnek* — Tő. nakibü'l eşraf [$<$ nakib ül-esráf] (nakib ül-esráf) 'a Mohamed próféta leszármazottjainak élén álló megbízottat megillető cím'. E személyt a leszármazottak közül választották. Feladata volt ezek anyakönyvi adatainak vezetése, jogaik védelme stb. (vö. Pakalin II, 647). Az arab eredetű szóösszetétel Mikesnél egyszerűsödött alakban jelentkezik; a francia szövegben: Nakib Eschref.

65 *Alemdárnak* — Tő. alemdár (alemdár) 'zászlóvivő, zászlós'. A „zászlós” tisztség a janicsár egységeknél volt rendszeresítve (vö. Pakalin I, 49). A Mikes által említett „zászlós” előkelőbb, udvari beosztást élvezett. Feladata volt a szent zászló — a hagyomány szerint Mohamed lobogójának — őrzése. A szent zászlóval, továbbá a hozzá fűződő szertartási stb. gyakorlattal kapcsolatosan ld. Pakalin III, 113: sancağ-ı şerif címszó.

66 *en pedig tovább nem megyek*. — A levélíró nem megy tovább, mert a török papokról szóló fejezet végére érkezett a francia szövegben.

A török papokkal foglalkozó 182. levél túlnyomórészt szó szerint megfelel a 4. fejezet tartalmának. A Muftiról szóló három bekezdés a legrészletesebb. A Cadileskerek, a Mollák és az Imánok leírását tartalmazók csekély rövidítéssel megmaradtak sorrendben külön bekezdésként. Az Emirekről szóló bekezdésen alig rövidített az író, még a részeg emirek elverését is méltónak ítélte a megörökítésre. Az Emirek fejről szóló befejező részt erősen összevonva, kb. a felére csökkentve írta le Mikes. — A Mufti elmozdításáról vö. a 173. lev. is. — Király 1909, 262—63. — A IV. fejezet szövegét közöljük:

Chapitre IV. Des Eclésiastiques parmi les Turcs.

Quel est l'office et le pouvoir du Mufti:

De ses revenus. Des Imaums et des Emirs.

Le Mufti est considéré parmi les Turcs, comme le Chef & l'Oracle de leur Religion & de leur Loi. Son élection dépend absolument du Grand Seigneur, qui choisit toujours pour cette Office un homme de grand savoir & d'une probité exemplaire. Quoi que ses decrets & ses résolutions servent de Loi aux Juges, elles ne sauroient contraindre le Grand Seigneur; cependant son autorité est si grande que le Sultan même ne le contredit presque jamais, ni ne s'oppose à aucune des Sentences qu'il a prononcées, ni à ses décisions qui sont toujours conçues en fort peu de paroles. Cette Sentence est appelée Fetfa, c'est à dire le jugement d'un homme sage, à la fin de quoi il ajoûte ces mots, Dieu sait ce qui est meilleur. Cependant lors que le Sultan consulte le Mufti sur des affaires d'Etat, soit sur la mort d'un Pacha, soit sur les affaires de la Paix ou de la Guerre, & qu'il arrive que les sentimens de ce Prélat ne soient pas conformes aux siens, il est aussi-tôt privé de sa Charge & de son infailibilité, & on établit un autre Oracle en sa place qui puisse résoudre les difficultez d'une manière plus conforme aux intentions du Grand Seigneur.

Lors que le Sultan écrit au Mufti, voici les Titres qu'il lui donne. A l'Esad qui êtes le plus sage de tous les sages en toutes sortes de connoissances: le plus excellent de tous ceux qui excellent, et qui vous abstenez des choses

illicites: La source de la Vertu et de la véritable science: Héritier de la Doctrine Prophétique et Apostolique: Qui résolvez les Problèmes de la Foi: Qui révéléz les Articles Orthodoxes: Qui êtes la Clef des Trésors de vérité: La lumière des Allégories douteuses, étant fortifié par la Grace du suprême Directeur et Législateur du Genre-humain. Que le Grand Dieu perpétué vos vertus.

Aussi-tôt que le Mufti est élu, le Grand Seigneur lui fait donner une Veste de Martres Zibelines, & 1000. Ecus en or dans un mouchoir. Il lui assigne ensuite une pension de 2000. Aspres par jour, qui font à peu près cinq livres sterling d'Angleterre. Il n'a point d'autre revenu assuré, mais il a le pouvoir de disposer de quelques Bénéfices de certaines Mosquées Roiales; dont il peut tirer environ 50 000. Ecus. Il ne tire aucun profit des Sentences qu'il donne, car elles ne coutent que huit Aspres chacune, ce qui tourne au profit de ses Officiers.

Après la Charge de Mufti, celle de Cadilesker, ou de Juge Avocat de la Milice, est la plus considérable. Quoi que cette Charge semble être restreinte aux Soldats, elle s'étend généralement sur toutes sortes de personnes, & ils peuvent connoître de toutes sortes de causes, & juger toutes sortes de procès. Cette Charge est un degré à celle de Mufti, & il faut l'avoir exercée pour pouvoir être élevé à celle de Souverain Pontife.

La plus considérable Charge après celle de Cadilesker, est celle de Molla. Il y en a de deux sortes. Les premiers ont 500. Aspres par jour, & exercent leur Jurisdiction sur une Province entière, ou Beglerbeg, & ont sous eux les Cadis de toutes les Places riches & considérables, qui dépendent de leur Gouvernement. Les autres sont les principaux Juges de petites Provinces, & ne commandent qu'aux Cadis des Villes pauvres & de peu de considération. Les premiers sont souvent élevés à la Charge de Mufti. Ces Mollas avec les Cadis sont mis au nombre des gens de Religion aussi-bien que le Mufti même; parve que la Loi civile parmi les Turcs tire son origine de leur Prophète, aussi-bien que leur Religion, & on ne les sépare point.

Les Imams, ou Prêtres de Paroisses, doivent être gens d'une conduite irréprochable. Ils doivent aussi être capables de lire dans l'Alcoran pour être appelés dans cette Charge; & il faut aussi qu'ils aient été du nombre de ceux qui ont accoutumé d'appeler le peuple du haut du Clocher, aux heures de la prière. Ils doivent être recommandés au Grand Visir par le peuple de leur Paroisse, pour être établis encette Charge, dont ils entrent en possession en vertu de son Ordonnance, sans avoir besoin d'aucun autre caractere, ni d'Ordre Religieux pour exercer cette fonction. Le Mufti n'a point de Jurisdiction sur eux, à l'égard du Gouvernement de leurs Paroisses, car il n'y a à cet égard nulle superiorité entr'eux, chacun étant indépendant & absolu dans sa Paroisse; mais ils sont sujets au Magistrat en toutes choses tant civiles que criminelles.

Nous pouvons aussi mettre les Emirs au nombre des Ecclesiastiques parce qu'ils sont de la race de Mahomet. Pour marque de cette illustre Origine ils portent le Turban verd, qui est la couleur de ce Prophète. Cela les fait jouir de beaucoup de Privilèges, & il est défendu aux Turcs de les injurier ou de leur faire quelque affront, sous peine de perdre la main. Mais lors qu'ils leur en veulent, & qu'ils en trouvent quelqu'un yvre, ils ôtent son Turban, & ensuite le battent sans aucune considération.

Les Emirs ont un Supérieur, qu'on appelle Nakib Eschref, qui est si absolu qu'il a pouvoir de vie & de mort sur eux. Mais pour éviter le scandale il n'en fait jamais punir en public. Au contraire il tâche d'augmenter le nombre des descendans du Prophète, en faisant enregistrer tous ceux qui peuvent aucunement prouver leur généalogie. Ce Supérieur a un Lieutenant qu'on appelle Alemdar, qui porte l'Enseigne verte de Mahomet dans les occasions solennelles. Ces Emirs sont capables de toutes sortes d'Emplois, & peuvent prétendre aux plus hautes Dignitez de l'Empire. Il y en a peu qui s'appliquent à la marchandise, si ce n'est au trafic d'Esclaves Chrétiens, en quoi ils excellent. Cette race d'hommes est encore remarquable par dessus tous les autres à cause de leur excès dans le peché abominable de la Sodomie.

[183.]

A török templomokról adott leírás tartalmilag megegyezik az 5. fejezettel. Mikes a francia szöveg alapján bekezdésekre tagolja a levelet. Az elsőt némi rövidítéssel megtartja; a másodikat és harmadikat összevonja, de csak az utóbbiból hagy el néhány sort. A szent Sophia templomról szólót teljes egészében lefordítja. A Sérail szót kastélynak fordítja. A zárójelben levő megjegyzés Mikes saját gondolata. Az utolsó két fejezetet szintén összevonja, a befejező részt rövidíti. Az 5. fejezet szövegét közöljük:

Chapitre V. Du revenu des Mosquées Roiales, et
de quelle manière les Turcs contribuent à
l'entretien de leurs Prêtres.

Les Turcs sont fort magnifiques à l'égard de leurs Mosquées, fort généreux dans les rentes qu'ils constituent pour perpétuer la mémoire de ceux qui les ont fondées, & pour subvenir à la nécessité des pauvres, qui font tous les jours des prières pour les ames de ceux qui s'imaginent qu'ils en ont besoin après leur mort; car les Turcs ne conviennent point entr'eux de l'état où sont les Ames jusques au jour du Jugement, la chose n'étant pas déterminée dans l'Alcoran.

Les Mosquées Roiales sont celles qui ont le plus de revenu. Le Kislir Agasi, ou Chef des Eunuques noirs des Femmes du Grand Seigneur en est le Surintendant, & peut disposer de tous les Offices considérables qui en dépendent.

Il y a un grand nombre de Mosquées en divers lieux de l'Empire, & particulièrement dans les lieux où les Sultans ont fait autrefois leur Résidence, & dans ceux où ils la font aujourd'hui, tels que sont Pruse, Andrinople et Constantinople. Les Mosquées Roiales de cette dernière sont celles de Sultan Mahomet qui fit la conquête de cette Ville, de Sultan Bajazet, de Sultan Selim, de Sultan Solyman, de son Fils Schezadé, de Sultan Achmet, & trois autres bâties par les Sultanes Reines ou Mères des Empereurs.

Mais celle qui surpasse toutes les autres en magnificence, est celle de Sainte Sophie, rebâtie en dernier lieu par l'Empereur Justinien. Les Turcs, qui l'ont conservée & destinée, comme elle étoit auparavant, au Service de Dieu, en ont augmenté de beaucoup le revenu, de sorte qu'elle égale les plus riches Fondations de la Chrétienté. Il se monte aujourd'hui à 100 000. Sequins par an, qui se lèvent dans l'enceinte de Constantinople, Le Sultan même est obligé par un Contract à paier tous les ans mille & un Aspres, pour le fonds sur lequel

le Séraï a été bâti; parce que du tems des Empereurs Chrétiens ce fonds faisoit une partie des Jardins de ce superbe Edifice.

Les Empereurs Turcs ont fait bâtir plusieurs Chapelles aux environs de cette Mosquée, où sont leurs sépultures, & où l'on entretient jour & nuit des Lampes ardentés. Il y a aussi un revenu assuré pour ceux qui sont occupez dans ces Chapelles à prier pour leurs Ames, outre ce que l'on donne à de certaines heures, tous les jours, pour l'entretien d'une multitude de Pauvres.

Il y a plusieurs autres Mosquées, lesquelles ont de certains Colléges pour les Ecoliers qui étudient en leur Loi: Des Hôpitaux, & des logemens pour les Voyageurs & les étrangers: Et enfin des Cuisines où l'on prépare à manger pour les Pauvres. On a établi pour l'entretien de ces lieux-là plusieurs Terres, Villages, Bois & même des Païs entiers. Les habitans de ces lieux-là jouissent de plusieurs Priviléges considérables, & sont exemts de l'oppression des Bachas, & du logement des gens de guerre.

Les Mosquées fondées par des personnes privées, n'ont pas les mêmes Priviléges, & ne peuvent avoir leur revenu assigné sur des Terres comme les Mosquées Roiales. Leur bien est en argent qu'ils prêtent à dix huit pour cent par an, & ainsi ils en tirent un revenu assuré. C'est un Privilége particulier pour les Mosquées & pour les Orphelins, car autrement la Loi défend de prêter de l'argent à intérêt.

1 sor azt igen jól tselekeszed hogy bátorításra valot ırsz a leveledbe. ırván, hogy . . . — Vö. a 173. és 182. lev. és jegyz. Ez az utolsó eset, hogy a levélırıl ezt az önbátorító fordulatot használja.

10 kezlár Aga . . . Drinápolyba, Constantinápolyba, — Vö. a 171, 2. és 1. lev. jegyz.

13 Brusában, — Bursa — város Északnyugat-Anatóliában. Az oszmán-török birodalom egykori fıvárosa; később is szultáni rezidencia. Történetéhez ld. Bursa Islám Ansiklopedisi 2. cilt, 1949, 806—819.

15 leg fıveb — legfőbb (Szily). Ld. a 185. levélben is.

15 a szent sophia temploma ezt Justinianus Császár építette volt. — Justinianus (482—565). — Vö. „. . . Sophia, Justinianus császár leánya temploma volt, mellyet a jeruzsálemi templom formájára épített volt Justinianus, a leánya nevére, nagy kő lábakra a fundamentomıt . . .” (Komáromi János diárium. 16.)

34 fundatiót . . . interesre — alapítványt . . . kamatra.

[184.]

A 184. levél a predestinációról, az eretnekségrıl és a török szerzetesekrıl tartalmaz részleteket a 6, 7, 9 és 10. fejezetbıl.

Az elıre való elrendelés a francia forrásban is a pestissel kapcsolatban fordul elı. Mikes a 6. fejezet közepéig követi forrását; a rövid fejezet teljes szövegét adjuk:

Chapitre VI. La Doctrine de la Prédestination fortement crüe parmi les Turcs.

La Doctrine ou l'opinion des Turcs à cet égard est conforme à celle des plus rigides Calvinistes. Il y en a aussi parmi eux qui approchent des Manichéens, qui font Dieu l'Auteur du péché. Ils disent que la destinée de tous les

hommes est écrite sur leurs fronts, & qu'ils ne peuvent nullement l'éviter. Mahomet ordonne même de ne point abandonner les maisons d'une Ville où la peste régné, étant persuadé que les jours des hommes sont comptez par leur Créateur: Mais on leur conseille en même tems de ne point fréquenter dans les maisons infectées, où nulle affaire légitime ne les oblige d'entrer. Cette persuasion fait qu'ils ne font pas plus de difficulté de demeurer auprès du Lit des personnes malades de la peste, que nous ferions d'être auprès d'un Gouteux, &c. Et quoi qu'ils voient manifestement que les Chrétiens qui se retirent dans un meilleur air, évitent la furie de la peste, ils sont tellement entêtés de leur opinion à cet égard, qu'il n'y a guères que les Cadis & quelques personnes plus raffinée que le commun qui suivent notre exemple. De sorte qu'il n'y a rien de plus commun à Constantinople que d'y voir périr des familles entières, & même de fort nombreuses pendant les chaleurs des mois de Juillet & d'Août. Il y en a pourtant parmi les Turcs plusieurs qui rejettent la Prédestination absoluë & tiennent pour le Franc-Arbitre.

A levél a perzsák eretnekségével folytatódik. Ezt a kérdést érintette Mikes a 180. levélben is, amikor a mohamedán vallásszakadásról beszélt. Az író előadása a 7. fejezeten alapszik. A fejezet elhagyott középső részéből veszi kezdőmondatát, hogy ti. a török „traite les Persans en général d'Hérétiques & de Paiens . . .” A fejezet elejét és végét összevonja:

Chapitre VII. Des deux principales Sectes du Mahométisme,
à savoir de celle de Mahomet et de celle de Haly,
ou des Turcs et des Persans.

L'On dit communément que les Turcs sont partagez en soixante & douze Sectes, je crois même qu'il y en a davantage; mais de toutes les Sectes qui se trouvent parmi eux, il n'y en a point de si violentes, ni qui ait plus de haine les uns contre les autres, que celles de Mahomet & de Haly, suivies par les Turcs & par les Persans, dont les premiers sont Sectateurs de Mahomet, & les autres de Haly.

Les Turcs ont une haine si forte contre les Persans, que tous les Alcorans qui furent apportez de Babylone, après que le Grand Seigneur s'en fut rendu Maître, ont été mis à part dans un lieu du Grand Sérail, avec défense à toutes sortes de personnes de les lire sous peine de malédiction. Cette haine est si invétérée que quoi que les Turcs reçoivent de jeunes Enfans de toutes les Nations du monde dans le Sérail, ils ne souffrent point qu'on y admette aucun Persan, ne croyant pas que ceux de cette Nation se puissent jamais convertir . . . Enfin il conclut que les Chrétiens & les Juifs peuvent espérer de devenir quelque jour Fidèles, mais que les Persans ne le peuvent jamais être.

A Sérail-t itt Mikes a *császár udvarának* fordítja.

Az eretnekekről szóló rész zárómondata célzás a 8. és 9. fejezetre, melyeket Mikes elhagyott. Ezek foglalkoznak teljes részletességgel a régi eretnekségekkel és a modern szektákkal. Chapitre 8. Des Sectes et des Hérésies anciennes des Turcs. — Chapitre 9. Des Sectes modernes des Turcs.

Az ateistákra való utalás alapja a 9. fejezet egy passzusa: Du grand nombre d'Athées parmi les Turcs. A francia szöveg szerzője több mint egy oldalon keresztül foglalkozik az ateizmus terjedésével Törökországban. Íme ebből egy részlet:

Il ne sera pas hors de propos pendant que nous sommes sur la Religion des Turcs, de parler aussi de leur Irreligion & de faire voir les grands progrès que l'Athéisme a fait en ce Pais-là. Ces Athées se donnent le titre de Muserrin, qui veut dire à peu près, le véritable secret est parmi nous. Ils nient absolument la Divinité & soutiennent qu'il n'y a que la NATURE, ou le principe interne de chaque être qui dispose & conduit le cours réglé de toutes les choses que nous voions avec tant d'admiration. C'est de là, disent-il, que le Soleil, la Lune & les Etoiles tirent leur origine & leur mouvement; C'est ce qui fait que l'homme germe, lève, & se flétrit, comme les plantes & les fleurs. Il est étonnant de voir le prodigieux nombre de gens qu'il y a dans ces sentimens à Constantinople, dont la plûpart sont des Cadis, & des personnes savantes dans les Livres Arabes, de même que plusieurs Chrétiens Renégats...

A török szerzetesekkel, a dervisekkel a 10. fejezet foglalkozik, mintegy hét nyomtatott oldalon keresztül. Mikes a különféle szerzetek részletezése helyett mindjárt a dervisekről kezd beszélni. A róluk szóló részben a bekezdéseket megtartja, de némileg rövidíti azokat. Ruházatuk leírását forrásának megfelelően, de egyéni módon, a saját szemével látottak és tapasztaltak alapján adja elő:

Chapitre X. Des Dervis,

et des autres Ordres Religieux parmi les Turcs.

Les Turcs ont des Monastères, & des Ordres Religieux à l'imitation des Chrétiens... Les Mevelavites (leur Fondateur Mevelava)... Ces derniers sont plus considérés que les autres, nous les décrirons plus particulièrement, & avant les autres. Les Mevelavites sont ordinairement appellez Dervis, c'est à dire Pauvres. La principale de leurs Maisons est à Cogni ou Iconium, où il y a 400. Religieux de cet Ordre. Cette Maison gouverne tous les autres Monastères de Dervis.

Ces Dervis font profession de Pauvreté, de Chasteté & d'obéissance. Ils paroissent toujours devant leurs Supérieurs, les yeux baissés, la tête panchée sur l'estomach, & le corps à demi courbé, avec la dernière humilité.

Leurs Chemises sont de la plus grosse toile que l'on puisse faire. Ils portent une couverture de laine blanche sur leurs épaules, sous laquelle ils ont un vêtement d'un gros drap de laine brune; & ils ont toujours les jambes nues, & l'estomach découvert. Ils portent aussi des ceintures de cuir, attachées par devant, avec quelque pierre luisante de Marbre, de Porphire ou d'Ivoire sur les boucles. Ils couvrent leur tête d'un bonnet de poil de Chameau, tirant sur le blanc; & ils ont toujours un Chapelet à la main, dont ils comptent les grains en répétant toujours le nom de Dieu. Il leur est permis de se marier, pourvu qu'ils quittent leur Monastère.

Outre le Jeûne de Ramazan, ils jeûnent encore tous les Jeudis, jusques au coucher du Soleil...

A 10. fejezetnek a dervisekről szóló további részét Mikes a következő levelében dolgozza föl. A dervisek eksztázisáról, ópium- és borfogyasztásáról beszélő francia szöveget elhagyja, csak keringésüket írja le. A kihagyott bekezdésben áll egy mondat a dervisek részegségéről és borivásáról: Entre les Turcs il n'y en a point qui boivent plus ordinairement du Vin, de l'Eau-de-vie & d'autres Liqueurs qui enyvrent, que ces Dervis. Ils mangent de l'Opium en si grande quantité...

A titkon való borivásról található egy bekezdés a Mikes által elhagyott 14. (De la défense de manger de la chair de Pourceau, et de boire du Vin. Et des Vertus morales des Turcs) fejezetben is: La chair de Pourceau & le Vin sont estimez parmi les Turcs, Haram, c'est à dire abominables, & défendus. Cela n'empêche pas qu'ils ne fassent beaucoup de cas du Vin, & qu'on n'en boive aujourd'hui communément en Turquie. Mais ceux qui occupent des Charges considérables s'en cachent soigneusement, & ceux qui veulent passer pour ennemis des Chrétiens s'abstiennent tout à fait de ce brûvage, & ne boivent que de l'eau & du Caffé.

Az író egyéni ítélete a dervisekről, hogy *a kút meg tsalhatnak azt el nem mulattják*, megismétlődik utolsó misszilis levelében, amelyet 1761-ben írt féltettvérenek Huszár (Boér) Józsefnek. Itt beszámol arról is, hogyan csapta őt be egyszer egy keringő dervis. A derviseket, öltözküküket misszilisében is leírja és ezzel végzi: *az egyik Szerzet Istenteleneb, és tsalárdab a' másikánál, mindenik tsak kötélre valo.*

A keringő dervisekről vö. a következő levelet is.

3 sor *a pestis igen uralkodik*, — Mikes itt ír utoljára a pestisről, ld. a 181. lev. és jegyz. 37.s.

7 *aző tanítások, az Isten előre valo rendelésiről., mód nélkül szoros.*, — NySz Vagyon, van : előre-valo. A szótár csak innen idézi. — A mohamedán fatalizmusról szólva Mikes különbséget tesz az isteni determinizmus fokai között és látja, hogy van felfogás, amely a teremtőnek tulajdonítja a vétket. (A janzenistákat vádolták is ilyen konklúziókkal.) Ld. Zolnai 1937, 33; vö. a 180. lev. jegyz.

12 *Halyt* — Ld. halit (180. lev. jegyz.).

13 *Mahumetet, . . . Alkoránt.* — Vö. a 7. és 20. lev. jegyz.

17 *hogy egy sído, . . .* — Zsidó vonatkozásokat ld. még a 179, 180, 189, 191. levélben is. Ezek közül a mohamedán—zsidó kapcsolatok közül csupán ennek van megfelelője Mikes francia forrásában. Vö. Zsoldos 79.

24 *Dervisek*, — Előfordul a 185. és 204. levélben és Mikes 1761-i misszilis levelében is. Tő. derviş (dervis) 'mohamedán szerzetes'. A szerzetet 1233-ban alapították. Mikes a táncoló-dervisek, a mevlevi-rend szokásait írja le. A dervisek eszmei célkitűzéseiről és életmódjáról ld. Fekete 267. A mevlevi-renddel kapcsolatban ld. EnzIsl III, 486. A szó ismert valamennyi európai nyelvben (vö. Lokotsch 40).

24 *Iconiumba* — Konya — város Közép-Anatóliában; a szeldzsuk szultánok egykori székhelye. Mikes a város antik nevét idézi.

27 *superiorjok* — előljárójok, vezetőjük.

29 *avallokra terítve egy fejez pokrotz.* — Vö. Klemm TörtMondt 50: A névszói állítmányú mondat (határozó igenév). A névszói állítmányú mondatra vonatkozólag ld. a 77, 78. lev. jegyz. — MMNyR II, 123.

31 *asüvegek* — süvegjök (Szily), azaz süvegjük.

31 *mint a csáko süveg csáko nélkül* — Szily: „Csáko »csákósüveg csáko nélkül«. A. m. a csáko fityegője.”

[185.]

2 sor *az előtt gyakran irtunk egymasnak . . .* — Az elmúlt évtizedet (1742—1752) tekintve az előző évtizedekhez képest általában kevesebb az egy

évre eső levelek száma. Mikes itt mentségül az öregedésre hivatkozik. Nem árulja el, hogy éppen ebben az évtizedben több kötetet (1741, 1744, 1745, 1747, 1748, 1749, 1751) fordított le magyarrá.

4 a törökök szokásit végig le írom. — Mikes önkéntelenül elárulja magát. Francia forrása II. részének kb. a közepén tart, végig át akarja ültetni *Leveles-könyvébe*. Azt, hogy a 172. levéltől a 191. levélig terjedő részének az anyaga francia szöveg anyagában „készen” áll, az egyes levelek bevezetőjében és a végén tett utalások is sejtetik. Vö. a 172, 175, 176, 182, 183, 189. lev. jegyz.

7 a komédia áttatosághoz kezdgyenek . . . — A katolikus Mikes komédiának nevezi a dervistáncot; Mikes mindenütt bírálja a mohamedán vallásos babonákat (179, 180. lev.). Ebben erős katolikus hitén és személyes tapasztalatain kívül olvasmányainak is része van. Mikes csak a többi vallásokat illetően szkeptikus és felvilágosodott (vö. a levél végét).

11 a flautások el kezdik az eneket — A dervisek flóta (flüte) szóra, furulya zenére táncolnak. — A fordítás-levelek stílusa nehezkesebb, mint az élmény-leveleké. De néha (184, 185, 186, 189. lev.) a török szokásokról írt levelek is úgy hatnak, mintha eredetiek volnának. Főleg olyankor, amikor az író az olvasott tárgyat személyes élményekkel fűszerezi.

18 le kuzurodik, — „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

27 Isten fuwallását, — Vö. a 191. lev. és jegyz.

A 10. fejezet folytatása ez a levél, a keringő dervisek leírásával. Mikes élményszerűen adja elő a dervisek táncát és az egész ceremóniát. Bizonyára, amint maga is írja, nemegyszer nézett meg ilyen „komédia áttatoság”-ot. Az író csak ezt a bekezdést fordította le a dervisekről. További velük kapcsolatos három bekezdést elhagyott. Ugyancsak kihagyta a többi török szerzetről szóló kb. négy oldalnyi szöveget.

A dervisekre vonatkozó rész, amelyet az író lefordított:

Et tous les Mardis & les Vendredis le Supérieur du Monastère fait un Sermon, où il explique quelques versets de l'Alcoran, ou des Livres qui ont été composez par leur Fondateur, ou par quelqu'un des premiers Docteurs de la Loi de Mahomet. Lors que cela est fait, ils font une profonde révérence à ce Supérieur, après quoi ils commencent à tourner en rond, avec une si grande vitesse qu'à peine leur voit-on le visage. Pendant qu'ils s'agitent de cette manière, il y en a un qui jouë d'une flüte faite de roseau; & aussi-tôt que cette Musique cesse, ils s'arrêtent tous, & demeurent avec le cerveau aussi peu étourdi, que s'ils avoient toujourns été dans un plein repos, étant accoutumez à cela dès leur enfance, à l'imitation de leur Fondateur Mevelava, qui tourna quatorze jours de cette manière, disent-ils, sans prendre aucune nourriture; après quoi il tomba en extase, & eût des visions: C'est ainsi qu'il introduisit ses révélations, à la faveur de ce mouvement extraordinaire.

Ehhez Mikes még egy mondatot hozzáír: *ezek meg házasodhatnak, de el kell hagyni a derviséget*. Ez a mondat szintén a 10. fejezetben fordul elő, a dervisek ruházatát leíró fejezet végén: Il leur est permis de se marier, pourvü qu'ils quittent leur Monastère.

A levél befejező sorai az író egyéni gondolatkapcsolására vallanak. Amolyan elmélkedésszerű levélzárás ez, melyben Mikes kiegészítette forrását.

1 sor *anyi sok jó dnyét eszünk*, — Vö. Simonyi JelzőkMondt 101: „Névmás szolgál a számnév jelzőjéül ezekben a nyomatékos kifejezésekben: mely sok, oly sok, és ezek analógiájára még nyomatékosabban: mennyi sok, ennyi sok, annyi sok.” További példákat idéz Simonyi Pázmánytól, Bornemisztától, Tinóditól, Zrínyitől stb. — A dinnyeevésről ld. a 181. lev.

4 A letett vezérről vö. a 179. lev. — Az új vezér Kőse-Báhir Mustafa Paşa (Kőse Báhir Musztafa Pasa) 1752. július 1-től 1755. február 15-ig viselte tisztségét, vö. a 195. lev. Második nagyvezérségéről ld. a 199, 200. lev. — *Imrehor* — Tö. emir-i ahur [< emir-i áhur] (emir-i áhír) 'istállómester'. Feladata volt a szultáni legelők, ménesek, istállók ellenőrzése (vö. d'Ohsson VII, 16). A szó azonos alakban jól ismert hódoltság kori török jövevényszavaink rétegében (vö. Kakuk 260). Vö. még H. Eren, MNY 1942, 47—49; Németh, Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens, Sofia 1956, 32—33; Hazai, Acta Orientalia XV (1962), 147—154. Irodalmához ld. még Lokotsch 7.

5 *emberséges ember*, — Vö. a 47. lev. jegyz. 4.s.

7 *nagy föld indulás volt* — A földrengés téma lett Mikes leveleiben (vö. a 26, 71, 77, 124, 198. lev.).

31 Mikes mindig megtalálja a téma irodalmilag kiaknázható mozzanatát. Itt a török házasság pikantériáját részletezi. A végén saját véleményét is jellemzően fogalmazza meg: *nem magyar humorhoz valo az ilyen házasság*.

A törökök házasságát tartalmazó rész a 11. fejezet első bekezdésével kezdődik: Les Turcs estiment le Mariage sacré & honorable, quoi que leurs Prêtres, ou leurs Ecclesiastiques n'aient nulle part à la solennité de cette union, qui n'est autorisée que par le Cadi, ou Juge. A levél e bekezdés további soraihoz hasonlóan fejeződik be: La Femme n'est point présente à cette action, mais son Père, ou quelqu'un de ses plus proche Parens comparoit en sa place, ensuite de cela elle est conduite en grande cérémonie à la maison de son Mari, qui lui ôte lui-même ses habits, & la met au lit.

Az asszonynak járó „adó” háromszor egymást követő elmaradásáról szintén ebben a fejezetben olvashatunk, a második és a harmadik bekezdésben. Mikes a szöveget rövidítve ezt a kérdést kiemelte eredeti összefüggéséből:

La Poligamie est permise aux Turcs par leur Religion; mais il leur est défendu par les Loix politiques, d'avoir plus de quatre Femmes, parce qu'ils sont obligés d'assigner un Douaire à chacune de ces quatre.

Néanmoins, afin que cette Loi ne les prive pas de la liberté qu'ils disent que Dieu leur a donné de se servir des Femmes, il leur est permis de coucher avec leurs Esclaves, dont le nombre n'est pas limité. Ce Concubinage ne donne nulle jalousie aux Femmes, pourvu qu'il ne les prive point de ce qui leur est légitimement dû, qui est d'être reçues une fois chaque semaine dans le lit de leur Mari. Et lors qu'il ne s'aquitte pas de ce devoir, elles peuvent l'appeller en Justice pour l'y obliger. Et d'ailleurs elles ne manquent guères de chercher adroitement les moiens de se satisfaire d'un autre côté; & la honte de l'impudicité d'une Femme ne retombe pas, comme parmi nous, sur le pauvre Mari, mais sur les Parens de la Femme, à qui le Mari la renvoie avec tout le deshonneur.

A levél további török vonatkozású részeit Mikes szabadon, föltehetőleg

élményeit is beleszőve adja elő (vö. a 42. lev. az örmény, görög lakodalomról való szemléletes sorait). — Olvasható erről a kedvelt témáról más művekben is. Pl. Gemelli Careri (1651—1725) olasz utazó föld körüli útjának (Giro del Mondo. Napoli 1699, Tom. 6) francia fordításában: Voyage du Tour du Monde. Paris 1727. Ebben kimutatható néhány párhuzam Mikes vonatkozó leveleivel, pl. a török vallási törvényeiről, i. m. I, 383 (181. lev.), a körülmetélésről, i. m. I, 392—93 (188. lev.) és a török házasságáról, i. m. I, 388 (186—187. lev.). Teljes egyezés és azonosság azonban nem mutatható ki. Vö. Király 1912, 23.

A török házassága a korábbi évtizedekben gyakori téma lehetett a Törökországba érkezett bujdosók körében. Mikes többször is (4, 33, 50, 70. lev.) érintette ezt a kérdést. A 70. levélben is előfordul a következő három motívum: pap oda nem kívántatik, egymást előtte nem látják, az „adó” elmulasztása három pénteken. A 33. levélben az „adó” elmulasztása más változatban is: *ha egy török két tsőtörtököt el mulat. azért a feleségének szabad panaszt tenni ellene, a bíró előtt.*

Erődi szerint Mikes tévesen ír a fürdőpénz hetenkint kétszeri járandóságáról. A török asszonynak hetenként egyszer jár fürdőpénz. Ez a szokás, ill. a török asszonyoknak ez a joga a legújabb időkig fennmaradt, hogy ti. válási keresetet indíthatott ura ellen, ha az nem ad neki fürdőpénzt.

A törökök házasságáról vö. a következő lev. is.

[187.]

A török házasságáról folytatólag. A levél a 11. fejezet második részén alapszik; ezt az író rövidítette és más elemekkel bővítette. Az összevetés megmutatja, hogy az író a francia szövegben érvényesített sorrendet saját belátása szerint fölcserélte. A 186. levélben idézett 11. fejezet első részében mondja a szerző, hogy a törvény szerint egy töröknek csak négy felesége lehet.

Az alkalmi házasságkötésről, az ún. bérben való házasságról Mikes az 50. levélben is ír. — A válásról pedig a 70. levélben található a 186—187. lev., ill. a 11. fejezetben olvasható párhuzamos részlet. Sőt, a 70. levélben vannak olyan sorok, amelyek kétségtelenül a 11. fejezet befejező soraira vallanak és a 187. levélből kimaradtak. Pl. . . . *az asszönynek. szabad ha akarja. minék előtte viszá mennyen, az ura hírével egy éttzakát eltölteni olyan férfival, a micsodás neki tettzik.* Ezek s a már előbb említett részletek arra engednek következtetni, hogy Mikes Ricaut művét s az angol író művéből készített francia kivonatot már évtizedekkel ezelőtt ismerte, olvasta, sőt föl is használta. (Az írónak ez az eljárása nem ismeretlen. A *Mulattságos napokból* is eleinte részleteket vett át *Leveleskönyvébe* (1724, 1727, 1731, 1733, 1734), majd 1745-ben külön is lefordított egy egész kötetre valót Gomezné nyolckötetes regényciklusából. (Vö. az 53. lev. jegyz.)

Az előző levélben közöltük a 11. fejezet egy részét, most idézzük a folytatását:

Chapitre XI. Des Mariages, et des Divorces des Turcs,
et jusqu'ou le Concubinage est permis parmi eux.

... Les enfans que les Turcs ont de leurs Esclaves, deviennent Esclaves de leur Fils aîné, sorti d'une de leurs Femmes, à moins que le Père ne les affranchisse par son Testament.

Les Turcs ont aussi une espèce de demi Mariage, qu'ils appellent Kabin, par lequel un homme a la liberté de prendre une Femme pour un mois, ou pour quelque autre terme limité. Cela a été institué pour la commodité des Etrangers & des Voïageurs, & ce Mariage se fait toujours devant le Juge. Il est aussi permis aux Eunuques de se marier, & ils épousent aussi plusieurs Femmes. Un Turc est libre d'épouser une Femme de quelque Religion que ce soit, pourvu que ce soit une Religion qui ait des Livres écrits pour la défendre.

Le Sultan n'est pas obligé de se marier; mais il a la liberté de prendre autant de Femmes qu'il lui plaît. Cependant il n'en épouse aucune, par une maxime d'Etat, dit-on, qui a été établie du tems de Bajazet; parce que Tamerlan l'ayant fait prisonnier avec sa Femme Despine, qu'il aimoit tendrement, il eut la douleur d'être témoin des mauvais traitemens que lui fit son Ennemi. Je crois cependant que le vraie cause qui oblige les Sultans à ne se marier que rarement, est pour s'exempter de la prodigieuse dépense qu'ils sont obligés de faire lors qu'ils se marient.

Les Turcs ont trois sortes de Divorces, qui se font tous en présence du Cadi, qui les enregistre lui-même. Le premier sépare seulement le Mari de sa Femme, à l'égard de la demeure du lit. Par le second ils sont séparés entièrement; le Mari est obligé de donner à sa Femme le Douaire qu'il lui a promis, & elle peut se remarier avec qui bon lui semble. Le troisième se fait avec des conditions plus rigoureuses: car après ce Divorce, si le Mari se repent de s'être séparé de sa Femme, & la veut reprendre, la Loi ne lui permet pas de le faire qu'il n'ait auparavant consenti qu'un autre en jouisse en sa présence; mais il n'y a guères de Turcs qui veuillent reprendre une Femme à cette condition infame & honteuse.

6 *férîu gyermekek* — A NySz-ban csak régibb adatok vannak erre (XV. sz.—1714).

11 *ágyaság*. — ágyasság. A NySz-ból hiányzik. — Mikes leírása a török lakodalomról és a török házasság formáiról etnográfiai érdekességű.

[188.]

A 188. levél a körülmetéléssel és a törökök mosdásával foglalkozik. A körülmetélés ceremóniájának első része némi rövidítéssel megfelel a 12. fejezet első bekezdésének:

Chapitre XII. De la Circoncision, et des Cinq Articles
qui sont nécessaires pour faire un véritable Mahométan.

Les Turcs ne regardent la Circoncision que comme une tradition, qui leur a été transmise par les Arabes leurs acêtres, descendus d'Esau, & non comme un précepte de l'Alcoran. Ils ne circoncisent pas leurs Enfants qu'ils n'aient sept ans & par dessus, & cette opération se fait par un Chirurgien, sans l'assistance d'un Prêtre. Quand cette cérémonie se doit faire on pare l'Enfant de ses plus beaux habits, & l'ayant mis à cheval, on le promène par la Ville, suivi de ses meilleurs Amis & Compagnons, à qui l'on fait un festin, aussi-tôt après la cérémonie achevée.

A szertartás részleteit és a névadás mikéntjének előadását Mikes más forrásokból vette. Az a szövegrész, hogy a lóháton ülő gyermek kezében egy nyíl vagyon stb., nincs meg a 12. fejezetben, de megvan Briot (vö. a 172. lev.

jegyz.) fordításában: „... avec un dard à la main, la pointe tournée du côté du coeur; pour faire voir qu'ils souffriront plutôt d'en estre percer, que de quitter la Religion qu'ils embrassent”). P. Ricaut, Histoire de l'état present de l'Empire Ottomane. Par Monsieur Briot. Amsterdam 1714, Livre II, chap. 22. p. 376. — Ennek alapján föltehető, hogy Mikes a Briot-féle szöveg olvasása is befolyásolta az olyan részletek írásában, melyekben Mohamed kompiláló vallásalapítási eljárását emeli ki (179, 180. lev.).

A körülmetélésről ld. a 186. lev. jegyz. (Gemelli, i. m. I, 392). — Pápai is ír a „circumcisio”-ról (153).

A törökök tisztálkodására vonatkozó parancsot Mikes az akkoránra hivatkozva mondja el. A korán 5. szurájában van szó a mohamedán mosakodásról.

A Krisztus nevében való kérés gondolata ismételten előfordul az újszövetségben (Joan 15, 16 stb.), vö. Zsoldos 46.

2 sor *tegnap 33 esztendeje mult el út való uralkodo bujdosásunknak*, — Mikes itt a Rodostóban 1720 április óta eltöltött évekre céloz. A tegnap, március 21-gyel számítja a 33 esztendőt. Rodostóba érkezésük dátuma: 1720. április 21. Vö. a 36. lev.

3—7 Mikes ritkán ejt el életrajzi vonatkozású megjegyzéseket. Itt két adat is van: 1. Zágónban nem töltött többet 8 évnél. 2. Háromszéken, Zágónban 45 esztendeje, vagyis 1708-ban volt utoljára.

8 *de térjünk az aszszony dolgára* — Vö. a 173. lev. jegyz. A fordulat itt a levél bevezető, szubjektív mondanivalójáról vezet át az objektív előadáshoz.

18 *imán . . . mahumet* — Vö. a 182. és 7. lev. jegyz.

29 *Ibrahim*. — Török személynév. Eredeti török kiejtése Ibráhím.

32 *meg motskosítja*. — „A NySz.-ből kimaradt” (Szily).

38 *surollyák meg* — NySz. Surol: még-surol. A szótár csak innen idézi.

45 *emost elég*. — Mikes francia forrásának többi részét (a törökök mosdásáról és az imádságról) a következő levélben írja le.

[189.]

A törökök tisztálkodásáról. A 188. levélben erről a témáról írt rész nincs meg a 12. fejezetben. A 189. lev. első bekezdésének a mosdással kapcsolatos leírása a 12. fejezet azonos jelzésű második bekezdésének rövidített változatának látszik:

Le premier des cinq Articles requis pour faire un véritable Mahométan, est le Lavement. Il y en a de trois sortes. Le premier se nomme Adest, par lequel ils se préparent à faire leurs prières, & à entrer dans la Mosquée. Il consiste à se laver les mains & les bras; & ensuite le cou, le front, le dessus de la tête, les oreilles, les dents, le visage, le dessus du nez & les pieds. Mais quand il fait froid, il suffit de faire quelques gestes, qui marquent qu'ils ont dessein de se laver. Ils appellent le second Lavement Gazul, & il consiste à se mettre dans le bain, après avoir eü affaire à leurs Femmes, ou après quelque pollution nocturne. Le troisième est appellé Taharat, & se fait après avoir satisfait aux nécessitez de la nature par l'évacuation des excréments. Ils se lavent aussi devant & après le repas, & en un mot sont fort propres dans leur manière de vivre extérieure.

Az író tartja a 12. fejezet gondolatmenetének sorrendjét. A törökök tisztálkodásáról rátér az imádságokra. Ennek első fele a fejezet folytatásához kapcsolódik, a többi toldás; más forrásokkal, ill. a Mikes által látott és tapasztalt dolgok leírásával függ össze. Íme a 12. fejezet vonatkozó része, melyet az író erősen lerövidített:

Le second de ces Articles est la Prière, que l'Alcoran leur ordonne de faire cinq fois en vingt-quatre heures. A savoir, à la pointe du jour, à midi, entre midi & le Soleil couchant, après que le Soleil est couché, & enfin à une heure & demie de nuit. Ils s'aquient de ce devoir avec beaucoup de respect & de dévotion, & ils y apportent tant d'attention & d'application d'esprit, qu'il n'y a rien au monde qui les en puisse divertir. Et même au cas qu'il arrive qu'ils aient interrompu ce saint exercice, comme pour tousser ou éternuer, ils sont obligés de recommencer immédiatement.

Leurs prières ne sont pas tirées mot à mot de l'Alcoran. Elles ont été compilées par leurs grands Docteurs Ebubeker, Osman, Omar & Aly, dont les noms sont écrits sur les murailles des Mosquées, & autres lieux publics. Ils observent quantité de gestes & de postures en priant. Ils font des inclination du corps, ils se mettent à genoux, & ils touchent la terre avec le front.

A levélben következő imádság, de az előző levélben leírt ima szövege is megtalálható egy másik munkában, De La Croix, volt konstantinápolyi francia követési titkár levél alakú művében (Memoires du Sieur de La Croix. Contenant diverses relations tres-curieuses de l'Empire Ottoman. Paris 1684, Tome I. VIe Lettre 379). Vö. Király 1913, 265, 267. De nem biztos, hogy Mikesnek ez a munka volt a kezében. De La Croix műve is kompiláció, hasonlóképpen egy másik könyvéhez (Etat general de l'Empire Ottoman. Par un Politaiſe Turc. Trad. par M. De La Croix. Tom. I—III. Paris 1695). A törökök vallási és politikai szervezetéről szóló munkáról De La Croix azt állítja, hogy törökből fordította. Valójában Ricaut hasonló c. művének átdolgozása levélalakban.

2 sor *mufti*, . . . *tsalmája* . . . *Alkoránt* — Vö. sorrendben a 20, 14, 20. lev. jegyz.

5 *noha már félben nem hagyom* — Vö. a 185. lev. jegyz. Mikes ebben a levélben a francia forrás török vallásról szóló részének már a vége felé tart (vö. a 172. lev. fejezet-kimutatását).

8 *feredők* — *fürdők*; *székelyes alak* (Szily). A 84. levélben *meg feredni* Apornál: *feredhet* (MHH 36, I. k. 14).

9 *le bukjék*, — „A NySz.-ból kimaradt” (Szily).

16—32 *hogy pediglen . . . te vagy a nagy Isten.*: — Az ebben a részben foglalt sorok nincsenek meg Ricaut-nál. Király szerint (1913, 264) kimutathatók egyezések Saussure török vallásról írt munkájának egy részletével (Lettres et voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, . . . en Turquie. Avec une introduction de B. V. Muyden. Lausanne 1903, Tome III, Lettre III).

„Comme les Turcs ne peuvent avoir de cloches . . . pour les avertir du tems de la prière . . . ils ont des crieurs. Lorsque le tems de la prière est venu, un muezzim mont à chaque balcon des minarets ou se touchant les oreilles avec les deux pouces, il crie de toutes ses forces: Dieu est grand, il n'y a point d'autre dieu que Dieu; venez donc à la prière, je vous en avertis. Ils crient ou plutot ils chantent ces mots vers les quatre parties du monde; ils commencent

du coté du midi et ils finissent du coté du couchant . . . Ensuite ils vont à la Mosquée . . . Ils quittent à la porte leurs papoutches. Ceux qui craignent qu'on ne les leur changent, les emportent à la main. Chacun va prendre sa place et se seoir sur les talons. Ils attendent tranquillement que l'Imam commence ce qu'il fait en se levant, en mettant les deux pouces, les mains ouvertes dans les oreilles et en disant: Dieu est grand etc." (Id. az eredeti kéziratból, Király 1913, 264.)

A Saussure-rel való egyező vagy hasonló mozzanatok nézetünk szerint azzal magyarázhatók, hogy a svájci írónak is rendelkezésére állottak olyan forrásművek, amilyeneket Mikes is használhatott. Rodostóban együtt, vagy pedig később, egymástól függetlenül ismertek, olvastak s felhasználtak különféle török vonatkozású könyveket. Erre az elterjedt kiadások és kompilációk bő lehetőséget adtak. De mindketten nap mint nap tanúi lehettek a minaretről imára hívó török szertartásnak, a papucs lerakásnak stb.

19 *fel mennek a metsetbe.* — Mikes „nem annyira a templomot, mint a török templom tornyát, a minaretet érti rajta”. Vö. Goldziher Ignác: *Mecset-e vagy mosé?* Nyr 1884, 22—24.

42 *de a vége farisaeuság.* — Vö. A farizeus imáját; (Luc 18, 11—12). Ld. Zsoldos 46.

54 *arabokon kívül.* — a rabokon kívül.

55 *török ország a lovak paradísoma, és az aszonyok purgatoriumja.* — A francia mondásról ld. a 15. lev. és jegyz. 13. s. — A franciák Párizsról mondták: „D'après un diction qui a cours alors, c'est le paradis des femmes, l'enfers des mules et le purgatoire des solliciteurs.” (Marcel Poëte: *Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours. II. La cité de la Renaissance.* Paris 1927, 322.)

[190.]

A ramazánnak, a törökök böjtjének leírása folytatása a 12. fejezetnek. Az író rövidíti az erről szóló bekezdést, ugyanakkor apró toldásokat is beír. — Mikes említi a ramazánt és a böjti tilalmat a 29. levelében (1719) is. Hasonlóképpen ír róla féltestvérének, Huszár (Boér) Józsefnek 1761. március 19-i misszálisében; leírja neki a perzsa legendát is Mohamed böjttrendeléséről. — Krisztus öltözetéről vö. Hermányi 2. sz. anekdotáját: „A Krisztus mezítelen ment fel a mennybe vagy öltözetbe?”

A levél forrásáról vö. Király 1909, 344.

A 12. fejezetből közöljük a ramazánra vonatkozó bekezdést:

Le troisième Article, dont les Turcs estiment l'observation nécessaire, est de jeûner tout le mois de Ramazan. Ce Jeûne consiste principalement à convertir le jour en nuit. Il ne leur est pas permis de manger ni de boire jusqu'à-ce que le Soleil soit sous l'Horison; mais ils emploient tout ce tems là à dormir le jour, & ensuite, car c'est dans ce tems-là qu'ils mangent le plus délicatement, ils passent une bonne partie de la nuit en festin. Cela est pourtant fort incommode pour les pauvres Artisans, qui sont obligez de travailler le jour sans qu'il leur soit permis de se rafraîchir jusqu'à-ce que le Soleil soit couché: car il y va de la vie de quelqu'un qui seroit convaincu d'avoir rompu le Jeûne en mettant seulement une goutte d'eau à la bouche pour se rafraîchir.

Les malades, & ceux qui sont en voiage ont pourtant permission de manger, à condition qu'ils observeront le Jeûne en un autre tems.

A török vallást gúnyoló perzsa legendának forrására nem akadtunk rá. Mikes a Mohamed böjttrendeléséről szóló perzsa mesét összekapcsolja a ramazánnal. Forrásában a ramazán tartalmazó bekezdés után a mohamedán hitágazat további, 4 és 5. törvénybeli parancsolata (alamizsna, búcsú) következik, kb. egy oldal terjedelemben. Mikes erről semmit nem ír, a fejezetnek ezt a részét teljesen elhagyja.

1 sor ... vége lesz az én levél írásimnak, ... — Mikes minden megnyilatkozásában, korai és késői író tevékenységében a levélírást hangsúlyozza. Vö. a 13, 16, 18, 80. lev. jegyz.

4 *hartyikát* — hártýácskát (Szily). A 193. levélben *hártýikák*. A hártýika székely tájszó, a MTsz Háromszékből idézi. A NySz a hártýika szót csak Mikesből közli.

7 *de az aszony dolgát még véghez vihetem* — Vö. a 188. lev. jegyz. 8.s.

9 *ramazán* — Vö. a 29. lev. jegyz. és Kézikönyv a vallásról (Mátray László előszavával; oroszból ford. Szepesy Gyula). Bp. 1961, Kossuth K. 295—302. Muzulmán ünnepek és szertartások.

10 *az ő holdnapjok., az ujságai kezdődik.* — holdujssággal = újholddal. Vö. a következő lev. is. Ld. Wüstenfeld—Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung. Unter Mitarb. V. J. Mayr neu bearb. V. B. Spuler. Mainz—Wiesbaden 1961.

11 *Mahumet ... Alkorán* — Ld. Mohamed 7. lev. jegyz. és *álcoránt* 20. lev. jegyz. 25.s.

37 *mert a köntösinek az újában. egy gombostó találkozik ...* — A tüvel kapcsolatos babonáról a régiségben, vö. Zolnay Vilmos: Szólásmagyarázatok. Nyr 1932, 120—122. (Tüvé tesz, példa Mikestől is a 190. levélből.)

[191.]

A bajrám ünnepének leírása a 13. fejezet összevont, helyenkint szó szerinti fordítása, a vége toldás; az utolsó bekezdés a törökök jótékonykodásáról, az állatok táplálásáról a 14. fejezet befejező soraira utal.

A prédikátorok énekének tartalma párhuzamot mutat Mikes fejtegetésével, melyet a 185. levél végén toldott a dervisekkel foglalkozó részlethez.

A 13. fejezet szövegét közöljük:

Chapitre XIII. Du Baïram, et des Cérémonies,

qui s'observent ce jour-là par les principaux Officiers de la Porte.

Le grand Baïram est une Fête que les Turcs solennisent, & qu'ils doivent commencer au moment qu'on découvre la Lune qui suit celle de Ramazan. On la publie à Constantinople par la décharge du gros Canon du Sérail, & au son des Tambours & des Trompettes; & chacun tâche de se divertir, & de passer agréablement le tems. Cette Fête dure trois jours.

Elle s'observe avec beaucoup de Cérémonies dans le Sérail. Le Grand Seigneur se rend à cheval, dès la pointe du jour à la Mosquée de Sainte Sophie, & à son retour il reçoit les complimens du Fils du Cham des Tartares, du Grand Visir, des Beglerbegs, des Pachas, du Capou Agasi, ou Chef des Eunu-

ques des Pages, du Mufti, & des Chefs de la Justice de Natolie & de Grèce, des Cadis & des autres Officiers de la Cour; lesquels se prosternent devant Sa Hautesse les uns après les autres, en disant Eiamscherif, c'est à dire, que ses jours soient heureux. Le dernier qui fait son compliment au Grand Seigneur est le Général des Janissaires.

Les Sultanes qui sont enfermées dans le vieux Sérail, ont la liberté d'en sortir en ce tems-là, pour aller rendre visite au Grand Seigneur, à la Sultane Reine, à la Reine Mère, & à toutes les autres Dames du Sérail.

Après que les Eunuques & les Pages ont fait la même chose, on sert le dîner dans le Divan, où les principaux Officiers de l'Empire vont faire bonne chère, aux dépens du Grand Seigneur, qui fait ensuite présent de Vestes de Martres Zibelines à seize des plus considérables d'entr'eux, & termine par là cette Cérémonie.

2 sor *anyomatást* — a nyomtatott szöveget. A NySz-ban nincsen olyan idézet, amelyből egyértelműen ez a jelentés elemezhető ki; vö. nyomtatás 2) [editio; druck] NySz.

4 *ezt már el végezem*, — Vö. a 185. és 189. lev. jegyz. Mikes a 172. levél jegyzetében jelzett francia forrása II. részének az utolsó előtti (XIII.) fejezeténél tart. Be akarja fejezni a török szokásokról és a mohamedán vallásról szóló részt. — Az utolsó fejezetről (XIV. De la défense de manger de la chair de Pourceau, et de boire du Vin. Et des Vertus morales des Turcs) nem ír semmit. A III. részt pedig teljesen elhagyja (Troisième partie. De la Milice des Turcs. Vö. a 172. lev. jegyz.).

5 *de a más esztendőben a levelek ritkák lesznek*, — Mikes az év végén, szem-bajára való tekintettel gondolta, hogy a jövőben még kevesebb levelet ír majd. Később azonban meggyógyult és a következő öt évben még 16 levelet írt. — Mikes itt is a levelet hangsúlyozza, vö. az előző lev. és jegyz. is.

6 *Bairam* — Tö. bayram (bajram) 'ünnep'. — A Mikes által említett „Nagy Bairam” a ramazánt (29. lev. jegyz.), azaz a böjti hónapot követő ünnep, törökül ramazan bajramī, seker bajramī, a 'ramazán, ill. cukor ünnepe'. Ezt követi néhány hét múlva az év másik jelentős ünnepe, a kurbán bajramī, az 'áldozati ünnep'. Erődi e vonatkozásban (LXX) tévesen javítja Mikeset. A szó irodalmához ld. Lokotsch 16.

7 *a Bairamot a újságon kezdik el*, — Az újságon itt a. m. újholdkor. Vö. a 190. lev. és jegyz. is.

11 *a szent sofia templomában, ... apasák mufti ... a jantsár Aga ... A Divánban ... az Alkoránból ... mahumet* — Vö. sorrendben a 183, 9, 20, 14, 92, 20, 7. lev. jegyz.

22 *Jesus kristus ... Mojses ... Dávid ... salamon, ... Noé, ... Ádám*, — A zsidó és a keresztény vallás elemei a mohamedán vallásban, vö. a 180. lev. jegyz.

30 *fundációk*. — alapítványok. A NySz-ban csak egyetlen adat van a fundáció szóra 1723-ból fondáció alakban.

[192.]

1 sor *igen nevető állapotba nem vagyok*, — Vö. Könyve Nándor: A névragok és névutók használata. Nyr 1883, 68—70 ... 213: „Érzelmet, állapotot,

helyzetet jelentő fogalmak." A -ben rag Mikesnél. Ld. a 70. és 3. lev. jegyz. is. — Mikes nevető természetéről ld. a 17. lev. jegyz. 3.s.

4 *másal kel iratnom.* — Idegen kéz írásának nincs nyoma a *Leveles-könyvben.* Ha Mikes akkor mással íratott, azt később sajátkezűleg lemásolta.

5 *de az aszony dolgát. el nem kel mulatnom* — Vö. a 173, 175, 177, 181, 182, 188, 190. levélben is.

6 *a holt testeket.* — A halotti szertartásokról, a túlvilági életről szóló leírás teljesen független Ricaut-tól. Egy másik, Király György által megtalált munkából, Jean de Thevenot híres francia utazó (1633—1667) könyvének adataiból összeállítható; ld. *Relation d'un Voyage fait au Levant etc.* Paris 1664, *Partie I. chap. 43, 30 és 29:* „... Ses parens ou amis l'ayant (sc. le mort) couché sur la terre, luy lauent le corps... Ensuite ils bruslent de l'encens au tour de luy, lequel encens ils disent faire peur aux mauuais esprits et diables... puis ils l'enseuelissent dans vn linceuil... mais ils ne cousent point le linceuil aux pieds ny à la teste, afin que le mort puisse plus facilement s'agenouïller, lors que les Anges qui le doivent examiner luy commanderont de le faire... Or la difference des tombeaux Turcs d'avec ceux des Chrestiens du pays par dedans, c'est qu'apres que les Turcs ons mis leur corps mort dans la fosse; ils mettent au dessus vne planche... la fosse est remplie de terre... (109—110.)... apres que l'homme est enseuely, et... il vient dans le tombeau deux Anges fort horribles... qui prenant par la teste le font agenouïller et c'est pour cela qu'ils laissent au haut de leur teste vn toupillon de cheueux, afin de donner prise aux Anges qui les font agenouïller... s'il respond mal, vn de ces Anges luy donne d'vne [!] massué de fer si fort sur la teste qu'il le fait enfoncer sept brassées en terre, et l'autre le retire avec vn crochet de fer, et celuy-cy recommence à frapper, continuant ainsi iusqu'au iour du Jugement: et s'il respond bien, deux Anges blancs luy feront compagnie iusqu'au iour du Jugement... (76—77.) Ld. a 73—74. p. is. Király 1912. 23—24.

12 *üstököskét,* — A NySz-ból hiányzik az üstököske kicsinyítőképzős származék.

14 *... és arra földet.* — Ige nélküli mondat. Lehet székely nyelvjárási sajáttság is; de az is lehet, hogy Mikes elfelejtette odaírni, hogy tesznek vagy hánynak.

20 *vas horogal* — A NySz-ból hiányzik a vashorog.

32 *akik is olyan edések,*... — Ld. a 65. levélben is.

45 *Műsoda rettentő nagy kín a hogy őt aszonyok nem lesznek,* — Mikes a mohamedán hit szerinti paradicsomban és a pokolban megtalálja a pikanteriát és régi szokásához híven irodalmilag kiaknázza. — Mohamed paradicsomáról Bod Péter is ír: „Lészen-é tánc a paradicsomban?” (Hilarius 680. sz.)

47 *én nem tudok már mit írni többet a török vallásrol., ugy tettik hogy elég* — A török paradicsomról szóló színes, eleven leírást a levélíró még hozzátartotta az előbbi levelekhez. A 172. levéllel elkezdett egységesnek fölfogható részt Mikes itt abbahagyja.

11 sor *a hárttyikák* — Ld. a 190. lev. jegyz., ahol Mikes először ír szem-betegségről. Most elmélkedő, hálaadó gondolatokkal szötte át gyógyulását elbeszélő levelét.

14 *ma az innepem napján* — November 23-a Kelemen napja (I. Sz. Kelemen pápa vértanú).

2 sor *Mamut császár el hagyá avilágot.*, — A meghalt császár I. Mahmut 1730-tól 1754-ig uralkodott. Trónrakerüléséről ld. a 91. lev. és jegyz. Mikes portrét rajzol a meghalt szultánról, emberi vonásait emeli ki.

6 *a szent sofia templomában* — Ld. róla a 183, 191. lev. is.

6 *mikor viszá tért volna, . . .* — Ti. visszatérőben; Kulcsár (Nyr 1899, 389) szerint Mikes „mondatos szerkezettel él, habár semmi oka sincs rá”. Kulcsár ellenkező esetekre is hoz példát, mikor szerinte Mikes mondatrésszel él mellékmondat helyett (ld. uo. a 97, 199, 205. levélből idézett példát).

17 *oszmánt* — Ld. még *oszmány császár* (204. lev.) III. Oszmán szultán, aki 1754-től 1757-ig uralkodott. A névalakhoz vö. Kakuk 263.

20 *Musztafa császár* — II. Musztafa szultán, aki 1695-től 1703-ig uralkodott.

22 *az ő kezebből táplál minket.* — A levélíró többször is (pl. 59. lev.) említi, hogy a pogány török jól bánik velük, a keresztények közül az osztrákok üldözik, a franciák cserbenhagyják, a görögök pedig gyűlölik őket. Rákóczi munkáiban is előfordulnak hasonló gondolatok, pl. „egy keresztény fejedelem boszuállása tör ellenem, halálra keres engem, a többiek számkivetnek határaitból; ime a török befogad, olajat és bort önt sebeimbe. O tempora! O mores! A te tanítványaid számkivetették parancsolataidat ezekben és a hitetlenek gyakorolják azokat!” (Vall 393.)

22 *kalinütza.* — Helyesen: kalin nikta, *Καλήν νύκτα*, görög köszöntés a. m. jó éjszakát (Erődi). Ld. a 204. levélben is. — Másik görög köszöntésformára vö. a 109. lev. jegyz. 34. s.

2 sor *le tevé avezért.* — A letett vezérről ld. a 186. lev.

2 *a jantsár agát . . . kalmakának* — A szóalakhoz és magyarázatához vö. a 20, 3. lev. jegyz. — *kalmakánság* — a kajmakám hivatali állása. A NySz-ból hiányzik; *vicé vezérség* 'vezér-helyettség'. A NySz-ból hiányzik.

4 *Ali pasa,* — Hekim-oglu Ali Paşa (Hekimólu Ali Pasa), aki háromszor, viselte a nagyvezér tisztjét: 1. 1732. március 12-től 1735. július 12-ig (vö. 117. lev. jegyz.). 2. 1742. április 21-től 1743. szeptember 23-ig (vö. 166. lev. jegyz.). 3. 1755. február 15-től 1755. május 18-ig. Ld. róla a 196. lev. is. A levélíró Ali Pasa harmadik vezérségénél a beiktatást március hónapra teszi. Amint az egyes levelek keltezéséből másutt is kitűnik, Mikes rendszerint kevés késéssel értesült az aktuális politikai változásokról.

5 *harmadikszor* — harmadszor. A NySz-ban csak két régiebb (1702, 1708) adat.

[196.]

1 sor *változo tantzot jártat* — (Szólás.)

2 *nünten maradando városunk* — Ld. a 168. levélben is. Pál apostolra névvel, névtelenül többször hivatkozik a levéllíró, pl. 33, 99, 166, 168. lev.

3 A letett vezérről ld. a 195. lev. jegyz. Hekimólu Ali Pasa helyébe Náili Abdullah Paşa (Náili Abdullah Pasa) lépett, akit a fődeftardári (ld. tefterdár 132. lev. jegyz.) tisztból emeltek a nagyvezérségbe. E tiszte 1755. május 18-tól 1755. augusztus 24-ig viselte. A névalak magyarázatához ld. a 170. lev. jegyz. 2.s.

5 *sziliktár Ali pasát* — Bıyıklı Ali Paşa (Bijikli-Ali Pasa), aki korábban a sziláhtár (ld. Sziliktár agát 119. lev. jegyz.), később pedig a nisándzsı (ld. nissansı 157. lev. jegyz.) tisztségét viselte. Nagyvezérsége 1755. augusztus 24-től 1755. október 25-ig tartott. Vö. a 197. lev. és jegyz.

7 *a potzon., vagy a kereken.* — A szerencsekerékről ld. a 13. lev. jegyz.

7 *enél többet most nem tudok mit írni.* — A levéllíró téma- és élményhiányra panaszkodik.

8 *hanem* — ha nem.

8 *ebben a holnapban kezdé a prusiai király. ahadakozást akirályne ellen.* — Ez a mondat a kéziratban utólagos betoldás. Mikes ugyanezt beírta utólag a 199. lev. végére is. Feltűnő, hogy a levéllíró a 172. levéltől kezdve, 1748 májusától 1755 augusztusáig egyszer sem írt európai eseményekről. (Zolnai 1916, 96.) A hétéves háború (1756—1763) kitörését jelző mondatot tévedésből írta Mikes ennek a levélnek a végére. A porosz király a következő évben, 1756. augusztus 29-én támadta meg Szászországot (ld. a 199. lev. jegyz.). — Vö. Magyarország története II, 492. — Abafi, Figyelő 1881, 248.

[197.]

1 sor A letett vezérről, Bıyıklı Ali Pasáról és a császárné által pártfogolt Hekimólu Ali Pasáról ld. a 196. lev. jegyz. Mikes irodalmi témát merít a vezérváltozásokból. Összefűzi, kiszínezi a részleteket.

5 *párt foga* — A NySz-ban csak egy XVII. sz.-i adat (1647-ből).

14 *Zaid Effendı.* — Yirmisekizade Mehmet Sait Paşa (Jirmisekizade Mehmet Sait Pasa), aki 1755. október 25-től 1756. április 1-ig viselte a nagyvezér tisztségét (ld. még effendi 9. lev. jegyz.). Vö. a 199. lev. jegyz. — A levéllíró kiemeli a nagyvezér francia nyelvtudását.

15 *franciában* — A. m. Franciaországban (Szily). Vö. a 33. lev. jegyz.

[198.]

1 sor *első novemberben* — november elsején. Idegenszerűség.

2 *lisbona városa...* — 1755. nov. 1-én földrengés, tűzvész és árvíz pusztította el Lisszabont. A XVIII. sz. filozófiájának nagy témája volt. (Vö. Zolnai NRH 1935, I, 367.) — A földrengés az író élményei alapján is témájává vált a Mikes-leveleknek (vö. a 26, 71, 77, 124, 186. lev.). — Erről az esetről ír Rettegi is (Hazánk 1884, I, 286); — Voltaire (Zolnai, Minerva 1925, 38).

5 *tzintéremé* — temetővé. Ld. a 43. lev. és jegyz. 72.s.

10 *a mi földből valo. annak földé kel lenni.* — Ld. a 207. levélben is: *a pornak porrá kel leni.* A bibliából (Gen 2, 7; 3, 19) bevésődött szavak, a gondolat sűrű ismétlődése révén (Zsoldos 52). A katolikus egyház hamvazószerdai szertartásán szokásos szöveg: „Memento homo quia pulvis es et in pulverem reverteris.”

[199.]

1 sor *aprilist jártata* — Áprilist járat valakivel, 'bolonddá tesz', 'becsap valakit'. Vö. O. Nagy: Mi fán terem? 20. Áprilist járat. Ld. Konsza Háromsz-Népk. 358: Gyermekversek; Április napja, Bolondok hónapja. — Egyesek római (a quirinalia-ünnepekből), mások ősi kelta eredetű (Angliában a XIII. sz.-ból), ismét mások francia (poisson d'Avril; passion d'Avril) eredetű szokásnak tartják.

1 *Zaid effendivel.* — A letett vezérről ld. a 197. lev. jegyz. — Az új vezér. Imrehor Musztafa (vö. a 186, 195. lev. jegyz.) második nagyvezérsége 1756. április 1-én kezdődött és 1757. január 11-ig tartott. Vö. a 200. lev. jegyz.

4 *A frantzia. és az Anglus* — Anglia fő ellenfele az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban Franciaország volt. Nyílt hadüzenetre csak augusztusban került sor; ezt megelőzőleg azonban több összetűzés volt köztük, pl. Amerikában és Indiában történt hajó-incidensek stb. Mikes ezt a mondatát bizonyára az ellenséges állapot jellemzésére írja, az újsághírek kapcsán. — E háborúk eredményeképpen az angoloknak sikerült aláásniok Franciaország európai befolyását. Amerikában az angolok kezükbe kaparintották a legnagyobb francia gyarmatot, Kanadát, s Indiában is jelentős előnyöket szereztek. Marx szerint ekkor vetették meg Anglia Keleten való uralmának alapját. A gyarmatosítás folyamatával kapcsolatosak az olyanfajta történetek, amilyent Mikes alább a kegyetlen „anglusról” előad.

6 *a minap olvastam egy anglusrol.* — Zolnai Béla forráskutatásai utalnak rá, hogy a XVIII. század irodalmának egyik igen elterjedt témája volt az ártatlan vad leány története, akit sorsa egy európai emberrel hoz össze, és akit aztán szerelmese szívtelenül elhagy. Operákban, melyek tovább megőrzik az irodalom elavult, romantikus motívumait, ma is él ez a tárgy. Az Afrikai Nőben szereplő, a Lakméban angol, a Pillangókisasszonyban amerikai a hűtlen szereplő. Rajta van ezen a mesemotívumon a XVIII. század bélyege, a vad leány ártatlanságának, gyöngéd és önzetlen szerelmének szembeállítására a európai ember lelketlen és kapzsi önzésével. (Vö. La Fontaine: Le Théâtre et la Philosophie au XVIIIe siècle. 1879, 128 és 139. stb.; F. Gaiffe: Le drame en France au XVIIIe siècle. 1910, 253. stb.) Szolidabb változata Goldoni: La Bella Selvaggia (A szép benszülött leány), c. darabja, melynek meséje megtalálható l'abbé Prévost útiélményeiben: Delamira és Zadir szerelme; helyszín: új guayanai sziget (Goldoni 313).

A tárgy eredete a XVII. századba nyúlik vissza. Már Jean Mocquet (Voyages en Afrique, Asie, Indes . . . 1616, 150) mesél egy angolról, aki Brazília partjain hajótörést szenvedve egy indián nő szerelme folytán megmenekül a haláltól; az első alkalommal azonban hajóra száll, nem törődve a vad leány sorsával; az kétségbeesésében kettejük gyermekét a hajó után veti a tengerbe. Ezt a históriát Richard Ligon (History of the Island of Barbadoes. 1657) fejlesz-

tette tovább, megtoldva azzal, hogy az angol magával viszi a hajóra a leányt — akit ő már Yaricónak nevez —, hogy aztán annál kegyetlenebbül eladja rabszolgá gyanánt, mikor Barbados szigetére érnek.

Innen került ez a történet — Inkle és Yarico nevekkel — a *The Spectator* (1711—12) c. híres londoni erkölcsi folyóiratba, hol a 11. darabban, 1711. márc. 11-én jelent meg. (Az 1753-as londoni kiadásban I. 51.) Itt kapja e novella, valószínűleg nem Addison, hanem Richard Steele tolla révén, azt a kidolgozott formát, mely aztán bejárja a francia és német irodalmat, s eljutott hozzánk is. Mikes az elbeszélés elé néhány elmékedő szót írt; a *Spectateur* minden kommentár nélkül kezdi: „Je m’amusois l’autre jour à lire . . .” Nagyjából ragaszkodik a francia szöveghez, helyenkint szóról szóra fordít, eltérései lényegtelenek, főleg rövidít. A Barbados sziget nevét francia kiejtéssel megtartja, de teljesen elhagyja a személyneveket. Vö. a francia szöveget:

Je m’amusois l’autre jour à lire la relation des Barbades, que l’honnête Ligon a donnée au Public, il me souvient d’y avoir vû le recit d’une aventure, qui peut servir de contrebatterie à celle que vous prônez tant. La voici mot pour mot.

Mr. Thomas Inkle, troisième fils d’un de nos riches Citoyens de Londres, âgé de vingt ans, s’embarqua aux Dunes, le 16. de Juin 1647. sûr le Vaisseau, nommé l’Achille, destiné pour les Indes Occidentales. Il entreprit ce voiage, dans la vûe de s’enrichir par le Commerce, & il avoit les talens nécessaires pour y réussir; il étoit fort rompu dans la science des nombres, & il pouvoit calculer d’un coup de plume, s’il y avoit du profit ou de la perte dans quelque négoce. En un mot, son père n’avoit rien oublié, pour lui inspirer de bonne heure l’amour du gain, & l’atacher à ses intérêts d’une manière capable de prévenir l’ardeur naturelle de ses autres passions. Avec ce tour d’esprit, il n’étoit pas mal-fait de sa personne, il avoit le visage vermeil, l’air robuste & vigoureux, & sa chevelure blonde & frisée lui pendoit négligemment sur les épaules. Il arriva, dans le cours de son voiage, que l’Achille manqua de vivres, & qu’il entra dans un petit port-brute sur la côte d’Amérique, pour y faire de nouvelles provisions. Notre jeune homme y descendit à terre, avec plusieurs autres Anglois, & sans prendre garde à un parti d’Indiens, qui s’étoient cachés dans les bois pour les observer, ils s’éloignèrent un peu trop du bord de la Mer; de sorte que les naturels du país fondirent sur eux, & les massacrèrent presque tous.

„Mr. Inkle eut le bonheur de s’échaper, avec quelques autres, dans une forêt, où, acablé de fatigue & hors d’haleine, il se jeta sur une petite éminence à l’écart. Il n’y fût pas plutôt, qu’une jeune Indienne sortit d’un endroit couvert de buissons qu’il y avoit derrière lui, & le vint trouver. Surpris d’abord l’un & l’autre de cette entrevûe, ils ne tarderent pas à se regarder d’un oeil favorable. Si l’Européen fut charmé de la tournure, des traits & des graces un peu sauvages de l’Americaine toute nue; celle-ci n’admira pas moins l’air, le teint & la taille d’un Européen habillé de pié en cap. Elle devint même si amoureuse de lui, qu’inquiète pour sa vie, elle le conduisit dans une cave & qu’après l’y avoir régalé de fruits délicieux, elle eut soin de le mener boire à une source d’eau vive. Au milieu de tous ces bons offices, elle se plaisoit quelquefois à badiner avec ses cheveux blonds, & à les opposer à la couleur

de ses doigts. Tantôt elle se divertissoit à lui découvrir le sein, & à le regarder, ou à se moquer de lui & à rire, lorsqu'il vouloit le cacher. [Ezt a mondatot Mikes teljesen elhagyta.] Il n'y a nul doute que cette Indienne, nommée Yarico, ne fût une Personne de distinction, puis qu'elle se paroît tous les jours de nouveaux coliers des plus beaux coquillages, ou de grains de verre, & qu'elle lui apportoit quantité de riches dépouilles de ses autres amans; c'est-à-dire, que la cave de notre jeune Anglois étoit garnie de toute sorte de peaux marquetées, & des plus belles plumes de différentes couleurs qu'il y eût dans le pays. Pour lui rendre même sa prison plus suportable, elle se hazardoit quelquefois de le conduire, entre chien & loup, ou au clair de la Lune, à des bocages reculés ou à des solitudes charmantes; & après lui avoir indiqué un endroit où il pouvoit reposer tranquillement, au doux murmure des eaux, & au chant du rossignol, elle faisoit sentinelle, ou le tenoit endormi entre ses bras, & l'éveilloit d'abord qu'il y avoit quelque danger à craindre de la part des Indiens. C'est ainsi qu'ils passoient le tems l'un & l'autre, jusqu'à ce qu'ils eussent inventé un nouveau langage, à la faveur duquel notre jeune Heros dit à sa maîtresse, qu'il s'estimeroit bien heureux de la pouvoir posséder dans le pays de sa naissance, où elle iroit habillée d'étofes de soie, comme celle de sa veste; où il la feroit porter dans des maisons traînées par des chevaux, à l'abri du vent & de la pluie, & où ils ne seroient pas exposés à toutes ces craintes & à ces alarmes, qui les agitoient alors. Ils avoient déjà vécu plusieurs mois, au milieu de leurs tendres amours, lorsque Yarico aperçut un navire sur la côte, & qu'instruite par son amant, elle fit divers signaux à ceux qui le montoient. Dès que la nuit arriva, ils se rendirent l'un & l'autre sur le rivage, où ils eurent la joie & la satisfaction de trouver quelques-uns des gens de ce vaisseau, qui étoit Anglois, & qui alloit aux Barbades. Pleins d'esperance de se voir bientôt délivrés de leurs inquiétudes & de jouir d'un bonheur moins interrompu, ils se mirent dessus. Mais à l'approche de cette Isle, notre jeune homme, reveur & pensif, vint à considerer le tems qu'il avoit perdu, & à calculer tous les jours que son capital ne lui avoit produit aucun intérêt. Afin donc de se mettre en état de réparer ses pertes, & de pouvoir rendre bon compte de son voiage à ses parens & à ses amis, il résolut de se défaire de Yarico à son arrivée au port, où un vaisseau n'a pas plutôt mouillé, qu'il se tient un marché public sur le bord de la mer, pour la vente des Esclaves, Indiens ou autres, qu'il y amène à peu près comme on vend ici les chevaux & les boeufs. Cette pauvre malheureuse eut beau fondre en larmes, & lui représenter qu'elle étoit enceinte de ses oeuvres; insensible à toute autre voix qu'à celle de l'intérêt, il ne pensa qu'à profiter de son aveu pour en tirer une plus grosse somme d'un Marchand de la Colonie, auquel il la vendit. Je fus si touché du récit de cette aventure, que je sortis de la chambre les larmes aux yeux . . . (1741, I, 61—65.)

A tárgy későbbi világirodalmi elterjedését részletesen tárgyalja Zolnai Béla, kitérve Mikes utáni magyar vonatkozásaira is. Zolnai 1916, 97—100, 106. — Király 1909, 344. Riedl Frigyes: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig. Egyet. Könyvom. jegyz. 1908, 272. Az elbeszélést Mikes után feldolgozta Lévy József: A vadon tündére c. versében (Összes költemények. Bp. 1881). — Jánosy István: A vad lány. (Mikes 199. levele) Élet és irodalom 1961. okt. 7.

6 *értz hertzegje volt a hálaadatlannoknak*, — hálaadatlanságával különösen kiemelkedő személy; *értz hertzeg* — Erzherzog, azaz főherceg. — Bercsényit a császáriak, Erz-Rebellnek hívták. Használják mások is, pl. Hermányi: „József és Károly érchercegek” (70. sz.), „József, az ausztriai ércherceg” (318. sz.). Cserei Históriaijában: „az ausztriai erz hercegek” (18).

14 *az anglus kereskedők ki mentek ahajoból hogy vadászanak*. — A francia szövegben: „... pour y faire de nouvelles provisions.” — Mikes nyilvánvalóan forrása nyomán használ itt mellékmondatos szerkezetet, amit Kulcsár (Nyr 1899, 389) kifogásol. Kulcsár „kimentek . . . vadászni” szerkezettel helyesbíti (vö. a 194. lev. jegyz.).

25 *el fáradván az erdőben, egy kis dombotskára heveredett*. — Vö. a lapalji szövegjegyzetet. A francia szövegben: „... dans une forêt, où, acablé de fatigue et hors d'haleine, il se jeta sur une petite éminence à l'écart.” Mikes mondatából az állítmány kimaradt.

33 *és minék utánna szép gyümölsökel meg vendéglette volna, egy szép forráshoz vivé hogy innék*, — 36. *azután a leány vad állatok bőreit vivé a barlangba, hogy a legény reájok fekdügýék*. — Kulcsár (Nyr 1899, 389) szerint „nem értjük például, minő különbséget érezhetett ez összetett mondatoknak egyfajta [azaz céltárazói] mellékmondatai között . . . Bizonytalanságot fejez-e ki az első alak, vagy egyszerűen idegenszerűségnek vegyük? A következetlenség azonban nyilvánvaló s nagyon gyakori.” — Vö. Mikes francia forrását.

57 *interest* — kamatot. Vö. NySz *Interes*.

64 *reménkedni* — rimánkodni.

69 *leg aláb ne adta volna el*. — Mikes saját gondolataival toldotta meg a vadleány eladásán meghatódott angol szerző sorait. A levélíró humanizmusa itt is, másutt (36, 136. lev.) is tiltakozik a rabszolgaság ellen.

71 *A prussus ebben aholnapban kezdé el . . .* — Ld. a 196. lev. és jegyz. A porosz—osztrák háború csak ez év augusztusában tört ki. Császár Elemér szerint Mikes utólag írta és előre keltezte levelét (ItK 1895, 302). A kézirat tanúsága szerint Mikes ezt a mondatot később, már a következő levél leírása után jegyezte oda, összefüggéstelenül, a már leírt szöveg végére. Ld. Miklós Ferenc ItK 1904, 307. — Zolnai 1916, 96.

[200.]

1 sor *Imrehor musztafát le tették*. — A letett vezérről ld. a 199. lev. jegyz. — Az új vezér Kodzsa Rágíp Mehmet Pasa 1757. január 11-től 1763. április 7/8-ig volt hivatalban. Ez az utolsó vezérváltozás Mikes életében, amiről az író *Leveleskönyvében* megemlékezett.

2 *erez effendi . . . pasáknak . . .* — A szóalak magyarázatához vö. a 9. lev. jegyz.

3 *mert görög nemzet*. — Hittagadó és görög: Mikes szemében jó vezér nem lehet. A levélíró görögök iránti ellenszenve végigvonul *Leveleskönyvében* (vö. a 201. lev. jegyz. is); hittagadókról is elítélve szólt (vö. Bonneval 97. lev. jegyz.).

6 *Áleppen* — Alább *Alepből* (201. lev.) Halep — Az egyik legjelentősebb szíriai város: Aleppo.

7 *atörök császár leányinak igen ros az állapottyok, mivel nem lakhatnak a férjekel, és hogy többre öreg pasáknak adgyák őket* — Vö. Simonyi Nyr 1907, 51

(A régi magyar így beszélt ~ Az új magyar így beszél. Példák Mikesről a 38, 70, 75, 78, 200. levélből); *töbire* A NySz-ban Több : többnyire: 2 [plerumque; meistens]; a NySz Kulcsár modernizált szövegű Mikes-kiadásából idézi többnyire alakban (Szily). Ld. a 175. lev. jegyz. — A török császár lányainak házasságáról írt Mikes a 4, 70, 178. levelében is. A levélfő ismert dolgokat mond el, mintegy az alábbi történet bevezetőjéül.

16 *mint a nagy károly császár leányával történt.* — Nagy Károly (768—814), ld. a 103. lev. és jegyz. is. 36. s.

A mondának történeti alapja valószínűleg Angilbert, udvari költőnek, és Nagy Károly leányának, Bertának, szerelmi viszonya. Csakhogy a monda Angilbert helyébe az ismertebb Eginhardot léptette. Ennek felesége valóban Emma volt, de nem Nagy Károly, hanem Bernhard wormsi püspök leánya. A monda legrégebb alakja a XII. századi *Chronicon Laurishamense*, melynek szerzője valami lorsche barát. Ezen alapulnak az összes későbbi irodalmi feldolgozások. Nem tekintve a tárgy elterjedését a népköltészetben, az irodalom terén csak a XVI. században kerül ismét fölszínre, a lorsche Krónika többszörös kiadásával. A sok utánnomás és kivonatos közlés mellőzésével Marquard Freher kiadását említjük meg a *Rerum Germanicarum scriptores* első kötetében. (I. kiadás: Frankfurt 1600, 62. l. — A III. kiad. Argentorati, anno 1717, 102. l.) Mikes novellája végső soron erre megy vissza.

Így került a monda a XVII. századi latin és német anekdotagyűjteményekbe (Justus Lipsius, Zingref, Joh. Pet. Lange), ezek közvetítésével pedig a tulajdonképpeni irodalomba, ahol számtalan verses és prózai feldolgozást ért meg, mint kisebb-nagyobb költői elbeszélés, regény vagy dráma. Nagy kedveltségét igazi novella-voltának köszönheti. Ha Mikes levelét összehasonlítjuk a lorsche szöveggel, azonnal szembetűnik a kettő egybetartozása. A Mikes novellája rövidebb ugyan, de ügyesebb, elhagyja az eredeti krónikai részletezését és hosszú beszédeit, s így annál jobban emeli ki éppen az elbeszélő elemeket. Fő motívumaiban és ezek egymásutánjában annyira megegyezik vele, hogy első pillanatra Mikes átdolgozásának, költői alakításának tulajdoníthatnánk az eltéréseket. (A lorsche szöveg francia kiadásokban is közkezen forgott, vö. André Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores*, Paris 1636—1649, III. 490.) A novella átalakítása azonban nem Mikesről származik, hanem Bayle munkája. Mikes elég híven lefordítja Bayle szövegét. Maga Bayle pedig Marquard Freher után beszéli el újra a novellát, Eginhart cikkének B) jegyzetében. Mikes csak itt-ott tett néhány lényegtelen rövidítést. Közöljük Bayle szövegét:

„Eginhart, Chapelain et Sécétaire de Charlemagne, s'aquitoit si bien de ses emplois, qu'il étoit aimé de tout le monde. Il le fut même ardemment d'Imma fille de cet Empereur, et il conçut aussi pour elle beaucoup de passion. La crainte des suites les empêchoit de se joindre; mais elle n'empêchoit pas que de part et d'autre le feu de l'amour n'allât tous les jours en augmentant. Il se résolut enfin à faire un coup de hardiesse, ne pouvant plus refréner l'ardeur qui le transportoit. Il se glissa de nuit à l'appartement de la Princesse, il frapa tout doucement à la porte, il fut admis dans la chambre sur le pied d'un homme qui avoit à parler de la part de l'Empereur, il parla tout aussitôt d'autre chose, et il apaisa la flamme le plus agréablement du monde. Il se vouloit retirer avant la pointe du jour, mais s'aperçut que pendant qu'il

s'étoit bien diverti avec Imma, il étoit tombé beaucoup de neige. Il craignit donc que la trace de ses pieds ne le découvrit, et il s'entretint de son inquiétude avec la Princesse.

Ce fut à délibérer sur les moïens de sortir de ce mauvais pas: enfin la Princesse trouva la clef, elle s'offrit de charger sur ses épaules son amant, et de le porter jusques au delà de la neige. L'Empereur avoit passé cette nuit-là sans dormir, et l'on croit que cette insomnie fut un effet tout particulier de la Providence. Il se leva de grand matin, et regardant par la fenêtre il vit sa fille qui avoit de la peine à marcher sous le fardeau qu'elle portoit et qui après s'en être defaite se retiroit au plus vite. Il fut ému et d'admiration et de douleur, mais croiant qu'il y avoit quelque chose divin à tout cela, il prit le parti de dissimuler. Eginhart bien assuré que son action ne demeureroit pas longtemps inconnue résolut de se retirer, et se jetta aux pieds de son maître pour lui en demander la permission: il alléguâ que ses longs services n'avoient pas été récompensez. L'Empereur lui répondit qu'il y penseroit, et lui marqua un certain jour où il lui feroit savoir ses intentions. Le jour venu il assembla son Conseil, et y déclara le crime de son Secrétaire: il raconta de pointe en pointe ce qu'il avoit vu, et demanda les avis de la Compagnie sur une affaire qui deshonoreroit sa maison. Les avis furent partagez: plusieurs Conseillers opinèrent à une rude punition, les autres aiant bien pesé la chose conseillèrent à l'Empereur de la décider lui-même, selon sa divine prudence. Voici quelle fut sa décision. Il déclara qu'en châtiât Eginhart il augmenteroit plutôt la honte de sa famille qu'il ne la diminueroit, et qu'ainsi il aimoit mieux couvrir cette ignominie sous le voile du mariage. On fit entrer le galant et il lui fut dit que pour satisfaire aux plaintes qu'il avoit faites de n'être pas païé de ses longs services, on lui donnoit en mariage la fille de l'Empereur: Je vous donnerai ma fille, lui dit Charlemagne, cette porteuse qui vous chargea si benignement sur son dos. Tout à l'heure on fit venir la Princesse, et la mit entre les mains d'Eginhart, aussi bien dotée que le pouvoit être la fille d'un si grand Prince." (DictHistCrit Rotterdam, 1720.)

Míg a sokkal teljesebb lorschei Krónika Einhardot archicapellanusnak és notariusnak nevezi, Immáról szólva pedig csak iuvencula-t és Imperatoris filia-t emleget, addig Bayle-nél Eginhart mint Secrétaire, Imma mint Princesse teljesen megfelel Mikes secretáriusának és fejedelemasszonyának. Még egy gallicizmus is eszűszott a tolla alá: *attol igen kezdé tartani. hogy a hoban. a nyomáról meg ne üsmerjék* (Il craignit donc que la trace de ses pieds ne le découvrit). A 103. levélben azonban, hol a novellát, úgy látszik csak emlékezetből meséli, s az eredeti vagy a kész fordítás nem volt a szeme előtt, elkerüli: *attol kezdé tartani. hogy a nyomát meg fogják látni az udvaron.*

Figyelemre méltó még a 103. levél következő megjegyzése: *ez a császár. ugy szerette a leányát. hogy férhez nem akarta adni. azért. hogy el ne távozzanak tőlle, — ez az Einhard-féle életrajzból ismeretes történeti adat hiányzik Bayle szótárából.* Kérdés, hogy Mikes hol olvashatta. Esetleg Martinus Crusiusnál (Annales Suevici, Francoforti, 1595, pars II. p. 15 és 19), aki szintén kétszer mondja el a novellát. Egyszer röviden, vázlatosan, másszor bővebben. A rövidebb elbeszélést Mikeshez hasonlóan vezeti be: „Carolus . . . eas (sc. filias) secum esse amans, non maritabat.” Különben Mikes szövege annyira eltér ezektől, hogy mindezt csak véletlen találkozásnak kell tekinte-

nünk. Ez a mese egyébként annyira el volt terjedve, hogy Mikes több történeti könyvben olvasható róla.

A novella megtalálható a *Spectator* III. 181. darabjában, Freher után elbeszélve. A *Spectateur* (fordítás: Nouv. éd. 1741, II. 325) és Bayle szövege, melyre a fordító maga is utal, szóról szóra megegyeznek. Mikes éppúgy olvashatta a történetet a *Spectateur*-ben, mint Bayle szótárában. — Ld. Király 1909, 263—66, 343. — Zolnai 1916, 101, 106. A téma tárgy történeti vonatkozásait, XIX. századi feldolgozásait összefoglalta Király György. — Vö. H. May. *Die Behandlungen der Sage von Eginhard und Emma*. Forschungen zur neueren Literaturgeschichte 16. Berlin 1900, Szerk. Muncker. — H. Varnhagen, *Eginhard und Emma*. Archiv für Litgesch. XV. 1. 449.

23 *de mihent bé bostáták Immának más dologrol kezdé beszéléni. a ki is örömel halgatá. és nagy kegyes szeretettel fogadá..* — Mikes kiszínezi, stilizálja a szerelmek találkoztóját. A francia szöveg gálans mozzanatát „et il apaisa la flamme le plus agréablement du monde.” — elhagyja.

47 Vö. a szövegjegyzet: *azért inkább szereti <el> ezt a gyalázatot el fedezni a házáságnak palástyával.*, — A francia mondat: „...ainsi il aimoit mieux couvrir cette ignominie sous le voile du mariage.”

52 *én pedig jó éttzakát kívánok.* — Mikes gyakran használt az esti levélírára valló fordulatot levélvégen (vö. a 12, 13, 27, 29, 32, 36, 37, 59, 61, 63, 66, 69, 70, 71, 76, 78, 86, 90, 91, 97, 99, 172, 194, 204. lev.).

53 *ennek a hónapnak akezedetén. akará . . .* — Ezt a mondatot Mikes utólag írta leveléhez, a kéziraton kis helyre beszorítva, miután a következő levelet leírta. Ld. Miklós Ferenc ItK 1904, 307. — A levélíró bizonyára újsághírből tudta meg, hogy XV. Lajos ellen 1757 január elején Damiens (Robert François) merényletet kísérelt meg. Merénylete nem sikerült, s válogatott kínzásokkal végezték ki.

[201.]

1 sor *Rekeb pasa Alepből.*, — Koca-Rágip Mehmet Paşa (Kodzsa-Rágip Mehmet Pasa), akit az aleppói kormányzó tisztjéből (200. lev.) emeltek a nagyvezérségbe. E hivatalát 1757. január 11-től egész haláláig, 1763. április 7-ig látta el. Jeles költő is volt, akinek műveit a török irodalomtörténet nagyra értékeli. — A pasa szóalakhoz vö. a 9. lev. jegyz.

2 *de hogy lehetne jó mivel görög nemzet.* — Mikes véleménye a görögökről nem módosult (vö. az 59, 80, 94, 99, 148, 149, 200. lev. és jegyz.).

13 *oh' ebben az országban a pénz mindent el tsinál.* — Mikes a török közigazgatás korruptségéről többször is elítélőleg szólt (28, 42, 90, 95. stb. lev.).

16 *de söt* — söt Szily: „Nála legtöbbsnyire így. A NySz.-ból kimaradt.”

25 *meg ételére.* — megevésére (Szily).

25 *millium* — millió; másutt is így (56. lev.).

26 *a midön Titus meg szállá jérusálemet.*, — Titus római császár (i.sz. 79—81). Jeruzsálem bevétele i.sz. 70-ben történt. Egyik lefordított olvasmányában is ír Mikes Jeruzsálem pusztulásáról: *de bello lib. 6. c. 45 Josej nekünk azt mondgya. hogy ebben ahadakozásban kilentzven hét ezer rabot fogtanak el. jérusálembe pedig. az oltától fogvást amikor a Romaiak meg szállák a várost. mind a még meg vevék és el ronták egy millium, száz ezer ember hala meg. vagy a feyver. pestis. vagy az éhség miat.* (*SídokUjTestHist* 289 recto.) Mikes levelében, a foglyul

ejtett és meghalt zsidók számát kivéve, a számadatok eltérőek Josephus Flaviusétól, de egy lényegtelen eltérés kivételével megegyeznek Fleuryével. A megtisztult zsidók számát, melyet Fleury 2 556 000-nek mond, Mikes 2 550 000-re kerekítette (HistEcl Paris 1772, I. 199):

„L'année suivante soixante et six, à la même fête des azymes, Cestius Gallus, gouverneur de Syrie vint d'Antioche à Jérusalem et voulut savoir le nombre du peuple et l'envoyer à l'empereur: afin qu'il vit que la nation des Juifs n'étoit pas méprisable comme il pensoit. Pour cet effet les sacriificateurs compèrent les victimes que l'on immoloit le jour de Pâques depuis trois heures après-midi jusques'à cinq: et ils en trouvèrent deux cens cinquante-cinq mille six cens. C'étoit l'agneau paschal: et pour le manger, ils s'assembloient au nombre de six personnes au moins, et quelques fois jusques à vingt. A dix personnes seulement pour chaque victime, c'étoit deux millions cinq cens cinquante six mille personnes purifiées.” A foglyul esett vagy eladott és meghalt zsidók száma Fleurnél, Flaviusnál és Mikesnél is megegyezik: „On compte jusques à onze cens mille Juifs morts en ce siège et quatre-vingt-dix-sept mille vendus.” (HistEcl I. 269.) Mikor Mikes Jézus haláláról, a zsidók bűnéről és büntetéséről szóló elemek közé vegyítette a húsvéti áldozati báránnyok és a megtisztult zsidók számát, vagy Jeruzsálem ostromakor a meghaltakét és a város elestekor a rabságba jutottakét — Fleury eljárását követte. (HistEcl I. 199—269.)

A levelet érdemes egybevetni Flavius: De bello Judaico c. művével, melyet a fent idézett fordítás alapján Mikes bizonyára ismert. „Et captivorum quidem omnium, qui toto bello comprehensi sunt, nonaginta et septem millium comprehensus est numerus: mortuorum vero per tempus obsidionis undecies centum millia.” — egyező adatok a fogságba kerültek és a halottak számáról. A peszachkor levágott állatokról és az ünnepi lakomában részt vevő zsidók tömegéről pedig így ír: „Illi (sc. sacerdotes) autem, cum dies festus adesset, qui Pascha vocatur, quando a nona quidem hora usque ad undecimam hostias caedunt, per singulas vero contubernia non pauciorum quam decem virorum fiunt: solum enim epulari non licet, multi etiam vicini conveniunt; hostiarum quidem ducenta et quinquaginta sex millia et quingentas numerare. Fiunt autem, ut denos epulatores per singulas imputemus, vicies centena ac septingenta millia, sancti omnes ac puri.” (De . . . ac expugnata per Titum Caesarem Hierosolyma libri septem. Interprete Rufino Acquileiensi. Tyrnaviae 1755, lib. VII. cXVII.) A napszak, az állatok (256 500) és az étkezők (2 700 000) számában eltérőek az adatok. Flaviusnak francia fordításai is voltak. Ezek közül az 1681-es Amszterdamban nyomtatott példány feltűnőbb egyezést mutat Mikes, és teljesen megegyezik Fleury adataival: „et il se trouva qu'il y avoit en deux cens cinquante-cinq mille six cens bestes immolées.” s az étkezők száma „deux millions cinq cens cinquante-six mille personnes” (Hist. des Juifs par Flavius Joseph. Trad. du Grec par Monsieur Arnould d'Andilly. Nouv. éd. Amsterdam 1681, Livr. VI. chap. 45). Ld. Király 1909, 344. — Zolnai 1916, 17. — Madácsy 26—27. — Zsoldos 75—78. Vö. A zsidó háború vonatkozó lapjait, 435. stb. (Bp. 1957, Gondolat Kiadó. Ford. Révay József.)

I sor *ebben aholnapban szoktak eret vagatni* — A májusi érvágásról vö. Bethlen Miklós: „majális purgatio és érvágás” (I. 140). — Az osztrák—porosz hadakozás kezdetéről ld. a 199. lev. és jegyz. Vö. a 203. lev. és jegyz. is.

6 *hogy ha a levél. kütsül a hír elég nagy.* — Másutt is használta már a levélíró ezt a kiemelő formulát (107. lev.). A 159.-ben: *és ha a levél igen kicsiny. a hír igen nagy.* — A hír a Mikes-levelek éltető eleme. A korabeli misszilis levelezésnek is állandó, sajátos fordulatokkal kísért motívuma. A hír és újság küldése, várása pl. jellemző Bethlen Kata levelezésére (283, 292, 296, 298, 312, 313, 338, 340, 375, 377, 495, 498. stb.), különösen a kuruc kori levélirodalomra, Rákóczi és Bercsényi levelezésére. Pl. „Most nincs semmi újsággal mivel udvarolnom Fölségednek, mert itt most semmire sem újjúlnak az hírek.” (Archívum R VII, 193.) — Pápai János és Ráday Pál levelezésében (Ráday I, 561, 704; II, 77 stb.).

A hír a Mikes-levelek fő tápláléka. A levélforma mindent befogad, hallatlanul gazdag anyagot ölelhet fel a magán- és közélet minden vonatkozásában. A levélíró életkörülményeinek alakulása hol kedvezően, hol hátrányosan befolyásolja a hírek vételét, a levelekbe való beleszövést. A híryanag nemcsak a levelek színezésére szolgál; gyakran a levélírás elindítója. Mikes kapva kap minden híren: *...olyan tükös helyyeken történt <dolgok> híreket kedveskedik nekünk,* — írja 6. levelében. A levélíró az élet után ír, egykorú eseményekről ad hírt: *ennek előtte egy néhány napal hozák meg a hírüt* (16. lev.) — *igen igen szükséges kéndek egy <dolgot> hírt meg tudni.* (27. lev.) — A törlések, a dolog — hír-re való javítása Mikes pontos szóhasználatára vall.

A hírrel kapcsolatos fordulatok természetesen velejárói lesznek a képzelt levelezésnek: *ha csak örökké othon nem ülnénk, több híreket is tudnánk. avalo hogy rútka dolog. de amikor kéd híreket ír. azokat el lehet hinni,* (29. lev.) — Az egyhangú élet gyakran panaszt vált ki a levélíróból, a hírek meglevenítik tollát: *...ezt a hírt régen tudgya kéd ... írjon kéd valami híreket. mert itt semmit nem hallunk.* (47. lev.) — *...mert innét hírt nem írhatok.* (57. lev.) — *...de mit írjak, mert itt semmi hír nincsen,* (60. lev.) — *mí hír vagyon ótt kéteknél. mert innét mindenkor szomorú hírt írok,* (68. lev.) — *...de a micsoda hírt hallotam csak éppen ebben a szem pillantásban.* (69. lev.) — *a nem ujság ha azt mondom, hogy ...* (73. lev.) — *...de micsoda hírt tudnék innét asátor alól írni ... semmi hírt nem hallunk.* (74. lev.) — *azt írod hírül nénékám, hogy ...* (84. lev.) — *itt semmi újság nincsen. hanem csak a nagy unadalmas óság.* (85. lev.) — *írnék valami hírt ha volna.* (96. lev.) — *éppen most hozák hírül, hogy ...* (98. lev.) — Mikes nemegyszer kezdi levelét a hírrel kapcsolatos fordulat, gyakran él vele levélvégen is: *tudod már azt a hírt néném, hogy ...* (100. lev.) — *mindenünnen. csak az a hír, hogy ...* (103. lev.) — *most hozák hírüt. hogy ...* (105. lev.) — *...ha job hírt írhatnék.* (110. lev.) — *...se semmi hírt nem írhatok* (141. lev.) — *itt semmi egyéb hír nincsen, hanem ...* (148. lev.) — *...de az elég szomorú, hír. hogy ... a világi hírek azt mondgyák* (161. lev.) — *It aleg nagyob hírünk a, hogy ...* (169. lev.) — *lehető nagyob hírt írni.* (194. lev.) — *hanem sok is, de nagy emberektől való hírek.* (196. lev.) — *mítsoda írtoztato hírt hallánk* (198. lev.) — *ismét nagy hírt írhatok., mert ...* (203. lev.) — *kedves Néném. ismét nagy hír.* (204. lev.)

A híreket közlő, váró fordulatok, mint más hagyományos levélformulák, Mikes kedélye és tolla nyomán helyenként tréfás, játékos formát öltenek: *hírt nem írhatok, mert olyan hidegek járnak. hogy ahírek is meg fagytak, . . .* (9. lev.) — *már ezután lehet híreket írni, mert . . . a hírek meg olvadtak, . . .* (11. lev.) — *most ennél egyéb hírt nem írhatok, ez elég meleg hírek, . . . rövid idő múlva hideg híreket kel írom.* (15. lev.) — *. . . a postákat kel küldözni, a híreket fel kel ébreszteni, . . . olyan hírt küldök . . . de leg először szép színű, és jó szagu hírt írok, azután írom meg a csendülő hírt . . . készítsse kéd a füleit. arosz hírre, . . .* (33. lev.) — *a hírért. hírel fizetek., mert . . .* (95. lev.) — *micsoda nagy hír enéném, csengé a füled, . . . e dupla nagy hír.* (159. lev.) Stb. Mindez elevenséget, élet-hűséget kölcsönöz Mikes képzelt levelezésének.

[203.]

I sor *aprossiai királyt meg verték.* — II. Frigyes miután megverte az osztrák hadakat, bevette Prágát (202. lev.). Daun Lipót gróf, osztrák hadvezér a város fölmentésére sietett s Kolin mellett (1757. jún. 18.) megverte a poroszokat. Ld. a 205. és 206. lev. is. Mikes kiszínezza adja elő az újsághírt. — Magyarország története II, 492, 652.

6 hartz — csata (Szily).

15 *Amurates császár* — II. Murát szultán (1421—1451), aki 1444-ben Várna mellett legyőzte I. Ulászló magyar király kereszteseit. Mikes az eseményt tévesen kapcsolja V. Lajos személyéhez. A névalakkal kapcsolatban ld. Amurates I. Murát (177. lev. jegyz.).

15 *Mint hogy a minap olvastam . . .* A kéziratban innentől kezdve a levél végéig ceruzával át van húzva a szöveg. A cenzor húzta ki 1792-ben, amikor Kulesár István kiadta első ízben a *Leveleskönyvet*. A kihúzott rész az első kiadásban nem jelent meg.

17 *ötödik Lajos király* — A várnai csata idején (1444. nov. 10.) nem V. Lajos, hanem I. Ulászló volt a magyar király. A 125. levélben is céloz Mikes az esküszegő keresztény királyra. I. Ulászló 1444 júliusában II. Murát szultánnal tíz évre békét kötött Szegeden, de Cesarini Julian, pápai követ és bíboros biztatására megszegte szavát. Várnánál vereséget szenvedett és ő maga is elesett. Székely István Világkrónikájában és Heltai Gáspár Magyar krónikájában is László király szerepel. Mikesnél a király személyének téves megjelölése onnan is származhat, hogy esetleges forrásaiban Vladislas állhatott (pl. Guillet: Histoire du regne Mahomet II. Paris 1681, II. 417. — Bonfinius: Rerum Ungaricarum Decades. Tomus III. Szeged 1936, lib. VI) s a nagy V betűt római számjegynek (V) olvashatta, nevére pedig rosszul emlékezett; vagy összekeverte más forrással, ahol a király Lajosként szerepelt. — Pl. Bayle egy helyen bírálja azokat az egyházi férfiakat, akik a háborúban tanácsaikkal gyakran bajt okoznak. Bizonyítéku Brantôme: Dames Galantes c. műve néhány sorát idézi (Tome II. p. 88), „Louis mourut en une bataille qu'il donna contre les Turcs, non tant pour raison que par la persuasion et opiniâtreté d'un Cardinal qui le gouvernoit fort, luy alléquant qu'il ne se faisoit mesfier de la puissance de Dieu, ny de sa juste cause, que quand il n'auroit que par manière de dire, dix mille Hongres, estant si bon Chrestiens et combattans pour la querelle de Dieu, il défairait cent mille Turcs et le poussa et le précipita tellement à ce point qu'il perdit la bataille; et se voulant

retirer tomba dans un marais où il se souffoqua.” (DictHistCrit 1749, III, 159.)

A várnai csata lefolyását Fleury Bonfinius alapján írta meg. A bevezető sorok egyeznek Mikes ama helyével, ahol a püspökök szerepére célozva mondja, hogy ezek azt tartják, hogy a hitetlenekkel kötött szerződés nem megtartani (HistEcll Bruxelles 1713, XXII, 114). Fleury-nél megvannak a várnai csatáról Mikesnél leírt részletek is. „Bonfinius rapporte qu’Amourat au commencement de la bataille voyant les siens plier et s’enfuir, tira de son sein le traité d’alliance qu’il avoit fait avec les Chrétiens et que le dépliant, il s’écria levant les yeux au ciel: Voici, o, Jésus Christ l’alliance que les Chrétiens ont faite avec moi en jurant par ton saint nom: si tu es Dieu, venge ici ton injure et la mienne. A peine eut-il achevé — dit cet auteur — que l’armée Chrétienne commença à avoir du dessus.” (HistEcll Bruxelles 1715, XII, 115. Vö. Bonfini, Basileae 1568, 486.) Bonfinius „codicem”-et, Fleury hasonlóképpen „traité”-t említ, Mikes pedig fél szentelt „ostyát”. Guillet, fönt jelzett művében ez utóbbiról tud: „. . . ont écrit qu’Amurat tira de son sein la sainte Hostie que les Chrétiens luy avoient laissée pour ôtage de la Trêve, & que ce fut à ce gage sacré qu’il adressa ces paroles.” (I. m. I. p. 38.) Egyébként Guillet-nek a várnai csata leírására vonatkozó részlete nem egyezik mindenben Mikes soraival. — Ricaut (1741, I, 25—26) Ladislas III lengyel királyról beszél, akit megválasztottak magyar királynak. „Cesarini Légat d’Eugéne IV. lui (le roi Ladislas) insinua cette détestable maxime, qu’il ne faut point tenir parole aux Infidèles.” Ricaut ír a szentelt ostyáról (la Sainte Hostie) „il tira l’Hostie hors de son sein et la prit à témoin de la perfidie des Chrétiens.” — Ld. Király 1909, 344. — Madácsy 15—17. — Zolnai 1916, 15. H. Rónai Jenő: A várnai csata. HadtörtKözl 1888, 104—142, 268—305.

A protestáns történetfelfogás (Székely, Heltai stb.) a hitszegést nem a királynak, hanem a pápa üzelmének tulajdonítja. Bethlen Miklós azt írja, hogy az uralkodó „egyházi engedéllyel megszegte a töröknek esküvel ígért békességet” (II, 201, 336). — Egy másik irat, Ráday levélformában, álnéven írt latin nyelvű memorandum a I. József császárhoz a magyar protestánsok ügyében (1708. nov. 27. Sárospatak) állítja: „Nincs igazuk azoknak, kik azt kiáltozzák, hogy az eretnekeknek tett eskü nem kötelez. A francia évkönyvek eleget beszélhetnek e nézet következményeiről. Ugyanerről tanúskodik a várnai csapás is, amikor Ulászló királyt vették rá gonosz tanácsadói a hitszegésre.” (Ráday II, 487.) Mikes említi a püspökök jelenlétét, s rájuk céloz, amikor azt mondja, hogy nem az evangélium szerint jártak el. — Marx Kronológiai jegyzeteiben kimutatta, hogy I. Ulászló, Magyarország és Lengyelország királya Velence cselszövésének és a pápai csalásnak eszert áldozatul. Kiemeli Velence szerepét a várnai katasztrófában. A hitszegésre a velencei származású pápa, IV. Jenő biztatta föl a magyarokat. A pápa unokabátyja volt ugyanakkor a velencei hajóhad vezére, amelynek meg kellett volna a törököt támadnia. De a pápai—velencei hajóhad tétlenül nézte a török sereg átkelését a Boszporuszon Európa.

17 *hogy a levelem hoszab legyen.* — Mikes a hírből kerekített rövid levelet megtoldja olvasmány-anyaggal. Élménye már alig van.

35 *tós.* — tavas (Szily); motsáros = mocsaras. A NySz-ban csak két adat (1539-ből, Kulcsár-kódex 147 és MA a XVII. sz. elejéről).

37 mahametet, — Vö. Mahumet, Mohamed (7. lev. jegyz.). — Krisztus és a mohamedán vallás (vö. a 180, 185. lev. és jegyz.).

[204.]

1 sor *oszmány császár* — Ld. róla a 194. lev. és jegyz. — Erődi szerint nem 29-én, hanem 30-án halt meg.

3 *valamint adervis* . . . — A dervis példáját a Spectator (289. sz.) is közli. Maga a história, amint már a Spectator megjegyzi, Chardin perzsiái útleírásából (Voyage en Perse. 1711, I, 149) való, ahonnan Le Clerc is újra lenyomtatta (Bibliothèque choisie XXIII, 369). — Mikes megrövidítette a szöveget, az esemény bevezetése után a párbeszédet három sorba vonta össze, a végéhez hozzátette: *a király meg neveté adervis bolondságát.* — Vö. dervis (184. lev. jegyz.). — Ld. Zolnai 1916, 92, 101, 106. — Király 1909, 344. (Hasonló dervis-anekdota ismeretes Nagy Károlyról és egy zarándokról.)

A Spectateur francia fordításának szövegét közöljük:

On peut se rapellez ici les belles métaphores que l'Écriture emploie à cette occasion, & que j'ai déjà citées quelque part, lorsqu'elle dit que la vie est un pèlerinage, & que nous sommes des étrangers, & des voyageurs sur la terre. Je ne saurois mieux finir ce Discours que par le récit d'une petite aventure (Voiez Tome I. p. 149. de l'Édition in-40. d'Amsterdam chez J. L. de Lorme en 1711. Cette aventure est aussi rapportée par Mr. le Clerc, dans le XXIII. Tome de sa Bibliothèque choisie, p. 369. où il donne un Extrait de ces voyages.), qui se trouve dans les voyages de feu Mr. le Chevalier Chardin. Après nous avoir instruits que les hôtellerie, où les Caravanes logent en Perse & dans tous les pais de l'Orient, se nomment des Caravanserais, il nous donne la relation suivante.

„Un Derviche, ou Religieux Mahométan, qui voiageoit en Tartarie, ne fut pas plutôt arrivé à la ville de Balk, qu'il alla se camper dans le Palais Roïal, qu'il prenoit pour un Caravanseraï. Il y entre, & après avoir regardé de tous côtés, il va se placer sous une belle galerie, met bas son petit sac & son petit tapis qu'il étend, & il s'assied dessus. Des gardes l'aïant aperçu, lui crierent de se lever, lui demandant en colere, ce qu'il prétendoit faire-là? Il répondit qu'il vouloit passer la nuit dans ce Caravanseraï. Les gardes se mirent à crier plus fort, qu'il s'en allât, que ce n'étoit pas là un Caravanseraï, mais le Palais du Roi. Le Prince, qui se nommoit Ibrahim, étant venu à passer là-dessus, rit de la méprise du Derviche, & l'aïant fait appeler, lui demanda comment il avoit si peu de discernement, que de ne pas distinguer un Palais d'un Caravanseraï. Sire, dit le Derviche, que V. M. me permette de lui demander une chose; Qui a logé d'abord dans cet Edifice, après qu'il a été bâti? Ce sont mes Ancêtres, repliqua le Roi. Après eux, Sire, reprit le bon homme, qui y a logé? C'est mon Pere, repartit le Roi. Et après lui, dit le Religieux, qui en a été le Maître? Moi, répondit le Prince. Et de grace, Sire, continua le Derviche, qui en sera le Maître après vous? Ce sera mon fils, dit le Monarque. Ah! Sire, ajouta le Religieux, un Edifice, qui change si souvent d'habitans, est une Hôtellerie et non pas un Palais.” (1741, III, 293—94.)

5 *egy fileg orjában* — A szót egyforma alakban használja még Bethlen Miklós (II, 156) és Hermányi (73, 238. sz.), filegoriában. — Vö. ÉrtSz filagória.

„Szabadon álló, oldalt rendsz. nyitott kis kerti házikó, lugas.” A szótár Mikes adatát is idézi.

13 *Musztafát* — III. Musztafa szultán, aki 1757-től 1774-ig uralkodott.

14 *Ágmet császár* — Vö. szultán achmet, III. Ahmet (91. lev. jegyz.).

15 *azt írod néném, hogy frantzia orszagba vadászatban. egy hertzegné...* — Mikes újságból olvashatott ilyen híreket a hercegnők baleseteiről.

21 *azt olvastam hogy...* — A lóra ülő thesszalonikai úri asszony történetét elmondja Mikes az 57. levélben is. A pápa nevét ott sem említi, mert „nem jutott eszébe”. A második alkalommal elmondott történet részletezőbb. Az egyes mozzanatok (pl. a hajón érkező pápa; először a pápa visszaküldte, második esetben visszavitte a lovat; az asszony ajándékba küldte a lovat Rómába) eltérnek a két levélben. A furcsa történet forrása ismeretlen. Ld. Király 342, 345.

34 *cálinúza*. — ’jó éjszakát’. Ld. a 194. levélben is. Mikes francia és latin s kevés olasz (76, 100, 150. lev.) nyelvtudása mellett tudott néhány újjörög szót is (22, 35, 40, 42, 64, 77, 80, 84, 85, 109, 164, 194. lev.).

[205.]

A hadakozásról vö. a 203. és 206. lev. is. Gr. Nádasdy Ferenc, Mária Terézia tehetséges tábornoka volt. A boroszlói (wrocław-i) vereségről túl korainak látszik Mikes nov. 29-i tudósítása. Vö. Császár Elemér ItK 1895, 302. — Miklós Ferenc 1904, 307. A levélíró következő levelét is a hétéves háború eseményeivel kezdi. A boroszlói csata után rövid időre II. Frigyes győzelmet aratott Leuthen mellett a királynő hadseregén, melyet Lotharingiai Károly és Daun Lipót gróf osztrák hadvezér vezetett. Erről tudósít Mikes 206. levelében.

2 sor *talpon kel lenni, ugyan talpon is kel meg halni* — NySz Talp [Szólások].

11 *egy görög királyal. filipusal*. — II. Fülöp makedon király (i. e. 359—336), a fia Nagy Sándor (336—323). A történetírók szerint a görög nyilas Aster volt Amphipolisból; a dolog Methone ostrománál történt. Vö. Strabo: 1.7. cap. 830. Ld. Király 1909, 344. — A görögök kevélységéről másutt is ír (42, 59, 94, 99, 149. lev. és jegyz.) Mikes.

14 *nyilas* — Vö. Herman Ottó: A nyíl. MNy 1906, 199—209 (Mikestől is idézi: 203).

14 *a madarat reptiben le lövi*. — NySz Répt. A szótár csak innen idézi.

18 *aboszu állást, ... boszu állásból, ... a boszu állás, ... énnekem is boszut kellene. állanom. mert régen nem vettem anéném levelit*. — Mikes kedvelt levélbefejező módszerére utalva Kulcsár (Nyr 1899, 393—94) megjegyzi, hogy vannak „Mikesnek könnyen eltanulható külső eszközei is, melyeket nem az eszmék sodró áradata röpit elébe, hanem csupa külső alkalmi indító okok. Legsűrűbben merülnek föl leveleinek a befejező részében. Mikor már nincs több mondanivalója, megismétli más alakban az utolsó mondatnak legnyomatékosabb részét s annak kapcsán szerkeszti néhány szóval a befejezést. Ez ötletes elbánás, bármennyiszor fordul is elő, nem untató, mert minduntalan más a vezérszó”. Ld. az 1—3, 5, 7—8, 10, 12—14, 18, 22—25, 27, 29, 31—32, 34, 37, 39—40, 42—43, 45, 49, 51—54, 56—57, 59, 62, 66, 69, 74, 77—78, 80, 81—84, 91—94, 98—99, 108, 121, 127, 134, 140, 162, 164, 167, 168, 170, 180—182, 190, 206. lev.

3 sor nagy hartz volt lissánál, syleziában, — Ld. a 205. lev. és jegyz. — Mikesnek ez az utolsó levele az európai hadakozásról. — A hétéves háború 1763-ban ért véget a hubertusburgi békével. — Magyarország története II, 492.

6 *agyőzedelem a király mellé hajola*, — NySz Gyöz : győzedelem [Szólások]. — II. Frigyes újra megszerezte Sziléziát.

8 *ismét a halálról kel írnom, mert csáki urnak . . .* — Gr. Csáky Mihályról (1676—1757) többször is szólt Mikes leveleiben (114, 142, 146, 147. lev.). Befolyásos felvidéki földbirtokos család tagja volt, 1703-ban csatlakozott a kurucokhoz. Atyja, Csáky István, országbíró és felső-magyarországi kapitány. Lánytestvérét, Krisztinát, Bercsényi Miklós vette feleségül. Bercsényi módfelett pártfogolta sógorát, aki 1705-ben Rákóczi lovas-ezredskapitánya, majd altábornagy lett. A dilettáns mánás-tábornokok közé tartozott; nem volt tehetsége a hadvezetésre, egy hadjáratot sem szolgált végig. A lipóti sáncok feladása miatt (1709) vezénylőtábornoksága megszűnt. — Hűségesen követte a fejedelmet Lengyel-, majd Törökországba. Családját 1722 áprilisában hazabocsátotta, ő maga pedig Rodostóban telepedett le. Halálát ld. a rodostói halotti anyakönyv rovatában: „Anno 1757. die 7. X. bris Comes Michael Ksachi [Csáki] Generalis, in communione S. Matris Ecclesiae habita absolute obiit et in cetero Armenorum etiam a me sepultus est, Don Antonio Luvari, Missionarius Apostolicus et Capellanus.” (Thaly 1893, 76.) Halála után a porta rendelkezik új básbug kinevezéséről. Csákynek napi 360 ákce ellátása volt, Zaynak már csak 300-at adott a kincstár. (Karácson: CLXVII. 1757. dec. 25. Szeráj lev.) — Csáky halála előtt egy héttel hunyt el Tóth András, Bercsényi egykori tisztje, aki követte őt Rodostóba. Fia, Tóth Ferenc írja emlékirataiban: „Feu mon père avoit suivi ce Prince [Rákóczi], et en étoit parti l'année 1717 pour venir servir en France. Les différentes commissions, qu'il eut, le mirent souvent à portée de revoir ses anciens camarades, au milieu desquels il vint mourir en 1757. Le comte Teczaky ne lui survécut que huit jours.” (Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam 1785, II. 1.)

15 *mi vagyunk aleg utolsók . . .* — Szabolcsi 229: D) Jellemző mondatritmika. 55. lev. jegyz. 7.s.

19 *de ne szájal. hanem szível . . .* — Mind az ó-, mind az újszövetségben gyakoriak az ilyen gondolatok (pl. I. Reg 16, 7; Jer 11, 20; 17, 10; Ps 7, 10; Apoc 2, 23 stb.), Fleury is ír a szív imádságáról katekizmusában (Catéchisme historique. Paris 1683, 2vol.; megvolt Rákóczi könyvtárában). A fejedelem is gyakran használta írásaiban az ilyen kifejezéseket, pl. „minthogy szívem belseje, nemcsak nyelvem és tollam mondja neked . . . Mondd ezt ó Uram szívemnek, hogy szívem mondja neked . . . amit most szájjal, tollal és szívvél érzek mondani neked.” (Vall 405.) Az Emlékiratok Ajánlólevelében: „Szívemet ezeknek szomorú részleteivel kitértam előttem vallomásaimban . . . feltárom neked az emberek előtt szívem belsejét . . .” (Pest 1866, 3, 4.) Ld. Zsoldos 43—44. — Madácsy 22. — Zolnai NRH 1935, I. 366. Uő: 1937, 19. Uő: II. Rákóczi Ferenc. Franklin. 182. („Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point.”) — 1960, 165. — A vallomásíró stílus (pl. Vall 184, 242, 331) hasonló Bethlen Kata Önéletírásának hangjához („a szívet kívánod . . .”

114) és Bethlen Miklós önéletrő stílusára: „A szívnek teljességéből szól a száj . . .” Mat 12, 34, 37 (I, 53).

20 *Isten a szívet tekinté.* — (Erdélyi, Margalits.)

21 *valamint történt egy szent remetével.* — Megvan a legenda Temesvári Pelbárt beszédeiben de Tempore, 315. 29 E: „Exemplum narratur de quodam sanctissimo, qui in insula quadam manens nullam aliam orationem dicere sciebat, nisi haec tria verba: Miserere tui deus. Accidit autem beatum Ambrosium episcopum scilicet navigantem a vento in illam insulam propelli, ubi senem illum in cella reperit. Quem inter cetera verba requisivit, quid oraret. Ille dixit, quod nesciret aliud dicere, nisi sic orare: Miserere tui deus. Cui sanctus Amrosius dixit . . . Et ecce per mare pedibus repente post illum peruenit, dicens, se oblitum fuisse orationis modum. Quo viso miraculo sanctus Ambrosius ait: Vade et semper dic eo modo, quo haecenus dixisti . . .” (Vö. Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái. Értekezések XVIII. k. 2. sz. 76.) Ld. Katona Lajos jegyzeteit.

Vörösmarty Mihály Szent ember c. költeményének tárgyát Mikes leveléből merítette. Vö. Tompa Mihály 1849. márc. 23-i levelét Szemere Miklóshoz, melyben rámutat Vörösmarty említett versének forrására. Közli Ferenczy József: Figyelő XII. 1882, 180. — Király 1909, 344.

Ld. a zsidó irodalom hasonló tartalmú vonatkozásait. Heller Bernát: Szívet kíván az Isten. IMIT Évkönyv. 1908, 246. — Weisz Miksa: Zsidó etika. A XI—XVII. század zsidó irodalmából. Bp. 1923, 30. — A modern zsidó irodalomban is megvan a motívum. Pl. Schalom Asch: „A falu caddikja” c. chaszidikus-misztikus elbeszélésének hőse még a „Halljad Izraelt” sem tudja elmondani. Imája: a fütty. Magyar fordítását ld. ZsSz XX. évf. 1. sz. Ld. Zsoldos 44.

24 *gunyhóskát* — NySz Kunyhó (gunyhó. Mik: TörL. 469. . .)

41 *kivánom kedves nénémnek az új esztendőt egésségben el érni.* — Vö. Simonyi Költőszók II, 1882, 178: „A főnévi igenév (infinitivus) egyike a leghasználtabb eszközöknek, melyekkel a hogy-ot kerülgetik. S az infinitivus csakugyan számos esetben váltakozhatik a mellékmondatnál, kivált az alanyi és tárgyi mellékmondatokkal.” — „Megütöközünk a köv. mondatok szokatlanságában, mert a két cselekvésnek nem azonos az alanya.” Ti. „tárgyi mondat helyett egyszerű infinitivus leginkább az akar, kíván, óhajt, szeret, megún igék mellett áll, de csak akkor, ha ezen igék alanya egyúttal az infinitivusban jelzett cselekvés alanya”, pl. *mint várták a szálló helyt el érni.* (17. lev.). Vö. a 4. lev. jegyz. 5. s.

42 *Amen* — Az imaszerű zárószót többször alkalmazta már a levélíró (158, 119, 106. lev. stb.). Vö. a 207. lev. és jegyz. is.

[207.]

5 sor már csak ketten maradtunk volt zay urral, az Isten azt is ki vevé abujdósásból. 22 8bris. — Zayról ír Mikes a 142, 146—148, 150, 156, 206. levélben is. Br. Zay Lőrinc, két fiával, Endrével és Zsigmonddal, 1704 februárjában, Trensén ostroma után csatlakozott a kurucokhoz. Zay Zsigmond élete végéig hűséges maradt a fejedelemhez. Az emigráció éveiből fennmaradt egy szlovák nyelvű levele (Brajla 1726 21 Januari): „Missilis Sigismundi Zay ex

Brajlo ad Stephanum Behunek Beckserekinum Scripta, Cupientis habere Ita sua familia" (Vöröskői levéltár—Štatni slovensky ústredný archív v Bratislave. F. Fasc. 1. Gr. Zay-család Zay-ugróci lev. latin nyelvű okiratrendkönyve. Összeírta Krasznecz László 1805-ik évben). A levél címzése: Monsieur Monsieur Stephanus Behunek a Beckserek. A bujdosó levélíró üzen szüleinek, megköszöni a neki küldött imakönyvet, s reméli, hogy a hazában még viszontlátják egymást. Erre azonban nem kerülhetett sor. A porta 1757. dec. 25-én kelt rendelettel nevezte ki a magyar kolónia fejévé. Halála a rodostói halotti anyakönyvben nincs feljegyezve. A portai okmány, amely Mikeset básbuggá nevezte ki, Zay halála napját október 20-ra teszi.

„A magyarok közül Mikes pecsétes előterjesztésében bejelentette, hogy az egykor Rodostón elhunyt Rákóczi király alattvalói és magyar kapitányai fölé básbuggá kinevezett s Rodostón lakó báró Zay nevű tábornok a jelen évi Száfár-ül-kháir hónap 20-án elhalt s a magyarok szabályzata szerint a rend fenntartása végett más básbug kinevezése szükséges.

Az említettnek megüresedett helyére tehát a nevezett Mikes a magyar nemzetségbeliek básbugjává 240 ákce napi járandósággal ezennel kinevezetik. S mivel legfelsőbb parancsomnak kezébe való átadása is kérelmeztetett, a császári irattárban őrzött számadási defterek megnéztettek s a bejegyzés szerint báró Zay az elhalt Csáky gróf tábornok helyére neveztetett ki a magyarok básbugjává és a básbúgságról a magas rendelet az 1171. évi Rebi-ül-ákhír hó 14-ik napján adatott ki s mivel a nevezett Mikesnek napi 240 ákce ellátási díja a rodostói vámpénztárból már kiutalványoztatott, az említett elhunynak 300 ákce napi illetve a kincstár haszna lesz.

Magas fermánomat bocsátottam ki tehát, hogy a jelentést beterjesztő Mikes naponkénti 240 ákce járandósággal a magyarok básbugjává kinevezetvén, erre nézve legfelsőbb parancsom megírassék, az említett elhaltnak 300 ákce napi járandósága pedig a kincstár bevétele legyen . . . Kelt az 1172. évi Rebi-ül-évvel 20-án. (Karácson: CLXIX. 1758. nov. 19. Szeráj lev.) Mikes básbugi pecsétnyomója sorsáról ld. Thaly 1893, 109. — A felirata: „Dzseneral Mikes baschbog madzsarliján”, másik lapján török írásjelekkel is. A harmadikon Mikes-címer. Leírását lásd Figyelő 1886, 158.

Mikes básbugi beadványának fotokopiáját ld. a kötet végén 20. sz. kép. vö. a képek jegyzékével.

12 *básbugá*, — Tö. basbog (basbog) 'egy csapat, csoport vezére, parancsnok'. E címet viselte a porta kijelölése nyomán a magyar menekültek élére kerülő személy. E címmel a magyarok között generálsi rang is járt, amelyet Mikes is élvezett.

17 *egész prédikációt csinálhatnak a siralomnak völgyében lévő változó életünkről, amely változást . . .* — Mikes elmélkedő, prédikációs hajlamára vö. a 170, 110, 86, 85, 62, 51, 20. lev. Ld. a 13. lev. jegyz. — A siralom völgye az egyházi liturgia szövegében ismétlődő kifejezés. A barokk korban különösen elterjedt sztereotíp kifejezésre vö. Vulgata 83, 7 Vallis lacrimarum és 84 zsoltár 7. vers. — Tóth Szájrul szájra 354: Siralom völgye. — Mikes fönti mondatszerkesztésére vonatkozólag vö. Galambos Dezső: Idegenszerűségek a vonatkozó névmás használatában. Nyr 1907, 24—31, 57—63. stb. A 60. lapon a latinos idegenszerűségek példái között Mikesre is utal. (A melléknévileg álló relativum hibás használata.)

18 az örömnök hegyére — Dante mennyországa?

21 a pornak porrá kel leni. — A gondolat a 198. levélben is előfordul.

23 az első leveletem amidőn a nénémnek irtam, — 1717 októberében; Mikes 1717 augusztusában volt 27 éves. A levélíró bujdosását itt is, másutt is (142, 124. lev.) 1707-től, Erdély elhagyásától kezdve számítja.

25 ebből ki veszek 17 esztendőt. — Mikes 17 esztendő korában került Rákóczi udvarába, ekkor hagyta el Erdélyt.

26 a haszontalant nem kellett volna mondanom, ... — Szabolcsi 229: D) Jellemző mondat-ritmika. 55. lev. jegyz. 7.s.

32 Amen. — Mikes számos esetben fejezte már be imaszerű zárószóval levelét: 33, 43, 59, 64, 81, 86, 106, 119, 158. lev., Bercsényi (67. lev.) és Csáky (206. lev.) halálakor írt elmélkedő hangú, a gondviselésben megnyugvó, rokon tónusú levelét is. Rákóczi munkáiban is megfigyelhető az Amen-os frázisvég, pl. a Vallomásokban (3, 95, 97, 103, 167, 304, 332 stb.). Ld. Zolnai 1924—25, 35.

Mikes *Leveleskönyvében* az utolsó levél kelte 1758. dec. 20. Vö. Hopp Lajos: Mikes Kelemen utolsó levelei ItK 1961, 517—32. A levélíró 1761. október 2-án halt meg, vö. a halotti anyakönyv bejegyzését: „Anno Dni 1761. Die 29. 7-bris confessus, sanctissimiaeque Eucharistiae Sancto (Sacramento) reffectus, eodem Die tactus peste, sensibusque pariter destitutus, Dnus Generalis Miques mortuus est 2. 8-bris, et a me sepultus in cemeterio Armenorum. D. Antonio Luvari, Missionarius Apostolicus.” (Thaly 1893, 76—77, 94—96.) A porta okt. 18-án már új básbugot nevezett ki 30 ákese járandósággal.

„Pápa Anton básbuggá neveztetett az 1175. évi Rebi-ül-evvel hó elején. Az előterjesztés és magas fermán értelmében Pápa Anton, a magyarok básbugja, pecsétes nyugtáját átadja 1175. Rebi-ül-ákhír hó 20-án.

Básbug:	30 ákese
Magyarok:	382
	<hr/>
	412
	<hr/>
	30 (napra)
	<hr/>
	12,360
	<hr/>
	103 gurus.”

(Karácson: CLXXI. 1761. okt. 16. Szeráj lev.) Csáky, Zay és Mikes halála után már nem volt olyan jelentős személy Rodostón, akit a porta magasabb rapidíjra méltónak ítélt volna. Az utolsó magyar básbug, Szakmári János, ellátási díjának kifizetéséről 1803. április 23-án intézkedik egy török okmány (Karácson: CLXXIV. Szeráj lev.).

Kézirathagyomány

Mikes missziliseinek szövegvizsgálatához szükséges forrásanyagot csak napjainkban sikerült összegyűjtenünk, s a szövegek hitelességét ellenőriznünk. A gr. Mikes Istvánhoz írt levélnek megvan az autográf példánya; a br. Huszár(Boér) családhoz írott leveleknek csak a másolata. Eddig a következő kézirat-példányokról van tudomásunk:

1. Gr. Mikes Istvánnak 1759. január 5. Boritékkal és Mikes István válaszfogalmazványával együtt. Autográf. KTL, Törzsgyűjtemény. Filmmásolata az MTAK mikrofilmtárában.

2. Aranka György saját kézjeggyével ellátott, 1798. aug. 2-án Huszár Sándortól kapott kéziratmásolata. Terjedelem: 32 ívrétű oldal (ebből 28 Mikes Huszár-családhoz írt leveleinek és Torma Éva Mikeshoz írt levelének szövege, 4 oldal Aranka saját kezű jegyzetei). KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Tartalma: a) Árva Torma Éva Kolozsvár 1722. dec. 22-i levele Mikes Kelemennek. b) Mikes Kelemen levele br. Huszár (Boér) Józsefnek, Konstantinápoly 1759. jan. 5. c) Mikes Kelemen levele br. Huszár (Boér) Józsefnek, Rodostó 1760. márc. 25. d) Mikes Kelemen levele br. Huszár (Boér) Józsefnek, Rodostó 1761. márc. 19. e) Folytatólag Huszár Sándornak. f) Folytatólag: Rodostó leírása versekben.

Erre a közlés alapjául szolgáló kéziratra a szövegjegyzetekben külön jelzés nélkül utalunk. A másolat-variánsokat az alább ismertetett jelzésekkel láttuk el.

3. Az Aranka-féle kéziratmásolat másolata. Terjedelem: 32 ívrétű oldal (28 oldal Mikes Huszár-családhoz írt leveleinek és Torma Éva Mikeshoz írt levelének szövege, 4 oldal Aranka lemásolt jegyzetei). Marosvásárhelyi TK Fasc. Miscell. Tom. V. 25. Ms. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Tartalma pontosan megegyezik az Aranka-féle másolattal, csupán helyesírási és némely másolási hibából eredő lényegtelen eltérés van köztük. A szövegjegyzetekben TK jelzéssel utalunk rá.

4. Negyedrészt alakú kéziratmásolat az Aranka-gyűjteményben levő Aranka-féle ívrétű példány mellett. Terjedelem: 40 (ebből 2 üres) negyedrészt oldal (Mikes Huszár-családhoz írt leveleinek és Torma Éva Mikeshoz írt levelének szövege; Aranka jegyzetei nélkül). KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Tartalma: Rodostó leírásával zárul. Egész szövege kisebb eltérésekkel megegyezik az Aranka-féle ívrétű másolattal. Föltehetőleg az autográf levelekről készült másolat, de a másoló kézírása és helyesírása nem azonos az ívrétű példány másolójának írásmódjával. Az ívrétű példány szövegénél egy-két esetben pontosabbnak látszik, de többször hiányosabb, pontatlanabb. A szövegszerű eltéréseket a szövegjegyzetben közöljük, Ar. negyedrészt jelzéssel.

5. Kazincezy Gábor Mikó Imrétől kapott, a KTL negyedrészt alakú kéziratmásolatról készült ívrétű másolata. Terjedelme: 28 ívrétű oldal (Mikes Huszár

családhoz írt leveleinek és Torma Éva Mikeshez írt levelének szövege; Aranka jegyzetei nélkül). MTAK kézír. Kazinczy Gábor gyűjt. Irod. tört. I. Mikes Kelemen levelei. Másolat, 28 l. — Lukinich jelzése: Kazinczy Gábor hagyatéka. Törödékek Mikes Kelemen törökországi leveleiből. Újkori másolat. 18. doboz. Levelek és iratok. — Tartalma: Rodostó leírásával zárul; eltekintve a helyesírási eltérésektől és a másolási hibákból eredő pontatlanságoktól, szövege az előbbi, 4. pont alatti másolattal mutat egyezést. — (Lukinich nem jelzi világosan, hogy ezek Mikes misszilis levelei.)

6. Rodostó leírása versekben. Az 1761. márc. 19-i Huszár (Boér) Józsefnek, s folytatólag Huszár Sándornak írt levél befejező része. A vers végén a másoló írása: „Irtattak le 1762dik Esztendőben Aprilisnek első napján ezen Proff Mikes Kelemen Török országbul küldött versei.” A másoló neve olvashatatlan. Terjedelme: 4 ívrétű oldal. 124 sor. MTAK kézír. M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz. — A borítólapon Toldy kezeírása: „Mikes Kelemen „A város Descriptioja” versekben. 1762-ki másolat. Torma Károly úr ajándéka 1865 júniusban.” A másoló kézjegye alatt: „Toldy Ferenz úrnak tisztelete jeléül Torma Károly.” — Oldaljegyzet a másolat hátlapján: „6) Maga a vers.” A hatos sorszám megegyezik a fenti másolatszériák 6. (f) pontjával, tehát egy 1762-ben készült másolat-példány tartozéka lehetett. Tartalma megegyezik az említett másolatok szövegének „A Város descriptioja Sándor Ótsém Uramnak” c. részével. Írásmódja némileg eltérő. Másolási formája velük azonos, folyamatos, de minden második, kissé beljebb kezdődő sora kisbetűvel van írva. Megvan benne az a két sor is, ami az Aranka-féle ívrétű másolatból kimaradt. A szövegjegyzetekben: MTAK 1762, jelzéssel utalunk rá.

7. Az 1760. március 25-i misszilis levélnek, a fentiekén kívül, még négy különálló másolati példányáról tudunk.

a) Marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. Terjedelme: 7 ívrétű oldal. A borítólapon ez áll: „Történelmi Emlékek. Zágoni Mikes Kelemen eredeti levele Rodostoról, melyet 1760 március 25-én írt Báró Huszár alias Boer Józsefhez nemes Torda vármegye főispánjához. Néhai Cserei Miklós gyűjteményei: megmaradt onokája Cserei Gábor számára. Jegyezte reá Cserei Klára Széplakon 1848-ban.” — Mikes szövege fölött közvetlenül: „Rakotzi Ferenczel bujdosott Erdélyi Zabollai Mikes Kelemen Levele Rodosztorol, mellyet a' Törökök Tekerdagnak neveznek, és Constantinápolyhoz két napi föld, Báró Huszár, alias Boër Joseffhez Nemes Thorda Vármegyei fő Ispányhoz, mint Testvér Attyafiához.” — Az autográf levélről készült pontatlan másolatnak látszik. (Cserei Miklós felesége Mikes Bora, Mikes Ferenc dédunokája volt.) Az eltéréseket a szövegjegyzetekben közöljük, Cs. III jelzéssel.

b) KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. Terjedelme: 9 ívrétű oldal. A Bolyai Könyvtárban levő példány soraival, kis eltéréssel, azonosságot mutat a Mikes szövege fölötti beírás: „Rákoczi Ferenczel bujdosott Erdélyi Zabolai Mikes Kelemen Levele Rodostoroll mellyet a Törökök Tekerdagnak neveznek és Constanczinápolyhoz két napi föld, Báró Huszár alias Boër Joseffhez Nemes Torda Vármegyei Feő Ispányhoz.” — Szövege az ívrétű Aranka-féle másolattal mutat egyezéseket, de egyes változat-értékű részletei a Cserei-féle másolatra mutatnak. Valószínűleg

a kettő keveredésével van dolgunk. A kérdéses szövegrészeket, Ar. II jelzéssel, a szövegjegyzetekben idézzük.

c) MTAK kéziratára 685/1952. Ms. 121. Poss. Sziládi Áron, Bács-Kiskun megye levéltára. Ld. még a Szilády-féle kézirat- és levélgűjtemény leltárát, Ms. 10. 180/B. MTAK. Terjedelme 17 negyedrért oldal. — Szövege a Cserei-féle változattal mutat egyezéseket; helyesírása modernebb, a múlt század második felében készülhetett. A Mentovich által közölt szöveget követi, de keverve van az Abafi kiadásában megjelent szöveg eltéréseivel. — Az első lap felső szélén ceruzabejegyzés található: „közli, Marosvásárhelyi Füzetek 1860. II. és A Petőfi-társaság Lapja 1877, 12—13. (Szinyei MK 1312.)” — A Mikes-aláírás utáni, a többi másolatokban meglevő P. S. itt elmaradt.

d) Sepsiszentgyörgyön Damokos Dénes tulajdonában volt egy másolat. A kézirat Alsócsernátonról való elköltöztetésük idején eltűnt 1949-ben. (Özv. Damokos Dénesné szóbeli fölvilágosítása erdélyi tanulmányutam idején, 1959-ben.) Ügyvédjük, dr. Benedek Tibor közölte a Székely Nép 1924, 51, 52, 54. számában mint Mikes Kelemen ismeretlen levelét. A közölt szöveg a Cserei-féle változattal egyezik. Azonosak a Mikes szövegét bevezető sorok is, melyek különben az ívrétű példányokon nincsenek meg: „Rákóczi Ferenczel elbujdosott Erdélyi Zágoni Mikes Kelemen levele Rodostórról, melyet a törökök Tekerdáknak neveznek és Constanczinápolyhoz két napi föld. Bárány Huszár alias Boér Józsefhez nemes Torda Vármegyei Főispánhoz.” (A XVII. század közepén élő Mikes István felesége Damokos Anna volt, Apor: MHH 11. 81. l.).

Valamennyi általunk közölt levélnek, mind az autográf kéziratnak, mind a másolatoknak filmmásolata megvan az MTAK mikrofilmtárában; jelzet: B.21. Ld. a katalógusban a Mikes címszót is.

Az író 1759—1761 közötti évekből ránk maradt öt misszilis levelét szintén betűhíven közöljük. A szövegek közlés alapjául Mikes Kelemen egyetlen autográf levele és az Aranka György saját kézjegyével ellátott, leghitelesebbnek minősíthető (2. sz.) kéziratmásolat szolgál. A lapalji szövegvizsgálat jegyzetekben utalunk a fent jelzett másolat-variánsokra is. A szövegjegyzetekben a fő szöveg számozott soraira hivatkozunk. — A tárgyi jegyzetek jellege bizonyos fokig eltérő a *Leveleskönyv* tárgyi jegyzeteitől. Ezért, s a *Leveleskönyv*-ben tett utalások visszakeresésének egyszerűsítése végett, továbbá, hogy a fiktív és a misszilis levelek összekeverésének lehetőségét kizárjuk, az egyes misszilis levelek tárgyi jegyzeteit levelenként külön számoztuk, és mindenütt ezekre a számozott jegyzetekre hivatkoztunk.

A kézirat sorsa

Mikes misszilis leveleinek föl kutatása éppen egy évtizeddel a *Leveleskönyv* kéziratának fölbukkanása után kezdődött el. A *Törökországi Levelek* megjelenése után többen úgy vélték, hogy a rodostói levélíró alig valamivel élhette túl azt az évet, amelyben kézírata lezárult. Később vált bizonyossá: 1761. október 2-án hunyt el, vagyis csaknem három évvel a *Leveleskönyv* utolsó levelének dátuma, 1758. december 20-a után. Az író halálát közvetlen megelőző néhány esztendőből maradtak fenn Mikes Kelemen misszilis levelei. 1758. december 20. és 1759. január 5-e között engedélyt kapott a konstantinápoly osztrák követtől, hogy háromszéki rokonainak írhasson. Ötöt kül-

dött haza 1759 és 1761 között erdélyi atyafiainak: egyet unokaöccsének, zabolai Mikes Istvánnak, a többit pedig féltestvérének, Huszár (Boér) Józsefnek.

A Mikes iránti érdeklődés száalai a XVIII. század végén két csomópontban futottak össze. Mivel a *Leveleskönyv* kézírata 1789-ben a bécsi magyar írók-szerkesztők körében bukkant föl és 1794-ben Szombathelyen látott napvilágot, joggal fordult a kutatók figyelme a kiadás előkészítésében részt vevő Görög Demeter, Kerekes Sámuel, Révai Miklós, Festetics György személye, Kulcsár István bécsi és dunántúli barátainak és pártfogóinak a tevékenysége felé. — Ugyanekkor elhanyagoltak egy másik, szintén fontos tényezőt, ti. azt, hogy a Mikes-hagyaték föl kutatásában, a *Törökországi Levelek* megjelenésének évtizedében, az erdélyiek, elsősorban zágoni Aranka György és az általa alapított tudós társaság, később Mikó Imre és Torma Károly is komoly szerepet játszottak. Az erdélyi nyelvvelők főként a nyelvápolás céljából kutatják föl a régi magyar — különösen az erdélyi — irodalom ismeretlen vagy elfelejtett értékeit, gyűjtik össze a naplókát, emlékiratokat, leveleket, régi szépirodalmunk ritkaságait. A kilencvenes évek nemesi-patrióta mozgalmi és élesztették a történeti-irodalmi irányú érdeklődést. Így kapott hangsúlyt az erdélyi fölvilágosítók tevékenységében a Rákóczi-emlékek összegyűjtése és őrzése, a kuruc kor emlékének idézése. Mikes neve és hagyatéka is ezekhez a hazafias erőfeszítésekhez kapcsolódott, s irodalmi és történeti vonatkozásban egyaránt a nemzeti jelleg kidomborítását, az „esmeret” anyanyelvű terjesztésének ügyét szolgálta.

Ez idő tájt, 1794 elején érkezett Erdélybe Kulcsár István előbb már idézett levele gr. zabolai Mikes Jánosnak címezve. Mikes Kelemenről kért benne fölvilágosítást, „a ki Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tiszttye vala”. Azt is megírta Kulcsár, hogy azért van szüksége Mikes életrajzi adataira, „mivel egy Török Országi Levelekből álló kéz-írást, akar ki nyomtatattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei alatt” s „az említett Történeteknek Iroja Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű”. (Regestrum, fasc. 111.) — Mikes János, aki zabolai Mikes István testvérének, a Kelemennel együtt gyerekeskedő Ferencnek az unokája volt, ebben az évben lett az Erdélyi Magyar Nyelvvelők Társaság tagja. Érthető, hogy a szombathelyi professzor hozzá intézett levele nagy érdeklődést keltett ebben a körben. Hiszen egy erdélyi, a kuruc mozgalomban részt vett székely író tűnt föl. Torma Károly jegyezte meg a kiadott *Leveleskönyv* visszhangját jellemezve, hogy „e mű amaz időnek legérdekesebb s különösen az akkori Erdélyben szélében olvasott irodalmi újdonsága volt” (Figyelő 1881, 322). Aranka György, aki maga is zágoni születésű volt, tüstént hozzálatott az író kiletének a föl kutatásához.

Az első nyomok a zabolai Mikesek leszármazottaihoz vezettek. Aranka György saját kezűleg jegyezte föl: „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kéz írásk” vannak. (Aranka-gyűjtemény. U. Historica köteg, vegyes kéziratok, é. n. KTL. — Jancsó Elemér szóbeli közlése alapján megtalált kéziratból.) Mikes János valószínűleg a Mikes Istvánhoz írt 1759. január 5-én kelt levelet kerítette elő Mikes István válaszfogalmazványával együtt a rokonság levelestárából. A családi vonatkozások tisztázása után Aranka közvetlenül Mikes Kelemen féltestvérének a fiához, Huszár Sándorhoz fordult. Az ered-

ményről az Aranka-gyűjtemény egyik kis kéziratkötege tanúskodik. A kézirat hátlapján levő saját kezű bejegyzése annak provenienciáját is megjelöli: „2 Aug. 1798. Vezsem B. Huszár Sándor ur Levelét mellette Mikes Kelemen Írásait 6 darabba a'Kopertával.” (Aranka-gyűjtemény. Historica; KTL Mikes Kelemen Levelei, másolat. Filmmásolata az MTAK mft.-ban.) A becses lelet Huszár (Boér) József fiának tulajdonában volt. Íme a küldemény tartalma Aranka följegyzése alapján:

„1. Torma Éva Mikes Kelemen Anya Levele a' fiához. Kolosvár 22 xbris 1722. 2. Mikes Kelemen Levele amint láttzik Huszár Sándorhoz Joseffhez és ez az első Levele 5 Jan. 1759. Konstantzinápoly azt írja. 3. Rodosztó 25 Martý 1760 már az Ötse Levelét vette. 4. Rodosztó 19. Martii 1761. válasz. 5. már talám Huszár Sándornak írta. 6. más versek Huszár Sándornak, talám a Levél mellett. Rodosztó le írása versekben. NB. E meg van a'Török Országi Levelekben is Szombathely 1794. Koltsár István 1. 97. 1721. 42.” (Ezután a versek részletes összevetése következik.)

Aranka megjegyzései arra vallanak, hogy Mikes misszilis leveleinek másolt példányához jutott hozzá. Az 5. és a 6. pontban érthetőek találgatásai, mivel a másolatban nem külön-külön, hanem időrendben, folytatólagosan „6 darabba” írva következik a levelek szövege. A másolt kézirat terjedelme 32 ívrétű oldal, beleértve Aranka négy oldalnyi jegyzetét is.

A Huszár-család a Rodostóban elhalt bujdosó hagyatékát gondosan őrizte, híven Mikes Kelemen akaratához: *Az édes Anyánknak levelét mind edig szíves tisztelettel meg tartottam, de az Isten Engemet ki vévén a' tselédim meg nem tudnák betsülení, ezért Ötsém Uránnak küldöm, hogy had tartsa meg,...* — írja Mikes Rodostóból 1760. március 25-ig levelében. Így maradt fenn Torma Éva levelének szövege, amely Mikes missziliséinek másolatában az 1. szám alatt áll.

Aranka gyűjteményének egyik jegyzéke arra mutat, hogy a Nyelvmívelő Társaságnak kiadási szándékai voltak a fent említett levelekkel. A „Kész munkák” között egy lista 15 pontban sorol föl kéziratokat, és a sort Mikes neve nyitja meg: 1. Rodosto. Mikes Kelemen Levelei (Aranka-gyűjtemény. R. köteg. KTL).

Mikes misszilis leveleinek kiadására a cenzúra szigorúsága, a Rákóczi-téma letiltása miatt, valamint a Társaság belső bajai következtében ekkor nem kerülhetett sor. De a kiadás elodázásával Erdélyben nem szűnt meg az érdeklődés az író személye iránt. Erre vallanak a misszilisek eddig megtalált másolatai. A Huszártól megkapott Aranka-féle másolatról újabb készületek. Így került egy másolat-széria a Marosvásárhelyi Teleki Könyvtárba, egy másik a Kolozsvári Erdélyi Múzeum kéziratárába, egy harmadik az MTAK kéziratárába Mikó Imre útján; az 1760-ból való misszilisnek ezenkívül még négy különálló másolati példányáról van tudomásunk. A legkorábbi másolat 1762-ből való! Rodostó leírását tartalmazza 4 ívrét oldal terjedelemben. Annak a levélnek befejező része ez, amelyet Mikes 1761. március 1-én írt, Huszár József leveléhez csatolva, Huszár Sándornak. A vers végén a másoló írása: „Írattak le 1762dik Esztendőben Aprilisnek első napján ezen Proff Mikes Kelemen Török országbul küldött versei.” (MTAK kézír. M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz.) A másoló neve olvashatatlan. Alatta: Torma Károly írása, „Toldy Ferentz úrnak tisztelete jeléül Torma Károly”. A borítólapon

Toldy kezeírása: „Mikes Kelemen ‚A város Descriptioja‘ versekben. 1762-ki másolat. Torma Károly úr ajándéka 1865 júniusban”.

A Huszárokhoz írt Mikes-levelek másolatformában maradtak az utókorra. Az autográf levelek minden valószínűség szerint, a Huszárok levéltárával együtt, a múlt század derekán megsemmisültek (Kelemen Lajos szóbeli közlése, 1959). A Huszár néven ma meglevő anyag jobbára a Bornemisza család irata. Ebből is kevés van: KTL LXII, 5 csomó XVII—XVIII. század. — Bp. OL 1.286/144 sz., Boér OL 1.217,252/N. — OSzK Boér S. Qu. Hung. 723. Fol. 760. Mikes-missziliseknek nincs nyoma bennük. De nem találhatók a terjedelmes Bornemisza-levéltárban sem. Ebből mindössze néhány Mikes Kelemen elkobzott birtokaira vonatkozó hivatalos okmánymásolat került elő. (KTL Főosztály XIX, 1—75. sz. csomó. Kászoni báró Bornemisza család levéltára, br. Bornemisza letéte Marosillyéről, 1910.) — A Huszárokkal rokon Torma család levéltárának átvizsgálása sem járt eredménnyel. (Csicsókereszturi Torma család lev. KTL CLXI, 25 csomó, lajstromozva 3 csomó. Rendezve ideiglenesen. XIV—XX. sz. Torma Miklós letéte 1941. — OSzK Torma József és Károly iratai, Fol. Hung. 1234—1241. Quart. Hung. 1587—92—93—95, 2003, 2299, 2300. sz.) — A Mikes által is említett Nemesek, a fiátfalvi atyafiak terjedelmes levéltári anyagának átbúvárlásához (KTL) eddig nem jutottunk hozzá. — Szóba jöhetne még a Petkiek levéltára is; ennek nyomai a század elején Marosszentgyörgyre vezettek. Azóta nem tudunk róla (Kelemen Lajos szóbeli közlése, KTL).

Visszatérve Mikes misszilis leveleinek történetére, megállapítható, hogy néhány évtizeddel az Aranka-féle másolatok föltűnése után, egy autográf Mikes-levél keltette föl az erdélyiek figyelmét. Ez a levél azonos az annak idején Aranka György által említett, Mikes Jánosnál jelzett kézirattal. Publikációját a következő sorok kísérik: „E Nemzeti Társalkodó folyó félévi 17ik számában ‚Mikes Kelemen levelei‘ czim alatt tett imé kérdésekre: valljon említett Mikes Kelemen a’ mostani gróf Mikes családból származott-e? ki volt az ő nénye, kihez Kulcsár István által 1794-ben világ elébe bocsátott leveleit írta? sat., némi világosításul és feleletül egy fő rangu hazafi két levelet közle velünk. Mind a’ kettőt ugyanazon egy levélboríték foglalá magában... Ezen levelek nem kis világosságot lövellvén Mikes Kelemen viszonyaira: közlőjének világ elébe bocsátatásukért köszönettel tartozunk.” (Nemzeti Társalkodó 1840, II, 23. sz. dec. 23. Mikes Kelemen és Mikes István leveleik.) A Mikes-levél visszhangjára jellemző, hogy egyesek föl is jegyezték. Így például Keresztes Zsigmond kéziratban maradt munkájában: „A Szerkesztőség közöl két levelet, az egyiket írja Mikes Kelemen, — ki Rákóczit a Török Számkivetésbe kísérte, és a kinek ónnan irt Leveleit Kulcsár István 1794ben világ eleibe bocsátotta: — írja pedig 1759ben Jan. 5én gr. Mikes Istvánnak, ki is erre válaszol a Battyának.” (Ólvasásbeli Minden Gyűjtemény. Írá, és egybe szedé Keresztes Sigmund. 23. darab, 1842, CXCIV. Hasznos Multságók. 378. §6. Sepsiszentgyörgyi Mikó kollégium könyvt. kéziratgyűjt.)

A Nemzeti Társalkodó szerkesztősége óvatosságból elhallgatta a közlő nevét, a később történetből azonban Mikó Imrére következtethetünk. Mikó Imre a Mikesek zabolai udvarházában született. Anyja, Mikes Bora dédunokája volt Mikes Istvánnak, akihez 1759-ben Mikes Kelemen a szóban forgó levelet

írta. Az annak idején Mikes Jánosnál Aranka György által számon tartott „kézírások” István egyenes leszármazottaitól kerültek elő, és ez az ág őrizte azután is. Amikor ugyanis Toldy Ferenc a *Törökországi Levelek* 1861-es kiadását megelőzőleg Mikes János fiához fordult fölvilágosításért, azt a választ kapta tőle, hogy „Kelemen kezének a családi leltárban semmi maradványa nincsen.” (Toldy: 1861, Életrajzi értekezés, II. k. 220.) Mikó Imre viszont keresés nélkül is megtalálta természetes lelőhelyén; ki is adta, és ő értesítette Toldyt, hol jelent meg, s hogy családja birtokában van az autográf levél, a reá adott válasz fogalmazványával együtt (Toldy: 1861, II. k. 220).

Az autográf misszilis levél megszerzése ügyében a kiadó 1859-ben fordult Mikóhoz, akitől az év végén kapott választ:

Tekintetes Titoknok ur, tisztelt Barátom!

Valahára sikerült a Mikes Kelemen 1759-beli, tehát most épen száz éves, levelét előkerítenem, s ígéretem szerint ezennel küldöm is.

Ennek eredeti hitelességéhez, mint Ön is látni fogja, szó nem férhet. A borítékon látható hátirat gróf Mikes Istvántól van, ki nekem anyai ágról születeatyám volt, s a kinek több eredeti kézírata levén birtokomban, emezt, azok után, kétségtelenül saját kéziratának ismerem. De egy másik kétségbe nem vonható bizonyítéka a hitelességnek a mellékelt válasz conceptussa, mely az akkori kormányzó gróf Kemény László „Lecta”-jával van ellátva.

Meggyőződésem szerint e levél szétosztat minden az iránt támasztott kételyt, mintha a Törökországi Levelek nem Mikes Kelemtől származtak volna, mert a ki ennek fogalmazását, tartalmát amazokkal, különösen az utóbbiakkal, egybeveti, kétségen kívül meg kell győződnie arról, hogy ugyanazon egy elme szüleményei. Irmodor, kifejezések ugyan azok, ugyan azon megnyugtató vallásos érzet ömlik el ezen is, mint amazokon. Megvan főként ezáltal czafolva azon legfőbb ellenvetés is, mit az említett levelek hitelessége ellen felhozatni hallottam: hogy t. i. azon korban ily latinismusoktól ment tiszta magyarsággal nem írtak volna. Van-e ebben is, az egy Trinitárius szón kívül — mit akkor másként kifejezni nem tudtak — csak egy idegen szó is?

Szívesen kérem kedves Titoknok ur, méltóztat a közlötöket, miután czéljára fölhasználta, visszaküldeni — megkülönböztetett tisztelettel maradván a Tek. Titoknok ur

Kolozsvárott, december 16-ikán

alázatos szolgája
G. Mikó Imre

(Mikó Imre közlésre kiválogatott levelei, 1859. dec. 16. KTL. Toldy kiadta töredékesen, i. m. 220. — Később, Jancsó Elemér: Gróf Mikó Imre ismeretlen levelei. Kolozsvár 1943, Szellem és Élet c. folyóirat VI. évf. 1—2. sz.)

A fölfedezés lánának izgalmairól Toldy is beszámol. „Aggodalmasan vártam e levelek megküldését, mert tartalma, s különösen a Mikes Kelemenének belső formája a mű valóságára, keze tán kéziratom autográf rangja mellett volt szölandó. Az óhajtott ereklye 1859. decemberében csakugyan kezemnél volt. A „Törökországi Levelek” utolsójának kelte Rodostó, dec. 20. 1758., a megküldött eredeti levél „Constancinápoly 5 jan. 1759” íratott, s így amazal egykorú; s velem minden, ki a kéziratokat összevetette, kegyeletes örömmel győződött meg, hogy a két kéz egy, hogy kéziratom Mikes Kelemen autographja.” (I. m. 220.)

Toldy siet Mikó Imrét tudósítani az értékes leletről. Levele az első tudományos erejű bizonyíték a kéziratok hitelessége mellett.

Nagyméltóságú Gróf,
Kegyelmes Uram,

Kissé meggyült dolgaim miatt ez úttal csak néhány sorral kívánom azon örömeimet, hálámmal együtt, kifejezni, melyet Excellentiádnak újabban köszönök. Tegnap estve, épen az akadémiai banketen (mely, záradék közt legyen mondva, sokkal kedélyesebb, elevenebb, lelkesebb volt az azt-27-dikeinél, mely felette vegyes lévén, mintha kiki génirozva lett volna) Radnótfai úr átadta a kegyesen közlött két levelet. Sietek jelenteni, hogy MK levele constatirozza, megcáfolhatatlanul, mi szerint a Törökorsz. Leveleknek birtokomban levő kézírata eleitől végig

MIKES SAJÁT KEZE.

Képzelteti Excád örömeimet, s hálám mértékét. — A Mikes István levele is kincs.

Mely szerencse, hogy én Excádhoz folyamodtam ama kérdéssel és kéréssel; mely szerencse hogy késtem Mikes kiadásával!!

Most már minden jól van!

Excellentiád meg fogja engedni, hogy majd Mikesseli foglalkozásaim közben leendő kérdéseimmel ismét szabad legyen alkalmatlanokodnom!

A székfoglaló íveit, átnézés végett, keresztkötés alatt veendi Excd. A jövő héten hivatalos dolgom lesz Váradon. Ó miért nincs május?!

Hü tisztelettel

Excellentiádnak

alázatos szolgálója
Toldy Ferenc

Pest, dec. 20. 1859.

(Mikó Imre közlésre kiválogatott levelei között, 1859. KTL. Filmmásolata az MTAK mft.-ban.) — Mikes Kelemennek Mikes Istvánhoz írt levelét kiadásában közölte Toldy (i. m. 221—222) némely helyesírási, központozásbeli eltéréssel. A kézirat visszaadásáról Mikónak írt kiadatlan leveléből bizonyosodhatunk meg. (Mikó Imre levelezése 86. doboz. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézírattára. 1862.)

Nagyméltóságú Gróf Úr,
Kegyelmes Uram.

Valahára lehet szerencsém, a legmélyebb hálával, vissza szolgáltatni a néhai Mikes-féle két levelet; melyekhez csatolom ezennel Mikes Kelemen Törökországi Leveléi új kiadását, melynek egyik példányát fogadja Excellentiád azon buzgó tiszteletem csekély jele gyanánt, melylyel Excellentiád magas érdemei és erényei iránt viseltetem; párját pedig az Erdélyi Múzeum könyvtárába kérem tétetni.

Magamat Excellentiád grátiáiba ajánlván, mély tisztelettel maradtam
Nagyságodnak

Pest, mart. 10. 1862.

alázatos szolgálója
Toldy Ferenc

A szóban forgó kéziratnak ezután nyoma veszett. Sem a Mikes család iratai között, sem pedig a Mikó-levéltárban nem volt található. Egy évszázados lappangási idő múlva került újra elő Kolozsvárt a volt Erdélyi Múzeum kézirattára (KTL) törzsgyűjteményéből, Dani János levéltáros szerencsés keze nyomán. Így jutottam hozzá erdélyi tanulmányutam alatt 1960 januárjában (filmmásolata az MTAK mft.-ban). A boríték hátán, a pecsétes felén magyarul más kézzel, ifj. gr. Mikes István írásával: „Mikes Kelemen Ur Levele, mellyet Constancinápolyból írt; arra válasza üdvezült édes Attyám-nak G. Mikes Istvan Uramnak. A. 1759 b. 5-ta Jan.” — Mikesnek ez a levele az említett Aranka—Huszár-féle másolati példányok között nem szerepel; nem volt meg Huszár József, ill. Sándor levélgyűjteményében. Mivel a Mike-seknél sincs nyoma a Huszár családhoz írt missziliseknek, valószínűleg nem állottak atyafiságos kapcsolatban, s nem értesítették egymást a Rodostóból érkezett levelekről. A Huszárok ugyan tudtak a Mikes Istvánnal történt levélváltásról, mivel Mikes Kelemen megemlítette ezt 1760-i levelében.

Váltott-e újabb levelet Mikes Kelemen zabolai Mikes Istvánnal, bizonyosan nem tudható. Az a valószínűbb, hogy nem. A főispáni hivatalát féltő unokatestvér óvatos, hideg és tartózkodó hangja a rokoni szeretetre vágyó öreg bujdosót újabb levélre nem ösztönözte, sőt kiábrándította. — Ha folytatódott volna levelezésük, a többinek is ott kellene lennie a meglevő autográf levél, boríték és válaszfogalmazvány mellett. A levelezés folytatásának másutt sincs nyoma. Igaz, kevés irat maradt fenn a Mikes családtól. Mindössze a STSzékelyMúz-ban található egy 224 darabból álló kéziratköteg (Lelt. 23.752, fasc. N₂.2.) kb. az 1658—1732-es évekből; ezek többnyire gr. Mikes Mihály levelei. Van köztük néhány Mikes Kelemen elkobzott birtokaira vonatkozó másolat az 1710—1720-as évekből. — A Kolozsvári EK kézirattárában van egy kéziratköteg: Zabolai gr. Mikes István jegyzései (jelzete: 3162), de ezt nem lehet elolvasni, olyan halvány a tintája. Vele kapcsolatos a Budapesti EK kézirattárában levő irat: Tomus LX. Miscellanea Transylvanica. 16. Comes Stephanus Mikes, alicujus comitis encomia celebrat, 1746. — Végül gr. Mikes Mihály levelei 1708—1710. Az MTAK kézirattárában, MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteménye; Rákóczi-Aspermont lev. Rákóczi-anyagának másolatgyűjt. 10. doboz; eredeti OL-ban. — A zabolai Mikes familia leveleiről, 1804-ben készült, Regestrum-másolat sem szól Mikes Kelemen misszilis leveleiről, bár rögzít zágoni Mikes Kelemenre vonatkozó okmányokat. A Szászfenesen őrzött Regestrum eredetije, az ottani zabolai gr. Mikes Sándor családi levéltárával együtt 1944 táján veszett szem elől. — Mikes János levéltára Marosújvár mellett, magyareszeszei kastélyában volt. Iratanyaga az egyik Mikes-örökös beköltözésekor semmisült meg 1922 körül. Balla János gazdatiszt a nagy helyet elfoglaló családi levéltár egy részét a folyóba hordatta, a többit elégette, hogy az új birtokos lakosztályát a szép fekvésű levéltár helyiségeiben rendezze be (Kelemen Lajos szóbeli közlése alapján, KTL).

Azóta, hogy Mikes Kelemen misszilis levelei, ha szűk körben is, de ismertté váltak, elsőnek a Mikes Istvánhoz írt levél jelent meg nyomtatásban, 1840-ben, Erdélyben. Amikor Toldy másodszer (1861) kiadta, elkerülte figyelmét, hogy a Marosvásárhelyi Füzetekben Mentovich Ferenc közölte Mikesnek egy másik, 1760. március 25-i Huszár (Boér) Józsefhez írt levelét (1860, V—VI. füzet).

Szilágyi Sándor ezt föl is hányja Toldynak: „Őszintén sajnálom, hogy a kiadó, Mikes Kelemennek egy későbbi, 1760 márcz. 25-én Rodostóban kelt levelét nem ismerte, mely a Marosvásárhelyi Füzetekben, 1860-ban, a 425—435 lapokon olvasható. Több hibás feltevés- és tévedéstől megoltalmazta volna ez őt, mely beszámítva életrajzi adatainak becsét, mint epistola örökre irodalmunk egyik legszebb példánya fog maradni, és méltán csatlakozik a Törökországi Levelekhez, sőt kiegészíti azokat.” (Koszoru 1863, 266.)

A Marosvásárhelyi Füzetek szerkesztői, Mentovich Ferenc és Szabó Sámuel a levél szövegéhez az alábbi jegyzetet tették: „Ezen ,b. Huszár alias Boér József thordavármegyei főispánhoz’ írt levelet Cserei Gábor hazánkfia történelmi adatgyűjteményéből közöljük.” Azt azonban nem mondják meg, hogy eredetiből vagy másolatból közlik-e, s nem jelölik meg a gyűjtemény lelőhelyét. (1959-ben az általunk megtalált, a Marosvásárhelyi Bolyai Könyvtárban levő Cserei-féle példányról kiderült, hogy másolat.)

Csaknem három évtized múlva Abafi Lajos „Mikes Kelemen kiadatlan levelei” címmel közölte a Huszároknak írt Mikes-levelek közül az 1759-, 1761-ben kelt leveleket. (A Petőfi Társaság Lapja 1877, 12—13. sz.) Szilágyi Sándor cikkét és Mentovich közlését ismerve, az 1760-ból való misszilis szövegét ekkor nem adta ki újra, de megjegyezte, hogy az általa használt Kazinczy Gábor-féle másolat szövege amattól „csak lényegtelen apróságokban tér el” (i. m. 188). Abafi ekkor a Huszár Sándornak írt levél végéről „A’Város descriptioja Sándor Ótsém Uramnak” c. verses részt is elhagyta. A második közléskor (Figyelő 1878, majd ismét a Mikesről szóló könyvében, Bp. 1878, 176—208, 141—146) kiadta az összes misszilis levelek teljes szövegét, beleértve a Toldy kiadásából átvett, Mikes Istvánnak írtat is. A másolat eredetére vonatkozólag szűkszavúan célzott Szilágyi Istvántól nyert értesülésére, mely szerint — a kiadás alapjául szolgáló kézirat-másolatot talán Huszár Józseftől kapta Aranka, később Mikó Imréhez kerültek e levelek, s valószínűleg innen nyerte Kazinczy Gábor. (Figyelő 1877, III. 289.) Nem Abafitól, hanem Szilágyi Istvánnak Szabó Károlyhoz intézett leveléből tudtuk meg, hogy a másolat-szeriát Abafi, Kazinczy Gábornak általa megvett hagyatékában találta (ld. Szabó Károly személyi levéltára. KTL, CXXXIX, 6. doboz, lajstromozva, ABC rendben).

Kedves barátom,

A Mikes Kelemen leveleit küldöm. Bocsáss meg, hogy ennyi ideig voltak nálam: de nem kaphattam annyi időt, hogy velök végezhessek.

Most már megtettem.

E levelek részint egészben, részint töredékesen már megjelentek, s így akkor, mikor hozzám szíves voltál elküldeni, már ismeretesebbek voltak előttem.

Az 1760-diki a Vásárhelyi Füzetekben jelent meg, s mint most ebből látom, egy nagy nyomtatási hibával atya helyett anya lévén nyomtatva. Ez a hiba Szilágyi Sándort aztán tévedésbe vezette. Szép értekezésében (Koszoru), azt a következtetést tevén, hogy Torma Éva mostoha anyja volt M-nek, holott ez a hely Boér József mostoha apjára vonatkozik, arról állítván, hogy pápistává tette.

A többieket Abafi közölte a Figyelőben azon értekezésébe szöve, melyet a Petőfi-társaságban felolvasott. Kazinczy Gábornak általa megvett hagyatékában

tékaik között találta, a hová alkalmasint gr. Mikó Imre utján jutott, a ki azokat K. számára másoltatta, vagy tán a több egyenlő példány-másolatok egyikét ajándékozta.

Gróf Teleki Sándorral tavaly is, az idén is találkozáván itt Szigeten, azt említé, hogy Mikes Kelemennek olajba festett képe megvan az Erdélyi Muzeumban, a hová az ajándékozás folytán jutott. Én kételkedésemet fejeztem ki, hogy nem a másik, a régebben élt Kelemené-e? Ő erősítette, hogy a Rákóczi Mikeséé. Valóé ez? Kérem iránta felvilágosításodat; mert ha való a dolog, úgy a fényképet, melyet róla a gróf megígért, sürgetem tőle. . .

Sziget, 1877. nov. 18.

Szilágyi István

Abafi a Kazinczy-féle másolatot tartotta először hiteles szövegűnek, a Cserei-féle változathoz képest. Véleményét akkor módosította, amikor Torma Károly megküldte neki a KTL Aranka kézjeggyével ellátott másolati példányt, azt, amelyik föltehetőleg Szabó Károly és Szilágyi István kezében volt. Ennek szövegét tekintette leghitelesebbnek, „mit azért jegyzek meg — írja Abafi —, mert e másolat a többihez képest számos eltérést mutat fel, és azokat egypár helyen helyreigazítja.” (Figyelő 1881, X, 321.) Több helyesbítő megjegyzést fűzött az általa korábban közölt Mikes-levelek szövegéhez, de új kiadásukra már nem került sor. Sőt a Kazinczy-féle másolat is szem elől veszett, mert nem jelölte meg a lelőhelyét Abafi sem. Csak napjainkban került elő, terjedelme 28 ívrétnyi oldal, Aranka följegyzései nélkül. (MTAK kézír. Kazinczy Gábor gyűjt. Irod. tört. I. Mikes Kelemen levelei. Másolat 28 l. — Eltűnt az Aranka-féle másolat-példány is. Jancsó Elemér, az Aranka-kéziratok ismerője 1955-ben írta, hogy az Aranka által gyűjtött Mikes-levelek elkallódtak. (Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Bukarest 1955, Akadémiai K. 58, 61, 87.)

1959–60. évi erdélyi tanulmányutam ideje alatt, Jancsó Elemér szíves tanácsai alapján végzett kutatásaim közben sikerült újra nyomára akadnom az Aranka-féle Mikes-kéziratoknak a KTL-ban és a Marosvásárhelyi TK-ban. Az összes eddig ismeretes kézirat-másolatok előkerülése módot adott a múlt században közölt szövegek ellenőrzésére és a misszilis levelek hiteles szövegének megállapítására.

* *

Maradtak fenn nyomok Mikes más misszilis leveleire vonatkozólag is. Ezek a következők:

Mikes Kelemen föltehető válasza anyja 1722. december 22-i levelére. Ismeretlen. — Vö. Mikes több sornyi bejegyzését anyja levelére 1723-ban; KTL Aranka-gyűjtemény Historica. Mikes Kelemen Levelei, in fol. 16. Aranka bejegyzése: „Torma Éva Mikes Kelemen Anyja Levele a' fiához. Kolosvár 22 xbris 1722.” Ld. a *Leveleskönyv* 51. lev. jegyz.

Mikes Kelemen levelei Bercsényi Lászlónak. 1746? 1747. okt. 15. Ismeretlen. — Vö. Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. 1955, 385: gr. Bercsényi László Mikes Kelemen egyik levelére válaszul 1748. január 6-án. — Bercsényi és Mikes levélváltásáról vö. Forster Gyula BpSz 1924, 13, 117–21. (OSzK Quart. Gall. 55.) Ld. a 171. lev. jegyz.

Mikes Kelemen levele Czartoryski Ágost hercegnek, ill. Jávorka Ádámnak. Jelenleg ismeretlen helyen. Ld. Thaly Kálmán: Jávorka Ádám ezredes s a

Gr. Forgách- és Rákóczi-levéltár. (Befejező közlemény.) Jaroslawi kutatások. Sz 1888, 594. — Özv. gr. Bercesényinével (sz. Kőszeghy Zsuzsi) Rodostóból eltávozott Kajdacsinének hagyta meg a haldokló Jávorka 1747-ben, hogy Mikes Kelemen levelét továbbítsa Czartoryski hercegnek. „Etiam hanc epistolam a praefato Magnifico Domino Mikiese, Rodoserati degente, ad Suam Celsitudinem promovi, ex manibus acceptatam pie memoriae defuncti Magci Colonelli Domini Jaworka” — írja Kajdacsiné Czartoryskinak szóló levelében. Kajdacsiné levelének latin szövegét Thaly, állítása szerint, az akkor Vörösvárott levő Rákóczi-archívumból, az eredetiből közölte. — A krakkói Czartoryski-levéltárban, az OL és a pozsonyi Állami Levéltár vöröskői anyagában végzett kutatásaim során eddig nem találtam ezzel kapcsolatos adatokat. (ItK 1962, 265.)

* * *

Végül Mikesnek egy üdvözlő levél formájú, valószínűleg kolozsvári diákéveiből való, hányatott sorsú kéziratáról kell még szólnunk. A múlt században elsőként gr. Lázár Miklós hívta föl rá a figyelmet Szabó Károlynak írott keltezetlen levelében: „Kérem jegyezze meg magának a miket az oklevelekben gr. Pekri Erzsébet Theréziáról talál, azután olvassa el a Mikes Kelemen levelei II. k. 241^{lk} lapját, mert a közelebbi gyűlésben Mikestől egy tárgyat fogok bemutatni és akkor elvárok öntől egy megjegyzést. A tárgyat gr. Teleki Jánosné adta át nekem, az egy szent kép, melyet a bujdosó Mikes ajándékba adott gróf Petkinek, rajta érdekes sorok. Az ajándék is jellemző, de egyik oka a bemutatásnak a hogy buzdítsam hölgyeinket és másokat arra, hogy régiségeket, ha csekélységeknek is látszanak, adják be hozzánk. Egyuttal kérem küldje el hozzám az Szentlélekről szóló okleveleket, mert ott feledtem tegnapi. Isten Önnel.” (Szabó Károly személyi levéltára KTL.) Szabó Károly a leletet értékesnek tartván, bizonyára közreműködött abban, hogy Szilágyi István kiadja azt. (VU 1879, 27. sz. — Megjelent még: Beöthy: Képes magyar irodalomtörténet. 1896, 472—73. — Benedek Elek: Zágoni Mikes Kelemen. Bp. 1906. — Szilveszter Ferenc: Mikes Kelemen. Kézdivásárhely 1914.)

A kézirat levlészerű címezése, amelyet a gyermek Mikes Kelemen kegyes lelki adománya követ:

Illustrissimo

Dño Dño

Comiti Davidi Petki

Annuaui sancti sui Patroni

memoriam recolenti hac fi-

gura congratulabatur

humillimus servus

Clemens Mikes

<i>conf</i> [essio — gyónás]	3
<i>com</i> [munio — áldozás]	3
<i>Ros</i> [arium — rózsafüzér]	3
<i>Mortif</i> [icatio]	4 [önsanyargatás]
<i>Lit-Lau</i> [Lauret.Litania]	5
<i>Lit-De Nom Je</i>	6 [Litania de Nomine Jesus]

A hátlapon egy barokk allegória, gyermekkori rajz, *Spés Fides Charitas* felirattal övezve.

A kor szokása szerint ilyen ajándékkal csak valamilyen közelebbi hozzátartozónak, szülőnek, testvérnek, tanítónak, esetleg rokonnak, kereszt- vagy bérmaszülőnek kedveskedtek. Mikes 1700 táján Kolozsvárt tért át katolikus hitre és ez idő tájt bér mátkozott. Föltehetőleg Petki Dávid tölthette be a keresztapai tisztséget (talán gr. Mikes Mihály fölkérésére), és névnapja alkalmából kapta a kéziratot Mikes Kelemtől. Vö az [1.] misszilis 9. sz. jegyz. végét.

Mikes Kelemen gyermekkori rajza Mikes Mihály fia, István testvérének, Ferencnek egyik dédunokájánál, Mikes Erzse, Teleki Jánosnénál bukkant föl. Mikes István és neje Petki Róza leszámazottaitól került a kézirat a rokonokhoz, a Kolozsvárt megtelepedett Mikes-ághoz. Sajnos, nem adták át az Erdélyi Múzeum kéziratárának, s így ma is magánkézben lappang. Valószínűleg Teleki Irma, özv. Bánffy Dezsőné tulajdonában van, akinek nagyanyja Teleki Jánosné, Mikes Erzse volt. Teleki Irma egy megbízottja 1957-ben megvételre kínálta föl a kéziratot a Kolozsvári Történeti Levéltárnak, de akkor nem tudták megvásárolni. A kéziratnak azóta nyoma veszett. Erdélyi tanulmányutam idején Dani János levéltárossal hiába kutattunk utána a kolozsvári Mikes-rokonság körében, sajnos nem tudtunk nyomára akadni.

A MISSZILIS LEVELEK TÁRGYI JEGYZETEI

[1. GR. MIKES ISTVÁNNAK. 1759.]

Az autográf kéziratról betűhíven közöljük. Lelőhely: RNK Akadémiája KTL Törzsgyűjtemény. Filmmásolata az MTAK mft.-ban.

Mikes a levelet negyedrétebe hajtott, aranyozott szelű vélin papírra írta, amelynek vízjegye: HR.

A boríték egyik felén:

*A Monsieur
Monsieur Comte
de Mikes*

en Transilvanie

A boríték hátán, a pecsétes felén magyarul ifj. gr. Mikes István írásával: „Mikes Kelemen Ur Levele, mellyet Constancinápolyból írt; arra válasza üdvezült édes Attyámnak G. Mikes István Uramnak. A. 1759b. 5-ta Jan.”

Megjelent: Nemzeti Társalkodó 1840. dec. 23. 23. sz. — Toldy: Mikes II. k. 1861, 221—22. l. — Abafi: Figyelő 1878, IV, 303—304. l. (Toldy szövegközlése alapján.) — Abafi: Bp. 1878, 178—180. l.

1. Zágoni Mikes Kelemen a levelet unokaöccsének, gr. Mikes Istvánnak írta, aki ekkor Fejér vármegye főispánja volt. A zabolai familiából származik, fia gr. Mikes Mihály háromszéki főkapitánynak és gr. Bethlen Druzsínának. — Vö. 1733. „Herczeg Eugeniusnak G. Mikes Istvánhoz a Fejér Vármegyei Fő Ispányságról szollo levele.” (A Mikes familia Regestruma, fasc. 111.) — 1779. „G. Mikes István Felső Fejér Vármegyei Fő Ispányságáról szollo udvari

Collat. Levél." (Fasc. 2.) — Id. alább Mikes István válaszfogalmazványát is.

2. Zabolai gr. Mikes Mihály felesége 1692-től Bethlen Druzsina, Bethlen Farkas kancellár és történetíró leánya. 1717-ben katolikus vallásra tért; meghalt 1724-ben. 1704-ben férjének Rákóczihoz való pártolása után Brassóban több hónapig volt Rabutin fogságában. A közeli atyafias ismeretség ideje 1707 előttre, Mikes Kelemen gyermekkorára tehető. Mikes Mihályné pártfogolta a református hitű árva zágoni Mikes fiút és özvegy édesanyját.

3. Gr. Mikes Mihály meghalt 1721. jan. 6-án. A Mikes család csík-somlyói klostromában levő sírboltjába temették. Magas hivatalra emelkedett székely katolikus főúr volt. Fia Mikes Kelemen háromszéki főkapitánynak és Kálnoki Zsuzsának. A nevezetes Mikes-féle pontokat 1699-ben ő hozta le Bécsből. Ezek a korábbi Lipót-féle diplomához képest orvoslást jelentettek az erdélyi katolikus főnemesség számára. Vele voltak még Apor Péter, Boér Simon, Petki Dávid stb. — Vö. még 1693. „Mikes Mihály Bároságáról költ Flgs Udvari Adomány Levél.” — 1696. „Zabolai Groff Mikes Mihály Grofságáról szollo Flgs Udvari Decretum.” (Regestrum, fasc. 1.2.) — 1699. „G. Guttenstein Venczelnek Bétsből expediált Testimoniuma arról — hogy G. Mikes Mihály minden üdöben mely hívséges viseletű Férfi volt, kivált akkor, midőn a Tökölina Irruptio el harapozott volt — vala mind ezek ellen — ugy a Törökök ellen is Diadalmason viaskodott.” (Fasc. 111.) — 1700. „G. Mikes Mihály Nova Donatioja.” (Fasc. 9.) — 1702. „G. Mikes Mihály Nova Donatit cum jure Regio I. Leopold Császártól Nyer azon Károlyvári [Alba Julia] Házra — melyet Uzoni Béli Páll per Notam el vesztette vala.” (Fasc. 105.) — 1702. „B. Szolnok Vármegye Fő Ispányságáról Szollo Collationalis levél.” (Fasc. 2.) — 1703. „G. Rabutin Lajos Erdélyi Commendirozo Generalisnak, Székelyek Obesteréhez és Szolnok Vármegye Fő Ispányához G. Mikes Mihályhoz Brassobol irt Levele: melyben jelenti a Kövár Vidékén Kurutzok ellen valo Diadalmat — egyebekben pedig ajánlja a Grofnak a mindenekben valo hívséges gondoskodást.” (Fasc. 111.) — Rabutin cs. tábornok Szebenből 1703 őszén a kurucok ellen Háromszékre rendelte. Itt Tökölly volt ezredes kapitányai és hívei, köztük Henter Mihály és Nemes Tamás szervezték meg a székelyek fölkelését; Brassót körülzárták, Mikes Mihályt elfogták.

1704. „Rákóczi Fejedelem által G. Mikes Mihálynak egy ezredes Lovas Fő Kapitányságról költ Collationalissa.” (Fasc. 111.) — 1704. júl. A gyulafehérvári gyűlésen Rákóczit az erdélyi rendek fejedelemmé választották; a három nemzet tagjaiból álló hírvívő küldöttség élén Mikes Mihály állott. 1704-ben a selmeczi béketárgyaláson ő képviselte az erdélyi rendeket. 1705 őszén Mikes Mihály és gr. Pekry Lőrinc vezette székely hadak Moldvába húzódnak. 1706-ban a nagyszombati béketárgyaláson erdélyi békebiztosok: Pekry, Mikes, Kemény Simon, Teleki Mihály. — 1707—1711. Családjával Moldvába bujdosik. Rákóczi a kibujdosó székelyeket Mikesnek való engedmességre utasította.

Gr. Mikes Mihály generális már a kuruc háború kitörése előtt gazdasági kapcsolatban állott moldvai és havasalföldi tekintélyes családokkal és a jászvárosi tárgovistei vajdai udvarokkal. A székely kurucok második kibujdo-

Mikes Mihály

sásakor gr. Mikes és családja előbb Targu—Ocnán, majd Moldva és Havasalföld határterületén, Focšaniban telepedett le. A kezdeti bérleti gazdálkodás után, családja, személyzete és állatállománya eltartására a Havasalföldön szerzett birtokon közvetlen gazdálkodásba fogott. Ez alatt az idő alatt ritkán fordult meg a fejedelem udvarában. — Hazatérése után, gr. Petki Dáviddal együtt, a brassói katonai parancsnok előtt 1711. júl. 3-án tette le az új hűség esküt. — 1713. „G. Mikes Mihály Gubernialis Consiliáriusi Hivataláról költ Collat.” (Fasc. 2.)

Az erdélyi főurak közül aránylag kevesen emelkedtek ki a Rákóczi-korban. Mikes Mihály nem annyira tehetséges tábornok, mint esküjéhez hű főnemes, személye kiváltképpen a székelységben volt irányadó. Bármennyire igyekezett őt az udvar címekkel, adományokkal a császár hűségén megtartani, Rákóczi könnyen meg tudta nyerni ügyének. A fejedelem többször említi nevét Emlékirataiban és levelezésében. A zabolai gr. Mikes Mihályra és családjára vonatkozó adatok, zágoni Mikes Kelemen ifjúkorának alig ismert történetéhez nyújtanak támpontokat. — Előfordul neve Hermányinál is: „Mikes Mihály inasa” (62. anekdota).

4. A közmondást Mikes a *Leveleskönyvben igen mesze eset alma fájától* változatban használja (123. lev.), amikor Rákóczi fejedelem József nevű fiát jellemzi. — Itt Mikes Ferenc személyére vonatkoztatja.

Mikes Ferenc, István bátyja, udvari tanácsos; meghalt 1727-ben. Felesége gr. Eszterházy Kata. A két testvér között apjuk halála után hosszú évekig tartó pörösködés kezdődött, amiről Kelemen is tudomást szerezhetett. A családi békétlenség okozóját Mikes Kelemen, a levél szerint, Ferencben látta. Diákkorában iskolatársa volt a kolozsvári konviktusban, összeférhetetlen természetét ott ismerte meg. Ld. Hermányi: 90. anekdotájában, Gr. Mikes Ferencné; 159. anekdota: „Mikes Ferenc egy haszontalan ember vala, de igen emberrágmalmazó.”

Vö. 1721. „Zabolai b. Mikes Ferentz és István között a Fel-Kelhető Bonumok Osztályáról költ Levél.” (Regestrum, fasc. 83.) — 1725. „G. Mikes Ferentz G. Mikes Istvánt törvényesen meg inteti — hogy az osztatlan Jozság Proventussait tulajdon hasznára ne fordítsa.” — 1729-ben az országgyűlés elé vitték osztályos pörüket, amely Mikes Ferenc özvegye és Mikes István közt tovább folytatódott. — 1732. „G. Mikes István G. Eszterházy Katát G. Mikes Ferentz özvegyét a Porond nevű Város közönséges földén kezdett építkezéstől tiltat.” (Fasc. 36.)

5. A Mikes-családfa Ferencen és Istvánon kívül még három korán elhalt gyermeket tart számon; Pált, Mihályt és Zsigmondot.

6. Abafinál (1878, 179) tévesen: házamból áll. Az Erdélyből való kijövetel időpontját érti rajta, és helyesen 1707-tel jelöli a jegyzetben.

7. Ld. alább Mikes István 1759-ben kelt válaszlevelének fogalmazványát. Istvánnak hat gyermeke volt; két fia: István és Mihály, ez utóbbi Bécsben tanult, később a gr. Bottyáni regimentben szolgált és fiatalon elesett; négy leányának neve: Julia, Anna, Sára, Róza.

8. Mikes itt arra céloz, hogy a királynő 1740-ben elutasította a Rodostóból való hazatérés iránti kérelmét. — Az isteni rendelkezésben való megnyugvása ugyanolyan sztereotíp kifejezésbeli fordulatban nyilvánul itt is meg, mint *Leveleskönyvében* gyakorta.

9. Nem tekinthető véletlen következményének, hogy Mikes ezt az utat választotta először a levelezésre. Korábban a trinitáriusok útján kaphatott Erdélyből híreket. A károlyvári trinitáriusok ismerték a Mikes családot. — Vö. 1717. „P. P. Trinitarii — Paulini — et Minoritae. G. Mikes Mihály Fundationalis Contractussa két Páter eltartásáról.” (Regestrum, fasc. 99.) — Apjuk halála után, a pörösködés közben, ennek költségeit — úgy látszik — sem István, sem Ferenc nem akarta vállalni. 1730-ból és 1742-ből is van egy levél, amely az utódokat a Contractusból származó tartozásra figyelmezteti. — 1760. „A Károlyvári P. Trinitariusok és G. Mikes Antal és Testvére G. Mikes Mária Kornis Antalné Asszony között restans Interes iránt költ meg egyező Levél.” (Fasc. 99.) Tehát az idősebb testvérré, Ferencre, ill. két gyermekére hárult a hátralék megfizetése.

[Gr. Mikes István válaszfogalmazványa
Mikes Kelemen 1759. jan. 5-én kelt levelére.]

Méltóságos Ur,

Kedves Battyám Uram.

Constantinapolyból 5ta Januarii ezen folyó esztendőben költ Levelet az Urnak Batyam Uramnak az Méltóságos Generalatus Méltóságos Gubernator Urunk ö Excelentiajanak által küldvén meltoztatot ugjan Méltóságos Gubernator Urunk ö Excelentiaja kezembe küldeni, es az valaszolasra nekemis engedelem adatvan ugjan azon canalison kivanságára az Urnak Batyam Uramnak valaszolok. Igaz az hogj miolta eletben vagjok az Urrol Battyam Uramrol semit sem hallottam. Mivel üdvezült Atyám is meg 1720ban mult ki az vilagbol es üdvezült Atyamtól en akkor tizenket esztendős leven semit sem erthetem. üdvezült Aszonyom Anyam pedig 1724ben mult ki ez vilagbol, es Istennek ö szent Felségének nagj kegjelméből meg 1717ben az Catholica religiot ampectalvan igen aiatos Peldas eletet elt mind halalaig es az fenn meg irt esztendőben az Kolosvari Pater Jesuitak templomaban ellis temetetét sok szep (maga lelkinék holta után valo vigasztalására) rendeleteket hagjván maga után. G. Mikes Ferencz Batyam uram kevesset élt hazassagaban, igen ifjantan sok betegsegekeltöltven idejet meg 1727ben szent Mihaly napjan mult ki ez vilagbol es maradvot egy fia es egy leánya az leánya ment ferjhez G. Kornis Antal urhoz es az is iffjusaganak viragjaban ell holt. az Fia kit is hinak Mikes Antalnak maig is ell mint egy harmicz harom esztendős ember es Nehai G. Haller János Gubernator ur ö Excelentiaja Leanyat vette nyolcz esztendővel ennek előtte el, negy leányi vadnak es Nemes Haromszeknek Feő Kiraly Biraja.

Az mi pediglen engem illet En hogj meg hazasodtam 30 esztendeje az mult augustusnak 25 napjan ell mult es vettem ell G. Petki David ur Leányát kivel is az Isten feles szep gyermekekkel fiu es leány magzatokkal meg

aldot kik közül életben van egj 26 esztendős István nevű hazas fiam, az kinek ugjan mar Isten kegyelmesegeből vanis egj Mihály nevű mas fel esztendős fiacska, es ezen kívül 4 Leanyim vadnak életben kettő fernel egyiket hét esztendővel ennek előtte adtam ferjnek B. Bornemisza Pal urnak az ki is fia B. Nehai Bessi cancellar Kaszoni B. Bornemisza Jánosnak volt es ennek egj leanyais van valami hat esztendős Masodik leanyomat tavally majusban adtam ferjhez G. Haller Antal urnak. ket leanyom vagjon hajadon egjik 15 az másik pedig kilencz esztendős. En pedig noha meg olly felette vén nem volnek de beteges es sok változasokkal tellyes időmet töltöm meg eddig az Isten ingjen való kegyelméből életben meg tartott es Felseges Aszonyunk es mostani <Regnans> Dicsősegesen Regnans Kegyelmes Kiralynenk és Csaszarnenk Kegyelmesgeből Nemes Fejer Vármegeynek Fő Ispanya Vagjok már majd tizenöt esztendőtol fogva. volt meg egy fiam az kiis Beesben tanolvan az G. Botyáni ur ő Excelentiaja Regimentiben Zaszlo tarto volt es az hadakon ell is veszet.

Nagy haladással tartozik pedig az kivalt az jo Istennek az ki idegeny orszagon es edes Hazájátol tavul leteben is nem csak szükseget nem szenved, sőt olly kegjelmet tapasztallya Isten ő Felsegenek hogy masokkalis kivalt atyafiaival jól tehet az kik holta után is mind Isten elöt lelkeröl mind jo tetemenyeröl dicsiretesen es haladatoson meg emlekeznek es jo hire neve ez vilagon is holta után dicsiretes emlékezetben marad. Mind Lelki s mind testi ez vilagi bujdosasban pedig nagj boldogsag az, ki életét mind Istenne való lelki bekesseben mind ez vilagon maga felekezetinek es a nemzetinek fejéhez az Istennek bölcs rendelése szerint meg alazvan magat, Istentől s Kirallyatol kegjelmet ker. es mind ez vilagon mind az mason hivek közti szamlaltatik ez valoban mind az vilagon nagj nyugodalmat es az jövendő életre keszitő boldogh halalhoz nagj segedelmet nyér.

En nekem pedig se nem szabad se nem lehet se ugj mint igaz hivinek Felseges Aszonyunknak annál inkab mint ő Felsege Kegjelméből ez hazában Fő Ispanynak mas uton és alkalmatossággal az Urnak Batyam Uramnak irnom, hanem az Meltosagos Generalatus és az <előljároim> (Gubernium vagy Gubernátor) hirivel sem trinitarius se mas canalison irnom hanem az melly moddal mostanaban az Ur Batyam Uram nekem irt es enis Valaszlok lehetne irni es Valamit csekellysegemhez kepest parancsol melly Felseges Aszszonyunkhoz es örökös Fejedelmemhez való Homagialis hüsegemet meg nem serti atyafisagos indulatimat meg bizonyítani kívanom. Maradvan

Meltosagos Battyam Uramnak

kesz szolgája Atyafia

A szöveget gr. Mikes István saját kezű, a gubernátor „lecta”-jával ellátott válaszfogalmazványáról (a rövidítések föloldásával) betűhíven közöltük. Lelőhely: KTL Törzsgyűjtemény. Az ívrétű levélpapír két függőleges hasábra van osztva; a fogalmazvány-szöveget a levélíró a jobboldalra írta, mint a hivatalos „impurus conceptus”-okat szokták írni. A kézíraton az erdélyi királyi kormányzó beírása, a tisztán maradt helyen hosszanti irányban: „Ezen levelet lehet meg írni és sub volanti kezemhez is küldeni, jól van az dolog fel téve, nincsen semmi a mi ártalmas benne lehetne, és az hiv sub-

ditus kötelessége ellen volna. Lecta 1759 6ta May. G. Kemény Gubernator.” Az <előljáróim> szót a kormányzó törölte és helyette a tiszta hasábra írta a „Gubernium vagy Gubernátor” szavakat. — A Rodostóba küldött levél elveszett.

Mikes István levelét kiadta: Nemzeti Társalkodó 1840, dec. 23. 23. sz. — Toldy: Mikes II, 1861, 223—25.

Gr. Kemény László 1758 és 1762. május 22. közötti időben volt gubernátor. Mikes Kelemen későbbi leveleit rajta keresztül küldte a Huszár családnak. — A gubernátor által Erdélyből továbbított levelet Mikes megkapta Rodostóban. Vételét jelezte is Huszár (Boér) Józsefnek 1760. márc. 25-én írt levelében.

Mikes István szüleinél, Mikes Mihályról és feleségéről Bethlen Druzináról ld. előbb, a Mikes Istvánnak 1759. jan. 5-én írt levelet és a 2. és 3. sz. jegyzetet. Apor Péter is ír Mikes Mihály haláláról: „Anno 1721. Moritur C. Michael Mikes 6-a Januarii, Reg. Gubernii consiliarius.” (Apor MHH 11. 1863, Scriptores, 161.)

Kornis Antal házasságáról ld. Hermányi 90. anekdotáját. „Ez az ember gróf Mikes Ferencné gyöngy-gyönyörűséges leányát vette vala feleségül, s bizony derék asszonyra talált is vala Antal, de ez a szép asszony életének virágjában meghala. Aztán vevé feleségül a Petki Dávid leányát...” Ld. még Kornis Antalról a 228. anekdotát.

Mikes Antal gr. Haller Zsuzsát vette feleségül. A Mikes-családfában Antalnak három fia és három leánya mutatható ki.

Mikes István felesége gr. Petki Róza. A zabolai Mikések szoros kapcsolatban voltak a Petkiekkel; a XVI. században háromszor mutatható ki köztük házasság. Az előkelő Petkiek komoly szerepet játszottak a XVII. században a Rákócziak uralkodása alatt. Dávid atyja 1661-ben a székelyek csapataát vezette Kemény János ellen. A török állítólag fejedelemséggel is „megkínálta”, de Petki nem fogadta el. Fia, Dávid 1690 után nyerte el a grófi címet. A kuruc háború idején Mikes Mihállyal tartott. Együtt tértek vissza Moldvából és 1711-ben ő is letette a hűségesküt Brassóban. 1715-ben kir. táblai ülnök, 1722-ben Kolozs megyei főispán lesz. Rózan kívül még három leánya és két fia volt. Meghalt 1744-ben. — Ismeretes Mikes Kelemen kolozsvári éveiből származó rajzolt „vignette”, latin címzésével és szövegével: *Illustrissimo Domino Domino Comiti Davidi Petki Annus sancti sui Patroni memoriam recolenti hac figura congratulabatur humillimus servus Clemens Mikes*. A gyermek Mikes névnapj üdvözlétként adta gr. Petki Dávidnak. A zágoni Mikes fiú a zabolai grófi famíliához fűződő szorosabb szálak révén jutott e közvetlenebb kapcsolatot föltételező ismeretséghez. (Mikes 1711-re datált mellképének föliratán — gróf — áll, mivel gr. Mikes Mihály hozzátartozójának vélték. Mikes 1760. márc. 25-i misszilisének egyes másolati példányain is zabolai előnév van. Anyjának 1728-i temetési meghívóján az első férj neve: zabolai Mikes Pál, zágoni helyett.) A Mikes-kutatások korai időszakában a *Leveleskönyv* titokzatos „groff P. E.”-személyét, az „édes néne” alakját, többek között az egyik Petki leányban vélték megtalálni. — Vö. a [4.] misszilis 13. sz. jegyz. is.

Mikes István hivataláról ld. előbb Mikes Kelemen hozzá írt (1759) levelének jegyzeteit. Ír róla Apor Péter is: 1739. „C. Stephanus Mikes de Zabola

factus est supr. Comes cottus Szolnok Interioris. 1742. Resoluti sunt Viennae pro supr. Comite Cottus Albensis C. Stephanus Mikes.” (Synopsis mutationum. MHH 11. 205, 228. l.) Hivatalos minőségben említi Hermányi (314. anekdota) „Mikes István Marosujvart”.

Mikes István hűvös, tartózkodó hangja az ősz, rokoni szeretetre szomjazó Mikes Kelemen levélíró kedvét lehűtötte. Ezért nem válaszolt Mikes zabolai Mikes Istvánnak. — Ugyanakkor meglepte és meghatotta mostohaestvérének, Huszár (Boér) Józsefnek családias hangú levele, amely az író abafáji atyafiságának szívet melegítő üdvözlését hozta.

[2. BR. HUSZÁR (BOÉR) JÓZSEFNEK. 1759.]

A levél szövegét Aranka György ívrétű másolatából betűhíven közöljük. Lelőhely: KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Mikes Kelemen Levelei, in fol. 16. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Aranka jegyzete: „Mikes Kelemen Levele amint láttzik Huszár Sándorhoz Joseffhez [Joseffhez: sor fölött beírva] és ez az első Levele 5 Jan. 1759. Konstantinápoly azt írja.”

További másolatok: Marosvásárhelyi TK: Mikes Kelemen Levelei, in fol. 16. Fasciculus Miscellaneorum Tom. V. 25. Ms. Filmmásolata az MTAK mft.-ban, f. 445^c/₅ (25). Az Aranka-gyűjteményből való példány hív másolata, helyesírási eltérésekkel és másolási hibákkal, Aranka lemásolt megjegyzésével.

KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Negyedré, a folio-példány mellett. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. Föltehetőleg az autográf levélről készült másolat, Aranka jegyzete nélkül.

MTAK kézír. Kazinczy Gábor gyűjt. Irod. tört. I. Mikes Kelemen levelei. A KTL-ben levő negyedréű Aranka-példány másolatának látszik.

Kiadta (Kazinczy Gábor másolatából) Abafi Lajos: Mikes Kelemen kiadatlan levelei. A Petőfi-Társaság Lapja 1877, 12—13. sz. Újra: Figyelő 1878, IV, és Mikes Kelemen. 1878, 176—178. l. — Szövegét a Torma Károly által kezéhez küldött KTL Aranka kézjeggyével ellátott kézirat alapján javította, Figyelő 1881, X, 321. l. — Bisztray—Barta 349—350. l. (Abafi szövege alapján.)

1. Huszár (Boér) József Mikes Kelemen mostohaöccse, fia Boér Ferencnek és Árva Mikes Pálné Torma Évának. — A báróságról és névváltozásról szóló okmány: „A Kövesdi Huszár-familiának 1728. jul. ho 12-én VI. Károly császár által bárói rangra emeltetése és 1813. máj. hó 28. Ferenc császár által való megerősítésének másolata” magyar fordításban. Ld. RNK Akad. KTL Huszár-levéltár: „B. Huszár Károly igazoló iratai.” — 1742. Kir. táblai ülnök. — 1747. Torda megyei főispán. — 1723. „Boér József kérvénye Mikes Kelemen anyai jószágai tárgyában.” (Illésy János: Adatok Mikes Kelemenről. ItK 1903, 495—98.)

2. Mikes utolsó levelének keltezése a *Leveleskönyvben* 1758. dec. 20. Ez év november 19-én nevezte ki a porta a magyarok básbugjává. Való-

színüleg ez idő tájt fordult meg Konstantinápolyban és kért engedélyt a rokonaival való levélváltásra. Az engedély megkapása után egyszerre, még Konstantinápolyban megírta a levelet Mikes Istvánnak és Huszár (Boér) Józsefnek. A sietség nyomairól árulkodnak a két levél egyező sorai és gondolatai.

3. Mikes arra az évre céloz, amikor Bukarestből visszatért Rodostóba. 1740. május 22-én írt arról Bukarestben *Leveleskönyvében*, hogy egy csíki barát ment hozzájuk; tőle is kaphattak híreket Erdélyből.

4. Az ehhez hasonló fordulat „de imádjuk az Istennek Istenes akarattját” Mikes *Leveleskönyvére* jellemző sztereotip mondat. — „Árva Torma Éva szomorú jelentése”, kelt Kolozsvár 1728. április 6-án. Ld. még a következő [3.] levél 7. sz. jegyzetét. — Nemes Csicsó-Kereszturi Torma család a XVI. században Zápolya alatt telepedett le Erdélyben. Jelentős birtokra tettek szert, megyei, főispáni, főbírói hivatalokat is viseltek. Családi fészük Belső-Szolnok vármegye volt. A XVII. században házasodtak a Toldalagi és Petki családból is. Torma György Huszár Borbálát vette nőül, aki később id. Hidvégi Nemes János háromszéki főkapitány felesége lett. Id. Hidvégi Nemes János kapcsolatban volt a zabolai és a zágoni Mikesekkel, a legjelentősebb: Apor, Cserei, Haller, Bethlen, Bánffy, Barcsai, Kemény, Gyulai stb. székelyföldi, háromszéki nemes családokkal. — Éva, aki Huszár Borbála első férjétől született, megtartotta a Torma nevet. Mostohaapja írja naplójába: „Adtam el mostoha lányimat férjnek, Klárát Béli Dávidnak, Évát Mikes Pálnak. 1685. Aug. 30.” (TT 1903, 94.) Így került Mikes Kelemen a misszióiseiben említett Tormákkal, Huszárokkal, Nemesekkel és Béliekkel rokonágba, sógorágba. Ld. alább a [3.] levél 13. sz. jegyz. is.

5. Huszár (Boér) József felesége gr. Haller Borbála. Négy gyermekük volt: Sándor, József, Zsuzsa, Krisztina. Ld. róluk Mikes következő két levelét is.

6. Az Abafi által közölt szövegben tévesen: szentelem; Abafi úgy vélte (1878, 177), hogy Mikes még ekkor is fordított. Erre a szóra is támaszkodott a Mikes-fordítások kronológiájának megállapításánál.

7. Mikes a *Leveleskönyvben* egyszer sem árulta el, hogy könyveket fordít. Rokonainak az első alkalommal eldicsekedett vele. A következő évben el is küldött egyet, a *Keresztnek királyi útja* c. kéziratot, amelynek vételét a Huszár család jelezte is. Ld. Mikes alábbi két levelét, [3.] 38. jegyz., [4.] 2, 9, 31, 32. sz. jegyzetét.

8. Mikes itt arra céloz, hogy Boér Ferenc hatására tért át Kolozsvárt 1700 körül a katolikus vallásra. Ekkor tért át édesanyja is. Kövesdi Boér Ferenc 1696—1697 táján vette nőül Mikes Pál özvegyét. A XVII. század folyamán a háromszéki Mikések és a kövesdi Boérok gazdasági kapcsolatban állottak egymással. (Regestrum, fasc. 115. stb.) A kövesdi Boérok, katolikus főnemesek, tekintélyes hivatalokat nyertek. Ferenc egyik testvére, Simon mint erdélyi hadi biztos volt jelen 1697-ben a zentai ütközetben;

később Fogaras vidéki főkapitány lett; 1699-ben tagja volt a Bécsbe menő, Mikes Mihály vezette katolikus főemberek küldöttségének. Boér Ferenc, a Rákóczi-szabadságharc kitörésekor a Somlyó várába és városába szorult több száz főnyi magyar had kapitánya volt. Miután br. Glöckelsperg Dietrich tábornok a német csapatok egy részével elvonult, Boér a kurucok által körülvevett végvárból 1703 augusztusában, csapatait hátrahagyva megszökött; erre azok föladták a várost. Rabutin tábornok ezért törvényszék elé állította Szebenben. Később Boér többekkel együtt azzal hagyta el Szebent, hogy a háború idején Moldvában telepedik le. Közben kapcsolatba került a kurucokkal, Thaly szerint Rákóczi táborába ment. Rabutin 1706—1707-ben, hűtlenség gyanújával, Apor Péterrel együtt Brassóban tartotta fogásában. A szabadságharc vége előtt Boért az udvar hűségén találjuk. Haláláig Kraszna vármegye főispánja volt; VI. Károly hivatalában megerősítette. Boér Ferenc meghalt 1720 elején. *Boer 297, 322, 338, 447.*

A Mikes familia iratainak Regestruma szerint: 1709. „Erdélyi Commandirozo Generalisnak L. B. Kirchbaum Györgynek Parancsolattya — hogy tovább Rendelésekig Boer Ferentz a Mikesianum féle Notás Jozszágban melynek Tutoria Inspectioja reája bizattatott vala, ne háborgattassék. Ide tartoznak egynéhány Guberniális és Udvari Decisiok, Deliberatumok és Sententiák — a midön Boer Ferentz praetensiokat formált volt Mikes Kelemen ellen. 15 darab.” (Fasc. 54.) — Ez utóbbi okmányokról több nem ismeretes. Valószínűleg Mikes Kelemen birtokainak megszerzéséről vagy megmentési kísérletéről volt szó.

9. Az aláírás után utólag oda biggyesztett mondat a *Leveleskönyvben* alkalmazott módszerre vall. Ha valami még eszébe jut, gondolatát sűrítve, p. s.-ként lejegyzi. III. Musztafa császárról van szó, aki 1757 novemberétől már uralkodott, a levél kelte pedig 1759. jan. 5. A megjegyzés tehát az azóta meglevő állapotra vonatkozik és nem a császár föllépésének időpontjára, amint azt Mikes fogalmazása sejtetni enged. Mikes időérzéke különösen a törökországi tartózkodás utolsó két évtizedében erősen kicsinyítő, sűrítő tendenciájú.

[3. BR. HUSZÁR (BOÉR) JÓZSEFNEK. 1760.]

A levél szövegét az Aranka-féle ívrétű másolatból betű szerint adjuk. KTL Aranka-gyűjtemény. *Historica*. Mikes Kelemen Levelei, in fol. 16. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Aranka jegyzése: „Rodoszto 25 Martý 1760 már az Ötse Levelét vette.”

További másolatok:

- b) A TK-ban levő másolat: Fasc. *Miscell.* Tom. V. i. h.
- c) KTL Aranka-gyűjtemény. *Historica*. Negyedréte.
- d) MTAK kézír. Kazinczy Gábor gyűjt. Irod. tört. h. i.
- e) Marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár TE 260. 35, és 384. Index hujus libri: „6. Mikes Kelemen Levele, Rodosirol a Török Tartománybol melyet irt B. Huszár alias Boer Josefhez de a° 1760.” A levélmásolat borítóján ez áll: „Történelmi Emlékek. . . Néhai Cserei Miklós gyűjteményei . . .” Ez a vál-

tozat Mikes autográf leveléről is készülhetett, de pontatlanabb az Aranka (Huszár) által lemásoltatott példánynál.

f) KTL Aranka-gyűjtemény. Historica, a folio és negyedréti alakú szériák mellett külön. — Szövege az ívrétű Aranka-példánnyal mutat egyezéseket, de a Cserei-féle másolattal is keveredett. A szövegjegyzetekben ezek az eltérések, ill. egyezések jól láthatók. — A fenti példányok filmmásolatai az MTAK mft.-ban.

g) Egy a Bólyai Könyvtárban őrzött másolati példány szövegével azonos kézirat Damokos Dénes alsócsernatoni földbirtokos tulajdonában volt 1949-ig, azóta nyoma veszett a kéziratnak. Ld. a kiadásokat is.

h) Mikes Kelemen 1760. márc. 25. levelének másolata. Poss. Szilády Áron, Bács-Kiskun megye levéltára, MTA 685/1952. Ms. 121. Ld. még a Szilády Áron kézirat- és levélgűjtemény leltárát Ms. 10. 180/—B. MTAK.

Kiadta a d) változatból Abafi Lajos: Figyelő 1878, IV, 304—311, és könyvében, Bp. 1878, 180—193. Abafi a KTL Aranka (Huszár) másolati példánya szerint javította: Figyelő 1881, X, 321. — Bisztray—Barta: 1. m. 350—357. (az Abafi-szöveg alapján). — Mentovich Ferenc és Szabó Sámuel: MF 1860, 425—435. (Cserei Gábor történeti adatgyűjteményéből.) — Benedek Tibor: Mikes Kelemen ismeretlen levele. 1760. március 25. Székely Nép 1924. jún. 29. júl. 3. 10. (Egy eredetinek és ismeretlennek vélt kézirat alapján közölte, amelyet Damokos Dénes alsócsernatoni földbirtokos őrzött.)

A szövegjegyzetekben a következő másolat-változatokra hivatkozunk:

Ar. II — Az Aranka-féle ívrétű másolat-széria melletti, különálló levél-másolat (KTL).

Cs. III — A Marosvásárhelyi Bólyai Könyvtárban.

TK — A Marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban található, a KTL Aranka-féle ívrétű másolatról készült másolat.

1. A *Leveleskönyv* legszebb darabjaiban használ Mikes ilyen bevezető fordulatokat, a „nénjétől érkezett levelek vételekor”. — Ld. a következő [4.] levél kezdő sorait is.

2. Eszerint 1707-ben látták egymást utoljára. Ld. alább a 20. sz. jegyzetet is.

3. Gr. Mikes István válaszleveléről van szó. Éppen csak megemlíti, később nem szól róla. Ez is arra vall, hogy nem ezt a tartózkodó, hideg, hivatalos hangot várta ő a Mikes famíliától. Mikes István válaszlevelének fogalmazványa fennmaradt; előbb közöltük. — Huszár levelének szövege nincs meg.

4. A névváltozásról lásd az előbbi levél 1. sz. jegyzetét, valamint alább a 13. sz. jegyzetet. — A névváltozás miatti félreértés történetét kerekített kitérő, részletező előadása, Mikes gondolatainak és mozdulatainak érzékeltetése, az eset élményszerű leírása rokon a *Leveleskönyv* jól sikerült részleteivel.

5. Aranyszájú Szt. János (Chrysostomus) konstantinápolyi pátriárka (347—407). Írásai közül elsősorban az ó- és újszövetséget magyarázó homiliáit, erkölcsstani műveit és mintegy 200 levelét tartják számon. Beszédeiben erősen ostorozta a fényűzést és a gazdagságot. A gazdagok elleni föllépése következtében később megfosztották főpapi méltóságától, 404-ben száműzték. A Chrysostomus név (aranyszájú) halála után jött szokásba és

a liturgiába is átment. A legkiválóbb egyháziatyák és szónokok sorában említik. Mikes fordításáiban neve gyakran előfordul. Az említett mondás a Gen. 37, 34 passzusra utal.

Mikes predesztinációs zárómondata nem más, mint egy általa lefordított francia mű sorainak visszhangja: *A midön jákob josephet síratá, hogy ha az Isten ötet mindgyárt meg vigasztalta volna, minden valami nagy dolog történék jöszefel, jákobal, és fiaival, a meg nem lett volna, de az Isten, mondgya szent chrisostomus, ötet sírni hagyá, és nevette sírását, valamint egy gyermekét, a ki nem tudgya miért sír, az ur bőséges vigasztalást tartot néki . . .* (99 verso. Tükör 1749. — OSzK Quart. Hung. 1097. — Nicolas de Melieque: *Le Caractère des vrais Chrétiens*. Paris 1693.) — Mikes a bizalmas rokon levélben éppúgy ráhagyja magát az isteni rendelésre, mint *Leveleskönyvében*. — Vö. Malingrey, Anne-Marie: Jean Chrysostome. „Sur la providence de Dieu.” Introduction, texte critique, traduction et note. Paris 1961, Éd. du Cerf, 295.

6. Századokon keresztül és még azon túl is. — Bizonyára a „per omnia saecula saeculorum” miseszöveg analógiájára keletkezett mondás.

7. Torma Éva 1728. április 6-án halt meg. Ld. „Torma Éva szomorú jelentésé”-t, nyomt. Kolozsvárott. KTL Huszár lev. Fasc. 8. Nr. 2. Film-másolata az MTAK mft.-ban. — Figyelemre méltó, hogy az író szubjektívítésára annyira jellemző *Leveleskönyvében* ennek a számára nagyon szomorú hírek nincsen nyoma.

8. Törökországban nincs visszatérés. Középkori eredetű szállóige; a pokol-lal kapcsolatban volt használatos. Vö. L’Heptaméron. Contes de la Reine de Navarre XLVI. „ . . . mais d’enfer, ah! on n’en revient point: nulla est redemptio.” — Mikest mostohaöccse már hiába biztatta kegyelemkérésre és hazatérésre.

9. VI. Károly császár halálhírére írta Mikes reménykedve *Leveleskönyvében* 1740. november 19-i kelettel, hogy az ótörvényben, akik levelesek, száműzöttek voltak, visszamehettek a főpap halála után. (159. lev.) Mária Terézia megkoronázásának hallatára. 1741. augusztus 21-i levelét is ezzel a gondolattal, bizakodással végzi (164. lev.). Úgy látszik, hogy már beadták Konstantinápolyban a hazatérés iránti kérésüket; de erről Mikes mélyen hallgat. 1741. szept. 15-i levelében azt írja, hogy bujdosásuknak már csak a halál vet véget, a királynő örökre kirekesztette őket hazájukból. Mária Terézia kegyetlen válasza iránt érzett indulatát keserű humorra mőgé rejti (165. lev.). Erre a kegyelemkérésre céloz itt húsz év elteltével. A következő misszilisében is említi (ld. ott a 14. sz. jegyz.). *Leveleskönyvében* egyszer sem írt erről ilyen nyíltan. Misszilisében érthető okokból lojális a hangja. Fiktív leveleiben sohasem írt erről ilyen bűnbánó, hűségét bizonygató hangon.

10. Rákóczinál ez a fordulat többször is előfordul, pl. „On m’avois accoutumé en mon enfance mesme de baiser les verges dont on me foytoit; je me suis rappelé cet maxime et ce n’est que de Dieu que j’espère un heureux avenir . . .” Lettre à Besenval à Passi ce le 15 de may 1713. (Archives du ministère des Affaires étrangères Hongrie 17. f° 70. Ld. Pillias, 1939, 71.) — Mikeknél lásd még 1727. nov. 8-i levelét: *és meg kel csokolni a veszöt. a melyel ostoroz.* (85. lev.)

11. Mikes egyik fordításában (*Keresztnek királyi útja*) gyakran ismétlődik ez a vallásos alap gondolat. Ld. az alábbi [4.] levélben a 2. sz. jegyzetet,

továbbá a *Leveleskönyvben* a 44, 117, 119, 121. levélben a keresztviselés ismétlődő motívumát.

12. Hasonló gondolattal foglalkozik *Leveleskönyvében* az 1723. április 15-i és 1723. dec. 19-i levelében. — A hosszúnak tűnő bujdosás jellemzésére leírt viszonylag korai szavai (47, 51, 74. lev.) csengenek itt vissza. Mintegy utalásként hangzik a *Keresztnek királyi útja* idevágó passzusára: *és a mihez az ember meg szokik. azt könnyebben szenvedé, a mi minden nap történik. azt végtire nem tarttyák nagy bajnak, és a szokás, mint egy természeté válik* (108 recto). 1747. MTAK mft. Eredeti Van Haeften: *Le chemin royal de la croix*. 1655. — Vö. *Consuetudo (est) quasi altera natura*. A szokás természeté válik (Cicero: *De finibus* Libr. 5.) — A *Spectateurben* ez olvasható: „Il n’y a point de proverbe qui renferme plus de bon sens que celui que nous entendons tous les jours de la bouche du vulgaire, lorsqu’il nous dit que la coutume est une seconde nature. En effet elle peut changer absolument un homme . . . (IV, 431.) — Bod Péter is ír róla: „Mit cselekszik a szokás?” (Hilarius 527. sz.) Erdélyi közmondásként is előfordul: Természeté válik a szokás (Konsza HáromszNépkölt 499). — Hasonló értelemben használja egy lengyel író ezt a latinra visszavezethető szállóigészerű mondást, XVII. századi hőseit beszélgetve: „consuetudo altera natura”, vagyis a szokás az ember második természete (Sienkiewicz: *Özönvíz I. Európa Könyvkiadó, Bp. 1962, 174*).

13. Brenhidai Huszár István, aki előbb Székely Mózes, majd Bocskai István pártján állt, 1607-ben nyerte el Abafáját. (Maros-Torda vm. — román neve: Apalina.) Halála után (1652, Abafája) fiai, Péter és Mátyás, az örökségen megosztottak; Abafája ez utóbbinak jutott. Mátyás tekintélyes nevet szerzett a Huszár családnak. I. Rákóczi György uralkodása kezdetétől fogva főasztalnokmester. Egy 1639-ben kelt oklevélben címe: Főlovászmester, Küküllő megye főispánja, Marosszék főkirálybírája és a fejedelmi tábla assessora. 1646-ban nősült másodszor, Bartsai Évát vette el. II. Rákóczi György alatt Torda vármegye főispánja lett. Egy 1651-ben kelt oklevél szerint címe: Udvarhelyszéki főkapitány, Torda megye főispánja, főlovászmester és consiliarius. Ez a cím illeti meg haláláig. Özvegye, Bartsai Éva 1659-ben *(Fiatfalván)* (Udvarhely vm. — román neve: Filijs), a Rákócziak által Huszárnak adományozott kastélyban lakott. (Vö. Lázár Miklós: *Erdély főispánjai*. Sz 1888, 248.) — Huszár Mátyás és Bartsai Éva leánya volt Borbára, Torma Györgyné, majd Nemes Jánosné; az ő leánya volt Torma Éva, később Mikes Pálné, majd Boér Ferencné. Mikes Kelemen anyai ágú nagyszüleiné a fészke volt Abafája, ahol gyermekkorában többször megfordulhatott. Ld. Huszár lev. Periratok, KTL; és Kolozsvári EK kézír. 2521. gr. Lázár Miklós, *Családtörténeti jegyzetei*. — Ld. előbb a [2.] levél 4. sz. jegyzetét is. — Torma Éva második férjétől, Boér Ferencről született József, anyai nagyanyja férjének, „annak a régi Familiának” a nevét vette föl. Vö. a [2.] levél 1. sz. jegyz.

14. Az égi madarakról vett hasonlatot ld. Máté 6, 25—28; vö. alább is.

15. Mikes ezt 1760-ban 69 éves korában írja. 52 évvel azelőtt 17 éves volt, tehát itt 1707-től számítva bujdosását, vagyis szülőhazájának, Erdélynek elhagyásától kezdve, Rákóczi udvarába való kerülése óta. — Utalás a bibliai történetre; Mózes negyven esztendeig vándorolt a zsidó néppel a pusztában.

Exod 16, 33—35 szerint Izrael fiai negyven esztendeig mannával táplál-
tattak, míg Kánaán földjének határát el nem érték.

16. Az elszórt kenyérről szóló török fatalista istenhit meséje, vagy arra
való utalás többször előfordul a *Leveleskönyv*ben is, a 7, 16, 19, 32, 36,
157. levélben. Misszilisében a török mondást Mikes megtoldja a sár-vivő
angyal legendájával. — Ld. még az alábbi [4.] levélben a 4. sz. jegyz.

17. Talán arról a „hajdoni kép”-ről van szó, melyet föltehetőleg 1710—
1711-ben festettek Mikesről Rákóczi udvarában. Ez a színes olajfestmény
jelenleg Kolozsvárt a volt Erdélyi Múzeumban van (KTL). Szürke nyomatú
fényképmásolatát alább közöljük.

18. Huszár (Boér) József fia, Sándor Prinyi Máriát vette feleségül. A Pri-
nyiekre (Perényiek) vonatkozólag lásd a következő [4.] levél 7. sz. jegyz.

19. Régi babonás szólás-mondás. „Ha a gyerek burokba születik, a bur-
kot elteszik s 7 vagy 13 éves korán túl a gyerekek adják, s ha az magával
hordozza, minden vállalatában szerencsés lesz.” stb. Ld. Jankó János:
Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány.
M. Földrajzi Társ. Bp. 1893, 249. A gyermek születésére vonatkozó jóslások.
— Vö. Hermányinál is, 134. anekdota: „Valaki babonás burkot akart keresz-
telni.” — O. Nagy: Mi fán terem? 44. Burokban született.

20. Eszerint Huszár (Boér) József 1707-ben volt hétesztendős. Ld. az
alábbi [4.] levél 5. sz. jegyz. is.

21. Szilágyi Sándor a Marosvásárhelyi Füzetekben (1860) közölt téves
szöveg alapján „anyámot” olvasott. A hibás szövegre hivatkozva vélte Mikes
Kelemen anyját bizonytalannak és Torma Évát Mikes mostohájának.
(Koszoru 1863, 266.) Tévedését kiigazította Abafi (1878, 187). Vö. a szöveg-
jegyzetet is.

22. Hallerkői Haller István Torda vármegye főispánja volt 1697-től
haláláig, 1710-ig. 1699-ben báró lett, a grófi rangot is megszerezte, de azt
csak halála után hirdették ki. 1708-ban a főkormánysszék elnökévé nevezték
ki s mint ilyen, a legmagasabb politikai méltóságot töltötte be. A Rákóczi-
szabadságharc alatt 1707-ben Szebenben volt. Négyszer nősült; első felesége
Kemény Mária, a második Torma Borbála, Mikes anyjának testvére (megh.
1697-ben). Cserei Mihály Hallert nagy pápistának festi, aki miután hatalom-
hoz jutott, a „reformata religiot” üldözni kezdte. (Ld. Kolozsvári EK kéz-
íratára 987. Szárhegyi gr. Lázár Miklós, Emlékeztetésre jegyzetek. Törté-
nelmi név és tárczakönyv. 110. — Sz 1888, 521.)

23. Ebben az összefüggésben az *Aszonyok mindenre vigyáznak* megjegyzés,
hasonlatos a *Leveleskönyvből* ismert, Mikes „néjé”-vel évődő hangnemére.
Magánlevelében is megengedhetőnek tartja a gáláns szellemeskedést (de már
csak zárójel között mondva).

24. Br. Bornemisza Pál Mikes Istvánnak Anna nevű leányát vette fele-
ségül. Fia Kászoni br. Bornemisza Jánosnak, aki 1708-ban csíki főkirálybíró
volt. Jánost VI. Károly alatt a katolikus főurak udvari kancellárnak teszik
meg, 1721-ben Mikes Mihály halála után főkormányzószéki tanácsos lesz.
Ő a *pragmatica sanctio* egyik legbuzgóbb erdélyi pártfogója; Haller István
Borbála nevű leányát vette feleségül. Így jutott fia, Pál az abafái jószághoz.
— A Kászoni Bornemisza-ág a XVII. század utolsó harmadától játszott, az
udvarhoz való hűségénél fogva, jelentősebb szerepet. A Bornemisza fami-

lia nevezetes nőtagjai voltak Anna, I. Apafi Mihályné és Kata, Bánfi Dénesné.

25. Pontosan nem állapítható meg, melyik francia könyvről beszél itt a levélíró.

26. Mikes úgy érti, hogy mostohaöccse — Huszár Borbála és Torma Éva révén — rokonságba került a Mikesekkel, Torma Borbála felől a Hallerokkal és a Bornemisza famíliával. Ld. az előbbi [2.] levél 4. sz. és ebben a levélben a 13. sz. jegyzetet.

27. Gr. Kemény László gubernátor (1758. jún. 6-tól 1762. május 22-ig) Kemény János fejedelem unokája. A bécsi udvar távozásra kényszerítette. Neve és családja Hermányinál többször is előfordul: 121, 157, 160. stb. anekdota. Beszél róla Bethlen Kata is Önéletírásában és leveleiben. — Kazinczy írja róla az Erdélyi Levelek-ben: „a bécsi insinuációra letévé a gubernatorságot, az országnak nagy szomorúságára és Buccow Adolf Miklós generál kezde igazgatni.”

28. Mikes a fent (14. sz. jegyz.) említett bibliai hasonlatot az égi madarakról itt saját szavaival fejt ki. Az újszövetségben ld. Máté 6, 26—28; Káldinál: „Tekéntsétek az égi madarakat, mert nem vetnek, sem aratnak, sem chűrökbe nem gyűjtenek: és a'tí mennyei atyátok táplállya azokat... És a'ruházatról miért vattok szorgalmatosok? Nézzétek a'mezei líliomokat mint nevedeknek: nem munkálodnak, se nem fonnak.”

29. Az itt következő részletek az oeconomiáról; a szántás-vetésről, az aratásról, a szőlőművelésről, gyümölcsökről — többnyire ismertek a *Leveleskönyvből* is, 3, 37, 42, 65, 69, 77, 161, 169, 174, 181. lev. Ld. a következő [4.] levelet is, ahol a búzatermesztésről, szőlőről, lovakról beszél Mikes.

30. Ezt a magánlevelekben szinte kötelező „egészség-kívánó” formulát Mikes a *Leveleskönyvben* kötetlen, játékos fordulatokká oldotta a „nénjé”-vel való csevegése közben.

31. A föltételes móddal kezdődő képzelt „raritas”-küldés Mikes megszokott játékoságára vall. A ritka állatok szemléletes leírása közben évődik két hűgával, nekik is küld — hogy meg ne haragudjanak —, köszönetet pedig csak akkor vár, amikor az ajándékot veszik. Tréfa az egész, mert nem is küldi el.

32. Mikes eddig Lengyelországban, Franciaországban, Törökországban, Bulgáriában, Szerbiában, Havasalföldön és Moldvában járt.

33. A metszetlen lovakról és a lónyerítésről lásd az alábbi [4.] levél szövegét is.

34. Haller János, a családtörténeti kimutatások szerint, meghalt 1756-ban. Csikszék, Gyergyó- és Kásznaszék főkirálybírája, 1734-ben Erdély főkormányzója. Testvére László, Bethlen Kata első férje. János első felesége Apor Péter leánya volt, akiről Hermányi (228. anekdota) nem valami hízelgően írt. Második felesége Daniel Péter leánya, akitől több lánya született. Mikes Ferenc Antal nevű fia Haller János Zsuzsa leányát vette feleségül, s így esélyesnek tartották a megüresedő gubernátori szék betöltésére.

35. A Huszár—Torma—Nemes—Mikes családok házassági kapcsolata révén kerültek ezek a fiatalvai [Udvarhely vm.] családok atyafiságába.

36. A *Leveleskönyv* visszatérő motívuma: *levelet írok, nem könyvet* (13, 57, 172. lev.), *levelet írok és nem historiát*, (80. lev.). Itt mivel valódi levelet ír,

már megengedheti ennek az általa kedvelt fordulatnak fordított értelmű használatát, ti. *nem Levelet, hanem Könyvet írtam kednek.*

37. Torma Éva levelének vételét Mikes *Leveleskönyvében* jelezte 1723. dec. 19-i levelében (51. lev.), s ez idő tájt írta rá imaszerű bejegyzését anyja levelére, amit a másolat szintén megőrzött.

38. A *Keresztnek királyi útja* c. kéziratról van szó. Szerzője Van Haeften (Regia via crucis, 1635), francia fordítója R. P. Didac: (Le chemin royal de la croix, 1655). A könyv másolata a múlt században került elő, erről vélte Abafi, hogy eredeti kézirat. Az autográf kéziratot Szigeti József kolozsvári irodalomtörténész találta meg 1960 januárjában Désen. Vö. a következő [4.] levél 9, 32. sz. jegyz. is.

39. Mikes Kelemen születésére vonatkozó, közelebbi adat ezen kívül nem ismeretes. Születése napját eddig nem sikerült megállapítani.

[4. BR. HUSZÁR (BOÉR) JÓZSEFNEK 1761.]

A levél szövegét az Aranka-féle ívrétű másolatból betűhíven közöljük. Lelőhely: KTL Aranka-gyűjtemény. Historica. Mikes Kelemen Levelei, in fol. 16. Filmmásolata az MTAK mft.-ban. — Aranka bejegyzése: „Rodoszto 19. Martii 1761. válasz. 5. már, talám Huszár Sándornak írta. 6. más versek Huszár Sándornak, talám a Levél mellett. Rodoszto le írása versekben. NB. E meg van a Török Országi Levelekben is Szombathely 1794. Koltárs István 1. 97. 1721. 42.”

További másolatok:

b) A TK-ban levő másolata: Fasc. Miscell. Tom. V. i. h.

c) KTL Aranka-gyűjtemény. Historica negyedrét.

A fentiek filmmásolata az MTAK mft.-ban.

d) MTAK kézír. Kazinczy Gábor másolati példánya, i. h.

e) A város leírása. 1762. MTA M. Irod. Levelezés 4-r. 125. sz.

A vers szövegjegyzéséről vö. a *Leveleskönyv* 42. lev. jegyzeteit.

A levelet kiadta: Abafi Lajos: A Petőfi-Társaság Lapja 1877, 12—13. sz. „A város descriptiója Sándor ötsém urannak” rész nélkül; a verset is közölte Abafi: Figyelő 1878, IV, 191—192. és könyvében Bp. 1878, 193—208 és 141—146. Kazinczy Gábor másolati példányából; a levél szövegét Aranka és Huszár másolata alapján kiigazította: Figyelő 1881, X, 321.

A szövegjegyzetekben az alábbi másolat-változatokra hivatkozunk:

Ar. negyedrét. — A KTL-ben, az Aranka-gyűjteményben.

TK — A Marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban található, a KTL Aranka-féle ívrétű másolatról készült másolat.

MTAK 1762 — Rodostó verses leírásának különálló másolata 1762-ből, az MTAK kézírattárában.

1. Innen ismeretes, hogy Mikes megkapta Huszár József második, 1760. szept. 15-én kelt levelét. A Mikeshoz írt levelek elvesztek. — A befejezéshez vö. Rákóczi (Forgách urnak. Danczkáról die 12. Marty 1712) levelét: „szívünnek vizsgálója tudja” (Archívum R III, 1874, 738). Másutt: szívem vizsgálója” (Vall 241).

2. Mikes fordításainak életszemléletéhez simuló, s a bujdosásba való beletörődését tápláló gondolatai itt is éppúgy helyet kapnak, mint *Leveleskönyvében*. Az élet terhének, keresztjének türelmes hordozására intő tanítás refrénje megfelel hazaküldött könyve (*Keresztnek királyi útja*) egyik fejezet-címének: *hogy mindennek amaga keresztét kel viselni, és nem kell abban váltogatni*. (79 recto. 2. könyv, 2. fejezet.) Franciául: „Qu'il faut qu'un chacun porte sa Croix sans en choisir aucune.” (Le chemin royal de la croix, 1655. MTAK mft.-ban.) — A keresztviselés motívumát Bethlen Kata is gyakran említi Önéletírásában (4). A keresztviselésről lásd az előbbi [3.] levél 11. sz. jegyzetét.

3. Huszár József felesége, Haller Borbála 1760-ban halt meg. Valószínűleg Apor Péter által említett, Haller György udvari tanácsos és Kornis Anna leánya volt. (Haller István Borbála nevű leányát Bornemisza János vette feleségül.) Huszár feleségének halálával és a gyásszal kapcsolatos elmékedő részlet hasonló a *Leveleskönyvben* is előforduló alkalmi elmékedésekhez. Mikes racionális gondolatvilágának példáját láthatjuk mostoha-testvérének adott tanácsában.

4. Az elhintett kenyér legendájáról lásd az előbbi [3.] levelet is (16.sz. jegyz.).

5. A „kis néne” Torma Éva és Boér Ferenc első, korán elhunyt gyermeke lehetett. József eszerint második gyermekük volt s ha 1700-ban született, szülei házasságának időpontja 1796—1797-re tehető.

6. Huszár Sándor felesége Perényi Mária. Mikes Prinyi-nek írja. Őt gyermekük volt: Antal, József, István, Borbála, Anna. Itt elsőszülött gyermekükről van szó.

7. 1703 augusztusában az ugocsaí földbirtokos br. Perényi család tagjai letették a hűségesküt Rákóczinak és híven szolgálták a szabadságharc bukásáig. Nevük előfordul Rákóczi Emlékirataiban, Bottyán, Bercsényi, és különösen gyakran Károlyi Sándor levelezésében, Prinyi, Perény, Perény, Príni Prényi alakban. A család ősei Abaúj vármegyében, Kassától nem messze fekvő Perény nevű helység után kapták nevüket. Az említett id. Perényi Imre, és ifj. Perényi Imre két közeli ág leszármazottai, ez utóbbi 1715 után szintén főispán lett. András és János testvérek voltak, emez főbejáró; Miklós fia, László, Mikes bejáró-társa volt. A nevek között nem említett Zsigmond Rákóczi szárnyszegéde. Farkas szintén közeli ágból származott; lovasezredes és Bercsényi udvari kapitánya. Miklós neve fordul elő leggyakrabban. Gyalogezredes, 1704-ben brigadéros. A trencsényi csatavesztéskor is derekasan helyt állt Celder Orbánnal. Később Eger védője, a vár kapitulációja után Rákóczi-val tartott. Mikes Lengyelországban is együtt volt a Perényiekkel (vö. Szathmáry, 260—261).

Mikesnek a fejedelmi udvarban eltöltött esztendőik alatt volt alkalma megismerni a család tagjait. Huszár Sándor felesége a családfák tanúsága szerint Perényi Imre közvetlen leszármazottja. A Perényi család egyik őse, a XVII. században Szatmár megyében nyert birtokot; Nagyszőlős (Ugocsa vm.) és Terebes az 1650-es években a család temetkezési helye volt. Nem világos Mikes célzása a gyakori temetésekkel kapcsolatos história említésével. Töketerebesről (Zemplén vm., ma Trebišov) lehet szó; Mikes volt itt Rákóczi-val együtt 1707. aug. 22-től szept. 19-ig. (Esze Tamás: Kuruc vitézek folya-

modványai 1703—1710. Bp. 1955, Hadtört. Int. 554: II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei.) — Abafája, ahol a Perényi lánynak gyermeke született, a Maros mellett fekszik; ezért tréfálkozik a levélíró, hogy a Maros vize „hathatósabb” a szőlői víznél.

8. Utalás Mária és Márta bibliai történetére: Luc 10, 42 „És felelvén, monda néki az Úr: Márta, Márta, szorgalmatos vagy, és sokakban törődöl. De egy a' szükséges, Maria leg-jobb részt választott...” (Káldi).

9. A *Keresztnek királyi útja* c. könyvről beszél, amelyet Mikes az előbbi (1760) levéllel együtt küldött el Huszár Józsefnek. Ld. ott a 38. sz. jegyz. s alább a 32. sz. jegyz. A francia mű jókedvű, ájtatos hősnőjét nevezik Storphilának. Ezt a nevet ruházza rá a levélíró Zsuzsi húgára. — Abafi annak idején tévesen állította, hogy a könyv nem jutott el a Huszár családhoz.

10. „Érdekes a következő használat, melyben inkább hol-t várhatnánk”: *hová lehet...* (Simonyi: Határozók II. 1892, 331.) — Simonyi idézi Pázmányt is: „Hová lehet annál tökéletesebb isteni szeretet, mint ha ki...”

11. A nyelvtanulásról Mikes írt már *Leveleskönyvében* is, 1719-ben és 1725-ben (27, 62. lev.). Itt is elárulja gyakorlatias, modern fölfogását, amikor a német nyelv szükségességét hangsúlyozza. — A „gazéták”-ról írott sorai azt bizonyítják, hogy Mikes Rákóczi halála után is hozzájutott a hírlapokhoz Rodostóban. Saussure leírása szerint a „les Gazettes et les Mercuries de France, de Hollande et de Cologne” c. hírlapok jártak Rákóczinak. Ld. a 108. lev. jegyz. is. A hadiesemények híreit, akárcsak a 30-as és 50-es években, most is ezekből merítette Mikes.

12. A *sütőház* a nemesi udvarház része. A benne található dolgokról idézünk a XVII. század második feléből egy leírást: „A sütő házban: Két ács csinálta ajtó. Egy öreg dagasztó tekenő. Szakasztó tábla. Egy lábas üst. egy sütő dézsa, egy szita, két kis szakasztó tekenő. Másfél hordó almaeczet. Egy üveg ablak. Egy rossz kájhás kemence.” (Az ócsva-apáti udvar és majorság inventariuma 1662—63-ból. — Géresi Kálmán: A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. k. 1600—1700. Franklin-T. Bp. 1887, 451.)

13. Ez arra mutat, hogy Mikes is Kolozsvárt bémálkozott meg. Talán gr. Petki Dávid volt a keresztapja. vö. az [1.] misszilis 9. sz. jegyz. végét.

14. Ld. a *Leveleskönyv* 51. leveléhez fűzött jegyzetet. Boér Ferenc nem szerzett gráciát Mikesnek, de szándékában volt, hogy Károlyi Sándornál kieszközölje mostohafia hazatérését. Halála akadályozta meg benne.

15. Az isteni akaratra és rendelkezésre való hivatkozás, Mikes életében bekövetkezett események valódi okai helyett a gondviselés kezének keresése és feltételek elfogadása, a *Leveleskönyvnek* is egyik jellemző motívuma. Ez Mikes életrajzának egyik alapvonása.

16. „Neve se említessék közöttetek.” — Itt mondja meg az író legvilágosabban, hogy a törökországi osztrák követ útján kért kegyelmet, amint tudjuk, 1741-ben. Ld. az előbbi levél 9. sz. jegyzetét. A törökkel kapcsolatban fordul elő más vonatkozásban a *Leveleskönyvben*, szintén: *nec nominetur in vobis* formában. (22. levél.)

17. „Tekints rám és könyörülj rajtam, mivel magányos és szegény vagyok.” A Vulgataban a LXXXV. zsoltárban: „Oratio ipsi Davis” ehhez

hasonló: „Respice in me, et miserere mei ...” és „... quoniam inops et pauper sum ego.”

18. „Akinék nincs semmije, annak semmi sem hiányzik.” Ókori cinikus vagy sztoikus mondás, talán Erasmus közvetítésével.

19. A gyapotról írt a *Leveleskönyv*ben is 1720-ban és 1725-ben (37. és 60. lev.). Mint annak idején „nénje”-nek, mostohaöccsének is azonos utasítással ajánlja figyelmébe a gyapotmagot. — A gazdálkodásról lásd az előbbi [3.] levelet, 29. sz. jegyzet.

20. Bibliai képes beszéd. Matt 10, 16: „Legyetek azért okosok mint a' kigyók, és együgyűek mint a' galambok.” (Káldi.)

21. A francia mondást az író emlegette 1718-ban és 1753-ban *Leveleskönyvében* is (15. és 189. lev.). La Rochefoucauld az asszonyok poklát az öregségben látja: „L'enfer des femmes, c'est la vieillesse.” (Maximes. Paris 1664, Larousse, 114.)

22. Talán a jobbágyivadék Bakócz Tamás érsekről (1442?—1521) szól az alkalmi történet. — Armális a. m. címeres nemeslevél. Így hívták a nemeslevéllel bíró birtoktalan nemest is, aki gyakran jobbágytelken gazdálkodott.

23. A törökök börtjéről a *Leveleskönyv*ben is írt Mikes 1719-ben és 1753-ban (29, 190. lev.). — Az itt leírt sorok a *Leveleskönyv* 190. levelére mutatnak. A ramazán érintése után ott is Mohamed és Krisztus története következik.

24. A barátokról előbb is írt Mikes (Mikházi Barát). A mikházai monostorra, az udvarhelyszéki Mikházán letelepített ferencrendi barátokra céloz. Ld. Székely oklevéltár IV. Kolozsvár 1895, 289—90. „II. Rákóczi György védelmébe veszi a Mikházi barátokat.” (Kelt Gyulafahérvárt, 1656 ápr. 10.) *Graci* 358

25. A történet csak itt fordul elő. Előadott korábban (204. lev.) egy más dervissel kapcsolatos történetet is. A dervisekről lásd még a *Leveleskönyv*ben a 184, 185. levelet. — Mikes annyira beleélte magát a *Leveleskönyv* irodalmi, anekdotázó attitűdjébe, hogy magánlevelében is szórakoztat.

26. Hermányinál a berbitél tájszó birbitél alakban fordul elő (235. sz.).

27. Vö. NySz ujonba, ujonában, ujontában. Ld. Simonyi: Határozók II, 1892, 352. Időhatározó szók.

28. Mohamed és Krisztus társalkodását a börtől való alkudozásról itt ugyanolyan részletesen és elevenen dialogizálva mondja el, Mikes, mint 1753-ban (190. lev.), talán még gördülékenyebben.

29. A fiatalfiak a Nemesek és a Tormák. Abafáján Huszár Mátyás ivadékai vannak; ld. az előbbi [3.] levél 13. sz. jegyz. — A háromszéki uzoni Béli család fiairól van szó. A családtörténet számon tartja őket, mindketten az Apafiak idejében meghurcolt Béli Pál unokái. Atyjuk Kelemen, anyjuk Henter Krisztina. Hatan voltak testvérek, a legifjabb 1707-ben született. Pál elsőszülött, felesége Váradi Gyulai Juliánna, János a harmadik fiú, felesége Torockai Krisztina. A másodszülött József fia Vencel, felesége Mikes Ferenc unokája, Mikes Kata volt. Béli Kelemen öccse Dávid, Torma Éva nővérét, Klárát vette feleségül, id. Nemes János másik mostoha-lányát.

30. Kemény Simon, János erdélyi fejedelem unokája; felesége Vaj Anna. 1704-ben Görgény várában húzódott meg, majd az erdélyi vármegyei és

székely nemességgel együtt meghódolt Rákóczinak. A fejedelem írja emlékiratában, hogy Kemény Simon, a Nemesi Társaság alezredese vezette a nemes ifjakkból álló századot a fölvatásra 1707. április 26-án. Mikes az udvarban szolgálatot teljesítő erdélyi főtisztet, mint bejáró jól ismerte. — Kemény Simon temetéséről Hermányi 284. sz. anekdotájában olvashatunk.

31. Mikes először a Huszár Józsefnek írt 1759. jan. 5-i levelében szólt arról, hogy könyveket fordít. *Leveleskönyvében* sehol sem említi.

32. Az író közbejött halála miatt további könyvek hazaküldésére már nem került sor.

33. Itt is az érdekes, hogy az író az „irodalmi” formulát magánlevélben is alkalmazza. A nem unalmas magánlevél eszmény volt a francia levéltudományban. Mikes többféle változatban ismétli ezt a fordulatot *Leveleskönyvében*, a „nénjé”-vel való fiktív levelezésben. Vö. a 13, 21, 56, 75, 89, 172, 180. és 183. leveleket.

[Folytatólag 5. *Huszár Sándornak.*]

34. Ez a rész, melyet a külön megszólítás és a tartalmi különbség figyelembevételével közöltünk [5.] számú levélként, Huszár József fiának, Sándornak szól.

35. A *kis Antalkó* 1760. máj. 7-én született. A kicsinyítő névhasználatra vö. Bethlen Kata leveleit: „kis Klárikó” (373, 391). *Örök*

36. A levelet Mikes bibliai forrású sorokkal zárja: *hogy meglásd fiaidnak fiait és a békét Izraelen*. Ld. a Vulgata CXXVII. zsoltárát, 6, „Et videas filios filiorum tuorum, pacem super Israel.” Káldinál: „És lássad fiaidnak fiait, a békességet Izraelen.”

37. Ezek a „post scriptum”-szerű sorok újra az apának, Józsefnek szólnak. Mikes több mint fél évszázada szakadt el szülőhazájától, s ha *Leveleskönyvében* bírálta az erdélyi állapotokat, most az elismerést sem vonja meg. Az erdélyi állapotokról ugyan keveset tudhatott, mert az alkalmi híreken, a szebeni kereskedők s a trinitáriusok tudósításain kívül, csak rokonainak két-három levele állott rendelkezésére. — Mikes ehhez a leveléhez csatolta verses leírását Rodostórol.

38. A város descriptioja eltérésekkel megvan a *Leveleskönyvben* is, az 1721. nov. 20-i (42.) levélben. A kettőt első ízben Aranka György vetette össze. Az általunk is alapul vett Aranka-féle ívrétű kéziratmásolat szövegét sorról sorra összehasonlítja a Kulcsár-kiadásban megjelent verssel. Az eltéréseket a vers után következő, saját kezűleg írt megjegyzéseiben foglalja össze. Ezt a műveletet később Abafi is elvégezte a Kazinczy-féle másolat és a Toldy-kiadás szövege között. Megállapított kihagyásokat, bővítéseket. (Figyelő 1878, IV, 190. l.)

Az általunk végzett egybevetés a *Leveleskönyv* kézirata és az Aranka-féle misszilis levélmásolat alapján történt. A levélmásolat következő 391—92, 437—48, 451—54, 465—486. számozott sorai, összesen 40 sor, nincs meg a *Leveleskönyv* 42. levelének szövegében. — A *Leveleskönyvben* található városleírás (42. lev.) következő: 168—175, 192—199. számozott sora, összesen 16 sor, nincs meg az 1761-i misszilis levél másolatában.

Az író tehát 16 verssort törölt korábbi 132 sornyi verses szövegéből és helyére 40 új sort illesztett Rodostót leíró versében. A misszilisben levő vers

így 156 sorból áll. Mikes 116 sornyi szöveget emelt át a *Leveleskönyvből*, de kisebb-nagyobb eltérések ebben a részben is megállapíthatók. Például: *Leveleskönyv* 156—57. sor: *Levélmásolat* 427—28. sor:

*ótt keszkenőt a nyakára,
tésznek, s'élég ajándékra.*
Leveleskönyv 160—61. sor:
*a vő legény, pillangoson,
megyen előtt, -te kardoson,*
Leveleskönyv 166—67. sor:
*egy hetig tart, lakadalom.
három napig, az unalom,*

*Ot Keszkenyöt a'Nyakára
Tésznek meg mást a'Vállára.*
Levélmásolat 431—32. sor:
*A'Vőlegény pillangoson
Előtte mégyen pompáson.*
Levélmásolat 449—50. sor:
*Ót nap tart a'Lakadalom,
Annyit még az unadalom.*

Rodostó leírására vonatkozólag lásd a 42. levél jegyzetét is. A hosszú misszilis levél és a *Leveleskönyv* sokrétű tartalmi rokonsága azt mutatja, hogy új élményanyag alig szüremkedett már át Mikes tollán. 1759—1761 közötti életéről és az ottani eseményekről alig tudunk meg valamit. Az író, aki minden valamire való témán kapva kapott, most szinte elfeledkezik a jelen eseményekről és a múlt felé fordul, szülőföldjén, hazájában töltött gyermek- és ifjúkorának emlékeit idézi föl. Pedig lett volna más témája is.

A többi között egy ritka esetet említhetünk. Egy korabeli lengyel emlékirat följegyzése szerint Rodostóban 1760-ban nagy hajókatasztrófa történt. Egy teherhajó a kikötőből elindulva több mint 30 utasával és egész rakományával együtt elsüllyedt. A memoár szerzője egy kalandos életű lengyel „felcsernő” előző nap ugyanazzal a hajóval vetődött el Rodostóba, ahol meglátogatta a magyar bujdosók telepét. A rodostói magyarokat már ismerte, mert Vidinben, 1738-ban több mint egy hónapot töltött Rákóczi József udvarában (141. lev.). 1760-ban a találkozásról írt barátságos sorai bizonyítják, jó fogadtatásra és „derék magyar barátokra talált”. Ez éppen Mikes básbugsága idejére esett. 1760-ban Konstantinápolyban befejezett memoárjában írja a lengyel emlékirónó: „...jedenaście dni po morzu pływali i ledwieśmy do miasta Tekierdagi na[d]morzem leżącego przyplynęli i zaraz z tego okręciuku wyniosłam się, i tamem miała dobrych przyjaciół Węgrów, co się zostali po królu węgierskim, ś[więte]j pamięci Rakoczym. Nazajutrz tenże okręciuk naładowali pszenicą i jęczmieniem i tenże reiz, to jest szyper ze trzydziestu ludźmi nazad pojechali do Stambułu. Tylko co się od brzegów odbili, zaraz okręciuk na kawalki się rozerwał i wszyscy ludzie w nim potoneli, tylko jeden chłopiec Greczyn, na imię Pentelemon, wypłynął i potem u mnie służył...” („...tizenegy napi hánykódás után nagy nehezen elvergődünk a tengerparton fekvő Rodostó városához; partot érve menten otthagytam a hajót; derék magyar barátokra leltem e helyen, akik a szent emlékezetű Rákóczi magyar király után maradtak ott. Másnap ugyanezt a hajót meg-rakták búzával és árpával, s ugyanaz a kapitány és kormányos harminc emberrel megindult vissza Stambul felé. Alighogy elhagyták a partot, a hajó egyszerre csak darabokra hullott szét és minden ember vízbe fulladt. Csak egy Pentelemon nevű görög fiú tudott kiúszni, akit aztán szolgálatomba fogadtam...” (242.) A Czartoryski Múzeumban levő autográf kéziratból (Cz II 1482) kiadta Roman Pollak és Marian Pelczyński: Regina Salomea z

Rusieckich Pilsztynowa, Proceder podróży i życia mego avantur. 1957, Wyd. w Krakowie.

Mikes Kelemen mielőtt választ kapott volna 1761. március 19-én kelt levelére — 1761. október 2-án Rodostón elhunyt.

Mikes Kelemen összes művei sajtó alá rendezésének megindulása óta igen sok segítséget kaptam az OSzK kéziratára és az MTAK mikrofilmtára munkatársaitól s az Irodalomtörténeti Intézetnek a régebbi magyar irodalommal foglalkozó, a szöveggondozásban képzett és tapasztalt tudományos munkatársaitól. Önzetlen és értékes tanácsaikkal támogattak lektoraim, Zolnai Béla, valamint Kelemen József, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A Mikes-kiadás megvalósításához nyújtott eddigi szíves segítségükért ezúton mondok őszinte köszönetet. A Leveleskönyv török vonatkozásainak szakszerű feldolgozásáért Hazai György, az általa készített anyag lektorálásáért N. Kakuk Zsuzsa turkológusnak tartozom köszönettel. A jegyzetek és a Mikes-kéziratok gépelését H. Richter Aranka végezte; gondos és fáradságos munkáját nagyon köszönöm. Az Akadémiai Kiadó belső szerkesztőitől és a Nyomda dolgozóitól az I. kötet munkálatai folyamán kapott sokoldalú segítséget itt köszönöm meg.

RÉSUMÉ

Les Lettres de Turquie ont paru sous la forme du premier volume des oeuvres complètes de Kelemen Mikes publiées sous les auspices de l'Institut d'Histoire Littéraire de l'Académie des Sciences de Hongrie. Ce volume contient également quelques lettres (missives) de l'écrivain. Cette édition commémorative consacrée à l'occasion du 200ème anniversaire de la mort de Mikes comporte quatre volumes, et contient le texte de tous ses écrits de Turquie entre 1717 et 1761.

Kelemen Mikes (1690—1761) a passé cinquante ans dans l'émigration de Rákóczi; sur ces cinquante années il en a passé presque cinq à la cour du roi de France, et plus de quarante en Turquie. Jusqu'à la mort de François Rákóczi II (1735) il fut chambellan à la cour du prince. A partir de 1717 il vécut à la cour de Rodosto où durant les longues années de son exil, il poursuivit une activité littéraire.

L'héritage littéraire manuscrit de Mikes qui a heureusement été récupéré par la Hongrie à la fin du 18e siècle, comprend plus de 6000 pages manuscrites. Les relations de Turquie ne figurent que dans l'oeuvre qu'il a écrite sous forme de lettres fictives intitulée «Lettres de Turquie», ses autres oeuvres sont un remaniement d'oeuvres françaises.

Les lettres littéraires de Mikes peuvent être considérées comme une source littéraire digne de foi de l'histoire de l'émigration de Rákóczi en Turquie. Leur sujet est déjà connu de l'opinion publique scientifique turque. L'édition turque moderne des Lettres de Turquie (Türkiye mektupları. Aviren: Sadettin Karatay tarafından tercüme edilmiştir. Ankara 1944—1945, Maarif Matbaası, Vol. 2, 224, 268. — Dünya edebiyatından tercümeler. «Macar Klasikleri») a paru il y a vingt ans, sur la base d'une ancienne édition hongroise, quelque peu périmée, remontant à 1861.

C'est pour la première fois que le texte littéral, scientifiquement authentique des Lettres de Turquie, est publié, sous la forme du présent volume. Et c'est la première fois aussi que la partie importante de mots et de noms turcs qu'elles contient est, avec cette édition, transmise comme il convient. Il est vrai que Mikes ne savait pas beaucoup de turc, mais il n'en est pas moins que les données turques éparses dans cette oeuvre, peuvent être également précieuses pour les spécialistes d'histoire des dialectes turcs qui ont à résoudre des problèmes de source. A côté des explications de mots et de noms turcs que contiennent les notes de certaines lettres, nous consacrons aussi dans l'introduction à l'apparat critique, un chapitre spécial à la récapitulation de la littérature et des particularités historiques et linguistiques touchant aux faits turcs.

L'auteur hongrois de ces lettres a connu les règnes et leurs changements, de quatre sultans d'Ahmet III jusqu'à Mustafa III, et ceux de vingt grands vizirs, et il les note dans ses lettres littéraires. Il évoque les événements des guerres qui ont eu lieu de 1717 à 1718 entre les Turcs, Venise et les Autrichiens, et de 1737 à 1739 entre les Turcs, les Russes et les Autrichiens, la conclusion de la paix, le soulèvement des Janissaires de Patrona en 1730, des tremblements de terre et des épidémies de

peste dans la région d'Istamboul, des paysages de Turquie, de la société, des coutumes, de l'agriculture turques, des traditions populaires et historiques du pays ainsi que de la vie quotidienne en Turquie des émigrés hongrois. Dans les descriptions relatives aux faits turcs, ce sont surtout les portraits des sultans et des grands vizirs, et les explications personnelles qu'il donne des raisons des changements politiques, qui méritent de retenir l'attention. Les passages où il décrit la vie quotidienne des Turcs sont imprégnés d'un exotisme très personnel caractéristique de Mikes. L'exilé hongrois s'est rendu plusieurs fois à Constantinople et Andrinople, il est allé dans les villages de Gallipoli, Jeneköy, Beykos, Büyükdere, Büyükkalli, et a parcouru la rive du Bosphore. A l'occasion d'un voyage à Rodosto, Istamboul, Cernavoda, Vidin, Fetislan, Nicapolis, Rouchtchouk, Bucarest, Foksani, Jassy, Rodosto, il s'est rendu sur les territoires de la Bulgarie et de la Yougoslavie actuelles, dans les voïvodats de Valachie et de Moldavie, et dans les régions en bordure des voies d'accès à la Porte. Séjournant dans les pays balkaniques, il note ses observations relatives à la vie des habitants, les traditions ethnographiques, les cérémonies nuptiales chez les Arméniens et les Grecs, et chez les Turcs, il parle des danses populaires bulgares, des costumes populaires serbes, roumains, bulgares et turcs, de l'hospitalité et de ses coutumes chez les Moldaves, les Turcs, les Bulgares, il décrit avec pittoresque certaines villes, comme Vidin, Bucarest, Andrinople, Rodosto, Istamboul. Ce que l'auteur écrit dans ses lettres fictives repose sur des impressions et des expériences personnelles, mais parfois aussi il a recours à des sources écrites. Parmi les tableaux les plus importants qu'il brosse ainsi, il faut mentionner celui qui a pour sujet l'administration, l'organisation politique de l'empire ottoman, les règles en vigueur à la cour, la religion musulmane (lettres 172—192) et qui date des années allant de 1748 à 1754. La plus grande partie de ce texte intéressant est tiré d'un résumé de P. Ricaut d'une oeuvre traduite de l'anglais en français (Tableau de l'empire ottoman, 1709).

Mais les Lettres de Turquie comportent également d'autres traits littéraires européens. En cultivant le genre de la lettre d'une façon artistique, Mikes a réussi une synthèse féconde entre les traditions de la littérature épistolaire hongroise et la forme épistolaire propre au classicisme français. A l'arrière-plan de toute l'activité de Mikes en tant qu'épistolier, dans son style qui aujourd'hui encore garde tout son charme, ce que l'on trouve c'est ce goût qu'eut le classicisme français pour le genre de la lettre qu'il cultiva avec un éclat nul part égalé en Europe. L'écrivain avait une très large culture française, et ses lectures ont laissé leurs traces dans un grand nombre de ses lettres. L'influence intellectuelle des oeuvres qu'il a traduites ou remaniées est également sensible dans ses lettres fictives.

Dans les dernières années du siècle dernier et les premières de celui-ci, des recherches ont eu lieu à Rodosto et Istamboul au sujet des reliques de Rákóczi et du legs de Rodosto. On a découvert à Istamboul le cachet d'époque de Mikes, avec l'inscription «Dzeneral Mikes baschbug madzsarlijän» et ses armes de Transylvanie. Il n'est pas impossible que tout ne nous soit pas parvenu de ce qui subsiste des Hongrois ayant vécu à Rodosto et il se peut que des manuscrits de Mikes, et d'autres souvenirs de Rákóczi se cachent encore en Turquie. Cette édition, qui est placée sous le signe de l'importance qu'il y a à entretenir les traditions nées des relations turco-hongroises du 18e siècle, pourrait être le point de départ d'une coopération scientifique plus étroite dans le domaine des recherches touchant aux relations historiques turco-hongroises.

Le texte littéral des Lettres de Turquie et de la correspondance de l'écrivain contenues dans ce volume est accompagné de notes critiques en bas de page. L'apparat critique et explicatif qui suit le texte contient une préface à l'édition des oeuvres complètes de Kelemen Mikes. Cette préface est elle-même suivie d'une introduction détaillée aux notes du premier volume qui donne des éclaircissements sur le manuscrit, sur les éditions imprimées sur la méthode suivie dans l'édition actuelle, etc. Dans les notes explicatives, ont été classés et étudiés d'une façon critique en vue de la publication, les résultats des recherches faites sur Mikes jusqu'à ce jour, l'ample matière fournie par les recherches comparatives sur les sources, enfin l'ensemble de la bibliographie des ouvrages hongrois et étrangers, s'occupant de Mikes, aussi bien du point de vue linguistique, littéraire, qu'historique et ethnographique.

NÉVMUTATÓ

- Abafi (Aigner) Lajos 333, 347, 354,
356, 373—374, 377—382, 385—
386, 470, 502, 515, 531, 554, 614,
670, 733, 781, 801, 808—809, 811,
813, 817—819, 823, 825, 829
- Abdi 636
- Abdullah (Abdula) ld. Náílí Abdullah
Pasa
- Abdullah (Abdulla) janicsár aga 201,
671
- Abdullah (Abdula) pasa ld. Kerküklü
Bojnuejri Szejjít Abdullah
- Abdullah ruméliai Pasa 170, 428, 636
- Ábel 625
- Ábrahám 78, 511, 595, 735
- Abu Bekir Abdullah kalifa 270, 759—
761, 775
- Áchmet nissánsi ld. Nisándzsí Hadzsí
Ahmet Pasa
- Ács (Aachs) Mihály 506, 627
- Ádám 89, 284, 532—533, 778
- Addison, Joseph 342, 619, 658, 666,
783
- Ady Endre 502, 506
- Ágmet császár ld. III. Ahmet
- II. Ágost Frigyes 121, 181, 188—189,
212, 576, 628, 651
- III. Ágost 651, 687
- Ágoston, Szt. 455, 502, 522, 533, 584,
678
- Ahasvérus király 711
- III. Ahmet 166, 296, 388, 390, 392,
411, 414, 634, 751, 794
- Aiszóposz (Aesopus) 83, 222, 434,
523, 559, 694—695
- Alberoni bíboros 431
- Alebret, Giovanni di 586
- Álepi pasa ld. Rekeb pasa
- Alexander Magnus ld. Nagy Sándor
- Alexi György 692
- I. Alfonso 622
- Ali kalifa 270, 275, 740, 759—761,
767, 769, 775
- Ali pasa ld. Hekimólu Ali Pasa
- Ali Pasa nagyvezér (megh. 1716)
440
- Ali ruszesuki Pasa 713
- Altheer János 336
- Amade László 569
- St. Ambrosius (Ambroise) ld. Amb-
rus, Szt.
- Ambrus János 602
- Ambrus, Szt. 128, 505, 584, 796
- Amiens Péter ld. l'Hermite, Pierre
- Amorato Ottomanno ld. II. Murat
- I. Amurátes (Amurat) ld. I. Murat
- Amurates (Amurat) császár ld.
II. Murat
- Amyot, Jacques 585
- Andrád Sámuel 534
- András király ld. II. Endre
- András, Szt. 516
- Angyal Dávid 344, 393, 411, 416, 424,
431, 433—434, 440, 449, 451, 479,
486, 495, 522, 542, 577, 597, 649,
657, 669
- Angyal Endre 418
- Anjou-ház 528
- Anna di Bologna 622, 623
- Anna Ivanovna cárnő 651, 727
- Anne de Bretagne 648
- Antiochos 585
- Anton metropolita 719
- Anton rája 465
- Don Antonio 86—88, 528—532
- Antonius (Marc Antoine) 93, 176,
537, 647—648
- Apáczai Csere János 552
- I. Apafi Mihály 614, 823
- Apazi-ogulu 465

- Apor Péter 333, 353, 409—411, 423,
 426, 429, 433, 450, 476, 478, 480,
 493, 501, 511, 517, 536, 556, 576,
 591, 598, 602, 615, 645, 664, 678,
 698, 722, 775, 812, 817, 819, 824—826
 Apponyi Rudolf 534
 Aranka György 305, 316, 347, 363,
 365, 519—520, 799—805, 807—
 809, 817, 819—820, 824—825, 829
 Arany János 376, 425, 450, 457, 483,
 501, 528, 569, 605, 610, 612, 713
 Arena, Antonius 484
 Areus, Accius 690
 Arisztotelész (Árisztotélész) 107, 555,
 557
 Arius, alexandriai 539
 Arnauld, Agnès 468
 Arnauld, d'Andilly 522, 789
 Arneth 735 *A. R.*
 Áron (Áaron) 163, 633
 Asan, docteur 761
 Asch, Schalom 796
 Assisi Szent Ferenc 114—115, 249,
 404, 570—571
 Aster 794
 Athanásius, Szt. 95, 539
 Attila 496
 Augustinus ld. Ágoston, Szt.
 Augustus ld. II. Ágost Frigyes
 Austriai ház 251, 258
 Ayrenhoff 567
 Ayrer 567
 Azrun 625

 Babinger, Fr. 394
 Babits Mihály 573
 Bajazet 562, 765, 773
 Bakócz Tamás 828
 Balassi Bálint 463, 506, 627
 H. Balázs Éva 338
 Balla János 807
 Baltadzsi (Baldacsi) Mehmet Pasa
 13—14, 420
 Bán Imre 381, 418, 693
 Bandello (Bandel), Matteo 333, 559,
 564—565, 567, 585—586, 589, 622,
 625
 Bánffy család 818

 Bánóczi József 375, 558
 Baraillon 596
 Baranyai sógor 314
 Barcsai család 818
 Bárcezi Géza 333, 343, 350, 352, 399,
 403, 408, 412, 473, 475, 597, 630,
 673, 687
 Barkász Károly 453
 Barkstedt 567
 Báróczi Sándor 713
 Baronius 581, 602, 732
 Baróti Dezső 381
 Baróti Szabó Dávid 458, 690
 Barta János 334, 375, 381, 494, 528,
 693, 817, 820
 Bartakovics Albert 354, 368
 Bártfai Szabó László 500
 Bartha András 618
 Bartha Dénes 335, 340
 Bartha József 603
 Bartók Béla 333, 339, 452, 544, 599
 Bartók Lajos 528, 541
 Bartucz Lajos 393
 Basile, St. 548
 Bathó Mihály 544
 Báthory Gábor 341
 Batild, Szt. 148
 Batizi András 448
 Batsányi János 365
 Battyányi Tivadar 357
 II. Baudouin (Baudouinus) 126, 581
 Baumgarten, L. 693
 Bayle, Pierre 333, 522, 527—528,
 539, 559, 565, 585, 602, 607, 613,
 625, 640, 694, 786—788, 791
 Bazárgián Tánász rája 483
 Bechon 628, 681 *Louis*
 Béguin, Jean 596
 Behunek, Stephanus 797
 Bekler rája 483
 Béli család 828
 Béli Dávid 828
 Béli Dávidné ld. Torma (Nemes)
 Klára
 Béli János 324, 828
 Béli Jánosné, Torockai Krisztina
 828
 Béli József 828

- Béldi Kelemen 828
 Béldi Kelemenné, Henter Krisztina 828
 Béldi Pál 324, 812, 828
 Béldi Pálné, Váradi Gyulai Julianna 828
 Béldi Vencel 828
 Belin 681
 Belleforest 528, 564, 585, 622
 Belletti, Ambrosius 360—361
 Béltteki Kálmán 421
 Benda Kálmán 340, 373, 665, 686, 723
 Benedek Elek 374, 810
 Benedek Lajos J. 642
 XIV. Benedek (Benedictus) pápa 251, 727
 Benedek, Szt. 512, 574
 Benedek Tibor 801, 819
 Benedikt, Heinrich 686
 Beniczky Gáspár 333, 343, 383, 460, 536, 570, 730
 Benkő Loránd 333, 351—353, 524
 Benoit, Lucien 496
 Benoit, St. 680
 Beöthy Zsolt 374, 379, 382, 573, 810
 Beraheim 668
 Beresényi László (Ladislav) 62, 64, 496, 498—499, 553, 574, 628, 736—737, 809
 Beresényi (Bertsényi) Miklós 29, 32, 41, 45—46, 51—53, 57—58, 63, 65, 73—74, 78, 81, 83, 113—117, 343, 356, 361, 364, 400, 416, 418—420, 429, 433, 440, 451—452, 456—457, 459, 463, 471, 476—477, 490, 499—500, 505, 508, 513, 516—517, 536, 553, 568, 570, 572—574, 594, 599, 627, 631, 635, 638, 657, 660, 673, 682, 729, 762, 785, 790, 798, 826
 Beresényi Miklósné ld. Csáky Krisztina
 (özv.) Beresényi Miklósné ld. Kőszeghy Zsuzsi
 Bernardin de Saint-Pierre 409
 Bernát (Bernárd) Szt. 126, 581
 Bernhard 786
 Berrár Jolán 333, 412, 418, 420, 446, 450, 483, 508, 567, 601, 728
 Bertalan, Szt. 516
 Berzsenyi Dániel 713
 Besenval 821
 Bespier 738
 Bessenyer György 363—364, 379, 504, 553, 558, 784
 Beszédes Kálmán 491
 Bethlen család 818 *Dauszina 812*
 Bethlen Farkas 512, 812
 Bethlen Gábor 482, 716
 Bethlen Gergely 660
 Bethlen Kata 334, 403, 407, 417, 450, 460, 475, 484, 497, 506, 511, 558, 572, 591, 608, 628, 638, 660, 663, 672, 678, 701, 704, 790, 795, 823—826, 829
 Bethlen László 461, 570
 Bethlen Miklós 334, 353, 405, 407, 409, 411, 414, 418—419, 424, 426, 428, 436, 439, 445, 449, 460, 466, 473, 481, 484, 486, 488, 493, 501, 504, 506, 511—512, 523, 532, 535, 543, 547, 550, 552, 569—570, 591, 593, 608, 614—615, 618, 620, 628, 638, 640, 660, 672, 698, 704, 720, 723, 729—730, 790, 792—793, 796
 Bethlen Sámuel 700
 Bevern herceg 297
 Bianchi, V. 445
 Bias 466
 Biès, Jean 613
 Bijikli Ali Pasa 288, 391, 428, 686, 781
 Binder Jenő 463, 545, 647
 Biró Márton 617
 Biron marsall 449
 Bisztray Gyula 334, 341, 375, 381, 817, 820
 Bittenbinder Miklós 470
 Björkman, W. 438
 Bobula Ida 470, 614
 Boccaccio (Boccace) 513, 515, 528
 Bocskay István 339, 341, 449, 822
 Bod Péter 334, 414, 465, 506, 510, 550, 599, 601—602, 617, 671, 682, 685, 779, 822
 Bodáti István 642

- Boér Ferenc 518—519, 521, 642, 645,
719, 817—819, 822, 825, 827
- Boér Ferencné ld. Torma Éva
- Boér István alkirálybíró 643
- Boér Simon 812, 818
- Boëtius 504
- Cs. Bogáts Dénes 643, 645
- Bogdan, N. A. 719
- Bognár Teofil 589
- Bogosz, Dimo 465
- Bohn Pál Vilmos 596, 656—657, 665,
668—669, 671
- Boissimène 431
- Boisteau 564—565, 567
- Boleyn Anna 158, 622
- Bolyai Farkas 566—567
- Bon (Bons) 676
- Bonfini (Bonfinius) 528, 602, 791—
792
- Bonnac 21, 28, 344, 381, 411, 416,
424, 431, 433, 440, 451, 479, 486,
495, 522, 542, 649
- Bonnacné 380—381, 466
- Bonneval (Bonval) 178, 211, 215,
597, 649, 658, 665, 669, 682, 686,
689, 711, 785
- Bornemisza család 311, 643, 804, 823
- Bornemisza Anna, I. Apafi Mihályné
823
- Bornemisza János 646, 815, 823, 826
- Bornemisza Jánosné, Haller Borbála
823, 825
- Bornemisza Kata, Bánfi Dénesné
823
- Bornemisza Pál 311, 315, 403, 823
- Bornemisza Pálné ld. Mikes Anna
- Bornemisza Péter 334, 414, 458, 504,
534, 537—538, 542, 771
- Bosnyák, Stephanus 340
- Bossuet 467, 618
- Bouhours, D. 438
- Bouillon, Gottfried 607
- Brantôme 334, 527—528, 585, 598,
615—616, 625, 648, 791
- Brenner D. 424, 440, 495—496
- Briot 738, 773—774
- Briotone, barone 623
- Brisits Frigyes 678
- Brockelmann, C. 567
- Brogolino, Gioachino 333
- Bubeker (Abubeker, Ebubeker) ld.
Abu Bekir Abu Bekir Abdullah
- Buccow, A. M. 824
- Buffalis, Don Antonio de 529
- Bulena Anna ld. Boleyn Anna
- Buluç, S. 399
- Buts Mihály 642
- Bürger 668
- Caerulés 143
- Caius Caesar Caligula 94, 538, 690
- Calderón 528
- Calepinus, A. 334, 682
- Calibasso 561
- Camerarius 567
- Cantacuzino (Cantakuzéna) család
241, 719
- Cantacuzino, Deleanu 720
- Carlell 567
- III. Carlo Emanuel 658
- Don Carlos (16. sz.) 585
- Don Carlos (18. sz.) 212, 687, 735
- Carolus quintus ld. V. Károly
- Casimirus király ld. II. János Káz-
mér
- Castel, Père L.-B. 598
- Castellane 735
- Caterina Reina 622—623
- Cato 504, 535
- Catullus 446
- Celanói Tamás 571
- Celder Orbán 826
- Cellamare bíboros 430, 440
- Cernovodeanu, Paul 334, 698—700,
717—722
- Cerularius Mihály 604
- Cervantes 528, 545
- Cesarini, Julian 791—792
- Cestius, Gallus 789
- Chamisso 668
- Chardin 650, 793
- Charlemagne ld. Nagy Károly
- Charles le Hardy ld. Merész Károly
- Charlois gróf 675
- Chateaubriand 409
- Châteaubrun 567

- Chaume, P. F. de la 711
 Chauvelin 656, 679
 Chavardès, M. 566
 Chilon (Chilo) 466, 694—695
 Chinard, Gilbert 474
 Chlovig (Clovis) 148, 609
 Chomel, Noël 334, 536, 547—548, 550, 575—576, 595
 Chrisippus orvos 535
 Chrysostomus, Szt. 307, 538, 820
 Cicero 466, 488, 504—505, 508, 537, 540, 575, 822
 Cincinnatus, L. Qu. 435, 574—575
 Cleobolus 466
 Cleopátra (Cleopatre) ld. Kleopátra
 Collenuccio, Pandolfo 527
 Colpeper, barone 624
 Comnene, Jean 549
 Comnene, Manuel 549
 Comte de Charos (Saaros) ld. II. Rákóczi Ferenc
 Constantinus vajda ld. Mavrocordat, Constantin
 XV. Constantinus (Costantino, Konstantinus), Paleologus 11, 559, 561, 565—566
 Creizenach, W. 640
 Cresus ld. Krózus
 Crispus 585
 Crusius, Martius 567, 668, 787
 Curtius, E. R. 418, 693
 Curtius, Rufus Qu. 492
 Cyrus ld. Kúrosz
 Czartoryski, Ágost 734, 809—810
 Czegei Vass György 449, 570, 608, 729—730
 Czeplédi István 690
 Czuczor Gergely 335, 458, 476, 524, 647
 Csajaghy(us) J. 664
 Csáky Imre 520, 706
 Csáky István 456, 795
 Csáky Krisztina, Bercsényi Miklósné 32, 35, 38, 63, 78—79, 446, 451, 456—457, 460, 462—463, 465, 492, 497, 499, 511—512, 517, 572—574, 635, 680, 700, 711, 735, 795
 Csáky (Csáki, Ksachi, Tczaky) Mihály 204, 232, 236—237, 298—299, 356—358, 451—452, 471, 520—521, 574, 656, 679, 705—709, 713—715, 725—726, 729, 737, 795, 797—798
 Csáky Mihályné, Klobusiczky Éva 519, 521
 Csáky Zsigmond 520
 Csanum koca (Csánum kosa) ld. Dzsanim Hodzsa Hadzsí Mehmet
 Császár Elemér 280, 365, 373—375, 378, 382, 450, 463, 498, 500, 511, 515, 517, 528, 542, 556, 569, 591, 638, 656, 722, 733, 763, 785, 794
 Cserei Farkas 614
 Cserei Gábor 306, 800, 808—809, 820
 Cserei Klára 800
 Cserei Mihály 334, 353, 420, 426, 429, 437, 445, 463, 476, 488, 490, 493, 501, 504, 511, 556, 591, 595, 605, 614, 628, 643, 677, 694, 729, 785, 818, 823
 Cserei Miklós 800—801, 819
 Cserei Miklósné ld. Mikes Borbála
 Csiki Mihály 641
 Csokonai Vitéz Mihály 363, 524, 647
 Csomasz Tóth Kálmán 341, 524, 542
 Csüri Bálint 431
 Daczó Ferenc 642
 Dálnoki Hadnagy István 642
 Damiens, R. F. 788
 Damnic General 702
 Damofili (Damophily) Artoine 597, 711
 Damokos Dénes 801, 820
 Damokos Dénesné 801
 D'Andrezel 344, 542, 577, 597, 604, 656
 Dani János 807, 811
 Dániel 345, 432
 Dániel István 570
 Dániel Péter 824
 Danişmend, İ. H. 335, 634, 636
 Dante 573, 798
 Dapontès, Constantin 700, 720—722
 D'Argenson 737

- Dárius 135, 592
 Darnex, Mr. 360
 Daskov, A. I. 479
 Dasti (Dászti) olasz 232, 697, 709
 Daun, Lipót 298, 791, 794
 Dauzat 524
 Dávid 49, 128, 284, 345, 435, 584,
 778
 Dávid Péter 642
 Deák Farkas 339
 Debora 463, 591, 615
 Deceballus 703
 Decsi János 434
 Dégh Linda 524
 De la Croix 752
 Delanne, Florentin 334
 Deli Ibrahim 168, 636
 Deme László 352
 Demetrius 585
 Demokryt 536
 Denk Mihály 642
 Deny, J. 399, 428
 Derham, W. 522
 De Roche 628
 Desalleurs (D'Ésalleur) gr. 260, 735
 Descartes 522
 Devátldár Mehmet Emin Pasa 268,
 391, 428, 757
 Dézsi Lajos 347, 627
 Didac, R. P. 825
 Dimitraki 465
 Diogenész 694
 Dirling 499, 597, 599, 656
 D'O márki 593
 Dobóczki Pál 647
 D'Ohsson 335, 428, 439, 454—455,
 634, 686, 749—751, 757, 771
 Domján Elek 344
 Donath István 642
 Döbrentei Gábor 619
 Dönhoff gróf 628
 Draskovich Miklós 456
 Draskovichné ld. Bercsényi Mik-
 lósné
 Du Bois kardinális 522
 Duchesne, André 786
 Duchesse de Bar 589
 Dugonics András 412, 594, 617
- Du Héron 433
 Du Maine 665, 676
 Dusaussoy abbé 460
 Dypuy, Pierre 581
 Dzsaniim Hosza Hadzsi Mehmet Pasa
 636
- Eboracense cardinale 622—623
 Eckhardt Sándor 334, 414
 Edser, Teráfkul 465
 Edvi Illés Aladár 374, 734
 Éginhárt (Einhard, Angilbert) 292—
 293, 662, 786—788
 Eliárisz 465
 Elizabeth de France 585
 Elizéus 114, 570
 Embella, docteur 761
 Endre (Andreas, Andrés) kir. 527—
 528
 II. Endre 147, 607
 Engels 539, 760
 Enrico ld. VIII. Henrik
 Enyedi József 536
 Erasistratos 585
 Erazmus 467, 828
 Erdélyi János 335, 376, 422, 434,
 436, 448, 451, 456—457, 459, 461—
 462, 464, 467, 472—473, 478, 480—
 481, 491, 494—496, 498, 500, 502,
 504, 513, 517, 531, 536, 542, 544—
 545, 550, 556, 568—569, 571, 575,
 583, 586, 594, 596, 600, 619, 625,
 631, 647—648, 652, 662, 664, 671,
 694, 717, 721, 725, 728, 733, 735,
 744, 796
 Erdődy Julianna, Eszterházy Antal-
 né 499
 Erdődyné ld. Bercsényi Miklósné
 Eren, H. 335, 686, 771
 Erini ld. Iréne
 Erődi Béla 335, 373—375, 394, 422,
 454, 457, 485, 515, 542, 635, 760,
 778, 780, 793
 Erzsébet (Ersébet) angol királynő
 153, 404, 615—616, 622
 Erzsébet cárnő 727
 Esopus, Ezópus vö. Aiszóposz
 Esterházy, Mme la Comtesse d' 499

- Esze Tamás 335, 339—340, 373, 393,
 456, 460, 570—571, 826
 Eszter (Esther) 234, 345, 711
 Eszterházy Antal 64, 74—75, 361,
 416, 451—452, 463, 471, 498—499,
 506, 508, 517, 521, 553, 574, 631,
 682, 709
 Eszterházy Bálint 64, 498—499,
 553
 Eszterházy Miklós 335, 422, 426, 429,
 433, 450, 463, 476, 547, 640, 704,
 720
 Eszterházy Pál 365
 Eugenius Id. III. Jenő pápa
 Eugénius Id. Savoyai Jenő
 Eulenspiegel 534
 Ezekiás 572, 733

 Fábíán Gábor 540
 Fábíán Pál 342
 Fabre, Jean 657, 687
 Faërnus, Gabriel 619
 Faguet, Émile 339
 Fálcoianu, Al. 717
 Falstaff 658
 Faludi Ferenc 412, 417, 484, 509,
 511—512, 525, 556, 567, 571, 600,
 611—612, 617, 630, 673, 693, 702,
 709, 733
 Faragó József 337
 Farine, Cesar 564
 Farkas András 448
 Farkas Lajos 361, 367
 Fatma, Fatme, Fátima Id. Khadídza
 Fausta 585
 Favart 567
 Fehér Géza 457, 485
 Fejedelem asszony Id. II. Rákóczi
 Ferencné
 Fekete Ferenc 619
 Fekete Lajos 335, 344, 393, 426, 439,
 453—454, 486—487, 637, 669, 696,
 714, 729, 744, 755, 757, 762, 769
 Feldman, J. 658
 Fénelon 468—469, 590—591, 649
 I. Ferdinánd (Ferdinándus) magyar
 király 180, 439, 650
 Ferdinánd nápolyi király 528
 Ferdinánd (Ferdinandus) spanyol ki-
 rály 86, 528—529
 Í. Ferenc császár 364, 817
 Ferenczi Géza 762
 Ferenczy József 716, 796
 Ferrando d'Aragona 622
 Fest Sándor 619, 658, 661—662,
 666—667
 Festetics György 366, 802
 Festetics László 366
 Fierville, d'Hérissy 419, 693
 Filibosz-oglu rája 483
 Fischart 545
 Fleury, Claude 335, 430, 432, 450—
 451, 460, 467—469, 537—540, 554,
 559, 565—566, 572, 581—584, 590,
 604—606, 610, 732, 789, 792, 795
 Fleury kardinális 593, 668
 Fogarasi János 335, 458, 476, 524, 647
 Fontenelle 640
 Forgách Farkas 499
 Forgách Mária 482
 Forgách Simon 27, 45, 51, 53, 60,
 65, 130, 444, 446, 451—452, 463,
 465, 476—477, 482, 493, 499—500,
 516, 552, 586, 611, 810, 825
 Formika Máté 336
 Forró Pál 465
 Forster Gyula 393, 496, 628, 736, 809
 Fortuna istenasszony 436, 504
 Freher, Marquad 786, 788
 Frigyes nápolyi király 528
 I. Frigyes Vilmos 664, 725
 II. Frigyes, Nagy 725, 727, 732, 791,
 794—795
 Fülöp apostol 516
 II. Fülöp (Filep, Filipus) makedón
 király 297—298, 794
 II. Fülöp spanyol király 129, 585,
 693
 IV. (Szép) Fülöp 583
 V. Fülöp spanyol király 260, 431,
 532, 658, 680, 687—688, 727, 735

 Gábor (Gabriel) Angyal 269
 Gaiffe, F. 782
 Galambos Dezső 567, 797
 Galenus 508

- Gálfalvi Ábrahámné 404
 Gálos Rezső 365, 380—382, 416, 466, 470, 526, 545, 670
 Gedeon 449, 729
 Gellius, A. 504, 670
 Gemelli, Careri 772, 774
 Georges, légat de France 589
 Gera György 336
 Gérard (Gerardus), J.-B. 125, 580
 Gérardt, Anne Catherine 496
 Gerasimos 631—632
 Geréb, J. 505, 611
 Géresi Kálmán 827
 Gerézdí Rabán 524
 Gergely, Szt. (Nagy) 95, 539
 X. Gergely pápa 571
 German, J. 681
 Ghica, Alexandru 728
 II. Ghica, Grigore 699, 718, 720, 722
 Ghica, Mateiu 720
 Ghica, Scarlet 720
 Gide, André 577
 Giotto 571
 Giovio Paolo 646, 649—650
 Glöckelsperg, Dietrich 819
 Gobinet, Charles 554
 Goldmann, J. 433
 Goldoni, Carlo 336, 484, 557, 567, 600, 619, 663, 666, 782
 Goldziher Ignác 776
 Gombocz Zoltán 335
 Gombos bárók 666
 Gometz, Frau von ld. Gomez, Mme de Gomez, Madame de 336, 529, 531, 548, 620—621, 648, 660, 772
 Gorescu, O. 717
 Goring 567
 Gouville, Mme de 541
 Gökbilgin, T. 393, 410, 831
 Gömöri Jenő 411
 Görög Demeter 359, 361—365, 802
 Gracian (Gratianus), B. 219, 464, 478, 692—693
 Gragger Róbert 468, 470
 Gregorius 589
 Gualterio, F.-A. bíboros 419, 441
 Guillet 559, 565, 567, 791—792
 Guttenstein, Vencel 812
 Gürdzsü Ismail Pasa 390, 681, 686
 Gvadányi József 501, 569, 702
 Gyallay Domokos 496
 Gyöngyösi István 453, 517, 608, 713
 II. György 727
 György barát 439
 György Deák 727
 György Lajos 535, 541, 598, 619
 György, Szt. 193, 497, 525, 662, 670
 Gyulai Ágost 552—554, 611
 Gyulai család 818
 Gyulai Pál 335, 359, 372, 378, 380, 382, 437
 Habakuk 20, 345, 432
 Habsburg 363, 449, 632, 657, 738
 Hadzsí İvaz Mehmet Pasa 225, 391, 701, 705, 707, 724
 Hadzsí Mehemed defterdárh. 713
 Haeften, Van 822, 825
 Hajdu Miklós 545
 Hajnik, Fr. 366
 Halasi Kun Tibor 336, 427—428, 636
 Haller család 818
 Haller Antal 815
 Haller Borbála ld. Huszár (Boér) Józsefné
 Haller György 825
 Haller Györgyné, Kornis Anna 825
 Haller István 311, 314, 823, 825
 Haller Istvánné, Kemény Mária 823
 Haller János 314, 453, 492, 526, 604, 670, 814, 824
 Haller László 824
 Halváts mehemet ld. Hadzsí İvaz Mehmet
 Haly, Hali ld. Ali kalifa
 Hammer, J. 336, 408, 566, 636
 Happel 567
 Haraszti Emil 516
 Harmath Lujza 667
 Hasden, B. P. 721
 Hatvany Pál táblabíró 504
 Hazai György 371, 399, 771, 830
 Heckenast (19. sz.) 366, 373
 Heinrich Gusztáv 566

- Hekimólu Ali Pasa 208, 257—258, 287—288, 355. 390—391, 428, 649, 677, 681, 684, 732—733, 780—781
- Helena (Elena) 559, 561
- Hellebrant Árpád 341
- Heller Bernát 545, 796
- Heltai Gáspár 412, 449, 501, 523—524, 528, 709, 791—792
- Henri le Superbe 668
- Henricus octavus ld. VIII. Henrik
- Henricus quartus ld. IV. Henrik
- IV. Henrik (Henri, Bourbon) 148, 585, 609
- VII. Henrik angol kir. 616
- VIII. Henrik 157, 616, 622, 625
- Henter Mihály 643, 812
- Heracleus császár 710
- Herberstein, S. von 613
- Hercules 24, 439, 508
- Herman Ottó 794
- Hermann 656
- Hermányi Dienes József 336, 405, 407 411, 424, 429, 436—437, 446, 450, 457, 466, 473, 476—478, 484—485, 496, 498, 501, 505, 511, 517, 525, 540, 547, 608, 621, 630, 638, 647, 714, 723, 730, 735, 776, 785, 793, 813, 817, 823—824, 829
- l'Hermite, Pierre vö. Amiensii Péter 607
- Hérodotosz (Herodotos) 466, 474, 504—505, 508, 611
- Hét bölcsek 72
- Hieronimus, Szt. 469
- Hilarius, Szt. 334
- Hindy Árpád 365
- Hinsch 567
- Hippokratész (Hypocrates) 60, 153, 493, 614
- Hippolitos 585
- Homérosz 570
- II. Honorius pápa 126
- Honthorst, Gérard von 526
- Honti Rezső 564
- Hopp Lajos 502, 541, 543, 579, 609, 666, 712, 746, 798
- Horatius 428, 472, 504, 510, 728
- Horger Antal 403, 443
- Hornvánszky 734
- Horváth (Horvát) Ferenc 49, 77, 440, 446, 459, 472, 481, 510—511, 518
- Horváth (Horvát) István 360—361
- Horváth János 364
- Horváth (Horvát) Mária 360
- Houssaie, Amelot de la 692—693
- Hunfalvy Pál 372
- Hunyadi János 564
- Hurmuzaki 657
- Huszár család 317, 385, 799, 807, 815, 817—818, 824, 826
- Huszár Anna 826
- Huszár Antal 325, 826; 828
- Huszár Borbála, Torma Györgyné majd Nemes Jánosné 311, 818, 822
- Huszár Borbála (Sándor lánya) 826
- Huszár István (17. sz.) 822
- Huszár István (Sándor fia) 826
- Huszár (Boér) József 304—307, 315, 356—357, 361, 385, 403—404, 424, 443, 489, 646, 723, 731, 769, 776, 799—800, 802—803, 807—808, 816—818, 819—820, 823, 824—826, 828—829
- Huszár (Boér) Józsefné, Haller Borbála 314, 818, 826
- ifj. Huszár József 310, 318, 646, 818
- Huszár József (Sándor fia) 826
- Huszár Károly 817
- Huszár Krisztina (Kriska) 310, 313, 315, 318, 818
- Huszár Mátyás 324, 822, 828
- Huszár Mátyásné, Bartsai Éva 822
- Huszár Péter 822
- Huszár Sándor 310, 317—318, 325, 403, 799—800, 802—803, 807—808, 817—818, 823, 825—826, 829
- Huszár Sándorné, Perényi Mária 823, 826
- Huszár Zsuzsi (Susi) 310, 313, 818, 826
- Huszein biztos 713
- Ibrahim effendi ld. Ibráhím Müteferrika
- Ibráhím nagyvezér (16. sz.) 178—180, 649—650

- Ibráhím Mütferrika 204, 209, 229, 428, 677, 679, 684, 704
- Ibrahím pasa ld. Nevsehirli Dámát
Ibráhím Pasa
- Illésy János 644, 646, 817
- Illia 721
- illyefalvi István 762
- Ilosvai (Ilosvay, Ilosfai) János 232, 500, 596—597, 657, 665, 697, 709, 723
- Ilosvai Selymes Péter 492, 601
- Imma (Emma, Berta) 292, 662, 786—788
- Imrehor musztafa ld. Kösze Báhir
Musztafa Pasa
- Incze Gábor 334
- Ipsilanti, Constantin 720
- Ipsilanti, Manolachi 720
- Iréne (Irene, Hyréné) 111, 559—561, 564—568
- Isabella di Castiglia 622
- Isaiás 345, 571
- I. István, Szt. 482
- Isunza, Don Antonio de 529
- Iván (jenikőji lakos) 465
- Izabella kasztíliai királynő 86, 528—529
- Jági Panajot 465
- V. (Skót) Jakab kir. 616
- VI. Skót Jakab vagy I. Jakab angol kir. 615
- Jakab, Szt. 310, 516
- Jákob 34, 307, 460, 820
- Jakubovich Emil 334
- Jancsó Elemér 335, 359, 802, 805, 809
- Jáni rája 465
- Jankó család 643
- Jankó János 823
- Jankó kapitány 729
- Jankó Mihály, (Sz. Iványi) 642—643
- Jankovich Miklós 402
- János evang. 345, 451, 499, 516, 614, 640, 730, 733, 774
- János, Jeruzsálemi Szt. 125
- II. János Kázmér kir. 91, 535
- János, Keresztelő Szt. 125
- János pap (Prister Johannis) 176, 646—647
- János Zsigmond 497
- Jánosi István 784
- Jansenius, Cornelius 533
- Jaskovics Ferenc 375
- Jaszuf-oglu 483
- Jávorka Ádám 658, 664—665, 679, 689, 734, 809—810
- S. Jean de Jérusalem ld. Gérard, Jean B. 580
- Jejen Mehmet Pasa 222, 391, 695
- III. Jenő (Eugenius, Eugène) pápa 126, 582
- IV. Jenő pápa 492
- Jeremiás 345, 468, 488, 532, 795
- Jirmiszekizzáde Mehmet Szaif Pasa 288—289, 391, 781—782
- Jób 116, 345, 568, 572, 733
- Johanna (Juana Reina), Jeanne 527
- Johanniták 580
- Johnson, T. 341, 567
- Joinville 606
- Jonaki 465
- Jónás proféta 30, 345, 432, 453
- Jonescu, Gr. 717
- Jordan, Jorgu 720
- Jorga, Nicolae 699, 719
- Josephus, Flavius 407, 538, 632, 788—789
- Jósika Imre 521, 645—646
- Jósika Miklós 353
- Joue, Paul 649
- Jovius, Paulus vö. Giovio, Paolo
- József (Jákob fia) 307, 729, 820
- I. József császár 792
- II. József császár 359, 363—364
- József, Szt. 114—115
- Jozsue 345, 430
- Judás 345
- Jupiter 618—619, 694—695
- Justinianus (Justinien) császár 274, 765—766
- Juvenalis, D. J. 508, 569
- Kabakulak Ibráhím Pasa 390, 639
- Kacsokovics Kálmán 340

- Kain 625
 Kajdacsí Péter 462, 709
 Kajdacsí Péterné 35, 63, 117, 462, 497, 572, 599, 810
 N. Kakuk Zsuzsa 336, 414, 420, 426, 438—439, 453, 486, 579, 636—637, 667, 686, 715, 724, 750, 771, 780, 830
 Káldi György 336, 345, 405, 425, 432, 463, 475, 478, 481, 491, 499, 501, 527, 573, 630, 633, 711, 714, 730, 824, 826—828, 829
 Kallós Zsigmond 476
 Kálnoki Mihály asztalnok 680
 Kanyaró Ferenc 544
 Kaplangiraj hán 408
 Kápy Gáspár 500
 Karácson Imre 336, 343—344, 356—357, 393, 411, 413, 416, 422, 424, 426, 428, 441—442, 444, 446, 451—452, 456, 459, 465, 471, 479, 481, 483, 486, 490, 498—500, 506—508, 510, 521, 597, 599, 656, 665—666, 677, 679, 681, 689, 692, 694, 696—699, 709, 712—715, 725—726, 729, 795, 797—798
 Karadja, Constantin I. 699
 Karatay, Sadettin 374, 394
 Kármán József 411
 Károlus magnus ld. Nagy Károly
 V. Károly 172, 180, 198, 580, 639, 650, 667
 VIII. Károly (Charles) 648
 Károly Albrecht 730
 II. Károly angol kir. 737
 Károly fejedelem (Lotharingiai) 298, 794
 Károly hessen-rheinfeldi fejedelem 495
 III. Károly m. kir. VI. Károly cs. 252, 651, 688, 696, 705—707, 726—727, 731, 817—819, 821, 823
 Károly Róbert 527
 XII. Károly svéd kir. 388, 420, 576, 651
 Károlyi család 827
 Károlyi (Károli) Gáspár 336, 406, 449, 481, 527, 573, 709
 Károlyi Sándor 336, 450, 458, 462, 518—519, 570, 620, 709, 730, 826—827
 Károlyi Sándorné, Barkóczi Krisztina 457, 518—519
 Kassai Anna ld. Mikes Györgyné
 Kassai Borbála, Keresztési Sámuelné 641, 644—646
 Kassai József 336, 403, 450, 647
 Kászgándzsi Mihál-oglu 483
 I. Katalin cárnő 576
 Katolikus Mária 616
 Katona István 696
 Katona Lajos 505, 544—545, 670, 796
 Kazinczy Ferenc 362—363, 459, 461, 491—492, 509, 556, 598, 604—605, 610, 617, 619, 634, 824
 Kazinczy Gábor 333, 799—800, 808—809, 817, 819, 825, 829
 Kelemen Adolf 545
 Kelemen József 368—369, 385, 830
 Kelemen Lajos 804, 807
 Kelemen László 364
 Kelemen, H. Szt. 606
 V. Kelemen pápa 583
 VII. Kelemen 625
 VIII. Kelemen 616
 XI. Kelemen 533, 727
 XII. Kelemen 252, 696, 727
 Kelemen, Szt. (vértanú) 780
 Kemény család 818
 Kemény János 336, 353, 424, 431, 445, 450, 455, 473, 482, 488, 493, 511, 551, 557, 595, 677, 716, 816, 824, 828
 Kemény Katalin 731
 Kemény László 805, 816, 824
 Kemény Simon 324, 812, 829
 Kemény Zsigmond 342, 353, 647
 Kempis Tamás 455, 532, 665
 Kerekes Sámuel 362—365, 802
 Kerényi György 339
 Keresztes Zsigmond 804
 Keresztési Sámuel (Nagy Megyesi) 641
 Keresztury Dezső 365
 Kerküklü Bojnuejri Szejjít Abdullah Pasa 260, 391, 737, 757

- Kertész Manó 336, 426, 439, 478, 505, 507, 512, 594, 694, 732, 734
- Készthelyi Miklós 603
- Khadídza (Fatma) 269, 414, 758
- Khalil pasa nagyvezér 441
- Khell, Stefan 699
- Király György 337, 341, 347, 380—382, 384, 386, 392, 395, 470, 493, 504—505, 508, 515, 517—518, 523, 526, 528—529, 532, 534—538, 540—541, 548, 550, 553—554, 559, 566, 569, 572, 576—577, 579—580, 583—586, 589—590, 593, 600, 602—603, 605, 610—612, 616, 618—619, 621—622, 625—626, 632, 638—640, 648, 650, 652, 657—658, 661, 663, 668—670, 685, 693, 695, 733, 743, 745, 763, 772, 775—776, 779, 784, 788—789, 792—794, 796
- Kirchbaum György, L. B. 521, 819
- Kisfaludy Károly 566—567
- Kisfaludy Sándor 364—365
- Kiss Ferencné 342
- Kiss (Quiche) István (Szegedi) 628, 727
- Kiss János 666
- Kiss József 339—340
- Kiss Lajos 339
- Kisviczay Péter 458, 690
- Klanciczay Tibor 336, 339, 341, 350, 381, 422, 449
- Klemm Antal 337, 407—408, 410—411, 413, 421, 423—424, 426, 430, 432, 442, 448, 450, 453, 457, 464, 478, 490, 500, 505, 507—508, 525, 546, 580, 598, 600—601, 605—606, 612—613, 616—617, 621, 630, 638, 666, 682, 685, 709, 712, 728, 734, 769
- Kleopátra 93, 176, 537, 647—648
- Kner Izidor 529
- Knieszsa István 337, 403, 719
- Knolles 567
- Kochányi Menyhért 493
- Kocziány László 544
- Kodály Zoltán 333, 339, 517, 544—545, 599
- Kodzs Rágíp Mehmet Pasa 291, 293, 391, 428, 785, 788
- Kókay György 362, 365
- Kolinovics Gábor 664
- Kolozsvári Dániel 614
- Koltai-Kastner Jenő 566
- Komáromi János 337, 411, 474, 476, 482, 486, 489, 491, 493, 511, 543, 570, 577, 608, 640, 647, 691, 703, 709—710, 766
- Komáromy András 525
- Koncz József 696
- Konopczyński, Władysław 669, 696
- III. Konrád 667—668
- Konsza Samu 337, 424—425, 435, 438, 460, 467, 494, 498, 501, 503, 513, 517, 525, 536, 556, 575, 593, 599, 603, 617, 665, 782, 822
- Kont Ignác 393, 566, 628, 657, 679, 682, 689
- Kopernikusz 522
- Koray, E. 394
- Koré (Korach) 163, 632—633
- Kornis Antal 814, 816
- Korvin Mátyás ld. Mátyás kir.
- Kosáry Domokos 337, 393, 441, 554, 723, 735
- Kostyál István 366
- Kosztantin (jeniköji lakos) 465
- Kovács Imre 731
- Kowalski, T. 399
- Kozminkszkij 529, 583, 604, 607
- Königsseg (Königszeg) generális 227, 703
- Könnye Nándor 372, 778
- Köpeczi Béla 337, 373, 419, 424, 431, 441, 460, 480—481, 495—496, 499—501, 508, 522, 542, 551, 553, 593, 597, 610, 628, 649, 657, 669, 673, 693, 729, 809
- Köprüli nagyvezér 737
- Körösi István 627
- Kösze Bâhir Musztafa Pasa 277, 289, 291, 391, 771, 782, 785
- Köszeghy család 463
- Köszeghy János 459, 729
- Köszeghy Jánosné 729
- Köszeghy Pál 463, 536

- Kőszeghy Zsuzsi 35, 58, 73, 79—82,
84, 90, 114, 116—118, 120, 125,
130, 135, 137, 445, 462—463, 492,
512—513, 515, 517—518, 523, 534,
538, 543, 568—569, 572, 575, 583,
586, 593—595, 597, 599, 657, 729,
819
- Kőváry László 337, 476, 517
- A. Köves Magda 403
- Kračkovskij, I. Ju. 684
- Krasznecs László 797
- Krauss, Werner 598
- Kresmárik János 343
- Kristus (Christus) 49, 64, 115, 126,
174, 193, 269, 274, 276—277, 280,
283—284, 293, 323, 482, 506, 508,
605, 640, 665, 758, 774, 776, 778,
792—793, 827—828
- Kriza János 337, 414, 422—423, 465,
474, 516, 717
- Krózus 72, 110, 149, 504, 526, 559,
611
- Krucsay István 665, 679, 689
- Krzyżanowski, J. 536, 671
- Kubinyi Ferenc 356
- Kulcsár Endre 337, 411, 421, 424,
477, 484, 489—491, 507, 511, 572,
575, 592, 611, 634, 636, 650, 671,
677, 716, 780, 785, 794
- Kulcsár (Kultsár, Koltsár) István
337, 347, 354—359, 361—366,
372—373, 399, 405, 425, 459, 462,
476, 486, 489, 501, 509, 515, 542,
556, 558, 605, 607, 615, 646, 663,
666, 729, 749, 755, 762—763, 786,
791, 802—804, 825, 829
- Kuligowski, M. J. 536
- Kunics Ferenc 671
- Kupeczky János 367
- Kuthy Zoltán 375
- Kürosz vö. Cyrus 72, 504, 611
- Küti Menyhért 470, 554
- La Bruyère 467
- La Chaise, P. de 467
- Lacour, Louis 334
- Laërtius 694
- Laffont, Rober 566
- Lafontaine 428, 513—515, 782
- La Harpe 528
- Lajos, Szt. kir. 147
- V. Lajos? kir. vö. I. Ulászló
- IX. Lajos kir. 607
- XI. Lajos (Louis) kir. 86—87, 528—
530
- XII. Lajos (Loys, Lodovico) 528,
586—589, 648
- XIII. Lajos (Louis) 581, 620—621
- XIV. Lajos (Louis le Grand) 409, 419,
433, 442, 468, 474, 577, 615, 651,
667, 675, 678, 720, 738
- XV. Lajos (Louis) 442, 449, 451, 478,
532, 576, 651, 727, 788
- Lambertini kardinális ld. XIV. Bene-
dek
- La Noue 567
- Lápidot, felesége Debora 463
- La Rochefoucauld 827
- Larousse, P. 716
- László Szt. 593
- Laurent 566, 650
- Lauzon herceg 449
- Lázár familia 646
- Lázár Ferenc főkirálybíró 494
- Lázár György 644—646
- Lázár Györgyné, Bethlen Judit 521,
645—646
- Lázár János 646, 700
- Lázár Miklós 810, 822—823
- Le Breton, André 409
- Le Clerc 793
- Le Gendre, Louis 581
- Legrand, A. 631
- Legrand, Emile 700
- Lehr Albert 462, 484, 517, 614,
664
- Lehr Vilmos 597
- Leibniz 522
- Leiningen, A.-J. de 496
- Leiningen—Vesterburg család 496
- Léon, St. 605
- Lépes Bálint 762
- Le Roux abbé 499
- Leroux, Ernest 340
- L'Estrange 567
- Leszczyński, Mária 576

- Leszczyński, Stanisław 121, 182, 188—
189, 191, 194—195, 197, 212, 576,
651, 656—658, 664, 687
- Le Tourneux, N. 605
- Lévay Ede 554
- Lévay József 784
- Ligon, Richard 782
- I. Lipót (Leopold) 182, 521, 651,
812
- Lipsius, Justus 703, 786
- Liselotte, Erzsébet Sarolta 495—496
- Livius, T. 575
- Lobkovitz (Labkovics) K. Gy. 240,
700, 718
- Lokotsch, K. 338, 408, 414, 420,
422, 425, 428—429, 435, 453—455,
459, 485,—488, 579, 607, 635—637,
704, 710, 746, 750—751, 757, 762,
769, 771, 778
- Lope de Vega 527
- Lóránd Lajos 496
- Lorme, J. L. de 793
- Lortholary, A. 613
- Loványi Gyula 484, 569
- Lőrincz Lajos 333
- Lubomirska Anna, Malachowskiné
735
- Lubomirska Ilona, E. ld. Sieniawski
Ádámné
- Lubomirski (Lubumérczki) familia
260, 735
- Lubomirski, Jerzy 735
- Lubomirski, Teodor 735
- Luca, Szt. 515
- Lucifer 733
- Lucullus, L. Lic. 537
- Lukács evang. 345, 435, 516, 576,
626, 673, 714, 776, 826,
- Lukácsi Sándor 376
- Lukianosoz 508
- Lukinich Imre 338, 340, 800
- Luther Márton 182, 651
- Luario, Antonio 356, 360, 795, 798
- Lükurgosz (Lykurgus) 81, 517
- Mabillon 572, 594
- Madácsy László (Ladislas) 338, 537—
539, 547—548, 550, 566, 576, 580,
583—586, 595, 602, 604—605, 607,
610, 613, 648, 732, 789, 792, 795
- Mádián 729
- Mados György 364
- Magyar királyné ld. Mária Terézia
- Magyari István 449, 630
- Magyary-Kossa család 714
- I. Mahmut (Mahmud, Mamut, Ma-
mud) 166, 170, 286—287, 634, 695,
725, 780
- II. Mahmut császár 453
- Maimbourg 538—539, 566, 580—582,
606—607, 613
- Maintenon, Mme de 467—469
- Makkai László 335, 338
- Maksay Ferenc 340
- Malakiás 345, 757
- Malingrey, A.-M. 821
- Mandali-oglu 483
- Mansuroğlu, M. 427
- Mantran, Robert 691, 831
- Marana 667
- Márc evang. 345, 506, 516
- Marcellinus, A. 598
- Marencó 528
- Margalits Ede 338, 422, 434, 436, 448,
451, 456—457, 459, 461—462, 464,
467, 473, 478, 480—481, 491—492,
494—496, 498, 500, 502, 504, 513,
531, 542, 550, 556, 568—569, 571,
575, 583, 586, 594, 596, 600, 619,
625, 631, 647, 648, 652, 662, 664,
671, 694, 717, 721, 725, 728, 733,
735, 744, 796
- Mária 318, 826
- Mária Terézia 255—256, 258, 260,
291, 294, 303—305, 315, 459, 730—
732, 735, 781, 794, 813, 815, 821
- Mariánovics Milán 568
- Máriássy (Marias) Ádám 416, 451—
452, 479, 500, 521, 665—666, 679,
694, 700, 712, 714
- Marie de France 541
- Márki Sándor 338, 500, 693
- Mars 660
- Martha 318, 826
- Martialis, M. V. 446
- Martino, Pierre 590

- Martinovics Ignác 365—366
 Márton József 557
 Márton, Szt. 95, 539
 Marx 539, 760, 782, 792
 Masuccio 586
 Matbaasi, Maarif 374
 Máté evang. 345, 405, 430, 434, 478,
 506, 516, 714, 732, 822—823, 827
 Mátrai Gábor 731
 Mátray László 760, 777
 Matuzsálem 34, 260, 734—735
 Mátyás (M. Corvinus) kir. 419, 564
 Mátyás, Szt. 526
 Maundeville, Jean 646
 Mavrocordat, Constantin 224, 699—
 700, 715, 717, 723
 Mavrocordat, Nicolae 700, 717
 May, H. 788
 Mayr, V. J. 777
 Mécs László 577
 Mehemet Bahri kapıdzsı bası 440
 Mehemet Emın bázargıan-bası 422
 Mehemet gyümırühcsi ld. Jejen Meh-
 met Pasa
 Mehemet pasa ld. Devátdár Mehmet
 Emın Pasa
 Mehemet pasa 14. vezér ld. Tirjáki
 Hadzsı Mehmet
 II. Mehmet (Mahumet, Mahomet,
 Mohamed, Maometto) 110—112,
 559—567, 755, 765, 791
 IV. Mehmet 390, 737
 Melich János 334—335
 Melicque, N. de 821
 Melius Juhász Péter 458
 Mentovich Ferenc 356, 801, 807—808
 820
 Merész Károly 528—529
 Merimée, Prosper 334
 Mesko Lajos 662
 Mészáros hazánkfia 359, 361
 Mevelava 768, 770
 Meyer, Paul 493
 Mezi bég 563
 Mihály vajda 710
 Mika Sándor 444
 Mikes famflia 303, 340, 358, 641,
 722—723, 807, 811, 813, 820, 824
 Mikes Anna, Bornemisza Pálné 313,
 403, 813—814, 823
 Mikes Antal 814, 816, 824
 Mikes Antalné, Haller Zsuzsa 816,
 824
 Mikes Boldizsár 642
 Mikes Bora, Mikóné 804
 Mikes Borbála, Cserei Miklósné 800
 Mikes Erzse, Teleki Jánosné 810—
 811
 Mikes Ferenc 303, 800, 802, 811,
 813—814, 824
 Mikes Ferencné, Eszterházy Kata
 813, 816
 Mikes György 642
 Mikes Györgyné, Kassai Anna 641
 Mikes Ilona, Daczó Ferencné majd
 Tóth Mihólyné 642
 Mikes István (17. sz.) 801
 Mikes Istvánné, Damokos Anna
 (17. sz.) 801
 Mikes István (zabolai) 303, 305—306,
 354—355, 357, 385, 403, 596, 689,
 799, 802, 804—808, 812, 813—814,
 816—817, 820, 823
 Z. Mikes Istvánné, Petki Róza 811,
 816
 ifj. Mikes István 807, 811
 Mikes János 358, 802, 804—805, 807
 Mikes Júlia 813
 Mikes Kata, Béli Kelemenné 828
 Mikes Kata, Janko Miklósné 641—
 642
 Mikes Kata, Nagy Halmágyi Kasza
 Sándorné 641
 id. Mikes Kelemen 627, 660, 812
 id. Mikes Kelemenné, Kálnoki Zsu-
 zsa 812
 Mikes Mária, Kornis Antalné 814
 Mikes Mihály 627, 642, 718, 722—723
 807, 811—814, 815—16, 819, 823
 Mikes Mihályné, Bethlen Druzsina
 811—812, 816
 ifj. Mikes Mihály 813
 Mikes Mihály (István fia) 813
 Mikes Pál, zabolai 813
 Mikes Pál, zágoni 520—521, 620,
 641—645, 722, 816, 818

- Mikes Pálné ld. Torma Éva
 Mikes Róza 813
 Mikes Sándor 807
 Mikes Sára 813
 Mikes Zsigmond 813
 Mikházi Barát 319, 828
 Miklós Ferenc 335, 343, 374—375,
 378—379, 400, 515, 615, 656, 733,
 735, 785, 788, 794
 Mikó Imre 367, 799, 802—806, 808—
 809
 Mikszáth Kálmán 636, 541
 Millin 589
 Mistral 528
 Mocquet, Jean 782
 Mohamed (Mahumet, Mahomet) 16,
 30—31, 114, 146, 222, 262, 268—
 269, 271, 273, 275, 277, 280, 282—
 285, 323, 423, 455, 570, 607, 695,
 740, 744—745, 748, 754, 758—763,
 765, 767, 769—770, 774, 776—779,
 793, 827—828
 Molière 467, 641
 Molitard 628, 676—677, 682, 699
 Molnár János 433, 602, 703
 Monozslai András 762
 Montaigne 468—469, 668
 Montespan, Mme de 675
 Montesquieu 339, 501, 526, 570, 574,
 579, 584, 590, 596, 613, 649, 733
 Monti 656
 Moravcsik Gyula 334, 631—632
 Mordtmann, F. 684
 Moréri, Louis 339, 538—539, 585, 602,
 607, 613, 668
 Morley, Henry 670
 Moro, Tomaso 622
 Morvay Péter 542
 Mózes (Mojszes) 269, 284, 345, 433,
 449, 538, 633, 729, 778
 Muhszinzáde Abdullah Pasa 391, 691,
 695
 Muley 180, 631, 650
 Mullot abbé 597
 Murányi Venus 608
 I. Murat 266, 752, 755, 791
 II. Murat 295, 559, 561, 562, 791—792
 Muşat, Joan J. 698
 Muszlu-Bese (Muszli basa) 164, 166,
 168—169, 435, 634
 Musztafa (Mustapha) pasa 560, 562—
 565
 II. Musztafa 390, 780
 III. Musztafa 287, 296, 390, 705, 707,
 794, 819
 Musztafa bég 697
 Musztafa belgrádi várparancsnok 410
 Muyden, B. V. 745, 775
 München tábornagy 719, 721
 Nádasdi István alispán 364
 Nádasdy Ferenc 297 640, 794
 Nagy Constantinus 95, 111, 128, 539,
 559, 561, 585, 605
 O. Nagy Gábor 339, 425, 434, 616,
 729, 782, 823
 Nagy Iván 337
 Nagy Lajos kir. 341, 528
 Nagy Károly 192, 292, 662, 786—787,
 793
 Nagy Péter cár 420, 440, 576, 593,
 613, 629
 Nagy Sándor (Alexandre le Grand)
 59, 93, 297, 492—493, 601, 794
 Nagy Szulejmán 179—181, 562, 580,
 634, 649—650, 765
 Nagyszőlősi Mihály 449.
 Náílí Abdullah Pasa 288, 391, 781
 Navarrai Margit 586, 598, 691, 821
 Neapolitanus, J. B. 631
 Neaulme, Jean 674
 Neculce, Ivan 720—721
 Négyesy László 374, 379, 382
 Nemes János (Hidvégi) 818, 828
 Nemes Jánosné ld. Huszár Borbála
 Nemes Tamás 812
 Nemesek 804, 818, 824, 828
 Németh Gyula 771
 Némethy Géza 505
 Neubart, Cristoph 631
 Neubárt János 731
 Neubourg, Mária-Anna de 727
 Nevsehirli Dámát Ibráhím Pasa 10,
 23, 171, 174, 388, 390, 392, 414—
 415, 428, 436, 634, 638, 640
 Newton 522

- I. Nicomedes 474
 III. Nicomedes 474
 Nisándzsí Hadzsí Ahmet Pasa 250, 391, 724, 732
 Nisándzsí Mehmet Pasa 390, 414, 435
 Nissai pasa ld. Abdullah ruméliai Pasa
 Noé 20, 54, 193, 284, 431—433, 778
 Noffodei, Florentin 582
 Novák István 365
- Octavius 647
 Ocskay László 343, 429, 456, 499—500, 508, 664
 Oedipus 589
 Oesterley, Hermann 526, 670
 Og, Básán királya 433
 Ojeros Stefanus, Hungarus ld. Horváth István
 Omár (Ómer) kalifa 270, 759—761, 775
 Orczy Lőrinc 617, 702
 Origenes (Origyénes) 152, 613
 Orkán szultán 562
 Orléansi Fülöp (Bourbon herceg) 24, 47, 61—62, 442, 449, 451, 478—479, 495, 522, 576
 Ortutay Gyula 422
 Osman kalifa 759, 761, 775
 I. Oszmán szultán 453, 562
 III. Oszmán 287, 296, 390, 780
 Ottlyk György 339, 416, 456, 570, 576, 595
 Ovidius 107, 504, 557, 572, 580, 617
 Ozirisz (Osiris) ld. II. Ramszesz
- Painter 567
 Pais Dezső 339, 251—353, 408—412, 524, 597
 Pakalin, M. Z. 340, 390, 408, 414, 422, 426—428, 435, 438—439, 453—455, 459, 487, 579, 634, 636—637, 686, 695, 698, 715, 724, 736, 744, 746, 749—751, 755—757, 762—763
 Paksy (Paxy, Spax) Erzsébet 400
 IV. Pál pápa 616
- Pál, Szt. 188, 257, 259, 345, 516, 543, 608, 656, 732, 781
 Palóczy Edgár 357, 400
 Pálóczy Horváth Ádám 340, 524, 544—545, 594
 Pántzél Dániel 355
 Pap László 340
 Pápai Antal (Pápa Anton) 357, 798
 Pápai Gáspár 54—55, 459, 472, 487, 510
 Pápai János 24, 196, 199, 232, 239, 246, 249, 340, 343, 383, 413, 422, 429, 439—440, 450, 453, 459—460, 472, 481, 487, 511, 608, 628, 665, 668, 678, 697—698, 702, 704, 709, 718, 722—723, 730—731, 774, 790
 Pápai Páriz Ferenc 340, 407, 455, 502, 506, 569, 573, 594, 611, 647, 666, 692, 702, 709, 731, 756
 Papasz-oglu 483
 Parajdi István 666
 Pascal, Jacqueline 468
 Paskó Kristóf 608
 Pasquier, Etienne 467
 Patrona 164, 166—170, 392, 397, 408, 414, 634, 636—637
 Pázmándy (Pázmán, Pázmány) Péter 232, 697, 709, 723
 Pázmány Péter 362, 417, 458, 491, 501, 509, 525, 527, 605—606, 610, 630, 709, 759, 771, 827
 Peele 567
 Pekri Erzsébet T. 810
 Pekri (Pekry) Lőrinc 399, 456, 723, 812
 Pekri Lőrincné ld. Petrőczy Kata Szidónia
 Pelczar, Marian 656, 664
 Pelczyński, Marian 702, 830
 Példi ld. Béldi
 Penthesilea (Pentelésia, Penthesilée) 27, 447
 Pépin 605
 Peravex, Mme la baronne de 711
 Perényi (Prinyi) András 318, 826
 Perényi Farkas 318, 826
 Perényi Imre 318, 826

- ifj. Perényi Imre 318, 826
 Perényi János 318, 375, 826
 Perényi László 318, 826
 Perényi Mária ld. Huszár Sándorné
 Perényi Miklós 318, 826
 Perényi Zsigmond 826
 Periander 466
 Perrault, Charles 619
 Pesti Gábor 425, 523
 Péter, Szt. 7, 224, 257, 268, 405, 432, 757
 Péter és Pál 516
 Péteri Takáts J. 365
 Petki Dávid 399, 810—814, 816, 827
 Petki Róza ld. Mikes Istvánné
 Petkiek 816
 Petrarca 528
 Petrőczy Kata Szidónia 506, 627, 711, 733
 Pétzeli József 526
 Phaedra 585
 Phaedrus 523
 Philep ld. II. Fülöp
 Philippe le Bel ld. IV. (Szép)Fülöp
 Philippe duc d'Orléans ld. Orléans-i Fülöp
 Pilátus 174, 640
 Pillias, Émile 340, 344, 393, 424, 440, 480, 495,—496, 503, 522, 542, 594, 628, 678, 711, 821
 Pilsztynowa, Regina S. 701—702, 704, 708—709, 830
 Pintér Jenő 375
 Pirchala I. 598
 Pithagoras (Pythagore) 535, 749
 Pittacus 466
 Plattard, Jean 668
 Plinius, C. 474, 535, 537, 617, 648
 Ploutman 596
 Plutarkhosz (Plutarchos) 340, 428, 504, 537, 584—585
 ifj. Pócsa Ferenc széki jegyző 643
 Podhradczky 528
 Poëte, Marcel 776
 Pollak, Roman 702, 830
 Polükratész 505
 Polydorus 758
 Pompeius Magnus 50, 482, 583
 Pope, A. 363
 II. Popjel 671
 Poson András táblai irnok 643
 Pouget, F. -Aimé 470, 605
 Prévost, l'abbé 782
 Prie, Octavian 699
 Prieur de Montfoucon 582
 Prinyi familia, Perényi család 310, 317, 399, 826
 Prohászka János 340, 434, 464, 689
 Prónai Antal 418
 I. Prusais 474
 II. Prusias 474
 Pseudo-Kalliszthenész 492
 Pulszky Ferenc 347, 361, 377, 670
 Purgstall 566
 Putnoki Imre 647
 Quintilianus 428
 Rabelais 541
 Rabutin, J. Louis de Bussy 402, 812, 819
 Rabutin, Roger de Busy 334, 401—402, 438, 494, 541, 578—579, 660
 Racine 711
 Ráday Pál 340, 343, 383, 460, 463, 476, 481, 487, 536, 551—553, 593, 627, 665, 723, 730, 790, 792
 Radnótfai úr 806
 Radvánszky Béla 630
 Rákóczi-emigráció 333, 336, 343—344, 357, 363, 379, 386, 393—394, 396, 696
 Rákóczi-szabadságharc 347, 477, 509, 676, 818, 823
 Rákócziak 816
 Rákóczi Erzsébet 608
 II. Rákóczi Ferenc (Rakoczi François Prince Rákoczi, Ragotzi Francisco, Ragotsky Franciszek, Kiral Rakoçi stb.) 114, 209, 236, 298—299, 333—335, 337, 339—344, 347—348, 352—353, 355—363, 365, 367, 373—375, 378, 380, 382—384, 386, 389, 392—394, 400, 402, 405, 407—408, 410—412, 415—416, 418—424, 426, 428—431, 433—434, 437—442,

- 444—447, 449—453, 457—466, 468, 472—483, 485—488, 490—493, 495—596, 498—503, 505—508, 511, 516—519, 521—523, 525, 529, 532—533, 536, 538, 542—543, 551—554, 557—558, 570—574, 576—577, 579—582, 591, 593—594, 596—597, 599, 604, 606, 610—615, 617—618, 620, 627—632, 634—635, 638—639, 641, 649, 651—652, 656, —658, 661, 663, 665—669, 671—691, 693—696, 699—700, 703—704, 709, 711—713, 716, 720, 723, 725, 727—731, 734—735, 745, 749, 759, 762, 780, 790, 795, 800—803, 807, 809—810, 812—813, 821—822, 825—827, 828, 830—831
- II. Rákóczi Ferenéné, Charlotte Amália 47, 71, 74, 495—496, 503, 628
- Rákóczi György (Georges) 160, 393, 610—612, 628, 677, 690, 705, 707, 711—712, 715, 736
- I. Rákóczi György 822
- II. Rákóczi György 822, 828
- Rákóczi Josepha-Charlotte 711
- Rákóczi József (Rakotzi Joseph, Ragoczy Giuseppe stb.) 214—215, 234, 236, 355, 358, 389, 393, 597, 611, 628, 666, 669, 673, 677, 679, 682, 686, 688—692, 695—700, 703—706, 708—716, 723, 727, 813, 830
- II. Ramszesz (Sesostris) 72, 504
- Rasid efendi 413, 416, 440, 481, 486
- Ráth Károly 340, 674
- Ráth Mór 337, 343, 356, 683
- Ráthonyi János obester 462
- Rátz Bálint professzor 363
- Ravasz János 554, 558
- Rebuli rája 456
- Redhouse J. W. 340, 428, 453—454, 579, 636—637, 749—750, 757
- Rédvay István 696
- Refik, Ahmet 393, 669, 695, 714, 729
- Regulus, M. Atilius 119, 547—575
- Reinhold, Köhler 545
- Rekeb pasa ld. Kodzsa Rágıp Mehmet Pasa
- Relkovic, Mita 470, 481
- Rétthei Prikkel Marian 341, 434, 448, 542, 717
- Rettegi György 341, 404, 503, 543, 570, 598, 614, 628, 701, 781
- Révai Miklós 341, 363—365, 475, 487, 490, 571, 733, 802
- Révay József 538, 632, 789
- Révay Péter 482
- Révész Imre 344, 627—628
- Rhédei Ferenc 700
- Rhédei László 700
- Ricaut, Paul 341, 384, 392, 416, 459, 610, 737—738, 772, 774—775, 779, 792
- Richelet 400
- Richelieu 554, 621
- Riedl Frigyes 379—380, 382, 412, 553, 566, 704, 784
- Riegler Ernő 647
- Rietaller (Mathias) Mátyás 354, 359, 365, 373
- Rimay János 694
- Roberto (Róbert) 484
- Robustel, Cl. 344
- Roger, roi de Sicile 549
- Rohan Chabot-család 534
- H. Rónai Jenő 792
- Rousseau, L. 393
- Roxelán 180, 649
- Rudiger, Johann H. 529
- Rudolf (Raul) burgundiai kir. 151, 612
- Rufinus 714, 789
- Russo 699
- Sachs, H. 567
- Sági István 334
- Sagredo, Giovanni 566, 650
- Saint-Didier 596
- Sakir bej 696
- Salamon 284, 345, 581, 778
- Sallustius 504
- Sámbár Mátyás 690
- Sámuel 345, 435
- Sándor István 364, 647
- Sándor Pál 760
- Sáros grófja (Sárosi gr.) ld. II. Rákóczi Ferenc

- Sárosi János 642
 Sárosi Jánosné, Tóth Borbála 642
 Saul 435
 Saussure, César de 341, 380—381, 444, 486, 491, 547, 597, 610, 628—629, 656, 667, 669, 671—674, 676—678, 681—682, 684—685, 688, 691, 711—712, 745, 775—776, 826
 Savoyai Jenő 191, 196, 410, 661, 811
 Schaeffer, A. 527
 Schäfer Károly 712
 Schechtar 433
 Schiller 505
 Schopenhauer 693
 Schott, G. 631
 Scipio Africanus 574
 Scudéry, Mlle 649—650
 Seckendorf 702
 Seleucus kir. 128, 585
 Selim Sultan 765
 Semer, Giovanna di 624
 Sendivogius 596.
 Seneca 504, 670, 690
 Sepsi Csombor Márton 412
 Sergius 268, 758, 761
 Sévigné, Madame de 334, 401—402, 438, 494, 578—579, 660, 731
 Sibirik (Sibrick, Zibrik) Miklós 76, 203—206, 210, (361), 491, 500, 509, 574, 631, 674, 680—682, 685, 709
 Sido András 642
 Sieniawska Zofia, M. Dönhoffné 628
 Sieniawski Ádámné, Lubomirska Ilona Erzsébet 628, 735
 Sienkiewicz 822
 Siess Antal József 337, 373
 Siméon 150, 612, 735
 Simon és Juda 516
 Simonffy A. 684
 Simoni, Jalkut 433
 Simonyi Zsigmond 339, 341—342, 372, 405, 410, 412—418, 420—423, 425—431, 433—436, 439, 442—443, 445, 447—448, 452—453, 455, 457—459, 461—462, 464, 466—467, 471, 476—478, 481—485, 487—495, 500—501, 504, 506—509, 511—512, 524—525, 527—528, 531, 534—535, 542, 546—547, 549—550, 549—550, 556, 567, 569, 571—572, 574—575, 580, 583, 585, 591, 593, 598, 600—601, 603—608, 610—613, 615—617, 619, 621—622, 625—626, 628, 630—631, 634, 664, 687, 694, 703, 709, 712, 720—721, 724, 732, 761, 771, 785, 796, 827, 828
 Sintesis, Carolus 340
 Sirisaka Andor 342, 422, 436, 448, 457, 459, 461, 467, 478, 480—481, 491, 494, 496, 498, 500, 504, 513, 531, 542, 550, 568—569, 571, 575, 583, 586, 596, 600, 625, 648, 664, 671, 694, 717, 728, 744
 Socinus, Faustus 757
 Socinus, Laelius 757
 Solin 602
 J. Soltész Katalin 342, 437—438, 458, 461, 463—464, 498, 504, 509, 516, 547, 549, 557, 583, 607, 615, 617
 Sólyom István táblai írnok 643
 Sophia, Szt. 274, 765—766, 780
 Spuler, V. B. 777
 Stanislaus kir. ld. Leszczyński, Stanisław
 Steele, Richard 342, 619, 658, 783
 Stobel, J. G. 645
 Stoll Béla 341, 544, 627
 Strabo 794
 Stratonike királyné 585
 Stuart Mária 404, 615—616
 Sturza, Sandul 720
 Suetonius 342, 537—538, 601, 632, 669, 690
 Sulimán (Solimán, Solyman) ld. II. vagy Nagy Szulejmán
 Susi (Zsuzsi) ld. Kőszeghy Zsuzsi
 Swinhoe 567
 Szabédi László 342, 412
 Szabó György (N. Borosnyai) 642
 Szabó Károly 341—342, 367, 808—810
 Szabó Márton 642
 Szabó Sámuel 356, 808, 820
 Szabó T. Attila 643

- Szabolcsi Bence 335, 342, 444, 489, 495, 498, 502, 523, 531, 533—534, 538, 542—544, 568, 573, 575, 579, 583—584, 590, 596, 599, 617, 626, 631, 635, 664—665, 669, 687, 690, 701, 709, 712, 719, 724, 730, 758, 795, 798
- Szabolcsi Miklós 381
- Szádeczky Kardoss Lajos 333—334, 342, 356, 394, 486, 490, 643
- Szакmári András básbug 357
- Szакmári János básbug 357, 798
- Szalárdi János 342, 353, 449, 591, 595
- Szalay László 336, 693
- Szamota István 339
- Szaniszló Zsigmond 570, 614, 730
- Szántó György 357
- Szarvas Gábor 339, 372, 456, 718
- Szathmári István 342, 424, 458
- P. Szathmáry Károly 347
- Szathmáry Király Ádám 342—343, 383, 407, 414, 419, 422, 451, 468, 475, 490, 523, 553, 568, 606, 634, 641, 663, 678, 680, 711, 730, 826
- Szathmáry Ágnes 360
- Szauder József 359, 381, 703
- Szejjít Haszan Pasa 390, 733—734
- Székely István 448, 791—792
- Székely László 488, 558
- Székely Mózes 821
- Székfű Gyula 342—344, 394, 410, 416, 424, 430—431, 437, 440, 449, 451, 480—481, 485, 495, 499—500, 508, 522, 542, 577, 597, 610, 618, 628, 635, 649, 657, 665—666, 669
- Szelim (travniki) basa 359, 361
- Szemere Miklós 716, 796
- Szenci Molnár Albert 338, 501, 504, 692, 709, 723—724, 731, 756, 758, 792
- Szentgyörgyi Mária 496
- Szentimrei Jenő 375, 525
- Szentjóni Szabó Dávid 365
- Szentkereszti András 521ú 644—646
- Szentkereszty Zsigmond 644
- Szepesi Gyula 760, 777
- Szigethi István 700
- Szigeti József 342, 373—374, 381, 473, 516, 550, 615, 662, 693, 717—723, 728, 735, 825
- Szikszaи András 544
- Szilády Áron 801, 820
- Szilágyi Ádám 724
- Szilágyi István 529, 548, 652, 808—810
- Szilágyi Sándor 376—378, 808, 823
- Sziláhtár Mehmet Pasa 390, 635, 639
- SziláhtárSzejjít Mehmet Pasa 390, 686
- Szilasi Móric 566
- Sziliktár Ali Pasa ld. Bijikli Ali Pasa
- Szilveszter Ferenc 810
- Szily Kálmán 339, 343, 353, 372, 374, 405, 407—419, 422—436, 438, 442—443, 445, 447, 449—450, 453, 455, 457—459, 461—467, 470, 472—475, 477—478, 480—481, 485, 487—490, 492—496, 498, 500—502, 504—505, 509, 511—513, 515—517, 528, 531—532, 535, 537, 539—543, 546—547, 550—551, 556—558, 569, 571—572, 574—576, 579—581, 583, 585, 591—594, 596, 602, 604—605, 607—608, 611—612, 614—617, 619, 622, 625—626, 628, 630—631, 634—636, 640—641, 650—652, 656, 658, 660, 662—664, 667, 669, 672—673, 684, 687—689, 692, 695, 698, 700—702, 704, 709, 715—716, 718, 720—726, 729—730, 732, 749, 755, 757, 761—762, 766, 769—770, 774—775, 781, 786, 788, 792
- Szinnyei József 339, 801
- Szirmay Antal 458
- Szkaskin 529, 583, 604
- Szofia rája 465
- Szogándsi rája 483
- Szokratész (Socrate) 342, 510, 831 ?
- Szolón (Solon) 72, 110, 466, 504, 555, 559
- Szubhi 696
- Szűcs János 709
- Tábita (Tábit) 257, 732
- Tacitus 538
- Takács Sándor 614

- Talmann 344, 445, 656, 669
 Tamás, hitetlen 451
 Tamás (Thomas), Szt. 516, 522, 605
 Tamási Áron 375
 Tamerlan 773
 Tanlukara rája 482
 Tantalus (Tantale) 10, 414, 658
 Tarnai Andor 365
 Társzia rája 465
 Tatai István 519
 Telegdi Miklós 509
 Teleki Irma, Bánffy Dezsőné 811
 Teleki Jánosné ld. Mikes Erzsé
 Teleki József 334
 Teleki László 403
 Teleki Lászlóné ld. Bethlen Kata
 Teleki Mihály 343, 422, 439, 450, 628,
 678, 698, 704, 730, 812
 Teleki Sándor 809
 Telh-oglu 692
 Temesvári Pelbárt 505, 526, 796
 Temple, Sir William 662
 Terestyéni Ferenc 342
 Tessé marsall 430
 Thalaba (Talaba) Máté 35, 463
 Thales 466
 Thallóczy Lajos 343
 Thaly Kálmán 333—334, 340—344,
 356, 359—361, 374, 379—380, 394,
 400, 412, 420, 429, 444, 459, 462—
 463, 475, 490, 496, 499—500, 508,
 512, 516, 547, 553, 574, 576, 597,
 606, 620, 627—629, 631, 660, 664,
 667, 669, 674, 680—683, 685, 695,
 697, 704, 711—712, 714, 726, 734,
 795, 797—798, 809—810
 Theodosius császár 128, 584
 Theophylactus 538—539
 Theseus 585
 Thevenot, Jean de 779
 P. Thewrewk Emil 425, 509
 Tholdalagi Mihály 700
 Thomas, A. L. 660
 Thordai József 700
 Thoroczkai Zsigmond 502, 700
 Thököly Imre 53, 337, 444, 474, 486—
 487, 491, 493, 617, 620, 642—643,
 694, 812
 Thuküdidesz 474
 Thúróczi János (18. sz.) 700
 Thuróczi János 528
 Tiberius 601, 632
 Tinódi Sebestyén 425, 453, 630, 634,
 771
 Tirjáci Hadzsi Mehmet Pasa 259—
 260, 391, 428, 734—735
 Titus Flavius V. 294, 669, 788—789
 Toldy Ferenc 335, 343, 347, 354—
 361, 363, 366—368, 373—374,
 376—378, 386, 399—400, 405,
 425, 463, 489, 491, 498, 501, 509,
 515, 517, 542, 569, 612, 615, 640,
 646, 673, 729, 762—763, 800, 803—
 808, 811, 816, 829
 Tolnai Gábor 335, 666
 Tolnai Vilmos 423—425, 437, 528,
 647
 Tompa József 339
 Tompa Mihály 424, 450, 528, 716,
 796
 Toncs Gusztáv 553—554
 Topal Oszmán Pasa 173, 178, 390,
 428, 639, 649
 Torcy 693
 Torma család 314, 804, 817, 824, 828
 Torma Borbála, Haller Istvánné 311,
 314, 401, 404, 824
 Torma (Nemes) Éva, Mikes Pálné,
 majd Boér Ferencné 404, 518—521,
 620, 642, 799—800, 803, 808—809,
 817—818, 820, 822—826, 828
 Torma György 818
 Torma Györgyné ld. Huszár Borbála
 Torma József 804
 Torma Károly 341, 800, 802—804,
 809, 817
 Torma Miklós 804
 Torma (Nemes) Klára, Béli Dávidné
 818, 828
 Tóth (Tót) András 356, 358, 736,
 795
 Tóth Andrásné, Pesselier Mária 400
 Tóth Béla 343, 428, 434, 451, 458,
 461, 482, 494, 506, 508, 523, 538,
 573, 602, 664, 669, 690, 721, 729,
 797

- Tóth (Tót) Ferenc 355—358, 360—361, 400, 736, 795
Tóth Mihály 642
Toulouse (Toulousi) gróf 451, 479, 593, 675—676
Török András 570
Török Konstant 343, 464, 486, 638—639, 650, 712
Török Zsigmond 680
Traianus császár 229, 703
ifj. Tsétsi János 704
Tudor dinasztia 615, 621
Turenne 660—661
Turóczy-Trostler József 406, 439, 647
Udalcova, Z. 566
Uestone, signor 623
Ulászló I. 295, 791—792
Ulrich, Johann Kaspar 545
Unat, F. R. 333
Ungaria, Michael de 526
Urbán Ernő 547
Urechia, V. A. 717
Urias 584
Uzunçarşi, I. H. 394
Vaj Anna, Kemény Simonné 828
Vajna család 643
Vajthó László 375, 502
Vak Bottyán J. 429, 826
Valentinianus 693
Valerius Maximus 343, 505, 526, 575, 584, 611
Valkai András 646
Vargyasi Dániel István 506
Vargyasi Dániel Péter 642
Vargyasi Dániel Péterné, Sárosi Ilona 642
R. Várkonyi Ágnes 337, 393—394, 424, 431, 440, 480—481, 495—496, 522, 542, 551, 597, 610, 649, 657, 669, 673, 809
Varnhagen, H. 788
Varro, T. 537, 584
Vas István 340
Vas János 344, 407—409, 411, 413, 429, 448, 507, 600, 603
Vaumorière, P.-D. 344, 400, 540, 608, 661, 663
Vay Ádám 424
Vénusz (Venus) 108, 557, 660
Vergilius 107, 447, 557
Vernière, Paul 613
Vertot, abbé 529, 566, 580, 762
Vetésy László 693
Vieillard, René 760
Vigouroux (Viguru) 138, 596—597, 610, 628, 657—658
Villate, Cartaud de la 598
Villeneuve 656—657, 668—669, 679, 712
Villeroi, Maréchalle de 541
Virmond 344, 445, 471, 473, 481, 486, 499—500, 635, 656
Vitellius, A. 94, 193, 537—538, 662
Vitkovits Mihály 364
Viszota Gyula 467
Viziandios, Skarlatos 457, 485
Vizkeleti András 618
Voinovich Géza 528
Volf György 701
Voltaire 448, 515, 522, 528, 567, 602, 649, 781
Vörösmarty Mihály 443, 604, 713, 796
Waldapfel József 359
Wanley 567
Wéber Antal 381
Weisz Miksa 796
Wensinch, A. E. 650
Wesselényi István 593, 608
Wieland 508
V. Windisch Éva 334, 336
Xavéri Szt. Ferenc 680
Ysabelle Roie de Castille ld. Izabella
Yver, Jacques 649
Zaborov, M. A. 607
Zabulon 429, 432
Zaid Effendi ld. Jirmiszekizzáde
Mehmet Szaít Pasa
Zápolya János 818

- Zay Endre 796
 Zay Lőrinc 796
 Zay (Zai) Zsigmond 232, 236—237, 239, 241, 248, 298—299, 357, 574, 656, 667, 676, 682, 709, 712, 714—715, 718, 723, 725—726, 737, 795—798
 Zborovszky Ferenc 673, 685
 Zlinszky Aladár 516
 Zolnai Béla 344, 347, 372—373, 380, 400, 406, 419—420, 433—434, 437, 439, 447—449, 460, 468—470, 481, 491—492, 502—503, 506, 508, 516, 522, 524, 526, 529, 533, 538, 541, 543, 545—547, 551—554, 557, 566—568, 571—573, 576, 579—580, 583—584, 589—592, 594—596, 604, 607, 609—610, 613—614, 618—619, 622, 625, 629, 632, 639—641, 647, 649, 661, 665, 667, 670—671, 678, 681—682, 686, 688, 692—693, 695, 715—716, 732, 745, 759, 762, 769, 781—782, 784—785, 788—789, 792—793, 795, 798, 830
 Zolnai Gyula 339
 Zolnai Vilmos 437, 777
 Zoltványi L. Irén 412
 Zrínyi Ilona, I. Rákóczi Ferenéné majd Thököly Imréné 486, 491, 512, 680
 Zrínyi Miklós 379, 412, 463, 499, 552—553, 611, 630, 713, 720, 762, 771, 784
 Zurekcsi 465
 Zsigmond király 710
 Zsoldos Jenő 344, 407, 430, 432—433, 435, 460, 488, 501, 504, 506, 523, 533, 576, 590, 596, 601, 610, 614, 618, 625—626, 632—633, 640, 656, 663—665, 689, 695, 704, 711, 721, 729—730, 732—733, 769, 774, 776, 782, 789, 795—796

KÉPEK JEGYZÉKE

- Zágoni Mikes Kelemen mellképe 1710 tájáról. Valószínűleg Rákóczi egyik udvari festőjének olajfestménye. Színes eredetije a volt Erdélyi Múzeum levéltárában (Kolozsvár) található. — Felirata későbbi.
1. A Törökországi Levelek kéziratának első oldala.
 2. Részlet a 42. levélből (1721).
 3. Az 51. levél (1723) vége; az 52. levél (1724) kezdete.
 4. Az 58. levél (1724) befejező része.
 5. Részlet a 67. levélből (1725).
 6. Részlet a 70. levélből (1726).
 7. Részlet a 85. levélből (1727).
 8. A 98. levél vége; a 99. levél eleje (1733).
 9. Részlet a fejedelemnek a portához írott búcsúzó leveléből; Mikes 117. levelének a végéről (1735).
 10. A 123. levél eleje (1737).
 11. A 195. levél vége; a 196. levél; a 197. levél eleje (1755).
 12. A Leveleskönyv utolsó oldala, a 207. levél vége (1758); rajta a budai cenzor kiadási engedélye 1792-ből.
 13. (a, b) Zabolai gr. Mikes Istvánnak címzett boríték, s a neki írott misziszilis levél vége, Mikes Kelemen autográf írásával (1759. január 5.).
 14. A Leveleskönyv első kiadásának címlapja.
 15. A Mikes-levelek török kiadásának címlapja.
 16. Histoire de l'Empire Ottoman. La Haye 1709. I. kötetének címlapja.
 17. Histoire de l'Empire Ottoman. La Haye 1709. III. kötetének függeléke: Tableau de l'Empire Ottoman, amelynek jó részét Mikes lefordította a 172—191. levélben.
 18. Le Spectateur ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Moeurs de ce Siècle. Traduit de l'anglois. A Amsterdam 1741. Az első kötet címképe.
 19. Bendegân-ı Macarlúyan, 8 muh. 1148: 1 hazran 1735 (június 1). A rodostói emigrációval kapcsolatos portai irat hasonmása: Gökbilgin T. II. Rakoczy Ferenc ve tevabiine dair yeni vesikalar. In. Belleten V/4 Istanbul 1941, 595, Vesika 1.

20. (a, b) Başbuğ Mikes'in arzuhalleri. Mikes básbug beadványa: I.m. Vesika 11. — Jasi 1694. Muzeul de Istorie a oraşului Bucureşti metszetgyűjteményéből.
21. Rodostón átmenő szárazföldi és tengeri főútvonalak. — Galata—Pera városrész Istanbulban. In. Robert Mantran, İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962, 731 (Tables des cartes), Carte 2. — Carte 6.
22. Mikes Kelemen európai útvonala.
23. (a, b, c, d) Zágoni képek. Emlékmű a faluvégi Mikes-ház helyén; Mikes állítólagos szülőházának környezete, az ún. Mikes-tölgyek. A főlvételek 1959 októberében készültek.

TARTALOMJEGYZÉK

Törökországi Levelek	5
Misszilis levelek	301
Jegyzetek	331
A jegyzetekben használt rövidítések	333
Bevezetés Mikes Kelemen összes műveinek kiadásához	347
A kiadás módszeréről	348
A Törökországi Levelek jegyzetei	354
Kézirathagyomány	354
A kézirat sorsa	355
Néhány szó a kiadásról	368
Nyomtatott kiadások	373
Keletkezéstörténet	376
Török vonatkozások	386
A Leveleskönyv tárgyi jegyzetei	399
A misszilis levelek jegyzetei	799
Kézirathagyomány	799
A kézirat sorsa	801
A misszilis levelek tárgyi jegyzetei	811
Résumé	833
Névmutató	837
Képek jegyzéke	859

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Somogyi Béla
Műszaki szerkesztő: Meznerics Mária
Burkoló- és kötésterv Bogdán Hajnal munkája
Terjedelem: 54 (A/5) ív. A kézirat beérkezett: 1965. X. 6.
Példányszám: 1200 AK 898 k 6669

65.61413 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

